

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Coğrafiya fakültəsi

Tələbə Elmi Cəmiyyəti

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında gənclərin roluna həsr olunmuş

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI
RAYONLARINDA DAVAMLİ İNKİŞAFIN COĞRAFİ
PROBLEMLƏRİ”**

mövzusunda

RESPUBLİKA KONFRANSININ

MATERİALLARI

*Coğrafiya fakültəsinin Elmi Şurasının 24
fevral 2022-ci il tarixli, 5 sayılı iclasının
qərarı ilə nəşr olunur.*

BAKI – 2022

Təşkilat komitəsi:

Sədr:

İmran Bayramov Bakalvriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi; Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri

Sədr müavini:

Aytən Paşazadə Bakalvriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi

Üzvlər:

Turan Əmirli Magistratura səviyyəsi üzrə II kurs tələbəsi
Nərmin Həsənli Magistratura səviyyəsi üzrə II kurs tələbəsi
Şəbnəm Quliyeva Magistratura səviyyəsi üzrə I kurs tələbəsi
Nuray Babaşlı Bakalvriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi
Aytac Abuşova Bakalvriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi
Fatimə Əsədzadə Bakalvriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi
Gülçin Əmirova Bakalvriat səviyyəsi üzrə III kurs tələbəsi

Proqram komitəsi:

Sədr:

Şəkər Məmmədova Coğrafiya fakültəsinin dekanı

Üzvlər:

Səbuhi Talıbov Elmi işlər üzrə dekan müavini
Qoşqar Məmmədov Humanitar və sosial məsələlər üzrə dekan müavini
Çingiz İsmayılov İqtisadi və sosial coğrafiya kafedrasının müdiri
Yaqub Qəribov Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri
Məqsəd Qocamanov Geodeziya və kartoqrafiya kafedrasının müdiri
İmran Abdullayev Hidrometeorologiya kafedrasının müdiri
Əfqan Talıbov Coğrafiya fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi rəhbəri, Geodeziya və kartoqrafiya kafedrasının dosenti

Bakı, "Ecoprint", 2022, 236 s.

Ön söz

Dünyada baş verən proseslər hər bir ölkəyə, onun iqtisadi inkişafına və əhalinin rifahına bu və ya digər şəkildə təsir edir. Ötən əsrin sonuncu dekadasında müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası da qlobal proseslərdən və beynəlxalq inkişaf trendlərindən kənarda qalmır. Bu istiqamətdə iqtisadi müstəqilliyin əldə olunması, sosial rifahın yüksəldilməsi, ekoloji təmiz mühitin yaradılması və təbiətin mühafizəsi kimi önəmli hədəflər vardır. BMT və onun tərəfdaşları Azərbaycanda Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM) nail olmaq istiqamətində çalışırlar. Bu tərəfdaşlıq nəticəsində Azərbaycan dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən 17 DİM-i, 88 hədəfi və 119 göstəricini prioritetləşdirib.

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində 30 il davam edən işğala son qoyulmuş, torpaqlarımız işğaldan azad edilmişdir. Hazırda ölkəmizin qarşısında dayanan əsas məqsədlərdən biri, işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yenidənqurma işlərini həyata keçirmək və yeni geosiyasi və iqtisadi reallıqlar fonunda inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməkdir.

7 iyul 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə regionların iqtisadi potensialının artması və tarazlı inkişafının təmin olunması, infrastruktur təminatı, əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti, biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşması və əhalinin rifah halının yüksəldilməsi nəzərə alınaraq, yeni 14 iqtisadi rayon yaradılmışdır. Respublikamızın iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılmasında baş vermiş dəyişikliklə bərabər yeni iqtisadi rayonların davamlı inkişafında coğrafi məsələləri müzakirəsi və problemlərin həllinə nail olmaq məqsədi ilə coğrafiyaçılar qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur.

Bu istiqamətdə iqtisadi rayonların, xüsusi ilə azad olunmuş ərazilərin coğrafi təhlil olunması zəruridir. Quruculuq işlərinin səmərəli təşkili məqsədilə ərazinin fiziki-coğrafi cəhətdən öyrənilməsi, əkinçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişafı, o cümlədən, əhalinin yerləşdirilməsi məqsədi ilə iqlim və relyef şəraitin təhlili, torpaq örtüyünün öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ərazinin regional əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla bölgədə nəqliyyat-logistika imkanlarının genişləndirilməsi, yeni yolların çəkilməsi və ümumilikdə regionun gələcək iqtisadi inkişafı məqsədi ilə rayonların iqtisadi-coğrafi tədqiqi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Bölgənin turizm potensialı nəzərə alınmaqla gələcəkdə bu sahənin inkişafı üçün əlverişli yollar araşdırılmalıdır.

Ümumilikdə regionun davamlı inkişafında əhəmiyyətli yerə sahib coğrafi problemlərin tədqiqi öyrənilməsi və məqsədyönlü şəkildə yönləndirilməsi tədqiqatçılarımızın əsas araşdırma istiqaməti olmalıdır.

*Coğrafiya fakültəsinin dekani, dos
Məmmədova Ş.İ.*

*TEC-in elmi rəhbəri, dos
Talibov Ə.T.*

I BÖLMƏ

FİZİKİ COĞRAFIYA, HİDROMETEOROLOGİYA, GEODEZİYA VƏ KARTOQRAFIYA, COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ EKOLOGİYA

Kür-Araz ovalığı relyefinin morfometrik təhlili

Abdullayeva Ləman Qorxmaz qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Əhmədova Gülnarə

E-mail: abdullayevaleman404@gmail.com

Kür-Araz ovalığı Kür çökəkliyinin geniş bir hissəsini əhatə edir. Ümumiyyətlə Kür çökəkliyi Şimalda Gürcüstan sərhəddindən Girdimançaya qədər Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri ilə, Girdimançaydan şərqə isə İnar, Ləngəbiz tirəsinin şimal sərhəddi, şərqdə Ələt tirəsinin dik cənub ətəyi ilə (Xəzər dənizi sahilində Ələt burnuna qədər), şərqdən Xəzər dənizi ilə, cənub və cənub-qərbdən Kiçik Qafqaz və Talış dağlarının şimal-şərq ətəkləri ilə sərhədlənir [1].

Kür-Araz ovalığı bildiyimiz kimi özünəməxsus iqlimi, torpaq-bitki örtüyü, geoloji-geomorfoloji quruluşu ilə fərqlənir. Kür-Araz ovalığının sahəsi 27.5 min km²-dir. Qeyd edim ki, bu ərazinin 74.2%-i okean səviyyəsindən aşağıda yerləşir. Kür-Araz ovalığı Azərbaycanın mərkəzi hissəsində yerləşməklə geniş bir ərazini əhatə edir. Ovalığın səthi az girintili-çıxıntılı hamar düzənlikdir. Onun böyük bir hissəsi 0- horizontalından aşağıda yerləşir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ovalığı şimaldan və cənubdan alçaq və yüksək maili düzənliklər əhatə edir. Bu maili düzənliklər gətirmə konuslarından ibarətdir.

Ovalıq Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış dağları arasında yerləşməklə, Kür və Araz çayları hesabına bir neçə hissəyə bölünür:

- Şirvan
- Cənub-Şərqi Şirvan
- Muğan
- Mil
- Salyan
- Qarabağ

Bundan başqa ovalıq bir sıra antiklinal tirələrdən (Mişovdağ, Babazanan, Kirovdağ və s.) ibarətdir. Ovalığın eni təxmini hesablamalara görə ən geniş yerdə 140-150 km, uzunluğu isə qərbdən-şərqə olmaqla 250 km-dir. Bu ovalıq şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur. Bu ovalığın səthi qalın allüvial və allüvial-prollüvial dəniz çöküntüləri ilə doldurulub. Bundan başqa mərkəzi hissədə səthi gilli kənar hissələrdə isə gillicəli-qumlu Üst Antropogen və Holosen yaşlı kontinental və dəniz çöküntülərindən ibarətdir. Həmin bu çöküntülərin zəif dislokasiyaya məruz qaldığını da qeyd etmək lazımdır. Kür-Araz ovalığının səthi eyni zamanda suvarma kanalları (3000km), drenaj-kollektor sistemi (3200km) ilə mürəkkəbləşmişdir. Burada çay yataqları meandirlidir və eyni zamanda dərələri dayazdır. Həmin bu yataqlarda isə akkumulyasiya prosesləri gedir. Ovalığın Şirvan düzündə gətirmə konusları daha çox inkişaf etmişdir. Qeyd edim ki, burada süni suvarma və baş verən meliorasiya tədbirləri ovalığın relyefinə çox böyük təsir göstərir. Antropogen təsirlərə görə səthin yuyulması, parçalanması, şoranlaşması prosesləri daha da güclənir.

Şirvan-allüvial-prollüvial düzənliyi – dağətəyində Şirvan çaylarının gətirmə konuslarından başlayaraq Kür çayının sol sahilinə qədər geniş bir ərazini əhatə edir. Qeyd edim ki, Şirvan düzənliyi ərazidəki ən böyük geomorfoloji rayondur. Şirvan düzü Mingəçevirdən Hacıqabul gölünə qədər 180 km uzanır, maksimal eni isə 55 km-dir [1]. Bu düzənliyin torpaqları nisbətən münbit olduğu üçün istər əkinçilik istərsə də heyvandarlıq üçün daha əlverişlidir. Bu isə antropogen təsirin burada daha güclü olması deməkdir. Bütün bunları nəzərə alsaq burada ekoloji şəraitin nisbətən gərgin olduğunu söyləyə bilərik. Burada hər kv. km-ə düşən dərə-yarğan-qobu şəbəkəsinin uzunluğu 400-800 metrdir.

Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi – Kür çayının sol sahilində Kür çayı ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazini əhatə edir. Cənub-Şərqi Şirvan allüvial-dəniz düzənliyinin geniş bir hissəsi Salyan rayonuna daxildir. Onun ərazisində qeyd edim ki, Şirvan Milli Parkı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 5 iyul tarixli 1298 nömrəli sərəncamı ilə) salınmışdır.

Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi 186 km-lik bir ərazini əhatə edir. Ərazidə bir çox palçıq vulkanları yerləşir. Bu isə öz növbəsində düzənliyin relyefinin mürəkkəbləşməsində öz rolunu oynayır. Cənub-Şərqi Şirvan düzü relyefinə görə Şirvan düzündən fərqlənir. Mənşəyinə görə indi qeyd edəcəyim relyef tipləri və formaları ilə seçilir: Dəniz akkumulyasiya düzənlikləri, allüvial delta düzənlikləri, allüvial və delüvial-prolüvial düzənliklər. Yuxarıda qeyd etmişdim ki, ərazidə bur çox palçıq vulkanı var və bunlar ərazinin relyefinin mürəkkəbləşməsində rol oynayır. Bu palçıq vulkanlarına misal olaraq Hamamdağ, Qoturdağ, Bozdağ-Xıdırlı palçıq vulkanlarını misal olaraq göstərə bilərik. Bu düzənliyin ən yüksək nöqtəsi isə Kürsəngə palçıq vulkanıdır (80-100m).

Düzənlikdə vahid sahənin meyilliyi 10-20 dərəcə, üfqi parçalanma əmsalı vahid sahə üzrə 50-55 m, şaquli parçalanmanın maksimal qiyməti 16-20 m-ə qədərdir. Cənub-Şərqi Şirvan düzənliyi ümumi düzənliyin ən çox deqradasiyaya məruz qaldığı hissəsidir. Buna səbəb olaraq isə ərazinin bitkilər tərəfindən zəif örtülməsi və torpağının daha çox gilicələrdən ibarət olması göstərilir.

Muğan akkumulyativ allüvial düzənliyi – şimal-qərbən Araz çayı ilə Mil düzündən Kür çayı ilə isə Şirvan düzündən ayrılır. Muğan düzünün çox geniş bir hissəsi dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşir. O Kür və Araz çaylarının gətirdiyi çöküntülərdən əmələ gəlmişdir. Əsasən isə Araz çayının akkumulyativ materiallarından təşkil olunmuşdur. Bu düzənlikdə qədim arxların izləri var. Bu isə ərazinin qədim əkinçilik bölgəsi olduğunu sübut edir. Düzənliyin səthində meyillik çox zəifdir (0.0-0.1). Ərazinin parçalanması əsasən dənizə axan çay dərələri hesabınadır. Relyef formaları əsasən xırda eol təpəcikləri ilə səciyyələnir. Muğan düzündə Araz çayının və eləcə də Kür çayının öz yatağını tez-tez dəyişməsi Muğan düzünün morfoloqiyasının dəyişməsinə xeyli təsir göstərmişdir.

Mil allüvial-prolüvial-delüvial düzənliyi – sahəsi 3570 km² olan Mil düzü Qarqar və Araz çaylarının arasında yerləşir. Düzənlik qeyd edim ki, bir neçə hissəyə ayrılır. Məsələn Hərəmi çölü adlanan bir hissəsinin dərə-yarğan-qobu şəbəkəsi nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdir. Burada hər km² sahə üçün parçalanma əmsalı 210-240 m-dir. Səthi meyillilik əmsalına gəldikdə isə bu göstərici 3 dərəcədir. Ümumiyyətlə düzənliyin səthi daha çox antropogen təsirə məruz qalmışdır. Burada üfqi parçalanma əmsalının kəmiyyəti müxtəlif istiqamətli, qədim, eyni zamanda müasir drenaj sistemi və eləcə də kanal və kollektorların hesabına artır. Bu ərazidə təbii parçalanma zəif olduğundan son zamanlar burada aparılan irriqasiya-meliorasiya tədbirləri süni parçalanmanın kəmiyyətini artırmışdır. Biz əgər Mil düzünün süni parçalanma xəritəsini təhlil etsək bunu burada aydın şəkildə görə bilərik. Həmin bu süni parçalanma izoxətləri Yuxarı Qarabağ kanalı, Araz çayı boyunca daha sıxdır və eyni zamanda ən yüksək qiymət alırlar. Araz çayının sol sahilində parçalanma sıxlığı 5-6 km/km²-ə çatır. Buna səbəb bu ərazinin məhsuldar olan torpaqlarının daha çox suvarılmasıdır. Yuxarı Qarabağ kanalından suvarılan ərazilər üçün süni parçalanma kəmiyyəti 4.0-5.0 km/km²-dir. Bu ərazidə parçalanma həm kollektor-drenaj, həm də suvarma kanalları hesabınadır. Mil düzündə müasir relyefin dəyişməsi eyni zamanda irriqasiya gətirmələrinin qeyri-bərabər paylanması, hamarlanma və burada gedən tikinti fəaliyyəti nəticəsində baş verir. Ərazidə suvarma üsullarının tətbiqi üçün mikrorelyef formaları dağıdılır, hamarlanır. Qeyd edim ki, relyefin dəyişmə dərəcəsi bu ərazidə hamarlanmanın miqyasından aslıdır. Məsələn Yuxarı Qarabağ kanalının çəkilişi zamanı relyef xeyli dəyişmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, ərazidə aparılan torpaq işləri zamanı aqroirriqasiya landşaftları daxilində mikrotexnogen enmələr və qalxmalar formasında səthlər yaranmışdır. Mil kanallarının çəkilməsi, bəndlərin tikilməsi, kollektor şəbəkəsinin salınması zamanı torpaqların götürülməsi relyefin dəyişməsinə səbəb olur. Məhz bu səbəbdəndir ki, Mil düzündə özünəməxsus antropogen mənşəli relyef forması formalaşmışdır. Burada hündürlüyü bəzən 6 m-ə qədər olan kanalboyu və kollektorboyu yüksəkliklər, drenlərarası və kollektorarası çökəklər növbələşir.

Salyan akkumulyativ düzənliyi – Kür çayının sağ sahilində yerləşir. Daha dəqiq desək Muğan düzü ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazini əhatə edir. Bu ərazinin mütləq yüksəkliyi 20 m-lə 28 m arasında olduğu bildirilir. Salyan düzünün ümumi meyilliyi 1-2 dərəcədir. Ərazinin relyefi kollektor sistemi, drenaj şəbəkələri, qədim çay yataqları, göl, körfəz bataqlıqları ilə daha da mürəkkəbləşmişdir.

Qarabağ düzənliyi – Kür çayı ilə Kiçik Qafqaz dağları arasında yerləşir. Düzənliyin sahəsi 570 km²-dir. Ərazi əsasən Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq və şərq yamacından axan çayların gətirmə

konusları və konusarası çökəklikləri, onların yarıq və şırımları, dərələri, qobuları hesabına mürəkkəbləşmiş səthə malikdir. Düzənliyin səthi meyillik əmsalı yüksəkdir. Təxmini 5-8 dərəcə təşkil edir. Düzənlikdə üfqi parçalanma vahid sahədə 400-600 m-dir. Üfqi parçalanma əmsalını belə yüksək olmasına səbəb burada qədim eyni zamanda müasir suvarma kanallarının mövcud olmasıdır. Düzənliyin şaquli parçalanma əmsalı 20 m təşkil edir. Bayaq qeyd etmişdik ki, səthin meyilliyi nisbətən yüksəkdir, lakin düzənliyin hamar olan hissəsində bu rəqəmlər 1-2 dərəcə enir.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi Kür-Araz ovalığı eyni zamanda bir sıra antiklinal tirələrdən ibarətdir.

Mişovdağ tirəsi enlik istiqamətində uzanır. Əsasən Dördüncü dövr və Abşeron çöküntülərindən ibarətdir. Bu tirənin əsasən cənub yamacı daha dikdir və eyni zamanda yarıq şəbəkəsi ilə daha çox parçalanmaya məruz qalmışdır.

Kirovdağ tirəsi submeridional istiqamətdə uzanmışdır və assimetrik quruluşa malikdir. Bu tirə aşağı Dördüncü dövr çöküntülərindən Abşeronun qumlu gillərindən təşkil olunub. Dərənin cənub-qərb yamacı dikdir və burada yarıq-qobu şəbəkəsi daha sıx inkişaf etmişdir. Lakin eyni sözləri onun şimal-şərq yamacı üçün demək olmaz. Burada meyillik əmsalı aşağı olub 3 dərəcəyə bərabərdir. Dərənin dərininə parçalanma kəmiyyəti 10m təşkil edir.

Xıdırılı-Bozdağ tirəsi submeridional istiqamətdə uzanmaqla Cənub-Şərqi Şirvanın şimal-şərq hissəsində yerləşir. Bu tirə Üst Pliosen yaşlı çöküntülərdən ibarətdir. Tirənin yamacları yarıq şəbəkəsi vasitəsi ilə intensiv parçalanmaya məruz qalmışdır. Eyni zamanda burada olan palçıq vulkan formaları ilə ərazi daha da mürəkkəbləşmişdir.

Babazanan tirəsi assimetrik quruluşa malik olmaqla meridional istiqamətdə uzanır. Qərb yamacı əsasən intensiv parçalanmışdır. Bunun səbəbi yamacın daha dik olmasıdır. Bu yamacda yarıq şəbəkəsi daha çox inkişaf etmişdir.

Kalamadın-Hərəmi silsiləsi – bu antiklinal silsilə Qaraməryəm tirəsi kimi assimetrik bir quruluşa malikdir. Silsilə Üst Pliosen-Pleystosen yaşlı çöküntülərdən təşkil olunmuşdur. Antiklinal silsilə Axtarma Paşalı vulkanı olan ərazidə iki qola ayrılır. Bu isə öz növbəsində Böyük və Kiçik Hərəmi silsilələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Silsilənin yamacları yarıqanlar çox intensiv parçalanıb. Cənub yamacı buna görə xüsusilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. M.A.Müseyyibov, R.Y.Quliyev-Azərbaycanın Geomorfologiyası. Bakı 2018, 330 səh.
2. M.A.Müseyyibov-Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998,398 səh.
3. http://wikipedia.az.nina.az/K%C3%BCr-Araz_oval%C4%B1%C4%9F%C4%B1.html
4. https://az.m.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCr-Araz_oval%C4%B1%C4%9F%C4%B1
5. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Mil_d%C3%BCz%C3%BC
6. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Mu%C4%9Fan_d%C3%BCz%C3%BC

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bioloji problemlər və həlli yolları

Abuşova Aytac Fəyiq qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs bakalavr

E-mail: aytacabushova1@gmail.com

Özünün iqlim və landşaft müxtəlifliyi ilə seçilən Qarabağ zonası flora və fauna müxtəlifliyinin zənginliyi, yeraltı və yerüstü sərvətləri, bərəkətli torpaqları, müalicəvi bulaqları, şəfali suları ilə həmişə seçilmişdir. Burada Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı”na daxil edilmiş qiymətli bitki və heyvan növləri, qoruq və yasaqlıqlar mövcud olmuş, mədəni bitkilərin Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılmış nümunələri geniş şəkildə becərilmişdir.

İşğala qədər Qarabağ və ətraf ərazilərin meşə fondu 280 min hektardan çox olmuşdur. Azərbaycan meşələrində yayılmış 460 növdən çox yabanı ağac və kol növlərindən 95 ağac (Azərbaycanda 107 növ), 290 kol və 19 yarımkol növü Kiçik Qafqazın mərkəzi və cənubunda yerləşən Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərdə olan meşələrdə yayılmışdır. Burada Şərq çınarı, Giləmeyvə, Qaraçöhrə, Saqqızağacı kimi relik növürlə yanaşı, Şümşə, Eldar şamı, Adi xurma,

Söyüdyarpaq armud kimi nadir növlər yayılmışdır. İşğal edilmiş ərazilərdə hündürlüyü 45, diametri 6-8 metr, yaşı 120 ildən 2600 ilədək olan 145 Şərq çınarı, 3 dağdağan, 1 azad ağacı, 1 armud, 1 palıd və 3 saqqız ağacı təbiət abidəsi kimi qorunub saxlanılırdı. Son məlumata görə, Ağdam şəhərində yaşı 150-250 il olan 6, Şelli, Seyidli, Sarıhacılı, Əliağa kəndləri ərazisində yaşı 100-250 il olan 8, Böyük Bəhmənli kəndi ətrafında yaşı 400 il olan 7 ədəd şərq çınarı məhv edilmişdir.

Təbii Sərvətlər nazirinin müavini Vüqar Kərimov bildirib ki, landşaft müxtəlifliyi baxımından əlverişli olan bu ərazilərdə işğala qədər 2000-dən çox ali bitki növü mövcud olub ki, bu da Azərbaycan florasının 42 faizini təşkil edir: "Bölgədəki 50-yə yaxın fauna, 70-dən çox flora növü dünyanın, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitablarına salınıb. Təəssüf ki, həmin növlərin hazırkı vəziyyəti barədə əlimizdə heç bir dəqiq məlumat yoxdur. Ərazidə rast gəlinən bitki növlərindən 20-si Azərbaycan areallı endem bitkilərdir. Bu endem bitkilərin 7 növünə (Qarabağ tülpanı, Qarabağ güləvəri, Zəngilan gəvəni, Sağsağan gülxətmisi, Şuşa vələsi, Şuşa xaşası və Şuşa gəvəni) yalnız Dağlıq Qarabağ ərazisində rast gəlinir".

Qarabağ regionu hər zaman fauna müxtəlifliyi ilə də seçilib. Azərbaycanın Kiçik Qafqaz ərazisində qeydə alınmış 53 balıq növündən 7-si Azərbaycanın "Qırmızı kitab"ına, 4 növü isə Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə Təşkilatının "Qırmızı" siyahısına daxil edilib. Quş növlərindən isə 16 dəstəyə, 57 fəsiləyə daxil olan 200-ə yaxını qeydə alınıb. İşğal olunmuş ərazilərimizdə həşəratlar faunasının 56 növü nəslə kəsilmək təhlükəsindədir.

Otuz ilə yaxındır ki, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonun torpağı, suyu, dövlət təbiət abidələri, biomüxtəlifliyi – flora və faunasını ciddi ziyan görmüşdür. Erməni işğalçıların tapdığı altında qalmış 43 min hektar sahəsi olan xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində – Bəsitçay və Qaragöl dövlət təbiət qoruqları, Arazboyu, Laçın, Qubadlı və Daşaltı dövlət təbiət yasaqlıqlarında "Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı"na daxil edilmiş 24 fauna və 69 flora növü qorunurdu ki, bunların da əksəriyyəti artıq məhv edilib. Təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərimizdə həyata keçirilən kortəbii istismar nəticəsində bölgənin təbii sərvətlərinə, ətraf mühitinə, biomüxtəlifliyinə külli miqdarda zərər dəyib, qiymətli ağac və kol növləri ilə zəngin meşələrimiz məqsədlə şəkildə məhv edilib. Davamlı inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsini təmin etmək məqsədilə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qoyulan qaydalara görə, hətta müharibələr belə təbiətdə biomüxtəlifliyin davamlı inkişaf prosesinə dağıdıcı təsir göstərməməlidir.

Şəkil 1. İşğal altında olan ərazilərdə erməni vandallığı

Bu ərazilərdəki iki qoruq və 4 yasaqlığın, o cümlədən tarixi və təbiət abidələrinin mövcudluğu ekoturizmin inkişafı üçün də böyük potensial yaradır", – deyən nazir əlavə edib ki, Qarabağda müasir texnologiyaların tətbiqi ilə regionun unikal təbiətinin qorunması insan və təbiət arasında tarazlığın bərpasına şərait yaradacaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bioloji müxtəlifliyin bərpası, nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin mühafizəsi istiqamətində işlər aparılır. Hazırda "Qırmızı Kitab"ın 3-cü nəşrinin hazırlanmasına başlanılıb. Qarabağın fauna və flora növlərinin hazırkı statusunun qiymətləndirilməsi məqsədilə burada elmi tədqiqat işləri aparılacaq. Bu proseslərin platformada geniş işıqlandırılması məqsəduyğun olar. Erməni vandalizmindən qurtulan torpaqlarımızda

biomüxtəlifliyi qorumaq və onları dayanıqlı şəkildə istifadə etmək üçün bütün mənbələrdən maliyyə vəsaitləri cəlb etmək və onları əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq lazımdır.

30 illik işğala 44g ündə son qoyan dövlətimizin erməni vandallığına düşər olmuş torpaqlarımızı ən qısa zamanda cənnət guşəsinə çevirəcəyinizə əminik.

Ədəbiyyat:

1. A.R. Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi
2. M.A.Müseyyibov - Azərbaycanın fiziki coğrafiyası
3. Wikipedia

Böyük Qafqaz regionu çaylarının axımına iqlimin təsiri

Ağayev Vasif Asif oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: prof. Mahmudov Rza Nadir oğlu

E-mail: Matteo7star@gmail.com

İqlim xüsusi və lokal mənada çoxillik dövrdə bu və ya digər yerin coğrafi şəraitinə xas olan atmosfer şəraitinin birliyidir. Bu anlayışda iqlim insanı əhatə edən bir yerin fiziki-coğrafi xüsusiyyəti olub, insanın təsərrüfat fəaliyyətinə, kənd təsərrüfatına, hava, su, yerüstü nəqliyyata və s. həlledici təsir göstərir. Bildiyimiz kimi əsas iqlim yaradan amillər- Günəş radiasiyası,atmosferdə rütubət dövrəni,səth örtüyü hesab olunur. Yəni, üç iqlim əmələgətirən amillər kompleksi Yerə hər bir nöqtəsində iqlimini formalaşdırır və onlar qarşılıqlı əlaqədədir. [2, səh 3,146]

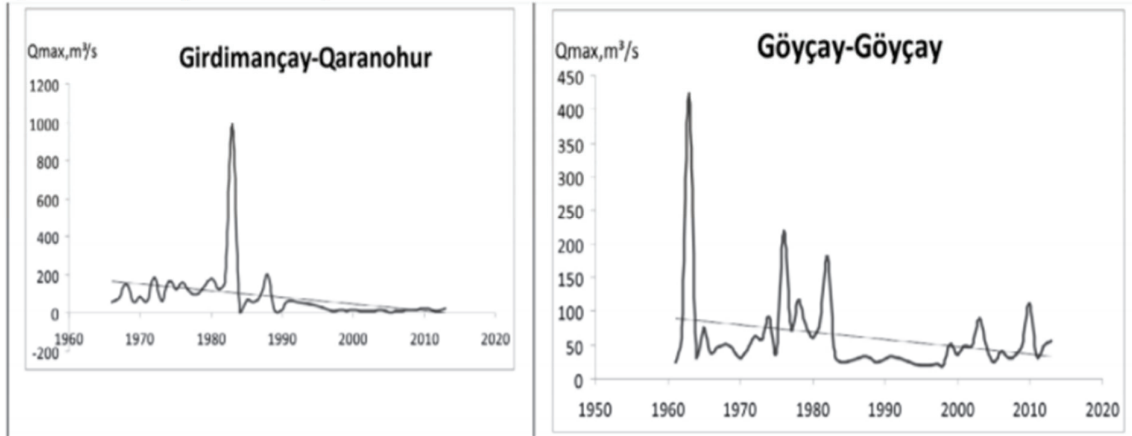
Azərbaycanın subtropik qurşağda, həm də bu qurşağın kontinental bölməsinə keçiddə yerləşməsi il ərzində respublika ərazisində günəşli günlərinin sayının çox olmasına şərait yaradır. Şimal yarımkürəsində tropiklərdə Arktika və Atlantik okeanı ilə Sakit okean arasında hakim olan böyük barik mərkəzlərin fəaliyyəti ilə bağlı olan hava axınları Qafqazın, Xəzər dənizi regionunun, o cümlədən Azərbaycanın iqliminə təsir göstərir. [1, səh 115-117] Böyük Qafqaz vilayətinin də iqlim şəraitinin formalaşmasına buraya düşən günəş radiasiyası, əraziyə daxil olan müxtəlif istiqamətli hava kütlələri böyük təsir göstərir. Eyni zamanda ona müxtəlif istiqamətli dağ yamacları, ərazinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyünün dəyişməsi də əhəmiyyətli təsir edir. Radiasiya balansının kəmiyyəti də hündürlükdən asılıdır. İqlimin formalaşmasına iqlimyaradan amil kimi ərazidə gedən makro və mikro atmosfer sirkulyasiya prosesləri də təsirsiz qalmır. Dağlıq vilayət olduğuna görə burada atmosferin sirkulyasiyasına səth örtüyü, müxtəlif istiqamətdə uzanan dağ yamaqlarında hava kütlələrinin istiqamətini dəyişməklə müəyyən təsir edir. Vilayətin şimal-şərq hissəsindəki dağətəyi, düzən və sahilboyu ərazidə əsasən şimal-qərb istiqamətli küləklər hakim olur və bəzən şərq istiqamətli küləklər də təkrarlanır. [4]

Azərbaycan ərazisində iqlim dəyişmələrinin və onun çay axımına, çayların rejiminə, illik axımına, su balansına təsiri keçən əsrin 95-ci ilindən sonra öyrənilməyə başlanılmışdır. İlk tədqiqat kimi iqlim dəyişmələrinin çay axımına təsiri 1998-ci ildə R.Mahmudov tərəfindən öyrənilmiş və müəllif tərəfindən məqalə kimi nəşr olunmuşdur. [5, səh 8-14] Həmin tədqiqatda 1961-1996-cı illərin Şəki, Xaçmaz, Bakı, Naxçıvan, Lənkəran meteoroloji stansiyalarının temperatur və yağıntı,eləcə də, Göyçay-Göyçay məntəqələrinin hidroloji məlumatlarından istifadə edilmişdir. Şəki ərazisində orta illik temperaturların 1961-1998-ci il-lər üzrə maksimal qiyməti 1995-ci ilə (13.9⁰ C) düşür ki, həmin il bütün dünyada isti il kimi tarixə düşmüşdür. Çayların maksimal (Q_{max}, m³/san), minimal (Q_{min}, m³/san),orta illik (Q_{il}, m³/san), su sərfələrinin çoxillik trend təhlili göstərir ki, respublikanın əksər gursulu və daşqın rejimli çaylarında,maksimal və illik su sərfələri azalmaqla qış minimal axımları artır. Müxtəlif iqlim şəraitlərində müvafiq modellərin tətbiqi göstərir ki, Azərbaycan ərazi çaylarının illik axımında azalma müşahidə olunmaqdadır. [6, səh 101]

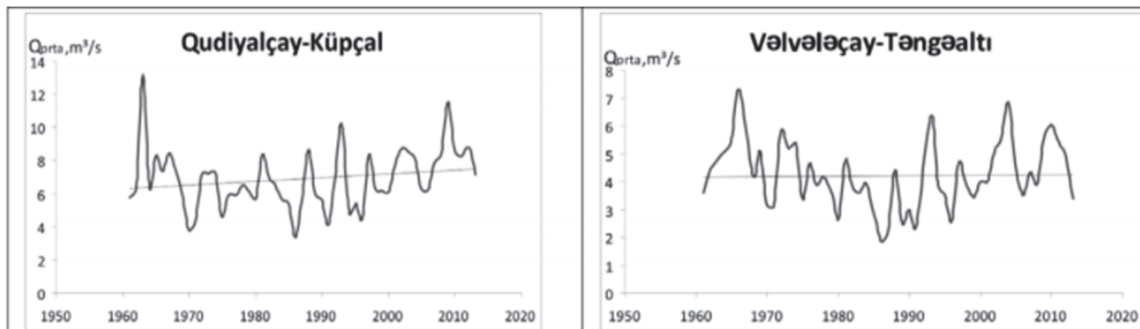
Azərbaycan ərazisində iqlim amillərinin axıma təsirinə təhlili göstərirki, yağıntılar qeyri-bərabər paylandığından çay axımı da qeyri-bərabər paylanmışdır. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacı çaylarına isə Qusarçay, Quruçay, Qudyalçay, Ağçay, Qaraçay, Caqacuçay, Vəlvələçay, Şabrançay, Dəvəçiçay, Gilgilçay, Ataçay, Tuğçay aiddir. Böyük Qafqaz vilayətinin cənub yamacı çaylarına Balakənçay, Katexçay, Talaçay, Qaraçay, Kürmükçay, Şinçay, Kişçay, Mazımçay, Əyriçay,

Əlicançay Türyançay, Göyçay, Girdmançay, Ağsuçay aiddir. Bu çaylar yüksək dağ çayları olduğuna görə respublikada daşqın, sellərin ən çox müşahidə olunduğu çaylar hesab olunur.

Çayların qış azsulu dövrlərində minimal axımların artması ilk növbədə müasir iqlim dəyişmələrinin xarakteri ilə bağlıdır. Yəni qış fəslı temperaturlarında daha çox artım müşahidə edilir ki, bu da çayların qidalanmasında qar ərinti sularının rolunu artırır və bu özünü eyni zamanda yaz gursulu dövrünün axımında da (gursulu dövrün davamiyyəti, axım həcmi, maksimal su sərfi azalır) özünü biruzə verir. [3, səh 179]Hövzənin orta yüksəklikləri > 1000 m-dən artıq olan çaylarda qış minimal axımlarının artması müşahidə edilir ki, bu da qış temperaturunun artması qanunauyğunluğuna müvafiq olaraq qar qıda mənbələrinin rolunun artması ilə izah olunur. Kür çayının aşağı axımında (Zərdab məntəqəsindən başqa), Göyçay və Türyançayda qış axımında azalma müşahidə edilir. [3, səh 180]

Şəkil 1. Çayların maksimal su sərfələrinin trendi

Şəkil 2. Çayların orta illik su sərfələrinin trendi

Şəkillərdə həm regionun şimal, həm də cənub ərazilərindən olan çayların maksimal və orta su sərfələrinin trendləri verilmişdir. Qeyd olunan məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, çaylarda axımın formalaşmasında iqlim amilləri birbaşa rol oynayır. Bu özünü çaylarda axımın formalaşmasında daha çox göstərir. Beləki, yağıntıların çox olduğu dövrdə çaylarda su sərfinin artmasına, buzlaqların əridiyi vaxtda isə həmin çaylarda su sərfinin artmasına və daşqınların və ya sel təhlükəsinin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda yay aylarında temperaturdan asılı olaraq bəzi çayların qurumasına da səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. M.A.Müseiybov Azərbaycanın fiziki coğrafiyası, Bakı-1998, səh 115-117
2. Ə.Ə.Həsənəliyev Meteorologiya və iqlimşünaslıq, Bakı-2015, səh 3, 146
3. R.N.Mahmudov Müasir iqlim dəyişmələri və təhlükəli hidrometeoroloji hadisələr, Bakı-2018, MAA-nın nəşri 230 səh
4. https://az.wikipedia.org/wiki/B%C3%B6y%C3%BCk_Qafqaz_t%C9%99bii_vilay%C9%99tinin_iqlimi#cite_ref-1

5. R.N.Mahmudov Qlobal iqlim dəyişmələri və onun səth sularının rejiminə təsiri- Mülki Müdafiə Topplusu No4.Bakı 1998. s.8-14.
6. В.ГеоргиевскиМатериалы VII-го Всероссийского гидрологического съезда, Росгидромет- Санкт-Петербург 2014. 101с.

The impact of climate on the flow of rivers in the Greater Caucasus region

Summary:

The article examines the factors that shape the climate and their impact on the territorial rivers of the Greater Caucasus. Every day, very different events occur in the Earth's atmosphere, which are the result of physical processes observed in the atmosphere. In modern times, global climate change and its damage to the population, water basins, biodiversity, agricultural infrastructure, in short, the natural disasters it has created is one of the biggest challenges facing humanity. At present, climate change has affected not only the economies of individual countries, the world economy, but also the climate of Azerbaijan.

Влияние климата на течение рек в регионе Большого Кавказа

Рэферат:

В статье исследуются факторы, формирующие климат, и их влияние на территориальные реки Большого Кавказа. Ежедневно в атмосфере Земли происходят самые разные события, которые являются результатом физических процессов, наблюдаемых в атмосфере. В наше время глобальное изменение климата и его ущерб населению, водным бассейнам, биоразнообразию, сельскохозяйственной инфраструктуре, короче говоря, вызванные им стихийные бедствия, являются одной из самых больших проблем, стоящих перед человечеством. В настоящее время изменение климата затронуло не только экономики отдельных стран, мировую экономику, но и климат Азербайджана.

CİS texnologiyasından istifadə etməklə Türyançay – Göyçay hövzəsinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin təhlili

Ağayeva Kəminə Bəxtiyar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. Fərda İmanov

E-mail: kemine.agayeva@mail.ru

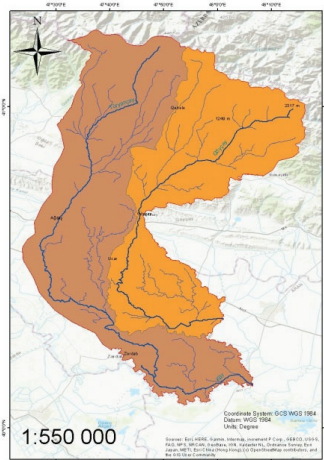
Çay sularının müasir vəziyyətinin öyrənilməsi və onlardan istifadə etmənin səmərəli yollarının tapılması üçün sutoplayıcı hövzələrin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin tədqiqi müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən biridir. Ətraf mühitdə baş verən iqlim dəyişmələri ilə yanaşı gündən-günə intensivləşən antropogen müdaxilə çayların hövzələrində kəskin dəyişikliyə səbəb olur [1]. Bu baxımdan ölkə ərazisində axan çayların və onların formalaşdığı hövzələrin öyrənilməsi, təhlili və kartoqrafik təqdimatı vacib məsələlərdəndir.

Müasir dövrdə hövzənin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin təhlil edilməsi məqsədilə tərtib edilmiş rəqəmsal xəritələrdən geniş istifadə olunur. Bunun üçün Coğrafi İnformasiya Sistemlərindən (CİS) istifadə edərək peyk şəkilləri və rəqəmsal modellər üzərində təhlillər aparılır. ArcGIS 10.5 proqram təminatından istifadə edərək tədqiqat ərazimizin müxtəlif fiziki-coğrafi parametrlərini təhlil edib, rəqəmsal xəritələri hazırlanmışdır. Türyançay-Göyçay çayları Şirvan düzündən axan çaylar qrupuna aiddir.

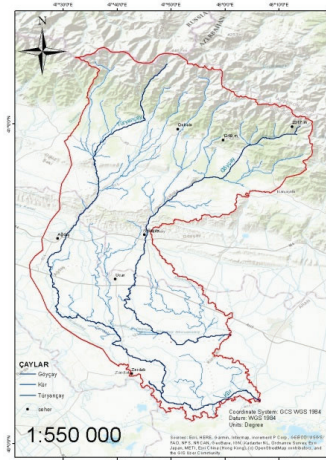
Türyançayın mənbəyi Bazardüzü və Tufan dağlarının cənub yamaclarında 3680 m yüksəklikdə, mənsəbi isə Şirvan düzündə dəniz səviyyəsindən 4 m alçaqda yerləşir. Çayın uzunluğu 170 km, su

toplayıcı hövzəsinin sahəsi 4840 km²-dir [2]. Axımı qar (18%), yağış (21%) və yeraltı (61%) sulardan əmələ gəlir. Yaz-yay aylarında qar suları, payız fəslində isə yağış suları çayda böyük daşqınlar əmələ gətirir. Daşqın dövründə (aprel-iyul aylarında) illik axımın 50-60%-i keçir. Çayda ən az su sərfi yanvar ayında müşahidə edilir. Çayın orta illik sərfi 15,8 m³/san-dir. Bunun da 30%-i yazda, 25%-i yayda, 24%-i payızda, 21%-i isə qışda keçir [3].

Göyçay çayın uzunluğu 115 km, hövzəsinin sahəsi 1770 km²-dir. Başlanğıcını Böyük Qafqazın cənub yamacından (1980 m) alaraq süni kanal vasitəsilə Kürə tökülür. Cənub yamacından axan çaylar arasında ən çox sululuğa malik olması ilə fərqlənir. Axımı qar (12%), yağış (28%) və yeraltı (60%) sulardan əmələ gəlir. Çayın orta illik su sərfi 12,0 m³/san-dir. Bunun da 30-35%-i yaz, 20-25%-i yay, 18-22%-i payız, 15-17%-i isə qış fəsilərində keçir [3]. Bütün bu parametrlərin çaylara təsiri nəzərə alınaraq ərazinin çay sıxlığı təhlil edilir. Bunun üçün ArcGIS 10.5 proqramda AtcToolBox→Special Analyst Tools→Hydrology ardıcılığından istifadə edərək ərazinin çay şəbəkəsini analiz edilmişdir (şəkil 2). Bu analizlərin nəticəsi olaraq çayların hövzəsinin sahəsini (şəkil 1), çay və onun qollarının uzunluğunu, çayların axım istiqamətini təyin etmək olar.

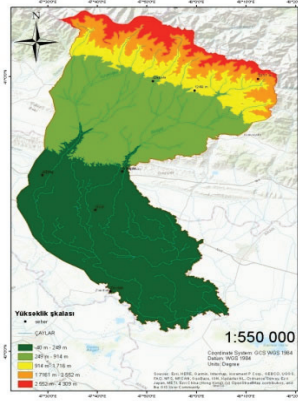
Şəkil 1. Turyançay-Göyçay çaylarının hövzələri

Şəkil 2. Tədqiqat ərazisinin hidroloji xəritəsi

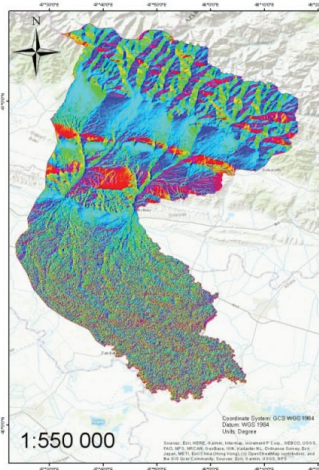
Şəkil 2-dən görüldüyü kimi, çay şəbəkəsinin sıxlığının məkana görə paylanması qeyri-bərabərdir. Bu əlbəttə ki, ərazinin təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq formalaşmışdır. ArcCis proqram təminatının çoxfunksionallıq xüsusiyyətindən yararlanaraq və kifayət qədər dəqiqliklə tərtib edilmiş bu növ hidroloji xəritələrdən istifadə etməklə hövzənin hidromorfoloji xarakteristikalarının qısa zaman intervalında müəyyən edilməsi mümkündür.

Bütün bu parametrlərin formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri ərazinin fiziki coğrafi şəraitidir. CİS-dən istifadə etməklə tədqiqat ərazisinin rəqəmsal təsviri (DEM-Digital Elevation Model) əldə olunub (şəkil 3). Ərazinin hidrologiyasını analiz edən zaman onun hipsometrik göstəricilərini hesablamaq və təhlil etmək vacib amildir. DEM-dən istifadə edərək ərazinin yüksəklik məlumatlarını əldə edə bilərik. Çayların formalaşmasında relyefin çox böyük rolu var. Ərazinin yüksəkliyi çay hövzəsinin su balansını ünsürlərini formalaşdırın əsas amillərdən biridir. Yüksəklik artdıqca iqlim amillərinin dəyişkənliyi bir başa çay axımına təsir edir.

Şəkil 3. Tədqiqat ərazisinin hipsometrik xəritəsi

Dağlıq ərazilərin ekosistemlərinin vəziyyəti və dinamikasında yamacların ekspozisiyası mühüm rol oynayır. Yamacların ekspozisiyası makro və mikro iqlim şəraitinin, əsasən də istilik və rütubətin qarşılıqlı əlaqəsinin dəyişməsində iştirak edən əsas amillərdən biridir. Yamacların baxarlığı hava axınları ilə əlaqədar makro yamaclarda daha təsirli, mezo yamaclarda az təsirli, mikro yamaclarda isə zəif təsirə malik amil hesab edilir. Geokompleks daxilində müxtəlif xarakterli hava kütlələri, fərqli ekspozisiyalı yamaclara fərqli təsir göstərir. Hava kütlələri bəzən havanı rütubətləndirir, bəzən isə quraqlığa səbəb olur (şəkil 4).

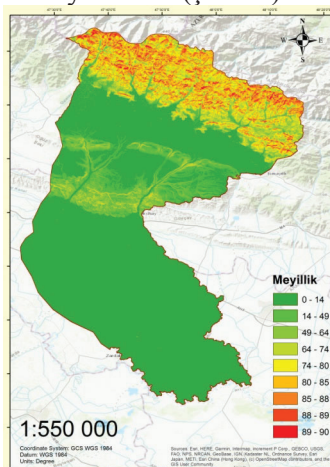

Şəkil 4. Tədqiqat ərazisinin baxarlılıq xəritəsi

Baxarlılıq xəritəsindən istifadə etməklə fərqli cəhətlərdə qərarlaşan yamacların təsnifatlaşdırılmasını dəqiq şəkildə həyata keçirtmək mümkün olur ki, bu da sutoplayıcı hövzələrin istifadə edilməsində və onların idarə edilməsində vacib bir mərhələdir.

Yamacların meyilliyi baxarlılıq və hipsometriya ilə bərabər kənd təsərrüfatının inkişafında vacib rol oynayır. Bundan əlavə, yamac proseslərində, mühəndis-geoloji araşdırmalarda, torpaq işlərində və s. işlərdə yamacların meyilliyi haqqındakı məlumatlardan geniş istifadə edilir. Səthi meyillik yamac proseslərinin intensivliyinə, atmosfer yağıntılarının infiltrasiyasına, torpaq-bitki örtüyünün məhsuldarlığına və inkişafına, günəş enerjisinin sahə vahidinə düşən miqdarına, xüsusən də maddələr mübadiləsinə, həmçinin bir çox təbii proseslərin dinamik inkişafına həlledici təsir göstərir. Torpaqların rütubət rejimi yamacların meyillik və parçalanma dərəcəsindən asılıdır. Meyilliyi təyin etmək üçün üfüqi səth ilə maili səth arasında qalan bucağın qiymətlərindən istifadə edilir. Meyillik 4 dəfə artdıqca səth sularının axım sürəti və onun eroziya fəaliyyətində 2 dəfə artır. Suyun axım sürəti 2 dəfə artarsa onun apardığı materialın həcmi (və ya ağırlığı) 64 dəfə artır. (Eri və Pratt qanuna müvafiq olaraq T.V.Zvankovaya görə) [4]. Meyillik xəritələrini müxtəlif üsullarla tərtib edirlər: sürüşkən dairələr üsulu, kvadratlar üsulu, morfoqrafik səthlər üsulu. Bu üsullar TIN model, rastr və ya qrid-model və horizontallardan istifadə ilə tərtib edilmişdir. Rastr metodu öz sadəliyinə görə ən

çox istifadə edilən üsuldür. Coğrafiya İnformasiya Sistemlərinin proqram təminatından (ArcGIS) istifadə edilərək ərazinin meyillik xəritəsi yaradılıb (şəkil 5).

Şəkil 5. Tədqiqat ərazisinin meyillik xəritəsi

Tərtib edilmiş xəritədən (Şəkil 5) də görüldüyü kimi, tədqiqat ərazisində meyillik 14°-90° dərəcə intervalında dəyişir. Bu həmin ərazinin mürəkkəb təbii-coğrafi şəraitə malik olduğunu göstərir.

Beləliklə, CİS-dən və məsafədən zondlama verilənlərindən istifadə etməklə yaradılan rəqəmsal xəritələr həm hidroloji və həm də hidravliki hesablamaların daha dəqiq yerinə yetirilməsinə şərait yaratmaqla bərabər, eyni zamanda su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə edilməsində mühüm vasitəyə çevrilirlər ki, bütün bunların çox böyük elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov M.Ə., İmanov F.Ə. Ümumi hidrologiya. BDU nəş. Bakı, 2003.
2. M.A.Müseiyibov Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Dərslik. Nəş. Bakı, "Maarif", 1998,400 səh
3. M.Məmmədov. "Azərbaycanın Hidroqrafiyası" Nafta-Press nəşriyyatı. Bakı 2002
4. N.Ş.Şirinov İnsan və relyef . Nəş. Bakı, "Maarif" 1991, 250 s.

Azərbaycanın hərbi sənayesinin inkişaf tarixi

Bağirova Əzizə Bəxtiyar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: Dos. Əhmədova İ.İ

E-mail: ezize_1998@mail.ru

Sənaye, cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahını həlledici dərəcədə yüksəldən və təmin edə bilən maddi istehsal sahəsidir. Müxtəlif kateqoriyalara ayrılan sənayenin əsas tərkib hissələrindən biri də hərbi sənayedir. Dövlətin və cəmiyyətin əsas ehtiyaclarından biri olan milli təhlükəsizlik bu gün siyasi, sosial-iqtisadi, mənəvi və ideoloji vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün aktual əhəmiyyət kəsb edir. Bu, hərbi sənaye kompleksinin inkişafı, silahların hazırlanması və istehsalı problemlərinə dövlətin daim diqqət göstərməsinin zəruriliyini təmin edir. Dövlət hərbi sənaye kompleksinin inkişafının əsas istiqamətlərinin və perspektivlərinin daim axtarışında olmaq və onu təkmilləşdirmək məcburiyyətindədir. Beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alaraq ölkənin hərbi-texniki potensialının zəruri inkişaf səviyyəsini müəyyən etmək lazım gəlir. Hərbi sənayenin inkişafı hər bir ölkədə özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Bu inkişaf bir sıra amillərdən asılıdır – ölkə başçısının idarəçilik maneələri, ölkənin maddi imkanları, qonşu ölkələrlə iqtisadi və siyasi münasibətlər, ölkənin qlobal arenada rolu və bir sıra başqa amillər.

Ölkəmizin müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən Azərbaycanın hərbi sənaye kompleksinin təməli ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

1969-cu ildə Heydər Əliyev Azərbaycan Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi komitəsinin birinci katibi seçildikdən sonra respublikamızda iri sənaye müəssisələrinin yaradılmasına nail olmuşdur. Ümumilli liderin o illərdə gördüyü işlər Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin əsasıdır desək, yanılmırıq. Azərbaycanda olan demoqrafik artımı və elmi potensialı nəzərə alan Heydər Əliyev SSRİ-nin ağır maşınqayırma və hərbi sənaye kompleksi müəssisələrinin respublikada yaradılması məsələsini Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosu qarşısında qaldırmışdır. Əliyevin təklifləri və fasiləsiz gərgin əməyi sayəsində Azərbaycanda müəyyən müəssisələrin əsası qoyuldu.

1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda sosial-iqtisadi sahədə tənəzzül dövrü başladı. Azərbaycanın 20 faizinin işğal olunması, 1 milyondan artıq vətəndaşın doğma yurdlarından zorla didərgin salınması, daxildə baş qaldıran qeyri-sabitlik, cəbhə xəttindəki vəziyyətin getdikcə gərginləşməsi müstəqilliyimizi itirmək təhlükəsinin qaçınılmaz son olduğunu göstərirdi. Belə bir zamanda Azərbaycan xalqı çıxış yolunu yalnız öz siyasi uzaqgörənliyi ilə seçilən Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsində gördü. Bununla da müstəqil Azərbaycanın müasir siyasi tarixində yeni bir dövr başladı. Ümumilli lider qısa müddət ərzində ölkədə daxili sabitliyin yaradılmasına nail ola bilmişdi. Respublikanın müharibə vəziyyətində olmasını nəzərə alan Əliyev, ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirərək məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirdi. Ordunun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təminatı əvvəlki illərdən fərqli olaraq xeyli yaxşılaşdırıldı. Silahlı qüvvələrə tələb olunan silah, hərbi texnika, döyüş sursatı, arxa xidmət əmlakı və digər maddi vasitələrin də istehsal olunması üçün sifarişlərin respublikanın müdafiə sənayesi müəssisələrinə verilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına da şərait yaratdı.

2003-cü ildə respublikanın hərbi sənayesinin inkişafının yeni mərhələsi başladı. Belə ki, Heydər Əliyev, ordunun hərbi-texniki bazasını gücləndirmək və bu sahədə kənardan asılılığı azaltmaq məqsədilə “Azərbaycan Respublikası müdafiə sənayesi müəssisələrinin 2003-2005-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı”nı təsdiq etdi. Bu istiqamətdə aparılan məqsədyönlü işlər Heydər Əliyevin ideyalarının layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün də uğurla həyata keçirilir. Respublikamızın müharibə şəraitində yaşamasını daim nəzərində saxlayan və bu sahənin inkişaf etdirilməsini zamanın tələbi kimi dəyərləndirən ölkə başçısının Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılmasına dair imzaladığı 16 dekabr, 2005-ci il tarixli sərəncam bunun bariz nümunəsidir. Əvvəllər Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərkibində olan Hərbi Sənaye və Silahlanma Dövlət İdarəsi və Hərbi Elm Mərkəzi yeni nazirliyə birləşdirildi. 2006-cı ilin mart ayından 2018-ci il 23 iyun tarixinədək Yavər Camalov ilk nazir olmuşdur. İlham Əliyevin 20 iyun 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə Mədət Quliyev Müdafiə Sənayesi Naziri təyin edilmişdir.

Hərbi-texniki əməkdaşlıq sahəsində də bir sıra mühüm işlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, Müdafiə Sənayesi Nazirliyi yarandığı zaman respublikamız sahə üzrə yalnız Türkiyə Respublikası ilə əməkdaşlıq edirdisə, bu gün aviasiya, naviqasiya, cihazqayırma və digər istiqamətlər üzrə dünyanın inkişaf etmiş 20-dən çox dövlətinin 50-dən çox firma və şirkəti ilə sıx əməkdaşlıq edir. Birmənalı şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, əməkdaşlıq sahəsində əldə olunmuş bu uğurlar birbaşa olaraq Prezident İlham Əliyevin apardığı xarici siyasətin nəticəsidir.

Azərbaycanın gələcək planları geniş miqyaslı xüsusiyyət daşıyırdı. Bu planlar arasında Cənubi Qafqaz, Orta Asiya və Yaxın Şərqə silah ixracatçısı olmaq mühüm yer tuturdu. 2008-ci ilin yanvarında Azərbaycanın hərbi sənayesinin zirehli personal daşıyıcıları və piyadaların döyüə maşınları, həmçinin kiçik çaplı topçu silah istehsalına başlayacağı elan edildi. Bu zaman Müdafiə Nazirliyi Ukrayna, Belarusiya və Pakistanın müdafiə sektorları ilə əməkdaşlıq edirdi. Azərbaycan “İstiqlal” snayper tüfəngini də 2008-ci ildə nümayiş etdirdi. Bu ağır kalibrli tüfəng bir neçə ölkədə istismar olunur.

Jasur Sumarinly-ə görə, nazirlik İsrailin müxtəlif firmaları və 2 Türk şirkəti ilə Rusiyanın T-55 tankının şassisini əsasında zirehli bir avtomobil istehsalı ilə bağlı danışıqlar aparmışdır. Bunlardan başqa, nazirlik orduya Cənubi Afrika tərəfində dizayn edilmiş 30 ədəd Matador və Marauder zirehli maşınını təmin etmişdir. Vaxt keçdikcə daha da təkmilləşən hərbi sənayemizin müdafiə təminatlı məmulatları artıq beynəlxalq sərgilərdə nümayiş olunurdu. 2009-cu ilin aprel ayında Azərbaycanın ilk dəfə olaraq beynəlxalq əhəmiyyətli sərgidə (İDEF-2009) iştirak etməsi birmənalı olaraq bu sahədə olan əsaslı inkişafdan xəbər verirdi. Respublikamız bu sərgidə Müdafiə Nazirliyi Sənayesinin tabeliyində olan müəssisələrdə istehsal olunan 27 adda müdafiə təminatlı məmulatla (“İstiqlal” tipli snayper tüfəngi, atıcı silahlar üçün müxtəlif tipli silah sursatları, artilleriya minaları, optik cihazlar)

təmsil olunurdu. Qısa müddət ərzində qazanılan bu uğur, təmkinli və məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olmaqla bərabər həm də davamlı olacağına xəbərçisi idi.

2011-ci ilin mart ayında Diamond DA-42 təlim təyyarəsinin prototipi Müdafiə Nazirliyi tərəfindən təqdim edildi. Bu təyyarə Azərbaycanın dövlət şirkəti olan AZAD Systems tərəfindən dizayn edilmişdir. Azərbaycan Rusiyanın silah istehsalçısı "Izhmash" şirkətinin lisenziyası əsasında AK-74M hücum tüfənglərinin istehsalına da 2011-ci ildə başlamışdır. Bu hücum tüfəngləri "Xəzri" adı ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri üçün istehsal olunur.

Statistik göstəricilərə əsasən, 2009 – 2010-cu illər arasında Azərbaycanın hərbi istehsalı 2 dəfədən çox artdı və məhsul istehsalı 17% böyüdü.

Tarix 2016-cı ili göstərir, ilk beynəlxalq sərgi nümayişindən 7 il keçirdi. Azərbaycan Respublikasının hərbi sənayesi inkişafını fasiləsiz olaraq davam etdirmiş və etdirməyə də davam edirdi. 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecədən başlayaraq Azərbaycan və Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının hərbi birləşmələri arasında 4 günlük müharibə başladı. Verilən rəsmi məlumatlara əsasən, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri 2.000 hektarlıq ərazini azad etmişdir. Bəzi xarici KİV-lərin verdiyi məlumata görə, qələbə ilə nəticələnən bu döyüşlər zamanı Azərbaycan qüvvələri tərəfindən İsrailin istehsal etdiyi Harop "Kamikadze" PUA, ThunderB nəzarət dronları və Spike TƏİR-ləri, Rusiya istehsalı olan TOS-1A 24-barrel termobarik (uzun məsafədən alov saçan) raket sistemləri tətbiq olunub. Rusiyalı hərbi analitik olan Aleksandr Xramçixinin iddiasına görə, Ermənistanın tank itkilərinin əsas səbəbi Harop PUA-ları olub. Bəzi mütəxəssislər onu "gəzən sursat" da adlandırırlar. Hazırda bu sursatlar "Israel Aerospace Industries" korporasiyasının lisenziyası ilə Azərbaycan Müdafiə sənayesinin müəssisələri tərəfindən istehsal edilir. Harop ilk dəfə 2016-cı ilin aprelində erməni işğalçılarına qarşı "4 günlük müharibə" hərbi əməliyyatları zamanı Azərbaycan Ordusu tərəfindən istifadə olunub və bu hadisə dünya hərbi tarixinə ilk dəfə "gəzən sursat"dan istifadə kimi düşdü. Hazırda Azərbaycan Ordusu dünyada ən uzaq mənzilə malik olan Haropun postsovet məkanında yeganə istifadəçisi və istehsalçısıdır.

2016-cı ilin nailiyyətləri davam etməkdə idi. Belə ki, 2016-cı ilin 27 sentyabr tarixində Bakı Ekspo mərkəzində "ADEX-2016" II Azərbaycan Beynəlxalq Müdafiə Sərgisi keçirildi. Bu tədbirdə sabiq Müdafiə Sənayesi Naziri Yavər Camalov və Zakir Həsənov arasında "Anlaşma Memorandumu" imzalandı. Razılığa əsasən Silahlı Qüvvələr müəssisələrdə istehsal olunan yeni pilotsuz uçuş aparatları ilə təchiz ediləcəkdir. Bu PUA-lara kəşfiyyat və müşahidə dronları, "Zərbə"-nin yeni modeli aid idi.

Müdafiə Sənayesi Nazirliyi, hərbi texnika istehsalı və modernləşdirilməsi sahəsində - Türkiyə (Aselsan, FNSS, Selex, MKEK, Roketsan), İsrail, İordaniya, Pakistan, Rusiya, Ukrayna, Cənubi Afrika və Almaniya (Rheinmetall) ilə əməkdaşlıq edir. Əlavə olaraq, Azərbaycan İsrail tərəfindən hazırlanmış casus təyyarələri də istehsal edir. Lisenziyalaşdırılmış pilotsuz casus təyyarələri arasında Orbiter-2M və Aerostar da var. Onların hər ikisi Azad Systems Company zavodunda istehsal olunur. Nəhayət, 2016-cı ildə hərbi sənaye öz qısa mənzilli raket istehsalına başladı. Təxminən 125 növ məhsul hazırlanırdı. Minalara qarşı davamlı olan "Tufan" milli zirehli maşınının nümayişi 2017-ci ilin 14 fevralında baş tutdu. Həmin ilin 23 iyununda Nazirliyin Şərq İstehsalat Birliyinin NATO standartlarına cavab verən müxtəlif növ qumbaraatıcı gülləsi və 40 növ qumbara atıcısı istehsalı zavodunun açılış mərasimi keçirildi.

2018-ci ildə Bakıda 3-cü Azərbaycan Beynəlxalq Müdafiə sərgisi – ADEX 2018 keçirildi. Bu dəfə də Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin Müəssisələrində istehsal olunan silahların xarici ölkələrə satışı artırıldı. Sərgidə nazirliyin 260-dan çox hərbi məmulatı nümayiş olunurdu. Sərgi dünyanın 29 ölkəsini təmsil edən 224 şirkəti bir araya gətirirdi. ADEX 2018 sərgisində Azərbaycan, Belarus, Fransa, İsrail, Pakistan, Rusiya, Serbiya, Türkiyə, Ukrayna və digər ölkələr öz milli qrupları ilə çıxış edirdilər.

2020-ci il fevralın 20-də Azərbaycan ilə İtaliya arasında ilk dəfə olaraq hərbi əməkdaşlığa start verildi.

2021-ci il 17 avqustda Türkiyə Respublikasının İstanbul şəhərində Türkiyə Respublikası Prezident Administrasiyasının himayəsi altında və Milli Müdafiə Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə İDEF – 2021 Beynəlxalq Müdafiə Sənayesi Sərgisi keçirildi. Azərbaycan bu sərgidə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin stendi ilə təmsil olundu. İkinci Qarabağ müharibəsində qazanılan qürurlu qələbədən sonra Azərbaycanın bu sərgidəki rolu müstəsna idi.

Nəticə olaraq, Ümumilli Lider Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin təkmilləşdirdiyi hərbi sənayenin Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasında və tarixi ədalətsizliyin bərpa edilməsində rolu misilsizdir. Beləliklə, Azərbaycan özünü beynəlxalq arenada sübut etməyə davam edir. İkinci Qarabağ müharibəsində bizə qələbəni yaşadan ordumuzun necə sərrast bir şəkildə qurulduğunun faktlarla şahidi olduq. Qazanılan bu qələbə Azərbaycanın hərbi sənayesinin dünəndən bu günə olan inkişafının təcəssümüdür.

Ədəbiyyat

1. <https://eurasianet.org/azerbaijan-baku-aims-to-become-regional-arms-dealer>
 2. https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=azerbaijan
 3. <https://ordu.az/az/news/129817>
 4. <https://azvision.az/news/204546/azerbaycan-italiya-ile-herbi-senaye-sahesinde-emekdasliq-edecek-.html>
 5. [https://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCdafi%C9%99_S%C9%99nayesi_Nazirliyi_\(Az%C9%99rbycan\)](https://az.wikipedia.org/wiki/M%C3%BCdafi%C9%99_S%C9%99nayesi_Nazirliyi_(Az%C9%99rbycan))
 6. <https://idef.com.tr/en/>
-

Xəzər dənizi səviyyəsinin relyefin mənimsənilməsinə etdiyi təsirlərin təhlili

Bağirova Günel Rafail qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Əhmədova Gülnarə

E-mail: bagirovagunel824@gmail.com

Xəzər dənizi istər suyunun tərkibinə, istərsə də sahəsinin böyüklüyünə görə dünyada fərqlənən göl-dənizlərdən biridir. Nəinki Azərbaycan, sahiləni dövlətlər, eyni zamanda, dünya miqyasında ən əhəmiyyətli su hövzəsi hesab olunur.

Xəzər dənizi təbii ehtiyatlar ilə bol olduğu kimi bioloji sərvəti də bir o qədər zəngindir. Avropa və Asiya qitələri arasında əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Xəzər dənizi, sahilində yerləşən dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin inkişafında ən mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Geoloji keçmişə nəzər salsaq, Xəzər dənizinin müasir forması uzun və mürəkkəb inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Pantalas okeanın qapanması nəticəsində yaranmış Xəzər dənizi, bu hadisədən sonra dünya okeanı ilə əlaqəsini tamamilə itirmişdir. Bu da, eyni zamanda, dünya okeanı ilə sərbəst su mübadiləsinin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Müasir dövrdə Xəzər dənizi bir sıra ekoloji problemlər ilə qarşı-qarşıya dayanır. Dənizin çirklənməsinin ən başlıca səbəbi antropogen təsirdir.

Qapalı su hövzələri üçün xas olan səviyyə tərəddüdü, eyni zamanda, özünü Xəzər dənizində də göstərir. Xəzər dənizinin sahilində yerləşən dövlətlərin inkişafına, iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərdiyi kimi onun mənfi tərəfləri də özünü göstərir. Sahilboyu ərazidə yerləşən obyektlərin, çimərliklərin sıradan çıxmasına səbəb olan ən mühüm amillərdən biri səviyyə tərəddüdüdür. Səviyyə tərəddüdü zamanı dənizin sahilində müxtəlif relyef formaları yaranmaqla, dağıdıcı və yaradıcı relyef formaları olmaqla iki qrupa bölünür. Səviyyənin qalxması- ətraf ərazilərin su altında qalması, yaşayış məntəqələrinə ziyan dəyməsinin mənfi tərəfləri olduğu kimi, yaradıcı relyef formalarından insanlar öz məqsədlərinə uyğun şəkildə istifadə edirlər. Alimlərin apardıqları bir sıra araşdırmalar əsasında belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, Xəzər sahili ərazilərin yuyulmasına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri Samur çayının özü ilə gətirdiyi materialların balansının sabit olmamasıdır. Samur çayının suyundan həm də xalq təsərrüfatı üçün də geniş miqyasda istifadə edilir. Samur çayından Nabrana qədər sahilboyu ərazidə gətirmə materiallarının həcmi ildə 1 mln m³ -dən azdır. Məlumdur ki, sahilboyu ərazidə çöküntü hesabına genişlənən ərazinin inkişafına mənfi təsir göstərir. Dənizin səviyyəsinin qalxması ilə bu proses daha da güclənir. Bu amilləri nəzərə alaraq müəyyən tədbirlər həyata keçirməsək 80-100 km-lik sahilboyu ərazilər, çimərliklər su altında qalıb məhv olacaqlar. Bu

problemləri nəzərə alaraq aşağıdakı sahilqoruyucu tədbirləri həyata keçirmək məqsəduyğun hesab edilir:

1. Sahilin dəniz suyu ilə yuyulmasının qarşısını almaq üçün sahilqoruyucu qurğular inşa edilməlidir. Belə ki, dəmir-beton, beton və ya daşdan tikilmiş bəndlər, bunnalar, dalğaqaqıranlar və sondakıların qarışığından ibarət qurğular yaradılmalıdır.
2. Süni çimərliklərin təsis edilməsi. Bu tip çimərliklər Krım, Qara dənizin Qafqaz hissəsində Poti, Gəlincik sahillərində yaradılmışdır. Qədim akkumulyativ sahələrdən dəniz sahilinə çöküntü materialları gətirilir. Bu proses sahilin 10%-i yuyulduğu təqdirdə gözlənilən nəticəni verə bilər.
3. Ən mühüm amillərdən biri isə sahillərin yuyulmasında gətirmə materialların miqdarının pozulmasının qarşısını almaq üçün çayın axımını tənzimləyərək, çayın yatağını genişləndirmək məqsədi ilə partlayış işləri aparmaq olar.

Yerli materialların yaxında yerləşməsi ilə əlaqəli olaraq süni şəkildə yaradılan çimərliklər ən münasib sahilqoruyucu işlərdən biri hesab oluna bilər. Sahilqoruyucu qurğuların tikilməsi sosial-iqtisadi cəhətdən çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu qurğular istifadə edildikdən 5 il sonra onların yenidən bərpası üçün sərf olunan maliyyənin 50%-ni təşkil edir. Ekoloji və iqtisadi mövqedən çıxış edərək ən sərfəli, əlverişli yollardan biri çay yatağındakı çöküntülərin təbii yolla dəniz hövzəsində toplanması prosesi hesab olunur.

Samur çayının axımının əsas hissəsi onun şimal qolu hesab olunur ki, bu da dənizlə birləşərək cənub mənsəbə doğru hərəkət edir. Bu zaman cənub mənsəbdə sualtı tirələrə rast gələrək istiqamətini dəyişib, dənizin dərinliklərinə yönəlir. Bu hadisədən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Samur-Dəvəçi ovalığının sahilboyu ərazilərində Samur çayının gətirdiyi çöküntülərin əksər hissəsi sahil ərazilərin formalaşmasında rol oynaya bilmir.

Geoloji keçmişə nəzər salsaq aydın şəkildə görürük ki, Atlantik okeanın Aralıq dənizi ilə əlaqəsi kəsilən zaman Xəzər dənizinin səviyyəsi kəskin sürətdə aşağı enmişdir. Qara dənizlə Xəzər dənizinin əlaqəsi kəsilən vaxtda səviyyə daha çox tərəddüd etmişdir. Xəzər dənizində səviyyə tərəddüdünün yaranmasına bir çox alimlər tədqiq edib müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Bu fikirlərin ən önəmlisi Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdünə təsir edən amil olaraq iqlim dəyişkənliyini göstərmək olar. İkinci amil olaraq isə dənizin dibində baş verən tektonik hərəkətləri qeyd etmişlər. Bir qrup tədqiqatçıların fikrinə görə isə səviyyənin dəyişməsi dənizə tökülən çay axınlarının həcmi ilə əlaqədardır. Dənizin əsas gəliri hesab olunan çaylar, ən əsası Volqa çayı Xəzər dənizində mühüm rol oynayır. Mövsümi olaraq Volqa çayında yağıntıların miqdarının artması və ya azalması Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdünə birbaşa təsir göstərən amil hesab olunur.

1978-1995-ci illər ərzində Xəzər dənizinin səviyyəsi artmış və Respublikamızın iqtisadiyyatında külli miqdarda ziyan dəymişdir, 50 min hektar torpaq sahəsi su altında qalaraq məhv olmuşdur. Bunlardan başqa, Abşeron ərazisində 30 min nəfərlik yeri olan sanatoriya sahəsi, 78 yaşayış məntəqəsindən 30-u və 335 ha park sahəsi dəniz səviyyəsinin qalxması ilə məhv olmuşdur. Səviyyənin qalxması, eyni zamanda, Bakı bulvarı ərazisində də özünü biruzə verir. Dənizə yaxın olan sahil əraziləri və gəmi limanlarının bir hissəsi suyun altında qalmışdır ki, bu problemi də aradan qaldırmaq üçün bir sıra məsələlərlə yerinə yetirilirdi. Bu prosesi həll etmək üçün 1991-ci ildən etibarən qiyməti 19 mln manat olan rekonstruksiya mühəndis işləri aparılmışdır. Eyni zamanda, Mərdəkan çimərliklərini mühafizə etmək üçün 85 kub metr həcmində qrunn torpaq tökülməsinə baxmayaraq gözlənilən nəticəni vermədi. Və mahiyyət etibarilə həmin ərazi yenidən su altında qalaraq sıradan çıxmışdır.

Lənkəran-Astara bölgəsində də səviyyə tərəddüdü özünü kəskin sürətdə göstərir. Belə ki, 17 idarə və müəssisə, 60 şəxsi təsərrüfat, 18 km dəmir yolu və 1,5 km avtomobil yolu səviyyənin qalxması ilə əlaqədar su altında qalaraq məhv olmuşdur. Lənkəran ərazisinin çox hissəsi, əsas da Nərimanabad-1, Nərimanabad-2 və Port-İlic qəsəbələri su altında qalmışdır.

Quba-Xaçmaz ərazisində səviyyə tərəddüdü ən çox Nabran-Yalama bölgəsində özünü göstərir. Belə ki, kurort-rekreasiya zonaları, çimərlikləri və avtomobil yolları səviyyə qalxan zaman məhv olmuşlar.

Muğan-Salyan zonasında Ələt maşın təmiri zavodu və balıqovlama bazası, Neftçalada 600 ha torpaq sahəsi və M.Müşfiq adına təsərrüfatın bütün üzüm sahələri səviyyənin qalxması ilə tamamilə yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Səviyyənin qalxması ilə sahilə yarana biləcək fəsadlardan

uzunmüddətli xilas olmaq üçün hündürlüyü və eni 1 metr, uzunluğu 1 km olan bənd tikmək daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Dənizin sahilboyu əraziləri sosial, ekoloji və iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Səviyyə ilə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlardan birində Qlobal istiləşmə ilə bağlı olaraq temperaturun artması ilə dənizin səviyyəsi arasında korrelyasiya müşahidə edilmişdir. Ceyson-1 peykindən Xəzər dənizinin səviyyəsi ilə bağlı bir sıra məlumatlar əldə olunub. Əldə olunmuş məlumatda bildirilir ki, dənizin səviyyəsi ilə temperatur arasında aylıq korrelyasiya yüksəkdir, o cümlədən, müsbətdir. Lakin, illik korrelyasiya mənfidir. Bundan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, temperaturun artması ilə əlaqədar dənizin səviyyəsinin aşağı düşməsi müşahidə olunub.

Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdü təbii hadisədir və onun qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Lakin, sahilboyu ərazidə baş verən ekoloji, sosial-iqtisadi fəlakətlər dənizin sahilində təsərrüfat fəaliyyətini düzgün şəkildə aparılmaması ilə yaranır. Bu vəziyyəti stabilləşdirmək üçün dənizin şelfində, sahilboyu ərazidə təsərrüfat və fəaliyyət növlərini tənzimləmək əsas şərtlərdən biridir.

Dənizin səviyyəsinin qalxması dövründə edilə biləcək ən vacib işlərdən biri yaşayış obyektlərinin köçürülməsi, qoruyucu qurğuların tikilməsi, obyektlərin daha təhlükəsiz hesab olunan ərazilərə daşınması daha məqsədəuyğun hesab edilir.

Fərz edilir ki, XXI əsrin sonuna qədər Xəzər dənizinin səviyyəsi 9-18 metr aşağı enəcəyi düşünülür. Bu da yağıntıların artması və yaxud çayların axını ilə tarazlaşdırılmayan, göldə buxarlanmanın artması ilə birbaşa bağlı olan prosesdir. XXI əsrdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə deyilən təxminlərdən 2 dəfə daha çox olacağı deyilir.

Xəzər dənizinin səviyyəsinin enməsi Şimali Xəzərin şelfində, cənub-şərqi Türkmənistan şelfində, Cənubi və Orta Xəzərin bütün sahilboyu ərazilərində özünü göstərir. Yəni bu ərazilər su altından çıxaraq quru əraziyə çevriləcək. Xəzərin şərq kənarında yerləşən Qaraboğazgöl körfəzi qurudularaq quru əraziyə çevriləcək.

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dənizin indiki səviyyəsindən 1 m yüksələcəyi təqdirdə 100 min ha torpaq sahəsi sıradan çıxa bilər. Məhv ola biləcək ərazinin yəni 90%-i cənub zonasının payına düşəcək.

Azərbaycan Respublikasında Xəzər sahil ərazilərdə xalq təsərrüfatı obyektlərinin və su ehtiyatlarının qorunması üçün var olan vasitələrə dayanaraq bir sıra məsələlər reallaşacaq:

1. Sahilboyu ərazidə xalq təsərrüfatının ekoloji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bir sıra faktorların planlaşdırılması nəzərdə tutulur.
2. Yaşayış obyektlərinin və torpaq fondunun səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlı olaraq onların mühəndisi qorunmasının məzmunu
3. Sahilqoruyucu qurğuların tikilməsində mühəndisi işlərin rolu və mahiyyəti. Müxtəlif institutların layihələndirmə işlərinin həyata keçirilməsi, eyni zamanda, iqtisadi səmərəliliyin ölçülməsi haqqında.
4. Sahilqoruyucu tədbirlərin həyata keçirilməsi, qurğuların müxtəlif texniki-mühəndisi üsulların həyata keçirilməsi haqqında.
5. Abşeronda yeraltı və yerüstü suların kimyəvi tərkibini müəyyənləşdirilməsi və yeraltı suların səviyyəsinin dəyişməsinə təsir edən amillər.
6. Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar yaşayış obyektlərinə, torpağa dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi, bu problemləri aradan qaldırmaq üçün Xəzər ətrafı dövlətlər arasında müqavilənin imzalanması haqqında.
7. Səviyyənin yüksəlməsi ilə bağlı olaraq baş verən ekoloji və iqtisadi miqyasda aparılan elmi tədqiqat işləri Azərbaycanın melorasiya və hidrotexnika institunda əhəmiyyətli dərəcədə müzakirə olunur.

Deyənlərdən, aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, gələcəkdə bu kimi ziyanların qarşısının alınması üçün Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdü diqqətdə saxlamaq lazımdır. Sahilyanı ərazilərdə yaşayış məntəqələri, sosial obyektlər, təsərrüfat müəssisələri yaratmaq təhlükəlidir.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/X%C9%99z%C9%99r_d%C9%99nizi
2. İsmayılov Ç.N. "Xəzər dənizinin və sahilyanı ərazilərin ekologiyası" Dərs vəsaiti – Bakı nəşr, 2005. -127 səh.

3. https://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_4.pdf
 4. <https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea>
 5. <https://news.agu.org/press-release/caspian-sea-evaporating-as-temperatures-rise-study-finds/>
 6. https://en.wikipedia.org/wiki/Caspian_Sea
 7. <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2009%201-2/192-201.pdf>
 8. https://www.unep.org/explore-topics/oceans-seas/what-we-do/working-regional-seas/regional-seas-programmes/caspian-sea?_ga=2.112377604.1055725277.1619684984-2041677393.1612174695
 9. <https://www.livescience.com/57999-caspian-sea-facts.html>
 10. https://www.researchgate.net/figure/Current-map-of-Caspian-Sea-Black-Sea-connecting-straits-and-main-rivers_fig1_321287781
-

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yeraltı və yerüstü su ehtiyatları

Bağirova Solmaz Elşad qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. Əhmədova Gülnarə

E-mail: bsbagirova@gmail.com

Azərbaycan su ehtiyatları baxımından Cənubi Qafqaz regionunda məhdud ehtiyatlara malik olan ölkə kimi qiymətləndirilməsinə baxmayaraq yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının istər iqtisadi istərsə də, region daxilində əhəmiyyətini nəzərə alarsaq bu istiqamətdəki gələcək potensialımız yüksək dəyərləndirilə bilər. Təbii ki, bu yönümdə Qarabağ regionunun rolunu qeyd etməmək olmaz. Xüsusilə Şanlı Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə işğaldan azad edilən rayonların yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilməsi son zamanlar ən aktual mövzulardan biri olmuşdur. Beləki regionun su ehtiyatları 2 milyard kub olaraq qiymətləndirilmişdir ki, bu da həm region üçün həm də, ölkə üçün su probleminin həllinə böyük dəstək olmuşdur. Bu baxımdan günümüzdə işğaldan azad olunan ərazilərdə əhalinin yaxın gələcəkdə su ilə tam təmin olunması və su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi üçün layihələr hazırlanmaqdadır.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarımız nə qədər öz fisunkar təbiəti, nadir biomüxtəlifliyi, termal suları, təbii bulaqları ilə öz unikallığını qorusa da, işğal müddəti ərzində aparılan hərbi əməliyyatlar məqsədsiz və plansız talanlar çox təsəffür olsun ki, regionun faydalı qazıntıları ilə birlikdə təbii sərvətlərinin də, tükənməsinə təkan vermişdir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq regionda həyata keçiriləcək elmi fəaliyyətlərin əsas istiqamətlərindən biri də, regionun yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının tədqiqi, qiymətləndirilməsi, bərpası və səmərəli istifadəsinin elmi əsaslarıdır.

Regionun su ehtiyatları içərisində yeraltı sular böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun bariz nümunəsi olaraq kəhrizləri nəzərdən keçirtmək məqsədə uyğundur. Azərbaycanda 623 kəhrizdən 332-si məhz regionun payına düşərək illərdir ki, mənfur düşmən tərəfindən dağıdılmış və çirkləndirilmişdir. Əks təqdirdə isə kəhrizlərdən düzgün istifadə şəraitində çox böyük səmərə əldə etmək mümkündür. Aparılan araşdırmalara görə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kəhrizlərdən əldə edilən suyun miqdarı 60 mln m³ təşkil edə bilər ki, bunun 34,7 mln m³ -u Cəbrayılın payına düşür.

Qarabağ regionunda vulkanik süxurların üstünlük təşkil etməsi məhz ərazinin yeraltı sularla zəngin olmasına dəlalət edir. Bunlardan bəziləri dağətəyi ərazilərdə bulaq formasında səthə çıxmışdır. Bu bulaqlar zaman-zaman çayların qida mənbəyinə çevrilmişdir. Azərbaycan ərazisi mineral su bulaqları ilə zəngin olduğu üçün Qarabağın da necə şəfali və təbii mineral bulaqlara sahib olduğunu anlamaq o qədər də çətin deyil. Lakin işğal ərzində onların bəziləri məhv edilmişdir. Bu baxımdan regionun Kəlbəcər-Laçın bölgəsi xüsusilə seçilir. Beləki Qarabağda mövcud olan 120 mineral bulağın 63-ü burada cəmlənir. Bunlardan biri Azərbaycanın eləcə də Qarabağın incisi hesab edilən dünyaca məşhur “Karlovi Varı” tipli mineral su yatağı ilə eyniləşdirilən Yuxarı İstisu mineral su bulağıdır. 12 bulaqdan ibarət olub, temperatur səthində 74, dərinliklərində isə 90 dərəcəyə qədər yüksələ bilər. Bulağın suyunun faydalarını saymaq bitməz və onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1 litr suyunda 2-7 qram kimyəvi maddə vardır. Akademik Mirəli Qaşqay bulağın bəzi xüsusiyyətlərinə

görə onu dünyada əvəzsiz görür. Görkəmli kimyaçı alim E.E.Karstenski isə bulağın Azərbaycana dünya şöhrəti gətirə biləcəyini qeyd etmişdir.

Şanlı qələbəmizə qədər bir çox su yataqları kimi İstisu mineral bulağı da istismar edilərək xarici ölkələrə qanunsuz şəkildə ixrac edilirdi. Bulağın suyunun gün ərzində istismarı 82 min litr təşkil edirdi. Bununla yanaşı illər ərzində bulağın suyunun artıq sərfi də baş vermişdir. Hal hazırda aparılan hesablamara görə boş yerə axıdılan suların qablaşdırılması nəticəsində il ərzində 630 mln gəlir əldə etmək olar. İşgaldan öncəki dövrə nəzər salsaq, 80 ci illərdə mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir ki, bu da sutka da 800 min litr su istehsalı baş tuturdu.

Kəlbəcər rayonu ərazisində 2400 m hündürlükdə yerləşən Bağıracaq mineral bulağı radionlu suya malik olmaqla öz unikallığını qoruyur və çoxdebitlidir. Bulağı təbii dərman adlandırmaq heç də yanlış olmaz, çünki suyun temperaturunun bir qədər aşağı olmasına baxmayaraq tərkibi minerallarla olduqca zəngindir. Minkənd bulağı Laçın ərazisində yerləşərək bir sıra təbii su obyektlərimiz kimi əsarət altında qalmışdır. Suyunun temperaturu 25-29 dərəcə dəyişir. Şuşa şəhərinin 17 km cənub qərbində yerləşən Turşsu mineral bulağı boru ilə şəhərə nəql olunmuşdur. Əsasən bu bulaq 1700 m yüksəklikdə yerləşir və suyunun minerallaşması 3,9 q/l təşkil edir. Ümumiyyətlə Azərbaycanda mövcud olan mineral su ehtiyatlarının 39.6%-i işgaldan azad edilmiş rayonlarda cəmlənib ki, bu da 7805 m³/gün su təhizatı deməkdir.

Bu kimi təhlillər bizi Azərbaycanda su balansında Kiçik Qafqaz fiziki coğrafi vilayətinin xüsusilə də, işgaldan azad edilmiş rayonların yeraltı su ehtiyatlarının mühüm rola malik olduğu qənaətinə gətirir. Sözü gedən ərazilərdə vulkanogen süxurların üstünlük təşkil etməsi birbaşa yeraltı su ehtiyatlarının zənginliyinə səbəb olmuşdur. Ərazinin Böyük Qafqaz dağları ilə müqayisəli təhlilinə nəzər yetirsək görürük ki, Böyük Qafqazın təbaşir dövrünə aid gillərdən təşkil olunmuş yüksək və ortadağlığında yeraltı su hövzələri yox dərəcəsində, əksinə Kiçik Qafqaz dağlarının xüsusilə də işgaldan azad olunmuş rayonların vulkanogen süxurlarla zəngin olduğu ərazilərdə isə yeraltı su ehtiyatları müqayisə olunacaq dərəcədə çoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ən iri yeraltı su hövzələri bir mənəli olaraq qalın tuf-lava qatlarına uyğun gəlir. Ona görə də bu aspektən yanaşdıqda illərlə düşmən tərəfindən işğal altında saxlanılan Qarabağ vulkanik yaylası nəhəng yeraltı su mənbəyi hesab edilir.

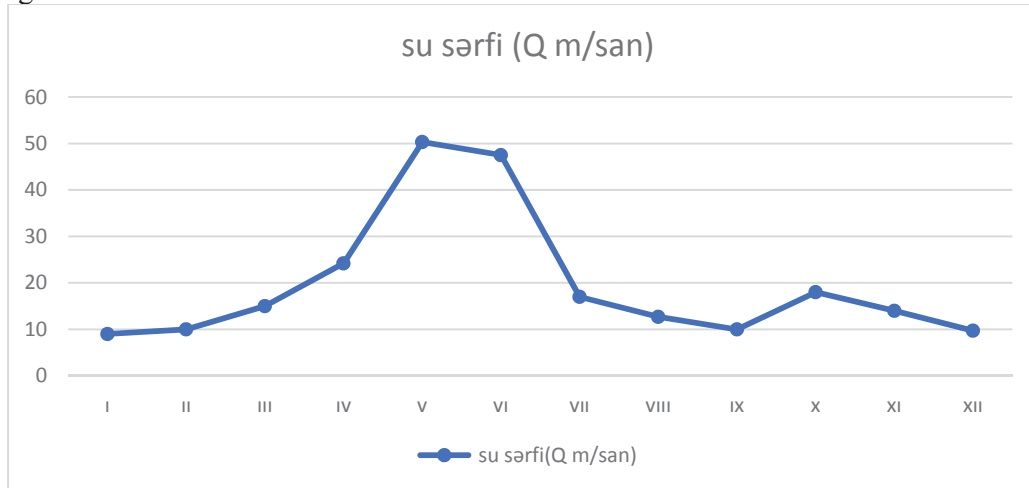
Qarabağ nəinki bu su ehtiyatlarının sayına və həcminə görə, eləcə də onların tərkibinin zənginliyinə görə də diqqətləri üzərinə çəkir. Təkcə təbiətin bizə hədiyyəsi hesab edilən İstisuyun 1 litr suyunda mineralların sayı 6,7 qrama çatır. Suyunun tərkibi sink, nikel, dəmir, maqnezium, yod, brom və s zəngindir. Buna görə də Qarabağın qızıldan qiymətli mineral bulaqları təkcə su mənbəyi deyil, bitib tükənməyən faydaları ilə birlikdə bir çox funksiyamı özündə cəmləşdirən təbii obyektidir. İlk növbədə bu bulaqlar mədə-bağıracaq, sinir sistemi, uroloji, hərəkət orqanları kimi bir sıra xəstəliklərə dərman olmaqla perstijli kurort-turizm və sanatoriya mərkəzidir. Digər bir tərəfdən maraqlı bir nüans da budur ki, 30 il ərzində işğal altında qalan təbii yeraltı su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi şərtiylə istər yerli, istərsə də beynəlxalq iqtisadi platformada yaradacaq üstünlükləridir. Təbii ki, bu kimi proqnozlar daha dəqiq hesablamalar və elmi fəaliyyətlər tələb edir. Lakin hər bir halda qeyd etmək olar ki, Qarabağ regionu bu aspektdən ölkəmizin böyük potensiala malik olan ərazisidir.

İşgaldan azad olunmuş ərazilərin su ehtiyatlarının digər hissəsini də yerüstü su ehtiyatları təşkil edir. Bu kateqoriyaya regionun çayları, gölləri, su anbarları, su kanalları və s daxildir. Çayların birbaşa iqlim, relyef, ərazini təşkil edən süxurların xüsusiyyətləri ilə əlaqəsini nəzərə alsaq, Qarabağ bölgəsində çay axınlarının necə müxtəlif xarakteristikalara malik olduğunu müşahidə edə bilərik. İlk növbədə bu ərazinin mürəkkəb orqrafiyası və dağ silsilələrinin fərqli istiqamətdə uzanması ilə bağlıdır. Qarabağ vulkanik yaylasında məsələli süxurlar yağınları hopdurur və yeraltı suya çevirir. Lakin buna baxmayaraq bir sıra çayların qida mənbəyi olaraq yerüstü suların miqdarına təsir edir.

Regionun yerüstü su ehtiyatları müxtəlif mənbələrdə toplansa da, əsas axım kəmiyyəti çay hövzələrinin payına düşür. Kiçik Qafqazın Araz çayı ilə Tərtərçayı arasındakı geniş əraziyə aid olan çaylar və Qarabağ vulkanik yaylasından öz başlanğıcını götürən çaylar regiona edilir. Tərtərçay və Həkəriçay regionun ən böyük çayları hesab edilir. Bununla yanaşı, onlarla kiçik çaylar da mövcuddur ki, bunların bir çoxu öz mənbəsinə çatmamış infiltrasiya və buxarlanma prosesləri nəticəsində quruyur. Əsasən belə çaylar öz başlanğıcını alçaqdağlıqdan götürür. Ümumiyyətlə Qarabağın yerüstü su ehtiyatları dedikdə əsasən çay hövzələrinin illik axım həcmələri nəzərdə tutulur. Tərtərçay və

Həkəriçay digər çaylarla müqayisədə illik axım kəmiyyətləri yüksək olmaqla yanaşı regionun suvarma və enrgetika baxımından əhəmiyyətli mənbələri hesab olunur.

Tərtərçay Qarabağ vulkanik yaylasından 3180 m yüksəklikdən başlayaraq Bərdə rayonunun ərazisində Kürə tökülür. Çay 42 qolu ilə birlikdə demək olarki regionun əsas bolsulu çayıdır. Qidalanma mənbəyi müxtəlif olub, orta illik su sərfi $22 \text{ m}^3/\text{s}$ təşkil edir. Lakin yayda iyul ayında illik su sərfi 1,8 dəfə, avqust ayında isə 2,5 dəfə azalır. Çay hövzəsində orta illik yağıntının miqdarı 691 mm-dir. Çayın böyük hissəsi Kəlbəcər inzibati rayonunda formalaşsa da, demək olar ki, suyundan bütün regionda istifadə olunur.

Şəkil 1. Tərtərçayın Suqovuşan (keçmiş Madagiz) kəndində orta illik su sərfinin dinamikası

Həkəriçay isə Qarabağın Tərtərçaydan sonra 2-ci böyük çayıdır. Tərtərçay kimi öz mənbəyini Kəlbəcər rayonu ərazisindən 2080 m yüksəklikdən başlayır. Çay Şəlvə və Qoçazsu çaylarının birləşməsindən yaranır. Çayın hövzəsində yağıntıların orta illik miqdarı 642 mm, orta illik su sərfi isə $16,2 \text{ m}^3/\text{san}$ təşkil edir.

Yerüstü su ehtiyatları qrupuna göllər də daxildir. Təbii ki tədqiq etdiyimiz ərazi göllərin sayına və füsunkar görünüşünə görə də fərqlənir. Xüsusilə də Qarabağ vulkanik yaylası bu baxımdan regionun əvəz olunmaz guşəsidir. Bu göllərin ən böyüyü Böyük Alagöl və Kiçik Alagöldür. Böyük Alagölə 7 çay tökülür. Gölün həcmi $24,3 \text{ mln m}^3$ dur. Yay aylarında suyunun temperaturu 14-15 dərəcə olur.

Yerüstü su ehtiyatları qrupuna regionun su anbarları da daxildir. Su anbarları günümüzdə insanların suya olan tələbatını ödəmək, əkin sahələrinin suvarılması ilə böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. İşğaldan azad olunmuş rayonlarda istər keçmiş istərsə, də gələcək üçün su anbarları su təhizatında əsaslı məna kəsb edir. Beləki 2018-ci ildə aparılan araşdırmalara görə Qarabağda 24 su anbarından 3-ü qəzalılı vəziyyətdə idi. Son araşdırmalara əsasən Qarabağda 24 su anbarı mövcuddur. Bunlara Sərsəng, Suqovuşan, Qız Qalası, Xaçınçay, Aşağı Köndələn, Köndələn -1, Köndələn-2, Ağdamkənd və s. su anbarları misal ola bilər. Regionda Sərsəng və Suqovuşan su anbarları enerji təyinatlarıdır. Müvafiq olaraq onlar 50 mqvt və 4,8 mqvt gücə malikdir. Sərsəng və Suqovuşan su anbarları 1976-cı ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Sərsəng su anbarının tutumu 560 mln kubdur. Regionun əsas su anbarı hesab olunsa da, son 30 ilə yaxın bir dövrdə "bərhad" hala düşmüşdür. Bununla yanaşı demək olar ki, digər su anbarları da qəzalılı vəziyyətdədir. Mənfur düşmənlərimiz illər boyu digər su obyektlərimiz kimi su anbarlarımızdan da öz çirkin məqsədlərini həyata keçirtmək üçün istifadə ediblər. Lakin su anbarlarının nəzarətimiz altına keçməsi bir çox rayonların su probleminin həllinə bir mənalılı şəkildə qapı açır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, 44 günlük əzizkar mübarizəmizin nəticəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə digər təbii obyektlərimiz kimi su ehtiyatlarımızda da hazırda abadlıq işləri ilə yanaşı, qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma işləri də davam etməkdədir. Demək olar ki, Azərbaycanın ümumi su ehtiyatlarının 25%-i məhz Qarabağın ərazisində cəmlənib. Aparılan elmi işlərə əsasən Qarabağın yeraltı və yerüstü su ehtiyatlarının ölkə inkişafı üçün rolu müxtəlif aspektlərdən yüksək qiymətləndirilir.

Ədəbiyyat

1. Müseyibov M.A ,Quliyev.R.Y. “Azərbaycanın geomorfologiya” Dərs vəsaiti-Bakı 2018, səh.360
2. Müseyibov. M.A “Azərbaycanın fiziki coğrafiya” Dərs vəsaiti-Bakı nəşr, 1998, səh 360
3. Rüstəmov.S.H Azərbaycan SSRİ -in çayları və onun hidroloji xüsusiyyətləri.Bakı 1960,196 s
4. <https://apa.az/az/xeber/senaye-ve-energetika/Nazirlik-Azərbaycanin-yerli-su-ehtiyatlarinin-25percent-i-Qarabagda-formalasıir-613346>
5. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/84817>
6. <https://sputnik.az/20210104/Qarabagin-su-ehtiyatlar-Arasdrma-425873388.html>
7. <https://www.respublica-news.az/news/qarabagin-su-ehtiyatlarindan-semereli-istifade-muhum-vezifedir>

Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşdırılması

Əliyeva Lamiyə Oktay qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. İsmayilova Ülviyyə

E-mail: lamiye.eliyeva998@gmail.com

Bildiyimiz kimi insan şəxsiyyətinin formalaşmasına bir sıra amillər təsir edir. Şəxsiyyətin formalaşmasında əsas amillər sosial və bioloji komponentlərin birləşməsidir.

1) **Sosial mühit.** Cəmiyyətin həyatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş ünsiyyət və fəaliyyət, fərdi həyat üçün bütün həyat şəraitini yaratmağa kömək edir və bilik formalaşdırmağa kömək edir.

2) **Təhsil.** Təhsil bəzən insan təbiətini tamamilə dəyişdirə bilər. Özünü-təhsil yaşından asılı olmayaraq şəxsiyyətin formalaşmasında aparıcı amildir.

3) **Bioloji amillər:** orqanizmin biokimyəvi xüsusiyyətləri,müəyyən xəstəlik şərtlərinə meyl, valideynlərin və qohumların zərərli vərdişlərinin fetusun inkişafına zərərli təsirləri, yüksək sinir sisteminin növü,doğuşdan bəşəriyyətin xüsusiyyətləri olan temperament,hər bir orqanizmin anatomik və fizioloji xüsusiyyətləri.

Psixoloqlar şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişafında fəaliyyətin rolunu xüsusi olaraq qeyd etmişlər.A.Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən 3 vacib münasibəti göstərmişdir:

- 1) özünün gücsüzlüyünü hiss etmək;
- 2) təkmilləşməyə,üstünlük əldə etməyə cəhd;
- 3) birgəlik hissi və ya sosial hiss.

Şəxsiyyət-fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirməsinə imkan yaradan davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmusundan ibarətdir. Şəxsiyyət psixologiyası eksperimental elm kimi XX əsrin I onilliyindən meydana gəlmiş və bir çox tədqiqatlar aparılmışdır.

Şəxsiyyətin inkişafı, psixologiyadakı ən öndə gələn alimlərdən bəziləri üçün vacib bir maraq dairəsi olmuşdur.Şəxsiyyətimiz bizi bənzərsiz edir,ancaq şəxsiyyət necə formalaşır? Bu sualı cavablandırmaq üçün bir çox öndə gələn alimlər, şəxsiyyətin formalaşması yolunda bir sıra nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Bu nəzəriyyələrdən klassik, klinik, eksperimental, koqnitiv, humanistik, biheviyristik nəzəriyyələri xüsusi qeyd etmək məqsədəuyğundur.

Klassik nəzəriyyə. Klassik nəzəriyyələr qrupuna Z.Freydin psixoanalitik nəzəriyyəsini, K.Yunqun analitik nəzəriyyəsini və A.Adlerin fərdi psixologiya nəzəriyyəsini aid edə bilərik. Avstriya psixoloqu və psixiateru Ziqmund Freyd şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini heyvan əcdadlarından irsən alınmış instiktiv təhriklərlə əsaslandırır. Onun fikrinə görə şəxsiyyətin strukturunda 3 komponent var: O (id), mən (eqo), yüksək-mən (super-eqo). Z.Freyd 1-ci komponenti şüursuzluq, 2-ci komponenti şüur, 3-cü komponenti isə,yüksək şüurluluq kimi qəbul etmişdir.

İsveçrə psixoloqu Karl Yunqun analitik nəzəriyyəsinə görə şəxsiyyət özündə 4 əsas elementi birləşdirir: şüur, şəxsi şüursuzluq, şüursuzluq və kollektiv şüursuzluq.

Avstriya psixoloqu Alfred Adlerin fərdi psixologiyasına görə insanda ən əsas onun təbii instinkləri deyil, "birlik hissidir". Bu hiss anadangəlmədir, lakin sosial baxımdan inkişaf

etdirilməlidir. A. Adler şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən 3 vacib münasibəti qeyd etmişdir: başqa adamlara olan münasibət, əməyə olan münasibət, digər cinsə olan münasibət. Adlerə görə şəxsiyyətin strukturunu müəyyənləşdirən əsas motiv və tendensiyalar bunlardır: 1) öz gücsüzlüyünü hiss etmək; 2) təkmilləşməyə və üstünlük əldə etməyə cəhd; 3) birlik hissi və ya sosial hiss.

Klinik nəzəriyyə. Klinik nəzəriyyələr qrupuna K. Xornin nevroz nəzəriyyəsini, E. Frommun konsepsiyasını, Q. S. Sallivenin interpersonal nəzəriyyəsini, E. Eriksonun eqo-psixologiyasını aid edə bilərik. Amerika psixoloqu Kartin Xorni insan şəxsiyyətinin əsasını anadangəlmə narahatlıq hissi ilə əlaqələndirmişdir. Onun fikrinə görə uşaq həmin hislə dünyaya gəlir. Dünyaya gəldiyi gündən etibarən uşaq üzvi səviyyədə narahatlıq hissi keçirməyə başlayır və bu hislər onun sonrakı bütün həyatına öz təsirini göstərir, onun psixi fəaliyyətinin daxili xassəsi kimi özünü göstərir. K. Xorni bütün bunlara əsaslanaraq narahatlıq hissini insan davranışının əsas motivasiyası hesab edir və onu “köklü həyəcan” adlandırır. Onun fikrincə “köklü həyəcan” insanı təhlükəsizliyə cəhd etməyə məcbur edir.

Alman alimi Erik Fromm insanları bir şəxsiyyət kimi 4 yerə ayırmışdır: mazoxist, sadist, konformist və tənha (tərk dünya). Frommun fikrincə, mazoxist tipə malik olan insan cəmiyyətdə daim uğursuzluqlarla qarşılaşır. O, bu uğursuzluqlarda ancaq özünü günahkar hesab edir. Sadist tip isə, bu uğursuzluqların günahını özündə deyil, başqa insanlarda, cəmiyyətdə görür. O, başqa insanları və dünyanı düşmən kimi qavrayır və onları məhv etmək üçün cəhd göstərir. Həmişə hakimiyyətə, hökmranlığa, əzməyə can atır. Konformist tip həmişə mövcud şəraitə uyğunlaşır, ümumi kütləyə qarışır, başqa insanlar kimi olmağa, onlardan fərqlənməməyə cəhd göstərir. Tənha tip (otşelnik) hər zaman cəmiyyətdən və mübarizədən uzaq durur, situasiyadan kənar olmağa, ondan qaçmağa çalışır.

Şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsinin digər bir nümayəndəsi olan Amerika psixoloqu Q. S. Salliven əsasən K. Xorninin istiqamətini qəbul etmişdir. Onun fikirlərinə görə psixoloji tədqiqatların obyektini ayrı-ayrı subyektlər deyil, subyektlərin birlikdə olan fəaliyyətinin məhsulu olan şəxsiyyət olmalıdır. Salliven şəxsiyyətin inkişaf mexanizmini bu şəkildə nəzərdə tutmuşdur:

- 1) incəliyə, əzizlənməyə tələbat;
- 2) həyəcədən qaçma cəhdi.

Sallivenin fikirlərinə görə, təhlükəsizliyə olan tələbat, həyəcədən qaçma cəhdi sosial xarakter daşıyır, lakin bu sosiallıq uşaq dünyaya gələrkən onun üzvi tələbatına daxil olur. O, belə hesab edirdi ki, uşaq dünyaya gələrkən hər iki mexanizm mövcud olur və onlar şəxsiyyətin inkişaf mexanizmini təşkil edir. Amma insan yaşadığı xarici aləmdə hər zaman onu təmin etməyən və həyəcan doğuran hallarla rastlaşır. Məhz insanın xarici aləmlə bu mübarizəsi zamanı insan şəxsiyyəti formalaşır. Salliven bu prosesi “mən-sistem” adlandırmışdır. Sallivenin fikrincə şəxsiyyətlərarası münasibətlər formalaşan şəxsiyyətin mexanizmi kimi özünü göstərməyə başlayır.

Şəxsiyyətin klinik nəzəriyyəsində xüsusi yer tutan psixoloqlardan biri də Erik Erikson olmuşdur. O, eqo-psixologiya konsepsiyası yaradıcılarından olmuşdur. Eriksonun nəzəriyyəsi epigenetik nəzəriyyə adı ilə məşhurdur. Onun fikrinə görə şəxsiyyətin inkişafı sosial aləmlə müəyyən edilir. Erikson “şəxsiyyətin identikliyi” anlayışını irəli sürmüş və bu anlayış altında insanın əhatə olunduğu sosial aləmlə qırılmaz əlaqəsi barədə ona məlumat verən mərkəzi keyfiyyəti nəzərdə tutmuşdur. Mərkəzi keyfiyyətlər bu parametrlərdə ifadə edilir: insanın özünə doğru mərkəzləşməsində, sosial qrupla, onu əhatə edənlərlə eyniləşdirmədə, insanın öz qiymətini, sosial rolunu müəyyənləşdirməsində.

Şəxsiyyətin eksperimental nəzəriyyəsi də psixologiya tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu nəzəriyyələr içərisində diqqəti cəlb edən Q. Olport və Q. Merreyin persionoloji nəzəriyyəsidir. Amerika psixoloqu olan Qordon Olport şəxsiyyətin öyrənilməsinə sistemli yanaşan ilk təşəbbüskarlarından biridir. Onun fikrinə görə insan “açıq sistemdən” ibarətdir. Bu o deməkdir ki, insanın inkişafı hər zaman başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı münasibətdə baş verir. İnsan ancaq onu əhatə edənlərə nə isə bəxş etmir, eyni zamanda özü də onlardan nə isə alır. Olport şəxsiyyətə insanlar arasında olan geniş əlaqə sistemindən törəyən bir hadisə kimi baxır. Onun fikrincə şəxsiyyət münasibətlərin qəti modelidir. Onun fikirlərinə əsasən şəxsiyyətin inkişafı bioloji tələbatların məcburiyyətindən azadlığı, onun motivlərinin avtonomluq dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Şəxsiyyətin eksperimental nəzəriyyələri arasında xüsusi yer tutan konsepsiyalardan biri də Amerika psixoloqu A. Kellinin “Şəxsiyyətin konstruktorları” konsepsiyasıdır. Onun fikirlərinə əsasən şəxsiyyətin psixi proseslərinin təşkili onun gələcək hadisələri əvvəlcədən nə cür sezməsindən,

düşünməsindən asılıdır. Kelli bir çox konkret psixoloji metodikalara tətbiq edilə bilən “repertuar şəbəkə” metodiki prinsipini işləyib hazırlamışdır. Hal-hazırda bu prinsipdən klinik və təlim psixologiyasında müvəffəqiyyətlə istifadə olunur.

Şəxsiyyətin əsas nəzəriyyələri arasında koqnitiv nəzəriyyə də mühüm yerlərdən birini tutur. Bu nəzəriyyələrdən ən çox diqqəti cəlb edən Amerika psixoloqu L.Festinqerin koqnitiv dissonans nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə əsasən əgər fərdin şüurunda eyni bir obyektə və hadisəyə dair məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd olan bilik qarşılaşarsa, onda fərd bir növ diskomfortluq hissi yaşayır və fərd həmin hissdən qurtulmağa çalışır. Bəzən obyektiv şəraitdən asılı olaraq bu və ya digər formada hərəkət etməli olur. Bu zaman insanın bilikləri ilə real davranışı arasında ziddiyyət meydana çıxır. Yerinə yetirilən iş cansıxıcı olur. Buna görə də fərd bu vəzifəni yerinə yetirmək, həmin situasiyadan çıxmaq üçün müvafiq obyektlər və ya hadisələr haqqında öz biliyini və ya sosial ustanovkasını yenidən qurmağa, təşkil etməyə çalışır ki, onların arasındakı həmin ziddiyyəti aradan götürmüş olsun. Festinqerin fikirlərinə əsasən öz hərəkətinə, davranışına bəraət qazandıran sürətləndirməyə çalışan insan ya öz davranışını dəyişir, ya öz hərəkətinin bağlı olduğu obyektə münasibətini dəyişir, ya da həmin davranışın özünə və başqa insanlara əhəmiyyətini qiymətdən salır.

Şəxsiyyətin biheviörist nəzəriyyəsi psixologiya tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu nəzəriyyələr arasında B.F.Skinnerin nəzəriyyəsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. B.Skinner müasir Amerika biheviörist psixologiya məktəbinin nümayəndələrindən biri olmuşdur. B.Skinnerin irəli sürdüyü “Operant” öyrənmə konsepsiyasına görə orqanizm ona görə yeni reaksiya verir ki, özü onu möhkəmləndirir və ancaq bundan sonra xarici stimül reaksiya yaradır. O, ilk növbədə operant davranışı bir sıra orijinal metodika və cihazları tətbiq etməklə öyrənmişdir. Skinner proqramlaşdırılmış təlimin əsasını qoymuşdur.

Şəxsiyyətin biheviörist nəzəriyyələri arasında özünə xüsusi yer tutmuş nəzəriyyələrdən biri də A.Bandur və D.Dollardın sosial təlim nəzəriyyələridir.

Humanist nəzəriyyə də şəxsiyyət haqqında olan psixoloji nəzəriyyələr arasında özünə xüsusi yer tutmuşdur. Bu nəzəriyyələrdən K.Rocersin və A.Maslounun özünüaktuallaşdırma nəzəriyyəsi və R.Meyyin ekzistensial psixologiyası xüsusi diqqət yaradır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları şəxsiyyətə cəmiyyətdəki həyat və fəaliyyət prosesində yaranan hər hansı bir psixoloji törəmə kimi, insan təcrübəsinin inkişafı, ictimai davranış formalarının mənimsənilməsi məhsulu kimi baxırlar. Bu istiqamətin nümayəndələrinin əsərlərində tez-tez belə bir fikir irəli sürürlər ki, insanda əvvəlcədən humaniod və altruistik tələbatlar mövcud olur və məhz bu tələbatlar insanın davranışının mənbəyini təşkil edir.

Humanist psixologiya məktəbinə mənsub olan Amerika psixoloqu Karl Rocers şəxsiyyətin strukturunun fundamental komponenti kimi “mən” konsepsiyasının əsasını qoymuşdur. Rocersin nəzəriyyəsi özünüaktuallaşdırma adı ilə məşhur olmuşdur. Onun fikirlərinə görə mən konsepsiyası subyektə ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır və onun davranışının özünütənziminin inteqral mexanizmini təşkil edir. Mən konsepsiya və ideal mən haqqında olan təsəvvürlər arasındakı uyğunlaşma, həmçinin bilavasitə real təcrübə və real “mən” arasındakı uyğunluğun pozulması özünüaktuallaşdırma cəhdi formalaşdırır. Karl Rocersə görə hətta ən ilkin tələbat və cəhd insana o şəraitdə təsir göstərə bilir ki, onlar müvafiq normalara uyğun olsun. Onun fikirlərinə əsasən tələbat müsbət qiymətləndirildikdə şəxsiyyətin inkişafı ilə yanaşı həmin tələbatlar daha da əsaslı formada olmağa başlayır və son nəticədə insan öz orqanizminin tələbatlarının ödənilməsindən çox, başqa insanların onu bəyənməsinə və ona hörmət etməsinə ehtiyac duymağa başlayır. Bu hörmət əsasında özünəhörmət baş verir ki, bu da fərdin mühüm tələbatlarından birinə çevrilir.

Humanist psixologiyanın ən vacib nümayəndələrindən biri olan Amerika psixoloqu Abraham Maslau şəxsiyyət tələbatlarının ierarxik quruluşunu vermişdir. O, bununla bağlı olaraq, insan tələbatlarının yeddi səviyyəsini qeyd etmişdir:

- 1) Özünüaktuallaşdırma tələbat-özünün məqsəd və qabiliyyətlərini həyata keçirmək, şəxsiyyətinin inkişafı;
- 2) Estetik tələbatlar-harmoniya, simmetriya, intizam, gözəllik;
- 3) İdrak tələbatları-bilmək, bacarmaq, anlamaq, tədqiq etmək;
- 4) Hörmət(ehtiram) tələbatı-səlahiyyət, müvəffəqiyyət əldə etmək, bəyənilmək, nüfuz;

5) Mənsubluğa və məhəbbətə olan tələbat-cəmiyyətə mənsub olmaq, insanlarla yanaşı olmaq, onlar tərəfindən qəbul olunmaq, tanınmaq;

6) Təhlükəsizliyə olan tələbat-özünü müdafiə olunmuş hiss etmək, qorxudan və uğursuzluqdan, təcavüzkarlıqdan yaxa qurtarmaq;

7) Fizioloji (üzvi) tələbatlar-aclıq, susuzluq, istidən, soyuqdan qorunmaq və s.

Bu səviyyələrin sırasından göründüyü kimi burada ən aşağı səviyyədə olan fizioloji tələbatlardan başlayaraq ən ali tələbat olan özünüaktuallaşdırma qədər ierarxik yüksəliş baş verir.

Şəxsiyyətin humanistik nəzəriyyələri içərisinə R.Meyyin eksiztensial psixologiya nəzəriyyəsi də daxildir. Eksiztensial psixologiyanın öyrəndiyi sahələr bunlardan ibarətdir:

- zaman, həyat və problemləri;

- azadlıq, məsuliyyət və seçmə problemləri;

- ünsiyyət, məhəbbət və tənhalıq problemləri;

- yaşamanın, mövcud olmanın mənasını axtarmaq problemləri.

Şəxsiyyət inkişafının 3 əsas fazası var:

1) proqressiv;

2) plato;

3) reqressiv.

Şəxsiyyətin inkişafının növləri 2 kateqoriyaya bölünə bilər:

1) elementar

2) kompleks

Kompleks tip elementar tipin bir neçə formada birləşməsindən yaranır.

Ədəbiyyat

1. <https://az.unistica.com>

2. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/933909/>

3. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. Psixologiya

4. SEC 7 THEORIES.pdf

İşğaldan azad olunmuş sərsəng su anbarının ekoloji durumu və bərpa potensialı

Əmirquliyeva Aytac Ehtibar qızı

BDU, Ekologiya və torpaqşünaslıq fakültəsi

Elmi rəhbər: t.ü.f.d, dos. L.Ə.Bayramova

E-mail: atuc.eva@gmail.com

Azərbaycanın böyük çaylarından sayılan Tərtər çayının təbii rejimi antropogen amillərin təsiri nəticəsində tamamilə pozulmuşdur. Çay üzərində həyata keçirilən ən böyük iqtisadi layihə həm energetika, həm də suvarma əhəmiyyətli Sərsəng su anbarının istifadəyə verilməsidir. Azərbaycanın iqlim şəraitinə görə, kənd təsərrüfatı önəmli dərəcədə suvarmadan asılıdır. Bir sıra rayonlarımızda suvarma məhz Tərtər çayının su ehtiyatlarından asılıdır.

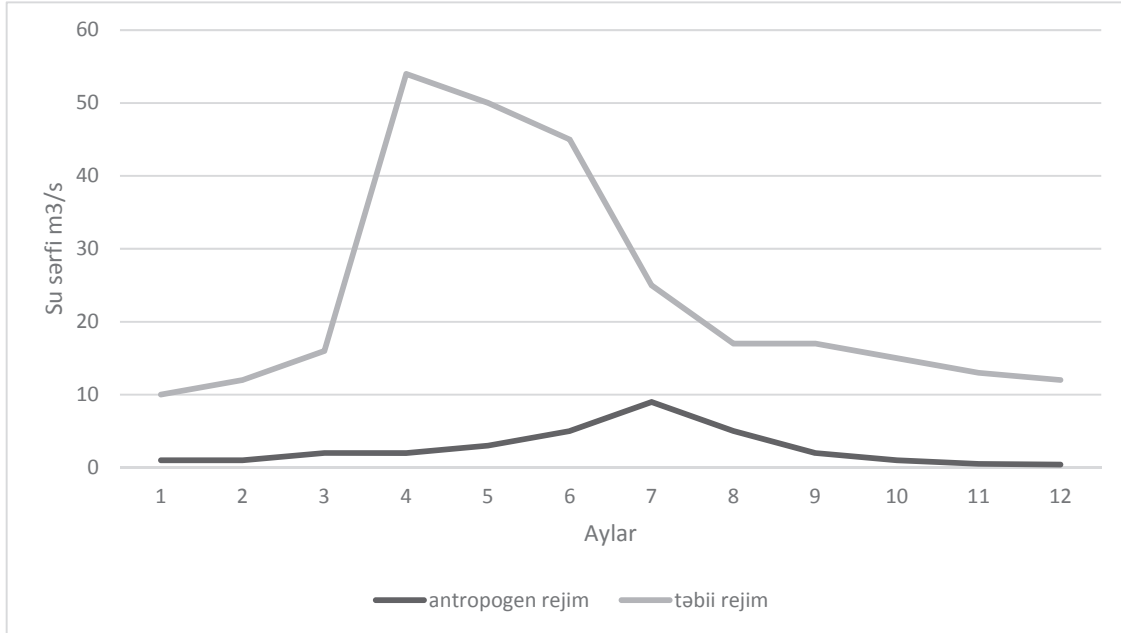
Sərsəng su anbarı uzun illərdir ki, işğal altında qalmış və həm ekoloji, həm də iqtisadi cəhətdən region üçün ağır itki olmuşdur. Su anbarının ekoloji vəziyyəti pisləşmiş və texniki göstəriciləri aşağı düşmüşdür.

Sərsəng su anbarı 1976-cı Tərtər çayı üzərində tikilərək istismara verilmişdir. Ümumi tutumu 565 milyon m³, bəndin hündürlüyü 125 metr, uzunluğu isə 555 metrdir. Su anbarı 120 min hektar ərazinin suvarılması üçün layihələndirilmiş və orada gücü 50 MVt olan 2 ədəd turbindən ibarət su elektrik stansiyası (SES) quraşdırılmışdır. Tərtər çayının su ehtiyatlarının toplandığı Sərsəng su anbarının sol və sağ sahilindən ayrılan magistral kanallar şəbəkəsi vasitəsilə Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam və Goranboy rayonlarının 78 min hektar kənd təsərrüfatına yararlı və əkin sahələri suvarılmışdır.

Su anbarının doldurulmağa başlandığı 1973-1974-cü illərdə aşağı axında axım olmamışdır. Hazırda Sərsəng su anbarının lazımi səviyyədə saxlanılması üçün Tərtər çayının axımının 85-90%-

dən istifadə olunur. Bundan başqa, Maqavuz məntəqəsindən aşağıda çoxsaylı sugötürmə qurğuları vardır. Nəticədə ilin əksər vaxtı Maqavuz məntəqəsindən aşağıda axım olmur. [1]

Vaxtilə işğal olunmuş Sərsəng Su Anbarının 30 ilə yaxın bir müddət ərzində səmərəsiz istifadəsi nəticəsində Tərtər çayı üzərindəki Suqovuşan SES, həmçinin Tərtərin sol və sağ sahil suvarma magistral kanallar şəbəkəsinin 80 km-lik hissəsi, Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam (işğal olunmayan ərazisində) və Goranboy rayonlarının 60 min hektardan çox ərazilərinin su ilə təminatı uzun müddətdir ki, təmin edilmirdi. Faktiki olaraq bu bölgədə ekoloji fəlakət, təbiətə dəyən ziyan ifrat həddə çatmışdır.

Tərtər çayının (Suqovuşan məntəqəsi) müxtəlif dövrlər üçün hidroqrafları [3]

Tərtər çayında çay axımını tənzimləmək üçün Sərsəng su anbarı ən yaxşı misaldır. 6 klapın vasitəsilə Tərtər çayına saniyədə 30 kubmetr su daxil olur. Suyun hündürlüyü təhlükəli həddə çatdıqda isə qəza sistemi vasitəsilə bu həcmi saniyədə 740 kubmetrə qədər artırmaq imkanı var. Son 27 ildə ermənilər lazımı texniki xidməti təmin edə bilmədiklərinə görə Sərsəng su anbarının bəndi aşınmalara məruz qalmış, texnologiyaların əksəriyyəti sıradan çıxmış və hazırda təhlükəli bir vəziyyət yaranmışdır. İstənilən vaxt baş verə biləcək təbii hadisə və ya hər hansı bir təxribat bəndin dağılmasına gətirib çıxara bilərdi. Bu isə, cəmi bir saat ərzində Tərtər rayonu, sonrakı 2-3 saat müddətində isə 6 rayonun su altında qalması demək olardı.[3]

Su anbarının suyu qış vaxtı ərazinin mövsümi ehtiyacları nəzərə alınmadan əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan kəndlərə buraxılır, nəticədə yaşayış məntəqələri, kənd təsərrüfatı sahələri və kommunikasiya xətləri qışda su altında qalır. İsti yay mövsümündə isə illik su normasının cəmi 10-15%-i buraxılır ki, bu da kəskin su qıtlığı, əkin sahələrinin suvarılmasında problemlər yaradır, yaşıllıqlar quruyaraq məhv olur. Ən pisi də odur ki, bütün bunlar torpağın bioloji strukturunda bərpası mümkün olmayan proseslərin baş verməsinə və ən nəhayət, ciddi ekoloji gərginliyə gətirib çıxarır. [2]

Ermənistanın təmizlənmədən birbaşa Tərtər çayına axıtılan məişət tullantıları və sənaye müəssisələrinin çirkab sularının təsiri nəticəsində çayda və Sərsəng su anbarında zərərli maddələrin miqdarı normadan dəfələrlə artıqdır. Suyun həddindən artıq kimyəvi zəhərlənməyə məruz qalması bu ərazidə yaşayan insanlarda dəri-zöhrəvi və mədə-bağırsaq xəstəliklərinin də geniş yayılmasına səbəb olur.

İşğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ermənilər ekoloji terror vasitələrinə əl atıb, bununla da nəinki insanlığa qarşı, həm də təbiətə qarşı cinayətlər törədiblər. Onların Sərsəng su anbarı vasitəsilə həyata keçirdikləri ekoloji fəlakət böyük miqyaslı humanitar böhranlardan biridir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində nəinki Sərsəng Su Anbarı, həmçinin, 130 min hektar ərazini su ilə təmin edən və uzunluğu 6426 km olan suvarma kanalları şəbəkəsi, 1429

artezian quyusu, 539 hidrotexniki tikinti obyektləri, 185 km-lik kollektor və drenaj kanalları, 88 nasos stansiyası, 220 su elektrik stansiyası, həmçinin ümumi həcmi 640 milyon m³ olan 8 su anbarı da işğal altına düşmüş və baxımsız vəziyyətdə qalmışdır. [2]

Ümumilikdə, 125,8 min hektar suvarılan torpaq ərazilər bu vəziyyətdən əziyyət çəkirdi. Onlardan yalnız 25,3 min hektarı (20%) Dağlıq Qarabağ bölgəsi, digər 100,5 min hektar isə aşağıda sadalanan rayonların payına düşür: Ağdam – 49,5 min hektar, Füzuli – 26,4 min hektar, Cəbrayıl – 12,5 min hektar, Zəngilan – 5,3 min hektar, Qubadlı – 5,3 min hektar, Kəlbəcər – 1,4 min hektar.[2]

Ermənilərin Sərsəngə marağı yalnız elektrik enerjisi və su ilə bağlı deyildir. Sərsəngin sahilində yerləşən Heyvalı (ermənilər ona Drmbon deyirlər) kəndində dağ-zənginləşdirmə kombinatı var. Burada hər il on minlərlə ton zənginləşdirilmiş mis-qızıl filizləri Ermənistanın Alaverdi rayonundakı qızıl emalı zavoduna daşınırdı. Artıq bu imkan da ermənilərin əlindən çıxıb, Qarabağdan hər hansı təbii sərvətin Ermənistana daşınması mümkünsüz hala gəlmişdir[4]

İşğal edilmiş ərazilərimizdə və cəbhəyanı bölgələrdəki ekoloji təhlükəli durumla bağlı Azərbaycan dəfələrlə dünyaya müraciət etmişdi, çox böyük çətinliklərdən sonra qətnamələr qəbuluna nail olunmuşdu. 7 sentyabr 2006-cı il tarixində BMT Baş Assambleyasının “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” haqqında qətnaməsinə uyğun olaraq, ATƏT-in ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi üzrə missiyası su təminatı və irriqasiya sisteminin bərpası, normal fəaliyyəti məsələlərinə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. Missiya belə nəticəyə gəlmişdi ki, lazımi su təchizatının çatışmazlığı kənd təsərrüfatına ciddi ziyan vurur və artıq meşə massivlərinin tamamilə məhv olmasına təkan verir. Ancaq bu qətnamə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının icra olunmayan 4 qətnaməsinin taleyini yaşadı, nə Ermənistan ekoloji terroru dayandırdı, nə də beynəlxalq qurumlar buna görə işğalçı ölkəyə təzyiqlər göstərdi, sanksiya tətbiq etdilər. Bu məsələ Avropa Şurası Parlament Assambleyasında da qaldırıldı. 2016-cı ildə millət vəkili, AŞPA nümayəndə heyətinin üzvü olan AVCIYA prezidenti Elxan Süleymanovun müəllifi olduğu 2085 sayılı qətnamə 26 yanvar 2016-cı il tarixdə qəbul olundu.

ATƏT-in 2085 nömrəli qətnaməsində Ermənistanın bu fəaliyyəti Azərbaycan vətəndaşları üçün həm humanitar, həm də ekoloji problemlər yaradılmasına məqsədli yönəldilmiş ekoloji təcavüz kimi qiymətləndirilmişdir. Sənəddə Sərsəng bəndinin texniki cəhətdən pis vəziyyətdə olması nəticəsində bütün region üçün təbii fəlakət və humanitar böhran kimi ciddi təhlükə yarandığı da qeyd olunur. Həmçinin, bu qətnamədə AŞPA tarixində ilk dəfə olaraq Ermənistan işğalçı dövlət kimi təsbit edilmişdi. AŞPA tərəfindən Ermənistanın Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin dərhal azad edilməsini və su resurslarından siyasi təsir vasitəsi və ya öz maraqları üçün təzyiq göstərilməsi üçün istifadə olunmasına son qoyulmasını tələb etmişdir. Lakin Ermənistan bu qətnaməni də icra etməmişdir. Ancaq müasir proseslər bir daha göstərir ki, 2085 (2016) sayılı qətnamənin qəbuluna nail olunması Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən Azərbaycan xarici siyasətinin növbəti uğuru olub və bu gün daha aydın görünür. Hazırda su anbarından tənzimlənərək əhalinin istifadəsinə verilmiş və su ehtiyatlarının nizamlanması nəticəsində Tərtər, Goranboy və Yevlax rayonlarına suyun verilməsi, eyni zamanda ekoloji tarazlığın təmin olunmasında vacib addımlar atılmışdır.

Sərsəng-Tərtər hidroelektrik kompleksinin normal qaydada işləməsi üçün ən azı Tərtər sağ sahil magistral və ikinci dərəcəli kanallarının keçdiyi ərazilərin tam şəkildə minalardan təmizlənməsi tələb olunur. Kompleksə lazımi texniki xidmətin göstərilmədiyi, istifadə olunan avadanlıqların köhnəliyini nəzərə alaraq, ilk növbədə, kompleksin texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi də tələb olunur.

Qarabağ effuziv vulkanik süxurların geniş yayıldığı ərazi olduğuna görə yeraltı sularla zəngindir və onlar dağətəyi ərazilərdə nisbətən daha çox səthə çıxaraq bulaqlar şəklində çayları qidalandırır. Hidrokimyəvi xüsusiyyətləri – kalsium hidrokarbonatlılığına görə onların ümumi codluğu nisbətən aşağıdır və bu çayların suları Azərbaycanda ən keyfiyyətli sular hesab olunur. Xüsusilə yuxarı hissələrində meyllilik və sululuq çox, axın sürəti böyük olduğundan bu çaylar hidroenerji ehtiyatları ilə də zəngindir. Onların Azərbaycanın digər sahələrində suvarma sistemlərinə daxil olması, eyni zamanda, ərazidə Sərsəng, Suqovuşan, Ağdamkənd, Xaçınçay və sairə su anbarları ekoloji bərpa prosesinin sürətlənməsinə təkan verəcək.

Sərsəng-Tərtər hidroelektrik kompleksinin bərpası və istismara verilməsi adını çəkdiyimiz ərazilərin təxminən 60 min hektara yaxın hissəsini su ilə təmin edəcək, bundan əlavə yanğına qarşı mübarizəni də asanlaşdıracaq.

Məqalədə işğaldan azad olunmuş Sərsəng su anbarının region üçün önəmi vurğulanmış, işğalda olduğu müddət ərzində su anbarının vəziyyəti, texniki göstəricilərində qeydə alınmış neqativ dəyişikliklər, ərazidə bununla bağlı baş verən ekoloji gərginlik təhlil edilmişdir. Ermənistan Azərbaycanın təbii su mənbələrinin qarşısını kəsərək, Tərtərçaya axının qarşısını yay aylarında alıb, suvarma problemi yaradır, qış aylarında isə ikiqat artıraraq sel fəlakəti törətmişdir. Sərsəng su anbarı 27 ildir Ermənistan tərəfindən istismar və məhv edilmişdi. Sərsəng su anbarının ekoloji və iqtisadi potensialı yenidən bərpa olunaraq su ehtiyatlarının səmərəliliyinin artırılması, region üçün xüsusi önəmə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Su Strategiyası - Rafiq Verdiyev, Su ehtiyatları üzrə ekspert Bakı, Aİ Sİ çərçivəsində SEİİE üzrə MSD –a dair seminar 7-8 İyun 2012
2. Hüseynov Q.C., Ələkbərov A.B. “Azərbaycanın su ehtiyatlarının inteqrasiyali idarə edilməsi, problemlər və həll yolları”// ”Su problemləri: elm və texnologiyalar” elmi jurnalı, №1. Bakı 2015, səh. 33-44.
3. İmanov F.Ə., Ələkbərov A.B. “ Su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyali idarə edilməsi. – Bakı: Mütərcim, 2017. – 352 səh. 85, 312
4. İmanov F.Ə., Əliyeva İ.S. “Azərbaycanın su ehtiyatları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasında su anbarlarının rolu” // “Su Problemləri: elm və texnologiyalar” elmi jurnalı № 2, 2015. Bakı s. 29-37.

İşğaldan azad olunan Bəsitçay dövlət təbiət qoruğunun fiziki-coğrafi səciyyəsi

Haşimov Əmrah Teymur oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Tahir İbrahimov

E-mail: emrahhasimovistisu@gmail.com

Bəsitçay dövlət qoruğu Azərbaycan hökumətinin 4 iyul 1974- cü il tarixli qərarına əsasən Zəngilan rayonu ərazisində Bəsitçay vadisində 117 ha sahədə çinar meşəsində yaradılmışdır. Azərbaycanın cənub-qərbində, Bəsitçay dərəsində yerləşir. Qoruq ümumilikdə ərazidə olan landşaft kompleksini, xüsusilə nadir təbii çinar meşəliyini qorumaq məqsədilə təşkil edilmişdir. Qoruğun sahəsi hal-hazırda 107 ha olub respublika ərazisində ən kiçik qoruq hesab olunur. Onun sahəsi Azərbaycan ərazisinin 0,001%-ə, respublika qoruqlarının ümumi sahəsinin isə 0.05%-ə bərabərdir. Qoruğun ərazisinin uzunluğu 15 km-ə, eni isə bəzi yerlərdə 150-200 m-ə çatır. Qoruq Ermənistan və Zəngilan rayonunun dövlət meşə fondunun ərazisi ilə əhatələnir.

Qoruq ərazisində təbii landşaft sahələri çox da müxtəlif deyildir. Ümumilikdə nəzər yetirək ərazinin 79.4%-ni meşə ilə örtülü sahə və 14%-ni seyrək meşələr yer tutur. Ağac olmayan sahələr isə 6.5% olub Bəsitçay yatağının daş yığınları və qumları ilə örtülmüşdür. Qoruq respublika ərazisində olan digər qoruqlara nisbətən ən az tədqiq olunan qoruqdur. Qoruq Bəsitçayın vadisində, dəniz səviyyəsindən 600-800 m yüksəklikdə yerləşir.

Relyefi. Ərazinin relyefi əsasən dağlıq olub, dəniz səviyyəsindən 600-800 m yüksəklikdə yerləşir. Bəsitçay dərəsinin sağ sahili dik yamaclı dağlardan, sol sahil isə nisbətən alçaq təpəliklərdən ibarətdir. Dərədə yerləşən terrasların üzəri Üçüncü dövrün allüvial çöküntüləri ilə örtülüb. Dərə boyunca ensiz allüvial düzənlik uzanır.

İqlimi. Qoruq ərazisi qışı quraq keçən mülayim-isti iqlim tipinə məxsusdur. Ümumi günəş radiasiyası 130, illik radiasiya balansı isə 48 kkal /kv.sm təşkil edir. Günəşli saatların miqdarı illik 2200-2500-ə qədərdir. Fəal temperatur 10 ° dən yuxarı olub bitkilərin normal inkişafı üçün məqbul sayılır. Havanın orta illik temperaturu 13° dir. Mütləq minimum temperatur -21°-ə, mütləq maksimum temperatur isə 41°-ə çatır. Yayda havanın normadan artıq isti keçməsi normal haldır. Qar örtüyü

nazikdir. Yağıntının miqdarı 600 mm-dir. Qışda hava nisbətən az qarlı (qar örtüyünün qalınlığı 10-30 sm) şaxtalı hava müşahidə olunur. Qarın qalınlığı bəzən 80-90 m-ə qədər olur. Qarlı günlərin sayı 25-30 gündür. Havanın nisbi rütubəti isə 65-70%-dir.

Torpaq örtüyü. Qoruğun torpaq örtüyü iki tipə bölünür: allüvial çəmən-dağ və palıdı dağ-meşə tiplərinə bölünür. Çay dərələrinin ətraflarında və yamaclarda, qoruğun ətraf ərazilərində qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yerləşmişdir. Qoruğun ərazisinin əsas hissəsində isə allüvial-meşə torpaqları geniş yayılıb. Çinarlar belə məhsuldar torpaqlara tələbkar olmayıb, hətta çay dərəsində olan çınqıllıqlarda və qumlu ərazilərdə də yayılıb çoxalma qabiliyyətinə malikdir. Çayın yatağı boyu və kiçik terraslarda inkişaf etmiş allüvial torpaqlar əsasən çinar meşələri altındadır.

Hidroqrafiyası. Qoruğun və ətraf ərazilərinin hidroqrafiyası əsasən Bəsitçaydan , onun Şıxaucay, Topçay , Sobuçay qollarından ibarətdir. Bəsitçay dəniz səviyyəsindən 2600 m yüksəklikdə yerləşən Zəngəzur silsiləsindən başlayıb, Araz çayına tökülür. Ümumi uzunluğu 44 km, hövzəsinin sahəsi isə 354 kv.km-dir. Qidalanma mənbəyi 40-45% qar suları, 30-38% yağış suları, 10-15 % yeraltı sular təşkil edir. Qidalanmasında yağış və qar suları üstünlük təşkil etdiyindən yazın sonu yayın əvvəlində sel və daşqın müşahidə olunur. İllik axımın çox hissəsi yaz və payızda müşahidə edilir. Yayda suvarmada çox istifadə olunduğu üçün bəzən suyu mənsəbinə çatmır. Yerli əhali Bəsitçaya həm də “Balaçay” da deyirlər.

Bitki örtüyü. Qoruğun ərazisində 61 növ bitki qeydə alınmışdır. M.E.Kirpiçnikova və Q.F.Axundova görə burada cincilim (*Stellaria media*), ətirşah (*Granium molle*), gicitkan (*Urtica dioica*), otvari gəndəlaş (*Sambucus glomerata*), zəncirotu (*Taraxacum vulgare*), çobantoxmağı (*Dactylis glomerata*), yonca (*Trifolium medium*), göyçiçək (*Cenaurea sosnovskyi*) və s. qeyd olunur. Bundan başqa qoruq ərazisində yalançı qoz, qovaq və bu ərazinin əsas florasını təşkil edən Şərq çinarıdır. Qoruq ərazisində ən iri ağacın yaşı 1250 il, hündürlüyü 53 m, diametri 4m-dir. Qoruq ərazisinin bitki örtüyünün əsasını çinar meşələri tutur. Ümumilikdə 100 hektar ərazinin 93,5 %-ni təşkil edir. Burada həm təmiz, həm də qarışıq çinar meşəliyi yayılmışdır. Qarışıq çinar meşəliyində qoz, dağdağan, tut, qovaq, söyüd və s. ağac, yemişan, itburnu, qaratan, murdarça inkişaf edir.

Şərq Çinari-*Platanus orientalis*. Qoruq ərazisində çinar ağacları daha çoxluq təşkil etdiyinə görə, xüsusən də şərq çinari haqqında ətraflı məlumat vermək daha məqsədə uyğundur. Bu növə bəzən barmaqvari yarpaq çinari da deyilir. Bu məqsədlə Bəsitçay qoruğundakı Çinar meşəsi əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Çinar rütubətsevən, istiyə, quraqlığa və şaxtaya davamlı, torpağa az tələbkar, geniş çətirli, az tələbkar, dekorativ bitkidir. Bu xüsusiyyətlərinə görə onu müxtəlif ərazilərdə inkişafı mümkündür. Kölgəsi çox sərin və təmiz havalı olur. Yaşlı çinar ağaclarının çətiri bəzən 800-1000 m² sahə tutur.

Heyvanat aləmi. Bəsitçay dövlət qoruğunun heyvanat aləmi çox da zəngin deyil. Buna səbəb qoruq ərazisinin hər tərəfdən kəndlərlə əhatə, ərazinin kiçik və ensiz olmasıdır. Qoruğun heyvanat aləmi ətraf meşələrin heyvanlarına müvafiq gəlir. Ümumilikdə götürsək, qoruqda və onun ətraf ərazilərində porsuq, canavar, çöl donuzu, tülkü, dovşan, cüyür, müxtəlif gəmiricilər, göyərçin, turac, kəklik və s. quşlar yaşayır.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i illər boyu istismar edilib. Düşmən illər ərzində yeraltı və yerüstü sərvətlərimizi talan etməklə, təbiətin “ağ ciyəri” hesab edilən ağac və kol bitkilərini talamaqla, təbii abidələri məhv etməklə, su ehtiyatlarını çirkəndirməklə, flora və faunaya zərər yetirməklə ekosistemin mühüm halqalarını, qida zəncirini dağıtmaqla tapdaq altında olan ərazilərimizdə ekoloji terror yaradıb. Mənfur düşmən şüurlu surətdə Qarabağ ərazisində yerləşən daxili suların mikroflora və mikrofaunasını tamamilə məhv edib, suları ağır metallarla çirkəndirib, istifadəyə yararsız hala salıb. Torpaq qatı ağır və hərbi texnikanın istifadəsi ilə eroziyaya uğradılıb, savaqların davam etdirilməsi məqsədi ilə qazılan dərin akoplar, həmçinin bu sahələrin texnogen və kimyəvi çirkənməsi torpaqlarımızın deqredasiyaya uğramasına səbəb olub. Ən gərgin silahlı konfliktlər zamanı belə ətraf mühiti mühafizə edən beynəlxalq hüquq normaları düşmən tərəfindən kobud şəkildə pozulub, Qarabağ təbiəti viran qoyulub. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində bu ərazilərin ekologiyasına vurulan ziyanın bərpa olunması üçün hələ çox zaman tələb olunacaq. Həmin ekoloji terrora məruz qalan, ərazisi məqsədli şəkildə xarabalığa çevrilən rayonlardan biri də məhz Zəngilandır.

Rayon ərazisində yerləşən ən məşhur çaylardan sayılan Bəsitçayın füsunkar təbiəti isə hələ də dillərdə dastandır. Lakin mənfur düşmənin törətdiyi ekoloji terror aktlarının izlərini burada da görmək

heç də çətin deyil. Çay Ermənistanın dağ kəndlərinin donuz fermalarının tullantıları, ağır metallar və məişət tullantıları ilə çirkləndirilmiş, meşə zolağında üstünlük təşkil edən çinar və qoz ağacları vəhşicəsinə qırılaraq xarici ölkələrə və Ermənistanı daşınmışdır. Bundan başqa, Ermənistan ordusunun əsgərləri tərəfindən qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində otlaq, biçənək və yaşıllıqlar, həmçinin meşə sahələri yanaraq məhv olmuş, torpağın üst münbit qatı yararsız hala düşmüşdür. Yanğınlar zamanı heyvanat aləminin bir qismi oradaca məhv olmuş, digər qismi isə qonşu areallara qaçaraq özlərinə sığınacaq tapmışdır.

Artıq bu terror davam etməyəcək. Çünki 20 oktyabr 2020-ci il tarixində Zəngilan ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı müzəffər ordumuz tərəfinən düşmən tapdağından azad edilib. Regionun bu kimi ekoloji problemlərinin bərpası, bioloji müxtəlifliyinə vurulan zərərin minimuma endirilməsi ilə bağlı çox böyük işlərin aparılması artıq heç də uzaq deyil! İşğaldan azad olunan ərazilər də ölkəmizin digər guşələri kimi günü-gündən inkişaf edəcək, təbiəti və iqtisadiyyatı çiçəklənəcək, ekoloji tarazlıq bərpa olunacaq, cəmiyyətin davamlı inkişafı təmin ediləcək.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov.T.O, Azərbaycanın qoruq və yasaqlıqları. Bakı, Elm və təhsil-2019.
2. İbrahimov.T.O, Azərbaycan qoruqlarının ekoloji problemləri (iki hissədə) I hissə. Bakı, Mars-Print-2011.
3. Əliyev.H.Ə, Həyəcan təbili. Bakı, 2002.
4. Daşdiyev.R, Landşaft ekologiyası. Bakı, 2010.

Qarabağda su ehtiyatlarının davamlı inkişafı

Hüseynli Nərgiz Nadir qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs bakalavr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. İsmayilova Ayün

E-mail: nargizhuseynli1146@gmail.com

Su ehtiyatları orta hesabla 30 kubkilometrdir. Bunun 20 kubkilometri tranzit axımın payına düşür, 10 kubkilometri isə sərhədlərimiz daxilində formalaşır. İşğaldan azad olunan ərazilərimizin çaylar, göllər və o cümlədən yeraltı suların ibarət su ehtiyatları təxminən 780 milyon kubmetr olaraq hesablanır. Bu isə yerli su ehtiyatlarımızın 20 faizə qədərini təşkil edir.

İşğal dövründə Azərbaycan Tərtərçay, Həkəriçay, Tərtərçayın qolu Levçay, Tutkunçay, Xaçınçay və digər bu kimi böyük çayların su ehtiyatlarından məhrum olduğundan, əkin sahələrinin suvarılmasında, xüsusilə bitkilərin vegetasiya dövründə çətinliklər yaranırdı. Ermənilər ekoloji terror törədərək həmin çayların sularını dağətəyi ərazilərə buraxmırdılar.

Qarabağ çatlı vulkanik süxurların geniş yayıldığı ərazi olduğuna görə yeraltı sularla daha zəngindir və onlar nisbətən dağətəyi ərazilərdə səthə çıxaraq bulaq şəklində çayları qidalandırır. Hidrokimyəvi xüsusiyyətləri – kalsium hidrokarbonatlılığına görə onların ümumi codluğu nisbətən aşağıdır və bu çayların suları Azərbaycanda demək olar ki, ən keyfiyyətli sular hesab olunur. Həm də xüsusilə yuxarı hissələrində meyillilik və sululuq çox, axın sürəti böyük olduğundan bu çaylar hidroenerji ehtiyatları ilə də zəngindir. Onların Azərbaycanın digər sahələrindəki suvarma sistemlərinə daxil olması, eyni zamanda, ərazidəki Sərsəng, Suqovuşan, Ağdamkənd, Xaçınçay və s. su anbarları ekoloji bərpa prosesinin sürətlənməsinə təkan verəcəkdir.

İşğal zamanı bu çayların qarşısı ermənilər tərəfindən kəsildiyinə görə Qarabağın dağətəyi ərazilərində qazılmış çoxlu artezian quyularının suyundan istifadə olunurdu. Bu sular çox təmiz sular olduğuna görə onlardan içməli su kimi məişətdə istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Çay suları isə minerallar, üzvü birləşmələr baxımından zəngin olduğundan əkin sahələrinin suvarılması üçün daha münasibdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin su ehtiyatlarının iqtisadiyyatımızın irəliləyişində dönüş yaradacaqdır.

Araşdırmalara əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonunun və ümumiyyətlə, Qarabağ regionunun ən böyük və bolsulu çayı **Tərtər çayıdır**. Çay Qonqur, Alaköz və Mıxtökən silsiləsinin birləşdiyi sahədən (3120 m) axan bulaqlardan əmələ gəlir. Başlıca qolları sol dan Levçay (uzunluğu 36 km),

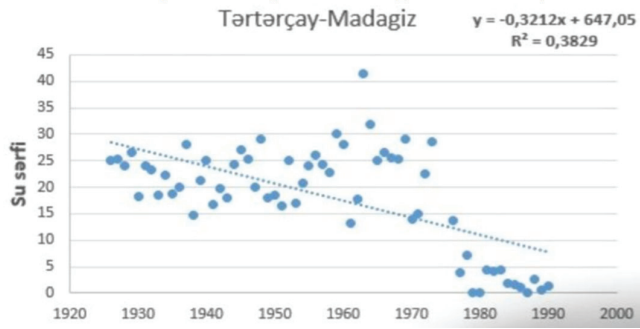
Ağdabançay (uzunluğu 19 km), sağdan Turağayçay (uzunluğu 35 km) çaylarıdır. çaylarıdır. Axımınının 14%-i yağış, 28%-i qar, 58%-i isə yeraltı sular hesabına əmələ gəlir. Yaz-yay aylarında qar suları çayda daşqınlar əmələ gətirir. Bu zaman illik axımının 65-70%-i keçir. Avqust-sentyabr aylarında çayda su azalır. Oktyabr-noyabr yağışları yenidən çayda kiçik daşqınlar yaradır. Tərtər çayın **31 qolu** var. Onlardan 11-i sağ, 20-si isə sol qoludur. Hövzənin orta eni 13,2 km, orta yüksəkliyi isə 1820 m-ə bərabərdir.

Tərtərçayın hidroqrafik səciyyəsi

Çayın adı	Hansı sahildən	ML, km	L, km	F, km ²
Adsız	Sağ	190	5	19
Bağırsax	- " -	182	7	3
Adsız	Sol	178	17	48
Adsız	- " -	177	9	25
Qaraxan	"	174	15	58
Adsız	Sağ	172	6	17
Adsız	Sağ	170	13	40
- " -	Sağ	165	8	30
- " -	Sol	164	5	9
- " -	- " -	160	11	45
- " -	Sağ	158	7	15
- " -	Sol	154	10	49
- " -	Sağ	151	7	18
- " -	- " -	150	7	26
- " -	Sol	147	6	11
- " -	- " -	143	6	16
Levçay	- " -	140	36	367
Tutğun	Sağ	136	33	521
Keşikənd	Sol	134	14	49
Adsız	- " -	124	11	30
- " -	Sağ	119	14	65
- " -	Sol	118	5	9
Ağdabançay	Sol	110	19	58
Adsız	Sağ	109	10	39
- " -	Sol	109	5	10
- " -	Sağ	102	6	31
- " -	Sol	98	13	25
- " -	- " -	90	8	12
Turağayçay	- " -	78	35	172
Adsız	- " -	71	9	20
Adsız	- " -	65	19	53

Bu çayın böyük hissəsi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun (Kəlbəcər inzibati rayonu) ərazisində formalaşsa da, onun su ehtiyatları əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonunda istifadə olunur. Tərtərçay Kiçik Qafqazdan axan xırda çay və bulaqların sularının qovuşmasından yaranır. Çayın mənbəyi 3120 metr yüksəklikdədir. Bu çay Kür çayına qovuşur. Uzunluğu 200 kilometr, hövzəsinin sahəsi isə 2650 kvadratkilometrə bərabərdir. Çayın orta çoxillik su ehtiyatı 662,3 milyon kubmetrə bərabərdir.

İllik axımın çoxillik təhliləri: Tərtərçay–Madagiz məntəqəsi trend əyrisi

Onun bolsulu olması və xüsusi təsərrüfat əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, üzərində 1976-cı ildə istismara verilən **Sərsəng su anbarı** tikilib ki, bu da çoxillik tənzimləmə aparmaq imkanına malikdir.

Onun ümumi su tutumu 565 milyon m³, bəndinin hündürlüyü 125 metr, uzunluğu 555 metrdir. Su anbarı 120 min hektar ərazinin suvarılması üçün layihələndirilmişdir. Su anbarında gücü 50 MVt olan

2 ədəd turbindən ibarət su elektrik stansiyası (SES) quraşdırılmışdı. Tərtər çayının yığıldığı bu nəhəng su anbarının sağ və sol sahilindən çıxan magistral kanallar vasitəsilə Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam və Goranboy rayonlarının ümumilikdə 78 min hektar əkin sahəsi suvarılırdı. Sərsəng su anbarından bir qədər aşağıdan axan Tərtərçayın üzərində inşa olunan “Suqovuşan” hidroqovuşağının fəaliyyəti isə əsasən, çayın su ehtiyatlarının sağsahil və solsahil magistral kanallarına yönəltməkdən ibarətdir.

Sərsəng su anbarının işğalı nəticəsində Tərtər çayı üzərindəki Suqovuşan su elektrik stansiyası, eləcə də Tərtər sağ və sol sahil suvarma magistral kanallarının 80 km-lik hissəsi, Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam (onun işğal olunmamış hissəsində) və Goranboy rayonlarının rayonlarında 60 min hektardan çox əraziləri uzun müddətdir ki, su ilə təmin olunmurdu.

Bundan əlavə, su anbarının işğalından sonra ermənilər illik su sərfinin 85-90%-ni su lazım olmayan vaxtlarda, xüsusilə qış aylarında buraxırdılar. Su sərfinin daha çox tələb olunduğu yay aylarında isə illik su normasının 10-15%-ni buraxılırdı. Bunun nəticəsində suyun səviyyəsi aşağı düşür və əkin sahələrinin suvarması qeyri-mümkün olurdu. Bunun nəticəsində, kənd təsərrüfatına xeyli ziyan dəyir, yaşıllıqlar susuzluq səbəbindən məhv olur, bölgədə ciddi ekoloji gərginlik yaranırdı.

2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan əks-hücum nəticəsində Azərbaycan ordusu tərəfindən Suqovuşan kəndi azad olunduqdan sonra Suqovuşan su anbarından suyun buraxılmasına nail olunub. Hazırda su anbarından buraxılan suların nizamlanması nəticəsində **Tərtər, Goranboy** və **Yevlax** rayonlarına suyun verilməsi, eyni zamanda ekoloji tarazlığın təmin olunmasında mühüm addım atılıb. Sərsəng-Tərtər hidroelektrik kompleksinin bərpası və istifadəyə verilməsi Tərtər, Bərdə, **Yevlax, Ağcabədi, Ağdam** və **Goranboy** rayonlarının təxminən 60 min hektar ərazini su ilə təmin edəcək, yanğına qarşı mübarizəni asanlaşdıracaq.

Son illər ərzində ölkəmizin meliorasiya sahəsində mühüm layihələr həyata keçirilmiş, o cümlədən Şəmkirçay və Taxtakörpü su anbarları tikilmiş, rayonlarda əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatı sahəsində işlər görülür. **İşğaldan azad edilən ərazilərin bərpası üçün Azərbaycan lazımı təcrübəyə və iqtisadi potensiala malikdir.**

Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi bu kimi problemlərində arandan qalxmasına, iqtisadiyyatın inkişafına, regional əməkdaşlığın genişlənməsinə təkan verəcək. Habelə bölgənin ekoloji vəziyyətinə nəzarət etmək asanlaşacaq.

Qarabağ iqtisadi rayonunda formalaşan çaylardan biri də **Qarqar çaydır**. Bu çay Qarabağ silsiləsinin şərq yamacından axan Xəlfəli çayla Zərışlı çayın qovuşmasından əmələ gəlir.

Çayın mənbəyi Zərışlıçayın mənbəyi qəbul edilir. Həmin mənbəyin hündürlüyü 2080 metr yüksəklikdədir. Çayın uzunluğu 115 kilometr olmaqla su ehtiyatının həcmi orta çoxillik göstəriciyə əsasən 53,3 milyon kubmetrə bərabərdir. Bununla yanaşı, Murovdağın şimal-şərq yamacında 2580 metr yüksəklikdən mənbəyi baş-layan İncəçay da mövcuddur. Bu çayın uzunluğu 83 kilometr olmaqla, su ehtiyatının həcmi orta çoxillik göstəricidə 42 milyon kubmetr təşkil edir.

İqtisadi rayonun ərazisində formalaşan çaylardan biri də **Xaçınçaydır**. Bu çay Hacıyurd (2397 metr), Uyuxlu (2316 metr), Gilqyas (2362 metr), Çiçəkli (2343 metr), Alaqaya (2583 metr) və başqa dağların yamaclarından axan bulaqların qovuşmasından yaranıb. Çayın uzunluğu 116 kilometrdir, 5 kilometrədən artıq olan 12 qolu var. Bu çayın su ehtiyatları orta çoxillik həddə 38,8 milyon kubmetr təşkil edir.

Xaçınçayın su ehtiyatları Kür çayına çatmır. Bunun əsas səbəbi çayın üzərində 1964-cü ildə istismara verilən 23 milyon kubmetr həcmə malik olan su anbarının tikilməsi və su ehtiyatlarından tam istifadə olunması ilə bağlıdır.

Su anbarı uzun müddət işğalda qaldığından onun su ehtiyatlarından istifadə olunmayıb. Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisi işğaldan azad edildiyi üçün Xaçınçay su anbarının təmir-bərpa işlərindən sonra tənzimlənən su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına inanırıq.

Köndələnçay isə Çaxmaq silsiləsinin şərq yamacındakı (1780 metr) bulaqdan başlayır. Uzunluğu 89 kilometr olmaqla Araz çayına tökülür. Köndələnçayda formalaşan su ehtiyatlarının həcmi orta çoxillik göstəricidə 23,34 milyon kubmetr təşkil edir. Çayın üzərində 9,50 milyon kubmetr həcmə malik olan Yuxarı Köndələnçay və 2,40 milyon kubmetr həcmində Aşağı Köndələnçay su anbarları mövcuddur. Həmin su anbarları işğal altında olduğundan uzun müddət istismar edilməyib. Hazırda işğaldan azad olunan bu su anbarlarının ehtiyatlarından yaxın illərdə təsərrüfatların suvarılmasında istifadə olunacaq.

Qarabağ iqtisadi rayonunun Qarabağ silsiləsinin cənub-şərq yamacında formalaşaraq, 82 kilometr uzunluğunda olan **Quruçay** Araz çayına tökülür. Quruçayın iki qolu var. Sol qolu İkahçay, sağ qolu isə Atakürdçaydır. Onun su ehtiyatı orta çoxillik göstəricidə 12 milyon kubmetr təşkil edir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ərazisində Həkəriçay, Zabuxçay, Oxçuçay, Bərgüşadçay və Xaçınçay mövcuddur. Bu çaylardan Həkəriçay və Zabuxçay Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ərazisində formalaşır. Oxçu-çay, Bərgüşadçay və Xaçınçay Qərbi Zəngəzur ərazisində formalaşmaqla Şərqi Zəngəzura transsərhəd çayları kimi daxil olurlar.

Məlum olduğu kimi, bu çayların su ehtiyatları ermənilər tərəfindən çirkləndirildikdən sonra Şərqi Zəngəzur ərazisinə daxil olur. Onların içərisində çirklənmə dərəcəsi kritik həddə çatan Oxçuçayın su ehtiyatlarından istifadə olunması isə çox təhlükəlidir.

Zabuxçay Qızıltəpə dağından 3036 metr yüksəklikdən başlanır. Yuxarı axında bu çay Ağoğlan, orta axında isə Minkəndçay adlanır. Çayın uzunluğu 51 kilometr olmaqla su ehtiyatlarının həcmi orta çoxillik təminat ilində 168,4 milyon kubmetr təşkil edir.

İqtisadi rayonun ərazisində formalaşan **Həkəriçay** isə 948 metr yüksəklikdə Şəlvə və Hoçazsu çaylarının qovuşmasından yaranır. Əsas çay Şəlvə çayı qəbul edilir ki, onun da mənbəyi Mıxtökən silsiləsində 2580 metr yüksəklikdə yerləşir. Həkəriçay Bərgüşadçaya tökülür ki, bunun da uzunluğu 113 kilometrə bərabərdir.

İstər Zabuxçay, istərsə də Həkəriçayın su ehtiyatları tənzimlənmir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ərazisində formalaşan bu çayların su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün onların üzərində su anbarlarının tikilməsi məqsəduyğundur.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ərazisinə tranzit şəkildə daxil olan **Bərgüşad çayı** (Bazarçay) başlanğıcını Zəngəzur silsiləsinin şimal yamacından, 3040 metr yüksəklikdə yerləşən Zalxa gölündən götürür. Həkəri çaya qovuşandan sonra nisbətən düzənlik sahə ilə axaraq bir sıra qollara ayrılır. Çayın uzunluğu 178 kilometr, su ehtiyatının həcmi isə 687,6 milyon kubmetr təşkil edir.

Qeyd olunan iqtisadi rayonun ərazisinə tranzit şəkildə daxil olan çaylardan biri də **Oxçuçaydır**. Bu çay Araz çayının sol qoludur. Qərbi Zəngəzurdan Zəngilan rayonu ərazisinə daxil olur. Çayın mənbəyi Qapıcıq dağında 3650 metr hündürlükdədir. Onun orta çoxillik su ehtiyatı 359,2 milyon kubmetrdir.

Qacaran şəhərində istehsal olunan mis-molibden yataqlarından istifadədən sonra atılan çirkab sular Oxçuçaya axıdılaraq, çayda olan fauna və flora məhv edilir. Bununla da Oxçuçayın suyu istifadəyə yararsız hala düşür.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, Qarabağ iqtisadi rayonunun ərazisində mövcud olan çayların su ehtiyatları 831,7 milyon kubmetr təşkil edir. Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonunun ərazisində formalaşan çay suları ehtiyatı isə ümumilikdə 1622,6 milyon kubmetrə bərabərdir. Bütövlükdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının ərazilərində işğaldan azad edilən mövcud çay suları

ehtiyatı bir sıra kiçik çaylar nəzərə alınmaqla ümumilikdə 2508,4 milyon kubmetrə bərabərdir. Bu da Azərbaycan ərazisində formalaşan çay suları ehtiyatının 22 faizinə bərabərdir.

Burada onu da qeyd etmək ki, Qarabağ regionunda Qarabağ vulkanik yaylası mövcuddur. Bu yaylanın süxurları əsasən vulkanik mənşəli olub yüksək məsaməliliyə malikdir. Bu da, öz növbəsində, düşən atmosfer yağın-tıllarının asanlıqla yeraltına sızmasına (hopmasına) şərait yaradır. Nəticədə zəngin yeraltı su ehtiyatı olan gətirmə konusları su ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına imkan verir.

Fikrimcə, yuxarıda qeyd olunan su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə düşməndən təmizlənən rayonlarda “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələrinin həyata keçirilməsində, bölgənin iqtisadi inkişafında geniş istifadə olunmalıdır. Bununla da Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru gülüstana çevirməklə mənfur düşməyə və onun havadarlarına gözdağı vermə bilirik.

Ədəbiyyat:

1. F.Ə.İmanov, V.A.Məmmədov, İ.M.Abdullayev, Hidrologiya, Bakı, “MBM”, 2014. 564s.
2. F.Ə.İmanov, Çay axımı, BDU nəşriyyatı, 2001. 208s.
3. M.A.Müseyyibov, Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. “Maarif” 1998. 400 s.
4. M.Ə.Məmmədov, Azərbaycanın hidroqrafiyası, Bakı, “Təhsil” NPM, 2012. 254s.
5. https://azertag.az/xeber/Coğrafiyachi_alim_Qarabagin_su_ehtiyatlari_iqtisadiyyatin_inkisafinda_donus_yaradacaq-1688709
6. <https://xalqgazeti.com/mobile/az/news/84817>

Kiçik Qafqaz relyefinin formalaşmasında iqlimin rolu

Hüseynova Yeganə Əliməmməd qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dosent A.Cərullayev

E-mail: ygnhsynv@gmail.com

Giriş

Kiçik Qafqaz ərazisi özünəməxsus iqlimi, torpaq-bitki örtüyü, geomorfoloji quruluşu ilə fərqlənir. Bu ərazinin Respublikamızda Qarabağ, Murovdağ, Mıxtökən silsilələri, Zəngəzur, Dərələyəz, Şahdağ, Şərqi Göyçə, Vulkanik Qarabağ silsilələrinin müəyyən hissəsi, Başkənd-Dəstəfur çökəkliyi və s. yerləşir. Ərazinin relyefinin mürəkkəbliyi müxtəlif iqlim tiplərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Kiçik Qafqazda yarımsəhra-quru çöl iqlimi formalaşmamışdır. Ərazidə mövcud olan iqlim tipləri dağ tundura, dağ soyuq, mülayim-isti iqlim tipləridir. Kiçik Qafqazın dağətəyi və alçaq dağlığında qışı quraq keçən mülayim-isti, orta dağlığında qışı quraq keçən soyuq, yüksək dağlığında isə dağ-tundra iqlimi hakimdir. Orta illik temperatur 0-100C, orta illik yağıntı 300-900 mm-dir..

Kiçik Qafqaz ərazisinin iqlimi – Respublika ərazisində Kiçik Qafqaz öz iqlim xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Təbii vilayətdə ayrı-ayrı iqlim tiplərinin təzahürü də fərqlidir. Coğrafi yerləşməsi, mürəkkəb relyef və atmosfer sirkulyasiyasının birlikdə təsiri nəticəsində burada günəşli saatların miqdarı fərqli kəmiyyətlər arasında dəyişir. Silsilələrinin yerləşməsi və buludluluğun təsiri nəticəsində günəşli saatların miqdarı 1700-2300 saat arasında dəyişir. Noyabr və fevral ayları ən az günəşli saatları ilə müşahidə edilir. Kiçik Qafqaza düşən günəş radiasiyasının kəmiyyətinin dəqiqləşdirilməsi bu ərazilərin isti ehtiyatlarından, turizm-rekreasiya, kənd təsərrüfatı və s. sahələrinin fəaliyyətində səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Dağarası çökəkliklər, hündür dağ sistemləri, vulkanik yayla ərazidə relyef müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur ki, bu da əraziyə düşən günəş radiasiyasının yaxın ərazilərdə belə müxtəlif olması ilə nəticələnir (Hacıyev Q.Ə., Rəhimov V.Ə.-Azərbaycan SSR inzibati rayonlarının iqlim səciyyəsi. Bakı, Elm, 1977, səh. 269)

Başqa ərazilərdə olduğu kimi, Kiçik Qafqazda da günəş radiasiyasının illik gedişi özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilir. Kiçik Qafqazda dəniz səviyyəsindən 200 m-dən 1000 m hündürlüyə qədər ümumi günəş radiasiyasının miqdarı çoxalır, sonra tədricən azalır. Lakin 3000 m-dən sonra yenidən artır (Ə.M.Şıxlinski-Azərbaycan SSR-in istilik balansı. Bakı, Elm, 1969, səh. 199).

Havanın temperaturunun gedişi relyef şəraitindən asılıdır. Kiçik Qafqazın dağətəyi ərazilərindən yüksəkliyə doğru yanvarın orta aylıq temperaturu azalır. Yanvardan fevral ayına keçərkən havanın

temperaturunun gedişində əsaslı fərqlilik olmur. Mart ayından temperaturun sürətlə artması müşahidə edilir. Maksimum kəmiyyətlər isə iyul-avqust aylarında nəzərə çarpır.

Kiçik Qafqaz təbii fiziki-coğrafi vilayətində havanın orta illik temperaturu. Yüksəkliyi 800 m-ə qədər olan sahələrdə mütləq maksimum temperatur 40°C-yə, 800-1800 m-ə qədər olan sahələrdə isə 30-35°C arasında dəyişir. Hündürlüyü 2200 m-dən yüksək olan ərazilərdə mütləq maksimum temperatur 25°C və daha aşağı olur. Çox soyuq aylarda belə, isti havanın əraziyə daxil olması ilə bəzən havanın mütləq maksimum temperaturu 20-25°C-yə qədər yüksələ bilər. Mütləq maksimum temperaturun orta kəmiyyəti 38°C ilə 23°C arasında dəyişir

Bütün dağlıq ərazilərdəki kimi Kiçik Qafqazda da atmosfer yağıntılarının paylanmasında ümumi qanunauyğunluq nəzərə çarpır: ən az yağıntı dağətəyi hissələrə düşür, ərazinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyünün artması nəticəsində yağıntıların miqdarı artır. Müəyyən hündürlükdə yağıntıların maksimal zonası müşahidə edilir. Bundan sonra hündürlüyün artması ilə atmosfer yağıntılarının miqdarı azalır

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində, Kiçik Qafqaz vilayətinin şimal yamacında yağıntıların maksimum miqdarı 800-850 mm, 2500-2800 m yüksəkliklərdə müşahidə edilir. Bu hündürlükdən sonra yağıntıların miqdarı tədricən azalır və 3600-3700 m yüksəkliklərdə təqribən 600 mm müşahidə edilir.

Tədqiqat ərazisində atmosfer yağıntılarının illik miqdarı 300-400 mm-lə 600-900 mm arasında dəyişir. Ərazinin şimal hissəsində, yəni Gəncə-Qazax düzü və Ceyrançöldə yağıntının kəmiyyəti 300-400 mm, Murovdağın şimalında 700-800 mm və daha çox, cənub yamacında isə 700 mm və daha çox atmosfer yağıntısı müşahidə edilir. Yağıntıların kəmiyyətinin belə müxtəlif olması həm relyefin mürəkkəbliyi, həm də müxtəlif istiqamətdən gələn hava kütlələri ilə əlaqəlidir.

Yağıntıların illik paylanması yazda və yayın əvvəlində (may-iyun aylarında), bir maksimum və yanvarda müşahidə edilən bir minimuma səciyyəlidir. Burada 0,1 mm-dən artıq yağıntı düşən günlərin sayı il boyu hündürlüyə əsasən 90-130 gün arasında dəyişir.

Respublikamızın digər ərazilərində olduğu kimi, Kiçik Qafqazda da havanın həm mütləq, həm də nisbi rütubəti mürəkkəb paylanma xüsusiyyətinə malikdir. Ərazinin rütubətlə təminatını öyrənmək üçün illik yağıntının illik rütubət çatışmazlığı cəminə olan nisbəti ilə ifadə olunur. Başqa dağlıq ərazilərdəki kimi, Kiçik Qafqaz ərazisində də buxarlanma hündürlükdən, yamacların səmti və meyliliyindən asılı olaraq dəyişir. Kiçik Qafqaz ərazisində buxarlanmanın ən aşağı kəmiyyəti dekabr-fevral, ən yüksək kəmiyyəti isə aprel-iyul aylarında müşahidə edilir.

Kiçik Qafqaz təbii vilayətində atmosfer yağıntılarının orta illik miqdarı. Ərazidə buxarlanma il ərzində 200-500 mm arasında dəyişir. Ə.M.Şıxlınskinin hesablamalarına görə vilayətdə buxarlanma qabiliyyəti 1100 mm-lə 800 mm arasında dəyişir.

Kiçik Qafqazda buludluluğun paylanması xüsusiyyətləri ilə Ə.C.Əyyubov, V.A.Nadirov, B.H.Məmmədov, Q.Ə.Hacıyev, M.A.Cabbarov və b. məşğul olmuşdur.

Kiçik Qafqazda torpağın temperaturunun yayılması şaquli zonallıq qanununa tabedir. Mütləq hündürlüyü 800 m-ə qədər olan ərazilərdə torpaq səthində yanvarın orta aylıq temperaturu 0°C-dən yuxarı, hündürlüyü 2000 m-dən yüksək olan ərazilərdə -5-7°C müşahidə edilir. İyul-avqust aylarında 600-700 m hündürlüyə qədər olan ərazilərdə torpaq səthinin orta aylıq temperaturu 30-33°C, 2000 m və daha hündür ərazilərdə isə 18-19°C olur. Torpaq səthinin mütləq maksimum temperaturu isə iyul-avqust aylarında olmaqla 62°C ilə 69°C arasında dəyişir. Mütləq minimum temperatur isə dekabr-fevral aylarında olmaqla -22°C ilə -31°C arasında olur.

Xülasə

Kiçik Qafqaz zəngin təbiəti, iqlim xüsusiyyətləri, faydalı qazıntılarına görə Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqlənir. Havanın temperaturunun gedişi relyef şəraitindən asılıdır. Tədqiqat apardığımız ərazinin relyefi çox mürəkkəb olduğundan müxtəlif iqlim tipləri yaranmışdır. Müxtəlif iqlim tipləri, ərazinin təbiətinin zəngin olması kənd təsərrüfatının, turizm-rekreasiya və başqa təsərrüfat sahələrinin xeyli inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Kiçik Qafqazın işğaldan azad olunmuş ərazilərində də bir sıra təmir-bərpa, yenidənqurma işləri aparılır. Məhv olmuş kəndlər, evlər, məktəblər bərpa olunur, yeni təsərrüfat sahələri yaradılır. Ətraf mühitin abadlaşdırılması iqlim xüsusiyyətlərində yaxşılaşdırılmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev Q.Ə., Rəhimov V.Ə.-Azərbaycan SSR inzibati rayonlarının iqlim səciyyəsi. Bakı, Elm, 1977, səh. 269

2. Şıxlinski Ə.M.-Azərbaycan SSR-in istilik balansı.Bakı,Elm,1969,səh.199
 - 3.Həsənov M.S., Kiçik Qafqazda payızlıq buğdanın məhsuldarlığının iqlimlə əlaqəsi.Bakı,Elm,1999,səh.128
 - 4.Museyibov M.A./Quliyev R.Y.-Azərbaycan geomorfologiyası,Bakı 2018,səh.330
 - 5.Museybov M.A.-Azərbaycanın fiziki coğrafiyası,Bakı 1998,səh.398
-

İranda kəhrizlərin tarixi və əhəmiyyəti

İsgəndərov İsmixan Hübət oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. Ələkbərli Emin

E-mail: Humbetoglu98@gmail.com

Qədim sivilizasiya nümunəsi kimi mühüm şirin su mənbəyilərindən biri olan kəhrizlər coğrafiyasına görə Şərqi ölkələri ilə yanaşı Avropa və Amerika regionlarında da mövcuddur. Dünyanın 34 ölkəsində kəhriz vardır. Belə ki, Asiya qitəsində 17, Avropa qitəsində 8, Afrika qitəsində 6, Amerika qitəsinin isə 3 ölkəsində kəhrizlər vardır. Lakin iqlimi quraq, yerüstü sularla zəif təmin olunmuş ölkələrdə kəhrizlərdən istifadə edilməsi tarixən mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş və hətta bəzi dövrlərdə “hidroloji” mədəniyyətin formalaşmasına səbəb olmuşdur. (1)

Qədim kəhrizlərin yaşı 200 ildən 3000 ilə kimi dəyişir. Heç şübhəsiz ki, uzun müddət ərzində fəaliyyət göstərən qədim kəhrizlərin suqəbuledici yarıqları (deşikləri) bioloji və kimyəvi kolmatasiyaya məruz qalmışdır. Bu kəhrizlərin ilkin məhsuldarlıqları haqqında dəqiq statistik məlumatlar olduqca azdır və ya heç yoxdur. (2)

İldən – ilə artan əhəlinin kənd təsərrüfatında və məişətində suya olan tələbatı ödəmək məqsədilə arid əyalətlərdə düşünüb planlaşdırılmış qeyri-adi sistem və qurğuların əksəriyyəti həddən artıq davamlılığı ilə seçilirdi.

Çox maraqlıdır ki, bu qurğuların hamısı elm və texnikadan xəbəri olmayan insanlar tərəfindən quraşdırılmışdır. Bunları təbiət hadisələrini dərk etmək bacarığı və həmçinin su təsərrüfatının aparılmasında nəsildən – nəsilə keçən təcrübə və əla vərdişlər əvəz edirdi.

Su sərvətlərinin gələcəkdə mənimsənilməsi və səmərəli istifadəsinin global problemlər təşkil etdiyi müasir dövrdə mücərrəd ümum-nəzəri prinsiplərə yalnız istinad etmək deyil, həm də bunları qiymətli tarixi təcrübə nümunələri ilə birləşdirməyə hazırlıq tələb olunur.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, İranın inkişafının müxtəlif mərhələlərində su ilə təchizat problem idə diqqət mərkəzində olmuşdur. İstər məişət, istərsə də təsərrüfat məqsədləri üçün suya olan tələbatı ödəmək məqsədilə müxtəlif mənbələr axtarılmışdır. Hələ orta əsrlərdə İranın bir çox şəhərlərində - Ərdəbil, Səlmas, İsfahan, Semnan və s. (xüsusilə karvan ticarət yolları üzərində yerləşən) yeraltı suların müxtəlif üsullar və vasitələrlə səthə çıxarılmasına mühüm əhəmiyyət verilmişdir. Bu vasitələrdən ən əhəmiyyətli kəhrizlər olmuşdur. (2)

Yeraltı suların müxtəlif texniki qurğulardan istifadə etmədən səthə çıxarmaq, bu sahədə əvəzsiz səriştəyə malik olmaq, bu sənəti nəsildən-nəsilə ötürmək, su üzərində mülkiyyətə sahib olmaq İran İslam Respublikası kimi dövlətin misalında daha parlaq nümunədir. Qədim İran əkinçiləri torpağa süzülən və kəhrizlərin tikilməsi üçün təbii əsas yaradan atmosfer yağıntılarını toplamaq hesabına qazanc yolunu müəyyənləşdirməyi bacarmışlar. Hazırda farslar kəhriz işində tayı – bərabəri olmayan mükəmməl ustalar olaraq qalmaqdadır. İran mənbələrində göstərilir ki, ölkədə 18400 kəhrizdən istifadə olunur (İranda kəhrizə “qənat” deyilir). Bundan iki dəfə artığı dağıdılmışdır və bunların əksəriyyətinin bərpası mümkün olmuşdur. Elə bu məqsədlə də İran İslam Respublikasının Yəzd şəhərində 2000-ci ilin may ayında “Kəhrizlərə həsr olunmuş beynəlxalq Simpozium” keçirilmişdir. Dünyanın 11 ölkəsindən (Azərbaycan, B.Britaniya, Fransa, İtaliya, Niderlənd, Yaponiya, Pakistan, Suriya, Oman, MƏR, İran və s.) 600 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi bu Simpoziumda “Kəhrizlər niyə məhv olur?”, “İran kəhrizlərinin əsrarəngizliyi”, “Kəhrizlərlə əlaqədar cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu”, “Kəhrizlərin tədqiqində yeni üsullardan (kompyuter modelləri) istifadə imkanları”, “Kəhrizlərdən suvarmada istifadə”, “Kəhriz suyunun istifadəsi və onun mülkiyyət qanunları”,

“Kəhrizlərin iqtisadi dəyəri və onun digər su mənbələri ilə müqayisəsi”, İranın müxtəlif əyalətlərində kəhrizlərin müasir vəziyyəti və digər maraqlı məruzələr edilmişdir. (4)

İranın bütün əyalətlərində kəhriz vardır. Lakin Xorasan, Kerman, Yəzd, Şərqi Azərbaycan, İsfahan, Semnan əyalətlərində kəhrizlərin sayı daha çoxdur. Quraq iqlimin mövcudluğu şəraitində yerüstü suların məhdud, yeraltı suların zəngin olduğu bu əyalətlərin həm şəhərləri, həm də kəndlərində kəhrizlər su mənbəyi kimi həyati əhəmiyyətə malikdir.

Kəhriz texniki cəhətdən su qaldırıcı qurğuların köməyi olmadan səthə su çıxarmaq imkanına malik maili yeraltı lağım şəbəkəsidir. Çınqıllı – daşlı və dağların ətəyindəki digər yumşaq süxurlarda toplanmış su bu lağımrla tədricən axaraq yolunun sonunda açıq kanalla üzə çıxır və vadilərdəki tarlalara qalxır. (3)

Belə yeraltı lağımrların uzunluğu 1 – 70 km, su sərfi saniyədə 1 – 500 litr arasında dəyişir. Deməli, ən kiçik kəhriz yalnız məişət sularına olan ehtiyacı, ən böyüyü isə qorxunc, böyük vadilərin mövcudluğunu təmin edə bilər. Kəhrizlərin əksəriyyətinin su sərfi isə saniyədə 20 – 60 litr arasında tərəddüd edir. (3)

İran səyahətçisi Əli Əskər Mohəcərin “Səhranın səması altında” adlı əsərində kəhrizlər barəsində belə deyir: “Kəhriz İran həyatının təcəssümüdür. O, tarlaların susamış qan damarlarına təzə qan vermək üçün tələsmədən dərinliklərdən qalxır, tədricən kənd və şəhərlərin ətrafına çəkilir.

Kəhriz səs – küylü və arsız dağ çaylarına bənzəmir. O, öz vicudunu heç vaxt diqqəti cəlb etmək üçün biruzə vermir ki, xalqa xidmət yolunda onun necə yorulduğu və zəiflədiyi görünsün. Nəzərə çarpmadan özü üçün sakit axır, həmişə həyat və ümid mənbəyi səyi ilə çalışır”. Bu mənalı sitatda keçmişdə “passiv” Şərqi haqqında ziddiyyətli məlumat verilsə də, o, kəhrizlə suvarmanın əhəmiyyətini əks etdirir. (5)

Müxtəlif mənbələrdən olan məlumata görə kəhrizləri köməyi ilə İranda hər il 7 – 15 mlrd. kub metr yeraltı sudan istifadə olunur. İran ədəbiyyatlarında yeraltı suların miqdarı 40 mlrd. kub metrdən çox göstərilmişdir. Kəhrizlərin tikilməsi ustalığının 3 min ildən artıq bir müddətdə məlum olmasına, başqa sosial – iqtisadi şəraitdə və başqa texniki səviyyədə yaradılmasına baxmayaraq onlar indiyədək öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

İranda kəhrizlərin əhəmiyyəti aşağıdakılarla izah olunur:

- Suvarmada kəhriz sularından istifadə mühüm əhəmiyyətə malikdir. İranda suvarılan ümumi əkin sahəsinin (4,2 mln. ha) 1,6 mln. hektarı kəhriz suları vasitəsilə suvarılır;
- Bütün yaşayış məntəqələrində kəhriz suları məişətdə şirin su kimi işlədilir. İran körfəzi adalarında, xüsusilə Xark adasında yeganə şirin su mənbəyi kəhrizlərdir;
- Kəhrizlərin bir-birinə yaxın olması səth sularının miqdarını artırır və yeraltı su laylarının qidalanmasına səbəb olur;
- İranın bəzi şəhərlərində (Tehran, Şiraz və b.) kəhrizlər kanalizasiya rolunu oynayır. Belə ki, səth suları və səthə yaxın olan qrunt suları iri şəhərlərdə küçə və həyətlərə dolduğundan yeraltı kanallar (kəhrizlər) qazılmış və həmin sular kanallara axıdılmışdır;
- Kəhriz suyunun səthə çıxarılması ilə əkinə yararlı toraqların şoranlaşmasının qarşısı müəyyən qədər alınır;
- Kəhrizlərin səhraların mənimsənilməsində əhəmiyyətli sayılır. Belə ki, səhrəyanı kəndlərdə kəhriz əsrlər boyu yeganə su mənbəyi olduğundan ondan istifadə səhraların «abadlaşdırılması»nda mühüm rol oynamışdır;
- Un üyüdən dəyirmanların kəhriz suyunun təzyiqi ilə işlədilməsi mümkün olmuşdur. Yəzd şəhərində hələ 150 il bundan əvvəl qazılmış, dərinliyi 40 metr olan Həsənbədə kəhrizində un üyüdən iki dəyirman abidə kimi saxlanılır. Yollara yaxın qazılmış kəhrizlərdə belə nümunələrə rast gəlinir;
- Kəhrizlər sel sularının axınının qarşısını alır;
- Kəhriz quyuları və zirzəmilərində süni göl yaratmaqla balıq saxlamaq imkanı vardır. Bu məqsədlə müxtəlif layihələr də işlənmişdir. İsfahan şəhərində bu təcrübədən artıq istifadə edilir;
- Kəhrizlər bioloji tarazlığın qorunması vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir. Belə ki, kəhrizlər yaşayış mühitində, əsasən kəndlərdə bioloji müvazinəti yaradan vasitədir. Əgər kəhriz dağılıb sıradan çıxarsa, tərəzliq pozulur və kəndlərin boşalmasına səbəb olur;
- Kəhrizlər kənd icmaları arasında əlaqələrin yaranmasında əhəmiyyətlidir. Belə ki, kəhrizlərdən ənənəvi olaraq istifadə müxtəlif qruplar arasında iş birliyi yaradır, onlar arasında münasibətləri möhkəmləndirir;

•Nəhayət, kəhrizlərin mövcud olduğu bəzi əyalətlərdə qədim və orta əsrlərə aid tikililərin tarixi memarlıq abidələri kimi qorunub – saxlanılması həmin yerləri baxımlı turist obyektinə çevirmişdir. Yəzd (Beybutda), Xorasan, Fars, Kerman, İsfahan və digər əyalətlərdə səfəvilər dövründə tikilmiş karvansarayın abidə kimi qorunması məlumdur.

İran İslam Respublikasına gələn turistlər kəhrizlərin qorunub saxlanıldığı əyalətlərdə ölkənin kəhriz sivilizasiyasının mühüm mərkəzi olduğunu şahidi olurlar. (1)

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov C.A., Soltanova H.B. İranın və Əfqanıstanın coğrafiyası. Bakı, 1989,
2. Quliyev Ə.G. Naxçıvan kəhrizləri. Bakı, “Nurlan”, 2008, 164 s.
3. Quliyev A.Q. Qədim irs abidələrimiz – kəhrizlər və “qırx pillə”lər. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin elmi əsərləri. 2004, №1, s.37-41
4. <https://azmiu.edu.az>
5. <https://science.gov.az/>

Aqrolandsafta antropogen təsirlər

Məmmədova Sevdə Tərhan qızı

BDU, Ekologiya və Torpaqşünaslıq fakültəsi

I kurs magistr

Elmi Rəhbər: a.ü.f.d., dosent Qoşqar Məmmədov

E-mail: ssevdad.memmedova@gmail.ru

Aqrolandsaft – kənd təsərrüfatının təsiri nəticəsində dəyişilərək formalaşan ekosistemdir. Yəni, landsaftın təbii bitki örtüyünün mədəni bitki örtüyü ilə əvəzlənmiş sahəsidir desək yanılmazıq.

XX əsrin əvvəllərinə qədər aqroekosistemlər kifayət qədər müxtəlif olmuşdur: xam torpaqlar, meşələr, çoxsahəli oturaq təsərrüfatları olan rayonlar az dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu dövrdə aqroekosistemlərin ilkin nümayəndələri mövcud idi. İnsanların qida rasionunu buradakı bitkilər və buradan ovladıqları heyvanlar təşkil edirdi. Aqroekosistemin ilkin bitkiləri sayılan avtotroflar insanları meşə materialları ilə təmin edirdi.

XX əsrdə kənd təsərrüfatının kəskin artması nəticəsində Yer biosferi bərpa olunmayacaq dərəcədə dəyişdi. XX əsrin 70-90-cı illərində texnologiyanın inkişafı kənd təsərrüfatına da təsir göstərdi. İntensiv texnologiyanın kənd təsərrüfatına tətbiq olunması su və külək eroziyası, təkrar şorlaşma, torpağın gücdən düşməsi, torpağın deqradasiyası, edafon və mezofaunanın kasatlaşması, meşəlik faizinin azalması, şumlanan sahələrin artması və s. ilə müşayiət olunur.

XIX əsr və XX əsrin birinci yarısında aktiv məskunlaşma başladı və planetin münbit torpaqları zəbt edildi. Antropogen təsirlərdən nisbətən «azad» ərazilər mənimsənilməsi çoxlu vəsait tələb olunan olduqca mürəkkəb şəraitdə yerləşir, bura həmçinin biosferin ekoloji funksiyasının stabilliyini qoruyub saxlayan ərazilər, məsələn, tropik meşələr, Milli parklar və qoruqlar aiddir.

Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi, çoxlu miqdarda qida maddələri tələb edən yüksək məhsuldar bitkilərin və sortların tətbiqi təbii proseslərin kəskin pozulmasına səbəb olur. Əsaslandırılmamış əkinçilik üsulları və əkinçilik sistemi səhralaşmaya yol açır: torpaqdan səmərəsiz istifadə olunması, torpağın mühafizə texnologiyasına riayət edilməməsi nəticəsində torpaq eroziyası və münbitliyin itirilməsi; suvarılan ərazilərin şorlaşması və bataqlaşması; torpağın üst horizontlarının hədsiz bərkiməsi sayəsində strukturunun dəyişməsi; uzun müddət yalnız bir bitki növünün becərilməsi nəticəsində təbii landsaftların bioloji müxtəlifliyinin aşağı düşməsi; suvarma məqsədilə sudan intensiv istifadə olunması ilə əlaqədar sutoplayan horizontlarda suyun azalması (tükənməsi) sayəsində yeraltı suların defisitliyinin artması; kənd təsərrüfatı sahələrindən daxil olan pestisid qalıqları və nitratlarla səth və yeraltı suların çirklənməsi; kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məskənlərinin və yaşayış yerlərinin dağılması nəticəsində vəhşi heyvanların məhv olması və s.

Aqroekosistemin süni vasitələrlə «doldurulmasının» uğurlu olmasını formalaşdırmaq meylə onun təbii potensialının tükənməsini pərdələmək deməkdir. Məsələn, mineral gübrələr müxtəlif bitkilərin davamlı istehsalının təmin edilməsində uzunmüddətli vasitə ola bilməz, belə ki, ondan geniş istifadə

edilməsi mühüm torpaq ehtiyatının istifadəsini intensivləşdirərək, bununla da, torpağın təbii münbitliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur, humusun miqdarının xeyli azalması bunu təsdiq edir.

XX əsrin ikinci yarısının xarakterik xüsusiyyəti «yaşıl inqilab»ın nəticəsində yüksək məhsuldar taxıl sortlarının tətbiqi, mineral gübrələrin yüksək dozada istifadəsi, iqtisadi cəhətdən bitki mühafizəsi vasitələrindən istifadəsi hesabına kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində bioloji məhsuldarlığın xeyli artması idi. Bunun nəticəsində 1950-1970-ci illərdə əsas qida məhsulu sayılan taxıl hasilatı əhəmiyyətli dərəcədə çoxaldı. Lakin 1980-ci ilin əvvəlindən başlayaraq bu artım göstəricisi dayandı. Bu, təbiətdən istifadənin energetik effektivliyinin azalması qanununun təsirinin əks olunmasıdır. 1970-1990-cı illərdə kənd təsərrüfatının effektivliyini xarakterizə edərək, alimlər belə nəticəyə gəlmişlər ki, sərf olunan iqtisadiyyat şəraitində əlavə qoyulan enerji, nəinki çəkilən xərci ödədi, hətta «mənfi enerjiyə» keçərək torpağın və yem sahələrinin dağılmasına gətirib çıxardı.

Ədəbiyyat:

1. Q.Məmmədov “Eklogiya və ətraf mühit”
 2. MUSA BAYRAMOV, İzabella Qasımova “Kənd təsərrüfatı ekolgiyasından praktikum”
 3. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. “Ekologiya, ətraf mühit və insan”
-

Gəncə şəhərinin müasir ekoloji vəziyyətinə Gəncə çayının və antropogen amillərin təsiri

Orucov Günəş Elxan oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Saleh Nağıyev

E-mail: Gunesh_oruc@mail.ru

Məqalədə Gəncəçayın Gəncə şəhərinin ekoloji vəziyyətinə təsiri araşdırılmış və çayın suyunun aşağı axımında kəskin azalması səbəbləri əsaslandırılmışdır. Gəncəçayın əsas çirkləndirici komponentlərinə aid qrafik tərtib edilmişdir. Gəncəçayının ekoloji axımın tənzimlənməsi yolları təhlil edilmişdir.

Gəncəçay Kiçik Qafqazın Murovdağ silsiləsinin şimal yamacından axmağa başlayır. Gəncəçayın qidalanmasında qar suları 32%, yağış suları 17%, yeraltı sular isə 51% təşkil edir. Orta çoxillik su sərfi 4,30 m³/s-dir. Yaz-yay mövsümündə illik axımın 35-40%-i, payız-qış dövründə isə 10-15%-i keçir. İntensiv suvarma dövründə (iyul-avqust aylarında) çay axımı illik axımın 15%-ni təşkil edir. Çay hövzələrində orta çoxillik atmosfer yağıntıları 665-880 mm, buxarlanma 218-516 mm və illik axım 149-662 mm arasında dəyişir. Gəncəçayın su rejimində 4 faza aydın seçilir: yaz gursulu faza, yay azsulu faza, qış azsulu faza və payız daşqınları fazası. Gəncəçay yaz gursulu rejimli çaylar qrupuna aiddir. Gursululuq adətən mart ayından iyul ayınadək davam edir. Bu fazanın orta çoxillik davamiyyəti 137-150 gündür. İntensiv suvarma dövründə (iyul-avqust aylarında) çay axımı illik axımın 15%-ni təşkil edir. Çayda ən kiçik su sərfələri iyul-avqust və dekabr-yanvar aylarında müşahidə olunur. Çayın hövzəsində hidrometeoroloji elementlərin kəmiyyəti yüksəklik qurşaqlığı qanunauyğunluğuna müvafiq paylanır.

Gəncəçay Daşkəsən, Göygöl və Gəncə şəhərləri ərazisindən axaraq Samux rayonu ərazisində müvafiq olaraq Mingəçevir su anbarına və Kür çayına tökülür. Su mənbələrindən, başlıca olaraq çayın geriyə qaytarılmadan götürülən suyun miqdarının getdikcə artması Gəncəçayın rejimində ciddi dəyişmələrə səbəb olmuş, ekoloji problemlərə gətirib çıxarmışdır. Gəncəçayın ekoloji çirklənməsi əsasən iki yolla baş verir. Birinci, fiziki çirklənmə təbii amillərin təsiri altında gursululuq və daşqın dövrlərində çay sularının bulanıqlığının artması hesabına baş verir. İkinci, kimyəvi və bioloji çirklənməyə isə çayların antropogen amillərin təsiri altında insan orqanizmi üçün zərərli maddələrlə çirklənməsi aid edilir. Çay boyu yerləşən şəxsi ev təsərrüfatlarının məişət tullantıları çayın dərəsinə atılır və daşqınlar zamanı çay suları onları yuyub aparır, müəyyən bir ərazidə çirklənmə sahəsini genişləndirir. Gəncəçayda antropogen çirkləndiricilər bir çox mənbələrdən daxil olur. Bunlara biz Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərən zavodlarda sulfat turşusu, kalium gübrəsi və s. istehsalı müxtəlif sənaye sahələrinin, xüsusilə, metallurgiya və dağ-mədən sənayesinin, şəhərin çirklənən sularının

təmizlənmədən çaylara axıdılmasıdır. Bununla yanaşı ərazidə kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün işlədilən bir sıra kimyəvi və mineral gübrələr, pestisidlər, defoliantlar suvarma şəbəkəsi və yeraltı sularla çaylara axır və onları çirkləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Göygöl və Gəncə şəhərləri arasında pestisid və gübrə (azot və fosfor) anbarı yerləşir. Gəncəçayda antropogen amillərin çay hövzələrindəki fəaliyyəti ilk növbədə çay ekosisteminin biofizik və abiotik xüsusiyyətlərinə təsir edir, onun su, termik, radiasiya rejimini, gətirmələr sərfini və məcrə proseslərini dəyişir. Ərazidə çay biotasının həssas növlərinin itməsinə səbəb olur. Sənaye və kommunal-məişət çirkab sularının Gəncəçaya birbaşa axıdılması, hövzəsində meşələrin qırılması, çayın su mühafizə zonalarının qanunsuz mənimsənilməsi, götürülən suyun miqdarının artması, ərazi çaylarından istifadə üzrə yerli qanunverici aktlara və konvensiyalara əməl olunmaması ekoloji vəziyyəti daha da böhran vəziyyətinə salır.

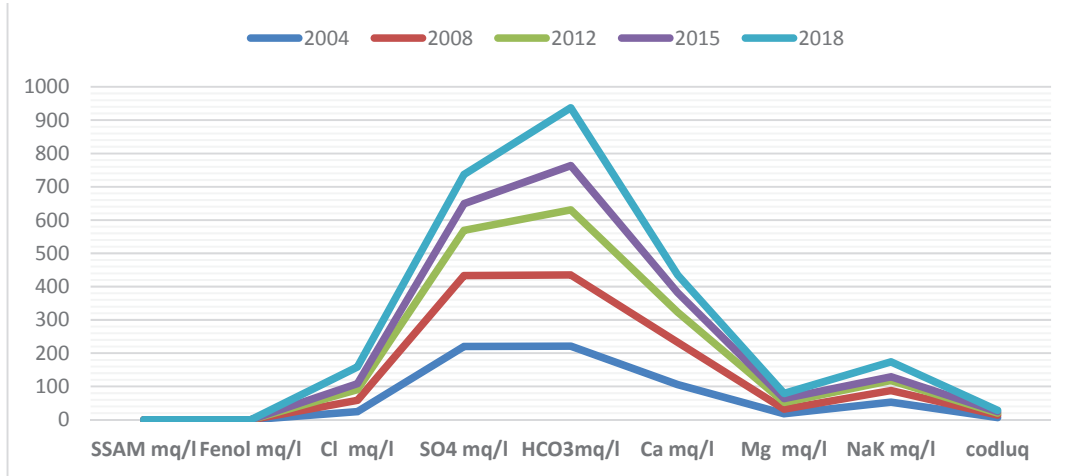
Gəncəçay hövzəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin əkin sahələri strukturunda dənli bitkilər (xüsusilə buğda), kartof, giləmeyvə bağları, tərəvəz üstünlük təşkil edir.

Çayın mənbəyindən Zurnabad kəndinə kimi çay axımının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə əhəmiyyətli təsir göstərən təsərrüfat fəaliyyəti yoxdur. Zurnabad kəndi ərazisində 1927-ci ildə kiçik su elektrik stansiyası tikilmişdir. Bu SES-nin su götürən kanalının uzunluğu 2.5km-ə yaxındır. Zurnabad kəndindən aşağıda yerləşən Topalhəsənli kəndindən təqribən 700 m yuxarıda çayın sağ sahilindən kanal çəkilmişdir. Bu kanalın suyundan Göygöl rayonunun bir sıra kəndlərin də əsasən suvarma məqsədi ilə istifadə olunur. Topalhəsənli kəndi ərazisində çayın yatağı çox genişdir və əsas axın bir neçə qola parçalanmışdır. Topalhəsənli kəndi ərazisində birbaşa çayın yatağından 3 boru ilə suvarma üçün su götürülür. Bu kənd ilə Göygöl şəhəri arasında (Ərəbli kəndi yaxınlığında) Gəncəçayın yatağında beton suaşırıcı inşa olunmuş və çayın sağ və sol sahillərindəki əkin sahələrini suvarmaq üçün iki kanal - Ərəbliarx və Xanarx çəkilmişdir. Bu torpaq yataqlı kanalların hər birinin suburaxma qabiliyyəti təqribən $2 \text{ m}^3/\text{s}$ -dir. Çayın aşağı axımında yerləşən Samux rayonunun əkin sahələrini suvarmaq üçün Gəncə şəhəri ərazisindən 4 kanal çəkilmişdir: Allahdad (suburaxma qabiliyyəti $1.5 \text{ m}^3/\text{s}$); Xanarxı ($0.7 \text{ m}^3/\text{s}$); Dərinarx ($0.8 \text{ m}^3/\text{s}$); Dinaraj ($1.4 \text{ m}^3/\text{s}$).

Çay hövzəsinin yuxarı və qismən orta hissələrindəki meşələr keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq intensiv şəkildə qırılmışdır. Bu isə çayın su rejimində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur: maksimal su sərtləri artmış, minimal su sərtləri azalmışdır. Bulaqların debiti azalmış, bəziləri isə qurumuşdur. Eroziya prosesi gücləndiyindən suyun bulanaqlığı artmışdır. Gəncəçay boyu yerləşən bütün yaşayış məntəqələrində içməli su kimi bulaq və artezian suları ilə yanaşı çay sularından da istifadə olunur. Topalhəsənli kəndinin çay boyu aşağı hissəsində yerləşən Qızılqaya adlanan yerdən Gəncə şəhərinə kimi içməli su kəməri çəkilmişdir. Gəncə şəhəri ərazisində çirkab suları təmizləyən qurğu yoxdur. Gəncə şəhərinin kanalizasiya suları Samux rayonunun Ziyadlı kəndi ərazisində 1970-ci ildə tikilmiş, lakin hazırda işləməyən təmizləyici qurğunun inşa olunduğu yerə axıdılır. Şəhərin zibilxanası isə Gəncədən 10 km şərqdə Kürəkçay hövzəsində yerləşir.

Gəncəçayda aparılan çoxillik müşahidələrin nəticələrinə görə çayın suyu təmiz su sinfindən mülayim çirklənmiş su sinfinə keçmişdir. Çayın suyunda mis ionlarının miqdarı 5 il ərzində orta illik 1 dəfə, fenollar isə orta illik 2 dəfə yolverilən qatılıq həddini (YVQH) keçmişdir. Gəncəçayın yuxarı axımında maksimal bulanaqlıq dərəcəsi 280 q/m^3 . Zivlənçay tökülən yerdən yuxarıda 590 q/m^3 . Zurnabad kəndi yanında isə 1100 q/m^3 dir. Gətirmələrin tərkibində 0.5- 2 mm hissəciklər ümumünün 45%- ni təşkil edir. Dib gətirmələri diametri 1-2 mm olan hissəciklər gətirmələrin 72.8%-ni təşkil edir. Gəncəçayın yuxarı axımında minerallığı 152-172 mq/l aşağı axında minerallıq 300 mq/l-a çatır, sulfat ionu (SO_4) Gəncəçayda qonşu çaylardan çoxdur və 18% ekv-dir. Çayın çirklənməsinin göstəricilərindən biri nitratlardır. Gəncə çayında ayrı-ayrı hallarda nitrat (Na) 0.125-0.525 mq - çatır. Ümumi dəmirin miqdarı Gadamiş kəndi yaxınlığındakı çayda 1.3 mq Zivlənçayda isə 3 mq qeydə alınmışdır.

Müxtəlif illər üzrə Gəncəçayın (Zurnabad kəndi) çirkləndiricilərinin orta illik göstəriciləri

Mənbə: Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Milli Hidrometeorologiya Xidməti

Tərtib edilmiş qrafiki təhlil etdikdə Gəncəçayın 2008-2014-ci il aralığında daha çox çirkləndiricilərə məruz qalması ortaya çıxır. Müxtəlif illər üzrə Gəncəçayın (Zurnabad kəndi) çirkləndiricilərinin orta illik göstəriciləri Gəncəçayda aparılan çoxillik müşahidələrin nəticələrinə görə çayın suyu təmiz su sinfindən mülayim çirklənmiş su sinfinə keçmişdir. Çayın suyunda mis ionlarının miqdarı 5 il ərzində orta illik 1 dəfə, fenollar isə ortaillik 2 dəfə yol verilən qatılıq həddini (YVQH) keçmişdir.

Beləliklə, təhlillər nəticəsində müəyyən etmək olar ki, Gəncəçay hövzəsində su ehtiyatlarına əsas təzyiqlər növünə suvarma və içməli su təchizatı məqsədləri ilə su götürmələr (həm çay suları, həm də yeraltı sular), meşələrin qırılması, məişət tullantılarının çay dərələrinə atılması, çay boyu yerləşən yaşayış məntəqələrində əhali tərəfindən istifadə olunmuş suların çaya axıdılması, çay dərəsində hidromorfoloji və ekoloji dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Çayın hövzəsində həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyətinin (təzyiqlərin) su ehtiyatlarına əsas təsirləri çayın təbii su rejiminin pozulması, suyun keyfiyyətinin və ekoloji şəraitin pisləşməsi, əzulu dövrlərdə çayın mənsəb hissəsində ekoloji axımın təmin olunmaması səbəbindən antropogen quruma hadisəsinin baş verməsi riallaşır. Gəncəçayın hövzəsində əsasən də Topalhəsənli kəndindən aşağıda su təsərrüfatı balansını mənfi təsir edir. Qeyd olunan çayın hissələrində ekoloji axım təmin olunmur.

Su mənbələrindən, başlıca olaraq çaylardan geriye qaytarılmadan götürülən suyun miqdarının getdikcə artması Gəncəçayın rejimində ciddi dəyişmələrə səbəb olmuş, çayın axımının azalması baş vermiş, axımın il ərzində təbii paylanma qanunauyğunluqları pozulmuşdur. Gəncəçaydan götürülən suyun mümkün miqdarı elə müəyyən olunmalıdır ki, məcrada qalan su çayda baş verən ekoloji proseslərə çox ciddi təsir etməsin, hidrobiontların yaşayış və inkişafını təmin edə bilsin. Lakin suvarma əkinçiliyinin inkişaf etdirildiyi arid regionda çaydan həddən artıq çox su götürüldüyünə görə antropogen quruma hadisəsi müşahidə olunur və çay demək olar ki, bütün təbii funksiyalarını itirir. Buna görə də Gəncəçayın bərpası üzrə tədbirlər planı işlənməli məsələlərdən biri çayın ekoloji axımının təmin olunmasının vacibliyidir. Görülən tədbirlərə ilk növbədə çayların məcraları boyu su mühafizə zonalarının yaradılması, bu zonalarda meşə sahələrinin salınması və təmizlənməmiş tullantı sularının çaylara axıdılmasının qarşısının alınması aiddir. Çay sutoplayıcısında eroziyaya qarşı müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi, məcranın çirklənmiş dib çöküntülərindən təmizlənməsi lazımdır. Bütün bu tədbirlər Gəncə şəhəri çərçivəsində deyil, bütövlükdə, yəni hövzə prinsipinə uyğun həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov R.X. Kiçik Qafqaz çaylarının rejiminə antropogen amillərin təsiri və ekoloji axımın hesablanması Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı 2000
2. Abduev M.A. Azərbaycan dağ çaylarının hidrokimyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiqi su ilə təminatın ekoloji təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi. Coğrafiya elmi doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya. Bakı, 2013

3. Abduev M.A. Antropogen yüklənməyə görə çay hövzələrinin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi AMEA Xəbərləri, Yer Elmləri, № 3, Bakı, 2007
4. Məmmədov Məqəbət Azərbaycanın Hidroqrafiyası, Bakı, "Təhsil» NPM, 2012
5. F.Ə. İmanov, R.A. İsmayılov, A.A. Nuriyev Çayların bərpası və ekoloji axımı Bakı, "Ecoprint", 2019. 96 s.
-

Azərbaycanda içməli su problemi və onun həlli yolları

Pirəliyeva Günel Gündüz qızı

BDU, Coğrafiya Fakültəsi

IV kurs bakalavr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d. İsmayılova Aygün

E-mail: gunelpirliyeva@gmail.com

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasında içməli suya olan tələbat və ondan səmərəli istifadəyə həsr olunub. Su ehtiyatları və onların mənbələri, su təchizatının illər üzrə tələbatının statistik məlumatları araşdırılmış, suyun kimyəvi tərkibi və region üzrə onun paylanması tədqiq edilmişdir. Statistik məlumatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, illər üzrə çirklənmə dərəcəsi artır və şirin suyun regionlar üzrə paylanması qeyri-bərabər aparılmışdır. Təklif olunur ki, sudan səmərəli istifadə artırılсын, axıntı sularından təkrar istifadə olunsun. Nəzarət sistemi gücləndirilsin.

Dünyada şirin su çatışmazlığının dərinləşməsinin əsas səbəbləri; iqlim dəyişmələri, antropogen təsirlərlə şirin su mənbələrinin çirklənməsi, onlardan qeyri-səmərəli istifadə, əhalini sürətlə artımı, plansız və qeyri mütəşəkkil urbanizasiya, tələbata uyğun əkin sahələrinin sürətlə genişlənməsi, meşə ərazilərində sürətlü qırılması və s. bu kimi məsələlər bütün bəşəriyyəti düşündürməkdədir. Hal-hazırda dünya əhalisinin 40%-dən çoxu içməli su problemi ilə üzləşir ki, Azərbaycanda da bu problem özünü daha bariz göstərir [1].

Su ehtiyatları [2]

Ölkə ərazisində içməyə yararlı sular məhdud ehtiyatlara malik olmaqla qeyri-bərabər paylanıb. Hazırda ölkənin yerüstü su ehtiyatları 30-31 km³ təşkil edir. Quraq illərdə isə bu ehtiyat 20,3 km³-ə qədər azalır. Onun 70 faizi trans sərhəd çaylarının (əsasən Kür və Araz-19-20.6 km³) suyu, 30 faizi isə (9.5-10 km³) daxili su mənbələri hesabına formalaşır. Çaylar öz mənbəyini dağlardan götürür ki, onlar su ehtiyatları əsasən buz və qar yataqlarından, yağış suları və yeraltı sularından toplanaraq formalaşır.

Respublikamızda irili-xırdalı 8359 çay mövcuddur ki, onların ölkə ərazisində paylanmanın orta sıxlığı 0,39 kubkilometr təşkil edir. Ən böyük sıxlığı Lənkəran (0,84 km/kvkm), ən az sıxlığı isə Ceyrançöl və Abşeron-Qobustan (0,20 km/kvkm) bölgələrinin payına düşür.

Təbii şəraitdə respublikada çay suları şirin sulu olmaqla ümumi minerallaşma dərəcəsi 0,3-0,5 qram/litr səviyyəsindədir. Çay sularının kimyəvi tərkibində hidrokarbonat və kalsium ionları üstünlük təşkil edir. Ceyrançöl və Abşeron-Qobustan çaylarının suları isə 0,5-1,5 qram/litr və daha çox minerallaşma dərəcəsi ilə sulfatlı natriumlu kimyəvi tərkibə malikdir.

Su anbarları: Azərbaycanda çayların yerüstü axını hidroloji ildən və mövsümlərdən asılı olaraq kəskin dəyişir. Respublikamızda 140-a qədər su anbarı var. Bunların ən böyükləri Kür çayı üzərindəki Mingəçevir (V= 16 milyd. m³), Şəmkir (V=2,6 milyd. m³), Araz (V= 1,3 milyd. m³), Sərsəng (V= 0,5 milyd. m³) su anbarlarıdır. Su anbarlarının ümumi sahəsi 87 min hektar, suyunun həcmi isə 22 kubkilometrə yaxındır.

Göllər: Azərbaycan ərazisində ümumi sahəsi 394 kvadrat kilometr olan 450-yə yaxın göl mövcuddur ki, bunlardan da 200-ə yaxını yay aylarında quruyur. Göllərin ümumi su ehtiyatı 0,9 kubkilometrə, şirinsulu göllərin ehtiyatı isə 0,03-0,05 kubkilometrə yaxındır.

Buzlaqlar: Azərbaycan ərazisində buzlaqlar əsasən Böyük Qafqaz dağlarının Baş Suayrıcında və Yan Silsilədə mütləq yüksəkliyi 3600-4000 metrədən artıq olan ərazilərdə formalaşır. Son 70 ildə dağ zirvələrindəki buzlaqların sahəsi xeyli azalıb. Hazırda buzlaqların sahəsi təqribən 6,6 kvadratkilometr, su ehtiyatı isə 0,08 kubkilometr təşkil edir. Buzlaqlar Bazardüzü zirvəsində 3,6 kvadratkilometr, Bazaryurdda 1 kvadratkilometr, Tufandağda 0,5 kvadratkilometr, Şahdağda isə 1,1

kvadratkilometr sahəni əhatə edir. Kiçik Qafqazda yalnız Qapıcıq dağında sahəsi 0,15 kvadratkilometr olan buzlaq mövcuddur. Buzlaqlar çayların qidalanmasında və illik su ehtiyatlarının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Yeraltı sular: Respublikanın istifadəyə yararlı yeraltı sularının illik istismar ehtiyatları 9 milyard kubmetrə yaxındır. Yeraltı suların əsas ehtiyatları Samur-Dəvəçi, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Cəbrayıl, Naxçıvan dağətəyi düzənliklərində toplanıb. Bu ehtiyatların 60 %-ə yaxını Samur-Dəvəçi, Şəki-Zaqatala və Gəncə-Qazax dağətəyi düzənliklərinin ərazisində yerləşir. Geoloji kəsilisdə yüksək sukeçiricilik xüsusiyyətlərinə malik çaqıl-çinqıl və qumlu süxurların üstünlük təşkil etməsi, çay şəbəkəsinin yaxşı inkişaf etməsi, yağıntılardan çoxluğu bu ərazilərdə yeraltı suların qidalanması üçün əlverişli şərait yaradır. Dağətəyi bölgələr içərisində Ceyrançöl və Acınohur düzənlikləri yeraltı suların ehtiyatlarının çox məhdudluğu və nisbətən yüksək mineralaşma dərəcələri ilə səciyyələnilir. Şamaxı-Qobustan ərazisi bir qədər müsbət şəraitlə fərqlənir.

Beynəlxalq Təbii Resurslar İnstitutunun (WRI) verdiyi proqnozlara görə, “2040-cı ilə qədər dünya ölkələrinin beşdə birində az sululuq problemi yaranacaq. İqlim dəyişikliyi yağıntılardan dövrüliyünü pozur, əhalinin artması isə suya tələbatı artırır. Onun təqdim etdiyi hesabatda quraqlıq təhlükəsi ilə qarşılaşacaq ölkələr arasında Azərbaycanın da adı var. Azərbaycan 33 ölkədən ibarət siyahıda 18-ci yerdədir. Ölkəmizin siyahıda təxmini olaraq ortada yer alması o demək deyil ki, az sululuq dövründə biz də qonşu ölkələr kimi eyni problemləri yaşayacağıq. Problem burasındadır ki, ölkədə tələbatdan 7-8 dəfə çox su resursu olduğu halda, içməli suya və suvarma suyuna olan ehtiyac ödənilmişdir. Məhz tərtib olunan siyahıda Azərbaycanın 18-ci yer alması ona görə təhlükəlidir ki, ölkədə su itkisi ifrat dərəcədə yüksəkdir (bax cədvəl 1). Cədvəl 1-də illər üzrə Azərbaycan Respublikasında istifadə olunan suyun nə məqsədlə işlədilməsi göstərilmişdir.

Ümümdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) müəyyən etdiyi normaya görə adambaşına gündəlik içməli və məişətdə istifadə edilən su norması 450 litirdir. Beynəlxalq normanı nəzərə alsaq, Azərbaycanda əhali il ərzində 1,6 milyard kubmetr içməli və məişətdə istifadə üçün su ilə təmin edilməlidir. Azərbaycanda isə əhalinin su təminatı 2000-2020-ci illərdə 41-61% olmuşdur (bax Cədvəl 1). Bu isə onu göstərir ki, su təminatında və ondan səmərəli istifadədə bir sıra çatışmamazlıqlar mövcuddur.

Cədvəl 1. DSK-nın və Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır. Suyun həcmi milyon kub metrə verilmişdir

Sudan istifadə	İllər							
	1990	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
Təbii mənbələrdən götürülən su – cəmi	16176	11110	12050	11566	12285	12847	13227	12961
bir nəfərə düşən m ³			1438	1295	1289	1308	1335	1300
Su istehlakı cəmi onlardan:	12477	6588	8607	7715	8567	9205	9472	9693
istehsal ehtiyacları üçün	3418	2316	2360	1742	2117	2111	2070	2073
onlardan içməli su	317	82	61	54	46	44	42	45
suvarmaya və kənd təsərrüfatının təchizatına	8627	3819	5710	5497	6057	6722	7038	7252
Dövri və ardıcıl istifadə olunan suyun həcmi	1628	1875	2224	1787	2441	2345	2358	2243
istehsal ehtiyacları üçün ümumi su istehlakına nisbətən, faiz	32	45	49	51	54	53	53	52
Nəql zamanı itən su	4206	3053	3443	3851	3718	3643	3755	3268
Su itkisi faizlə	26,00	27,48	28,57	33,30	30,26	28,36	28,39	25,21
Çirkab suların atılması			4885	6037	5575	5147	4863	4759
onlardan təmizlənməmiş			161	164	305	272	218	225

İçməli su təchizatı [3]

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan bütün su mənbələrindən içməli su təchizatı üçün istifadə olunur. Cədvəl 2-də ayrı-ayrı şəhərlər üzrə dövrü və ardıcıl su təchizatının həcmi (mln.m³) göstərilmişdir.

Əsas su mənbələri aşağıdakılardır:

Bakı şəhərinə gətirilən sular (16 kub m/san) arasında ən təmizləri aşağıdakılardır:

- Xaçmaz (1956-cı il, 2.65 kub m/san);
- Şollar su kəməri (1917, 1937-ci il, Bakıdan 187 km uzaqlıqda, təqribən 1.5 kub m/san).
- Ceyranbatan su anbarının suyu (Samur-Abşeron kanalı, 26.4 kub m/san suyun 12.3 kub m/san anbara vurulur) hava, qrunt və yerüstü suların təsiri ilə müəyyən qədər çirklənmişdir (yod, sink, Cu), lakin yaxşı keyfiyyətə malikdir. (7.5 kub m/san içməli və 5 texniki)
- Kür çayından:
 - Kür I-1972 ci il, -3.9 kub m/s;
 - Kür II-1987 ci il,-5.2 kub m/s
- Oğuz-Qəbələ-Bakı Su kəməri -5 kub. m/san.

Cədvəl 2. Ayrı-ayrı şəhərlər üzrə dövrü və ardıcıl su təchizatının həcmi (mln.m³)

Şəhərlər	İllər					
	2005	2010	2015	2018	2019	2020
Azərbaycan Respublikası üzrə	2224	1787	2441	2345	2358	2243
Bakı	711	335	489	550	554	628
Gəncə	59	0.1	-	-	-	-
Mingəçevir	1283	639	908	914	864	725
Sumqayıt	160	366	414	402	404	352
Şirvan	1	437	614	458	516	519

Regionlarda əsas su təchizatı mənbələri yaxın ərazilərdə yerləşən yerüstü və qrunt suyu mənbələridir. Mingəçevir su anbarından aşağıya doğru Kür çayının çirklənmiş suyu əhali tərəfindən içməli su mənbəyi kimi istifadə edilir.

Suyun çirklənməsi [2]. Respublikanın əsas su arteriyaları olan Kür və Araz çayları ölkə ərazisinə daxil olana qədər müxtəlif kimyəvi element və birləşmələrlə, üzvi maddələrlə çirklənməyə məruz qalır. Sərhəd xətlərində bu çayların sularında neft məhsulları, fenollar, mis, bismut, titan, manqan və digər elementlər yol verilən qatılıq həddindən artıqdır. Ermənistan ərazisindən Azərbaycana daxil olan Araz çayında çirklənmə dərəcəsi digər çaylardan daha çoxdur. Çay suları respublika ərazisində də müxtəlif mənşəli çirklənmələrə məruz qalır. 2000-ci ilin məlumatına görə Kür çayı hövzəsinə 468 Mm³ tullantı suları axıdılmışdır ki, bunun 227 Mm³-u (51%) Gürcüstanın, 219 Mm³-u (46%) 12 Mm³-u (3%) Azərbaycanın payına düşür. Bu məlumatların müqayisəsi göstərir ki, Kür çayına axıdılan tullantı sularının miqdarı orta hesabla 55 faizdən çoxdur.

Cədvəl 3-də Abşeron yarımadasında yerləşən daxili su hövzələrinin və transsərhəd çaylarından illər üzrə götürülmüş nümunələrin iki component üzrə analizlərinin orta qatılığı göstərilmişdir. Cədvəldən görüldüyü kimi həm daxili su hövzələrində və transsərhəd çaylarında çirklənmə səviyyəsi artır (bax Cədvəl 3).

Cədvəl 3. DSK-nın və Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır. Suyun çirklənmə səviyyəsi mq/L-lə verilmişdir

Su hövzələri	İllər											
	2005		2010		2015		2018		2019		2020	
	Mq (N O3)/l	Mq (P)/l	Mq (NO3)/l	Mq (P)/l	Mq (NO3)/l	Mq (P)/l	Mq (NO3)/l	Mq (P)/l	Mq (NO3)/l	Mq (P)/l	Mq (NO3)/l	Mq (P)/l
Çaylar												
Kür	0,5 3	0,03	3,72	0,04	1,93	0,11	2,86	0,05	4,13	0,06	3,5	0,04

Araz	0,3 3	0,06	4,07	0,05	6,7	0,13	2,12	0,06	1,15	0,26	3	0,23
Göllər:												
Böyük Şor	0,6 8	0,59	12	1,01	2,08	1,86	1,1	0,46			13,4	0,99
Hacıhəsən	2,7 1	0,42	5,3	0,45	1,94	2,5	1,5	1,69	8,2	1,48	10,8	0,28
Masazır	4,0 6	0,27	8,85	0,19	5,3	0,9	5	0,54	10	0,4	3,4	0,1
Yasamal	0,1 7	0,31	0,3	0,04	1,88	0,71	4	0,79	4,7	0,21	3,6	0,31
Kürdəxanı	5,4 2	0,15	6,9	0,5	7,03	0,68	4,3	0,29	10,2	0,4	3,6	1,7
Bülbülə	0,2 8	3,36	6,9	1,15	2,31	2,63	2,4	2,3	5,8	1,7		

Uzun illərdir fermerlər, kəndlilər təsərrüfatlarının suvarma suyuna olan ehtiyaclarının təchizatında ilbə il qıtlıqlar yaranır ki, bu sonda kənd təsərrüfatı məhsulunun çatışmazlığına və keyfiyyətsiz məhsulun yaranmasına səbəb olur. Ölkədə suvarılan sahələrin həcmi 1,4 milyon hektar təşkil edir. Onu da qeyd etməliyəm ki, son illər Kür və Araz çaylarının suyundan istifadə edən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan hökumətləri daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək məqsədilə suvarılan əkin sahələrini genişləndirirlər. Nəticədə, Gürcüstanın 2 milyard kub metr, Azərbaycanın 1,2 milyard kub metr, Ermənistanın isə 1 milyard kub metr suya olan tələbatı artır. Bu da regionda ümumilikdə əlavə olaraq 4,2 milyard kub metr suya ehtiyac yaradıb. Əlbəttə, Azərbaycan əhalisinin ərzaq mallarına olan tələbatını qarşılamaq üçün daha çox kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etmək tələb olunur. Qlobal iqlim dəyişikliyi nəticəsində son 20 ildə havanın temperaturunun 1 dərəcə artması kənd təsərrüfatı məhsullarının dəmyə şəraitində yetişdirilməsini çətinləşdirib. Ona görə də daha çox əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təmin edilməsi vacib faktora çevrilib. Lakin təəssüflər olsun ki, sahədə mövcud olan və uzun müddət öz həllini tapmayan problemlər bu kimi tədbirlərin reallaşmasını əngəlləyir. Ölkədə su resurslarından səmərəli istifadə olunmur və belə halda suvarılan sahələrin genişləndirilməsi daha çox su itkisinə yol açır. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olan ölkələr üzrə təbii mənbələrdən götürülən su, onun istehlakı və itkisi ilə bağlı təqdim etdiyi statistik məlumatda Azərbaycan su itkisinə görə 28 faizlə birinci yerdədir. Digər MDB ölkələrində su itkisi; Ermənistanda-20, Qazaxıstanda -13, Ukraynada -12, Rusiyada - 10, Moldovada -7, Belarusda -5 faizdir. Su itkilərinə səbəb əsasən köhnəlmiş irriqasiya sistemləridir. Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin balansında olan əsas magistral kanallar da sovet dövründə inşa edilmişdir. Belə ki, Yuxarı Qarabağ və Yuxarı Şirvan kanalları 1958-ci ildə, Samur-Abşeron kanalı 1940-cı ildə, Baş-Muğan kanalı 1960-cı ildə, Baş Mil kanalı isə 1976-cı ildə istismara verilmişdir.

Azərbaycan mövcud su resurslarından səmərəli istifadə edə bilmir. Ölkədə yağış sularının yığılması təşkil olunmur. Yağan yağış sularını və çaylarda su bolluğu yaranan zaman onun bir hissəsini xüsusi anbarlara yığıb yayda ondan suvarmada, yaxud içməli su kimi istifadə etmək olar.

Azərbaycan hökumət bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli istiqamətində bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlər görməlidir:

- su təchizatı sisteminin dəqiq hesabı aparılmalı, təchizat və dövrü sistem yaxşılaşdırılmalı, su itkilərinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər planı hazırlanmalı
- Böyük şəhər və regionlarda şirin su təchizatında, suyun keyfiyyətinə nəzarət olunmalı və suyun verilməsi daim və davamlı olmalıdır.
- Kənd təsərrüfatının suvarma suyuna olan ehtiyacını davamlı şəkildə və itkisiz təmin etmək məqsədilə yeni texnologiyaların Respublikaya gətirmək və onlardan istifadənin həyata keçirilməsinə nəzarət mexanizmi işlənməli
- Axıntı sularından təkrar istifadə üçün dövlət proqramı hazırlanmalı və yeni texnologiyaları tətbiqinə dair direktiv sənəd qəbul olunmalıdır

Ədəbiyyat

1. *Vahid Məhərrəmov*. Azərbaycanda su problemi və onun həlli yolları təhlil. <https://www.turan.az/ext/news/2020/7/free/analytics/az/125602.htm>.
2. Elman Sadıqov. Su çatışmazlığının səbəbləri və çıxış yolları. <https://banker.az/olkədə-su-catismamazligi-problemi-aradan-necə-qaldirmaq-olar/>.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Su Strategiyası. Bakı 2012. https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/npd/Water_Strategy_Rafiq_Verdiyev.pdf.səh. 5-10.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ekoloji vəziyyət

Poladova Aydan Bakir qızı

BDU, Ekologiya və torpaqşünaslıq faküləsi

I kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.d., professor Xəlilov Telman

E-mail: aydanpoladova57@gmail.com

Ekologiya – canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı təsirini araşdıran, yəni canlı orqanizmləri və onların mövcud olduğu mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənən sintetik bioloji elmdir. Son yüzillikdə insan toplumlarının və sənaye güclərinin kəskin artımı və inkişafı xüsusilə XXI əsrin əvvəlləri ən yüksək həddə çatmış və bu da öz növbəsində ekoloji problemlər, ətraf mühitə artan mənfi təsir və təbii sərvətlərin yüksək dərəcədə istismarı ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan Respublikasında, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə ekoloji vəziyyət ürəkaçan deyil. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20%-i işğal edilmişdi, lakin uzun sürən işğaldan sonra Şanlı Azərbaycan Ordusu cəmi 44 günə Ermənistan ordusunu darmadağın edərək torpaqlarımızı azad etdi.

Məlumdur ki, ekosistemdə bir sıra komponentlər çatışmayanda o, sıradan çıxmağa başlayır və öz təbii tarazlığı pozulur. Flora və fauna növləri yaşayış üçün daha yaxşı təbii şəraiti olan digər yerlərə köç edirlər. Bundan xəbərdar olan düşmən 30 ilə yaxın müddət ərzində işğal etdiyi ərazilərimizi, şüurlu şəkildə məhv etməyə çalışdığı təbiətimizi yalnız Azərbaycanın deyil, həm də beynəlxalq təşkilatların da nəzarətindən kənar saxlaya bilib.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə erməni vandallarının törətdiyi ekoloji terror su mənbələrimizin korlanmasına, meşələrimizin qırılmasına, regionun ekoloji və təbii tarazlığının pozulmasına ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, AES-də istifadə olunan sular sonralar, radioaktiv maddələr çaylar vasitəsi ilə vaxtilə işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarına axıdılırdı. Həmçinin düşmən tərəfindən torpaqlarımızda bastırılmış minalar, mərmi tullantıları bu ərazilərin torpaq örtüyünə və bitki aləminə güclü zərər vurmuşdur. Kəlbəcərin işğaldan azad olunduğu son günlərin televiziya vasitəsilə yayımlanan verilişlərində aydın izləmək olurdu ki, düşmənlər burada evləri, meşələri yandırır, ekoloji terror törədirdilər. Belə ki, Ermənistan ərazisindən çirkab sular təmizlənmədən birbaşa Araz çayına axıdılırdı. Ermənistan ərazisində yerləşən Qacaran mis-molibden, Qafan mis filizsaflaşdırma kombinatlarının kimyəvi çirkli suları və Qafan-Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji çirkli suları birbaşa Azərbaycan ərazisində Zəngilan rayonunun Şərikan kəndinin qarşısında Oxçuçaya axıdılırdı və bu da çay hövzəsini «Ölü zonaya» çevirmişdir.

Torpaqlarımız işğal altında olarkən Sərsəng su anbarından istifadənin mümkünsüzlüyü ölkənin iqtisadiyyatına, xüsusilə kənd təsərrüfatına ciddi zərərin vurulmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, yaşayış məntəqələri, kənd təsərrüfatı sahələri və kommunikasiya xətləri qışda su altında qalırdı. Yayda isə insanlar su qıtlığına məruz qalır və səhralaşma nəticəsində torpağın degradasiyası müşahidə olunurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Ağdam, Tərtər və respublikanın qərb bölgələri olan Qazax, Ağstafa və Tovuz rayonlarının ərazisində, Arazboyu Dövlət Təbiət yasaqlığında işğal dövrü, xüsusilə də 2006-2011-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilmiş yanğınlar geniş əraziləri əhatə etdiyindən və uzun müddət ərzində davam etdiyindən ərazinin mikroikliminə ciddi təsir göstərmişdir. İşğal müddətində ermənilər dəfələrlə Bartaz, Vəcnəli, Daşbaşı və Ləşkər meşələrində yanğınlar törətmişlər. Ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə və onların ilkin qiymətləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-

ci il 29 oktyabr tarixli Fərmanı ilə verilmiş tapşırıqlara əsasən yaradılmış Əməliyyat Qərargahlarında təmsil olunan Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin əməkdaşları Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonlarının ərazilərində monitorinqlərə başlayıb. Aparılan monitorinq və müşahidələr göstərib ki, meşələrdə və yaşıllıq massivlərində qəsdən törədilmiş yanğınlar nəticəsində bitki örtüyü, münbit torpaq qatı və digər canlı aləm məhv edilib. Zəngilan rayonundakı Arazboyu dövlət yasaqlığındakı Araz palıdı və digər qiymətli ağac növləri də ekoloji terrora məruz qalmışdır. Belə ki, Qubadlı, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarının ərazisində yaşı 1600, 900 və 500 il olan Şərq çinarlarının məhv edildiyi müəyyən olunub. Bu ağacların yerində bitən 2 metrə qədər pöhrələr bu qədim çinarların bir neçə il əvvəl kəsildiyini təsdiq edir. 1993-cü ildən etibarən Bəsitçay dövlət qoruğunun sərvətləri Ermənistan tərəfindən vəhşicəsinə istismar olunur və meşələr mebel istehsalı üçün qırılırdı. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 2006-cı ildə apardığı araşdırma zamanı aydın olmuşdur ki, qoruğun olduğu Razdərə kəndində ermənilər mebel sexi açaraq, ətrafdakı bütün ağacları qırırdılar. Əməllərinin izlərini itirmək üçün ağacların kökündə partladıcı maddələr partladaraq yandırır və bundan sonra əkin işləri aparırdılar. 14 fevral 2021-ci il Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarına səfərindəki çıxışında da qeyd ediyi kimi “Burada illərlə formalaşmış təbii ekosistemin tarazlığına erməni vandalizmi nəticəsində ciddi zərbə vurulub.” Bundan başqa işğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonundakı Vejnəli, Kəlbəcər rayonundakı Söyüdlü faydalı filiz yataqlarında Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq qızıl çıxarılmış və təbii sərvətlərimiz məhv edilmiş, bununla da ətraf ərazilər ekoloji çirklənməyə məruz qalmışdır.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə ekoloji fəlakətin qarşısının alınması istiqamətində işlərə rəvac verilmişdir. ETSN tərəfindən Ermənistanın törətdiyi ekoloji terrorla bağlı ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən 31 beynəlxalq təşkilata müraciət olunmuşdur. İşğaldan yenidən azad olunmuş Füzuli, Zəngilan və Ağdam rayonları ərazilərində, əsasən, Şərq çinarı olmaqla, ümumilikdə, 2000-dək müxtəlif növ ağac əkilib, 100 kiloqramdan artıq palıd və digər meşə ağaclarının toxumları səpilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ekoloji mühitin sağlamlaşdırılmasını öz fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevirməklə bu sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirir.

Ədəbiyyat:

1. Ş.Ə.Əhmədov, F.G.Ağayev, M.Ə.Şəfiyev, F.Ə.Mirzəyev “Ümumi ekologiya”, 2005. – 8-9 s.
2. Qarabağ dastanı – 30 ilin həsrəti-44günün zəfəri – 39-46 s. 97-110 s. 269-270 s
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası – İlham Əliyevin ekoloji siyasəti – 71-75 s.
4. Məmmədov R.F. /Məmmədov X.R. “Müasir beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərindən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində Ermənistanın qanunsuz və hüquqa zidd fəaliyyəti” Bakı, “MM-S”, 2017. 103-120 s. 162-168 s.
5. M.Mükərrəmoğlu, “Xalq qəzeti”

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtib edilmə xüsusiyyətləri

Qarasulu Əsəd Azad oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: c. e. n., dos. Talıbov Ə. T.

E-mail: esedq99@gmail.com

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızın iqtisadiyyatının ən aparıcı sahələrindən biri də kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatının səmərəli təşkili, torpaq sahələrinin düzgün bölünməsi və s. işlər müxtəlif məzmunlu iri miqyaslı kənd təsərrüfatı xəritələri əsasında həyata keçirilir. Buna görə də elm və texnologiyanın müasir səviyyəsinə uyğun, tələbata cavab verən xəritələrin tərtibi müasir kartoqrafiya elminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir. Bu problem mövzunun aktuallığını təmin edir.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu respublikamızın əsas kənd təsərrüfatı rayonlarından

biridir. Bu iqtisadi-coğrafi rayon rütubətli subtropik əkinçiliyi ilə fərqlənir.

Tədqiqatın məqsədi Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtib olunma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın obyekt Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu, predmeti isə kənd təsərrüfatı xəritələridir.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu respublikamızın cənub-şərqində yerləşmişdir. Onun sahəsi 6,1 min km², (Respublika ərazisinin 6,5%-i) əhalisi isə 769,4 min nəfərdir. Onun tərkibinə respublika tabeli Lənkəran şəhəri, Lənkəran, Cəlilabad, Lerik və Yardımlı inzibati rayonları daxildir. Onun iqtisadi-coğrafi mövqeyi İranla həmsərhəd və Xəzər dənizinə çıxışı olduğuna görə əlverişlidir.

İqlimi subtropik, torpaqları münbirdir. Relyefi kənd təsərrüfatı işlərinin təşkili üçün əlverişlidir.

Aqrar-sənaye kompleksi rayonun iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün burada çox əlverişli şərait vardır. Rütubətli subtropik iqlim, münbit torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafını təmin edir. Kənd təsərrüfatının strukturunda fəraş təəvəzçilik, çayçılıq, üzümçülük, taxılçılıq üstünlük təşkil edir.

Respublikada istehsal olunan çayın 99%-ə qədəri, tərəvəz-bostan məhsullarının yarısından çoxu Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonununun payına düşür. Masallı, Lənkəran və Astara rayonlarının ovalıq hissəsi çayçılıq və tərəvəzçilik-bostançılıq üzrə ixtisaslaşmışdır. Üzümçülük Cəlilabad rayoununda, qismən Lənkəran rayonunda inkişaf etmişdir. Lerik və Yardımlı rayonlarında isə təsərrüfatın əsas sahələri taxılçılıq, heyvandarlıq, qismən də tütüncülük və üzümçülükdür. İqtisadi rayon respublikamızın mühüm sitrus meyvəçiliyi rayonudur. Burada düzən və qismən də dağətəyi hissədə limon, naringi, portağal, feyxoa, tunq, dəfnə yarpağı yetişdirilir. Gülçülük təsərrüfatı vardır.

Kənd təsərrüfatı xəritələrində kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşmə və inkişaf xüsusiyyətləri təsvir olunur. Bu xəritələr iki qrupa ayrılır: 1) kənd təsərrüfatının təşkili xəritələri, 2) kənd təsərrüfatı sahələrinin xəritələri.

1. Kənd təsərrüfatının təşkili kənd təsərrüfatının elektriklişdirilməsi, kənd təsərrüfatının mexaniklişdirilməsi, yer quruluşu və s. xəritələrdə təsvir olunur. Əkinə yararlı torpaqların xəritəsində şumlanmış ərazilər, biçənəklər, yaylaqlar, çoxillik əkinlər və s. təsvir edilir. Əkinə yararlı torpaqları xəritə də təsvir edən zaman onun təbiətdəki forması (düzbucaqlı, dairəvi, üçbucaqlı, uzunsov, pəzəkəlli və s.) mütləq qorunub saxlanmalıdır.

2. Kənd təsərrüfatı sahələrinin xəritələri iki böyük qrupa ayrılır: əkinçilik və heyvandarlıq. Əkinçilik xəritələrində ayrı-ayrı çoxillik bitkilər, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı və s., heyvandarlıq xəritələrində isə müxtəlif kənd təsərrüfatı heyvanlarının yayılma arealları, heyvandarlıq məhsulları istehsalı (süd, ət, yağ, pendir, yumurta və s.) təsvir edilir [1].

Təbiət xəritələrindən fərqli olaraq kənd təsərrüfatı xəritələrinin iki əsas xüsusiyyətini qeyd etmək çox vacibdir. 1. Onun məzmununun tez köhnəlməsi, 2. Legendasında cədvəllərin, diaqramların və qrafiklərin çox olması.

Digər tematik xəritələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1. Layihənin hazırlanması. Layihədə xəritənin nəşr ediləcəyi kratoqrafik kağızın ölçüsü (onun ölçüsü xəritənin miqyasından və ərazinin böyüklüyündən asılıdır), xəritənin miqyası, xəritənin çərçivədaxili və çərçivədən kənar təsvirinin yerləşdirilməsi, kartoqrafik mənbələri, müəllifi, redaktoru, korrektoru və s. göstərilir. Xəritə tərtibi zamanı layihədən kənara çıxmağa icazə verilir [3].

2. Onların tərtibi üçün kartoqrafik mənbələrin (xəritə, atlas, aero-kosmik şəkillər və s.), statistik rəqəmlərin, internet resurslarının və s.-nin seçilməsi. Bu mənbələrə verilən əsas tələb ondan ibarətdir ki, onlar yeni olmalı və dövlət tərəfindən təsdiq edilməlidirlər. Ən yaxşı statistik mənbə Dövlət Statistika Komitəsinin materialları hesab edilə bilər. Statistik rəqəmlərin düzgün seçilməsi xəritənin məzmun keyfiyyətinin təminatıdır.

3. Xəritənin miqyasının seçilməsi. Miqyas xəritə tərtibində ən əsas amil olub, onun məzmununun dolğunluğunu müəyyən edir. Miqyasın seçilməsini müəyyən edən əsas şərtlər xəritənin məqsədi, vəzifəsi, ərazinin xüsusiyyəti və s.-dir. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin iri miqyasda tərtib olunması daha məqsədəuyğundur.

4. Kənd təsərrüfatı xəritələri mövzu xəritələri qrupuna aiddir. Onları ümumi (kompleks) məsələn, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayoununun kənd təsərrüfatı xəritəsi və xüsusi, məsələn, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun çayçılıq xəritəsi olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. Məzmundan asılı

olaraq münasib miqyas seçilir.

5. Tərtib olunma üsullarının seçilməsi. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibində areallar (yayılma areallarını göstərmək üçün), kartoqram (sıxlıqlı bildirmək üçün), kartoqram (ümumi məhsulda digər məhsulların payını bildirmək üçün), hərəkət xətləri (kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması istiqamətini bildirmək üçün), şərti işarələr xüsusən, də bədii şərti işarələr (obyektin yerini göstərmək üçün), nöqtələr üsulu (kənd təsərrüfatı obyektlərinin coğrafi yerdəyişməsini və miqdarını müəyyən etmək üçün) və s. üsullardan istifadə edilir [5].

6. Çərçivənin seçilməsi. Topoqrafik xəritələrdən fərqli olaraq tematik xəritələrin çərçivəsinin forması kartoqrafın sərəncamına verilir. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin çərçivəsi üzərində iqtisadi-coğrafi rayon üçün xarakterik olan kənd təsərrüfatı sahələrinin şəkilləri verilir. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun kənd təsərrüfatı xəritəsinin çərçivəsi üzərində subtropik bitkilərin şəkillərinin verilməsi məqsədəuyğundur.

7. Çərçivədaxili təsvirin yerləşdirilməsi. Çərçivədaxili təsvirə xəritənin özü, legendası və s. aiddir. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin əyanliliyini artırmaq məqsədi ilə çərçivə daxilində onun məzmununa uyğun şəkillərin (tarlaların, heyvanların, bitkilərin, məhsul yığımının və s.), qrafiklərin, diaqramların, cədvəllərin, kəsik xəritələrin göstərilməsi vacibdir.

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibinin iki əsas üsulunu qeyd etmək olar: 1. Çöl, 2. Kameral.

Çöldə kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibi nisbətən çox vaxt, zəhmət və xərc tələb edir. Hazırda təzə aerokosmik şəkillər çöl işlərini minimuma endirməyə imkan verir.

Kameral şəraitdə kənd təsərrüfatı xəritələri kartoqrafik mənbələr və statistik rəqəmlər əsasında tərtib edilir. Tez və ucuz başa gəlir.

Tərtib olunma texnologiyasına görə kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibində iki mərhələ ayırmaq olar: 1. CİS texnologiyası yaranana qədər, 2. CİS texnologiyası yaranandan sonra [4].

CİS texnologiyasının yaranması ilə kartoqrafiyanın digər sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibində də əsaslı dönüş yarandı. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibində və istifadə olunmasında əl əməyi minimuma endi.

CİS texnologiyası ilə tərtib olunmuş xəritələrin əsas üstünlüyü kimi, onların tez hazır olması, xəritənin gözəlliyi, ekranda göstərilə bilməsi, təbəqələrə ayrılma bilməsi, təzələnmə bilməsi və s. qeyd edilə bilər. CİS texnologiyası vasitəsi ilə KT xəritəsi üzərində ölçmə-hesablama işləri də aparmaq olar. Xəritənin məzmununun təbəqələrlə göstərilə bilməsi onun hər bir məzmun elementinin ayrı-ayrılıqda təhlil edilməsinə imkan yaradır.

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibində ən çox istifadə olunan komputer proqramı Arc CİS 10.2.1 proqramıdır. Bu proqramda kənd təsərrüfatının CİS-ni yaratmaq olar. Kənd təsərrüfatı CİS-nin mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: hər hansı bir inzibati və ya iqtisadi rayonun kənd təsərrüfatı haqqında bütün məlumatlar bu rayonun daxilində yazılır. Bu məlumatlara aşağıdakılar misal ola bilər: əkilən ərazinin sahəsi, bitkinin məhsuldarlığı, əkilmə və biçilmə tarixi, vegetasiya müddəti, torpağın məhsuldarlığı, kimə məxsus olması və s. Bu məlumatları kompüterə daxil edib, rayonun üzərinə vurmuşla bütün məlumatları oxumaq olar. Kənd təsərrüfatı CİS-nin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin ərazinin kənd təsərrüfatı ilə maraqlanan istənilən fiziki və hüquqi şəxs (sərmayədar) bu rayon haqqında məlumatı qısa vaxt ərzində əldə edə bilər. Bu məlumatları daima təzələmək də mümkündür.

CİS kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibi üçün beş əməliyyatı həyata keçirə bilər: 1. Məlumatların daxili, 2. Manipulyasiya, 3. İdarə edilməsi, 4. Sifarişi və təhlili, 5. Virtualizasiyası (göstərməsi).

«CİS-də məlumatlardan istifadə etmək üçün onları rəqəmli formata gətirmək lazımdır. Kağız üzərində olan analoq xəritələrinin komputer fayllarına çevrilməsi rəqəmləşdirmə adlanır. Müasir CİS-də bu proses skaner texnologiyalarına əsaslanır və istənilən layihənin, işin həcmindən asılı olmayaraq digitayzerin köməyi ilə məlumatları rəqəmləşdirmək mümkündür. Bir sıra məlumatlar CİS paketlərində birbaşa yer almışlar» [2, s.43].

Kənd təsərrüfatında coğrafi informasiya sistemlərinin üstün cəhətlərindən biri də istənilən məlumatın sifarişi və təhlilidir. Məsələn, torpaq sahəsi üzərində mülkiyyətçiliyin kimliyini, bu sahənin harada yerləşdiyini, qonşu obyektləri və s. təyin etdikdə CİS əvəzəlməz vasitədir.

Coğrafi İnformasiya Sitemi (CİS) hər bir torpaq, hər bir əkin sahəsi, hər bir fermer təsərrüfatı və s. bütövlükdə iqtisadi-coğrafi rayon üçün yaradıla bilər. Məsələn, Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun sarı torpaqlarının CİS-ində aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapır: sahəsi, yerləşdiyi yer, humusun qalınlığı, məhsuldarlığı, arealın forması, kimə (fiziki və ya hüquqi) məxsus olması, nə

əkildiyi və s.

Hər bir əkin sahəsinin CİS-də aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapır: onun sahəsi, nə əkildiyi, məhsuldarlığı, kimə məxsus olması, harada yerləşməsi, torpağın tipi və s.

Fermer təsərrüfatının CİS-də aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapır: təsərrüfatın yaradılması haqqında əmrin kim tərəfindən nə vaxt verildiyi, rəhbərinin adı, ata adı, soyadı, doğum tarixi, təhsili və s. işçilərin sayı, ixtisası, cinsi tərkibi, yaş tərkibi və s., fəaliyyət sahəsi (əkinçilik, heyvandarlıq), nailiyyətləri, tabeliyində olan kənd təsərrüfatı texnikası, əlaqələri və s.

Belə məlumatlar kənd təsərrüfatının səmərəli təşkili, məlumatın tez alınması, verilmsi və s. işlər üçün əvəzolunmaz vasitədir.

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin təhlili metodikası və qiymətləndirilməsi. Kənd təsərrüfatı xəritəsinin təhlili onunla ilk tanışlıqdan başlayır. Bundan sonra riyazi elementləri – proyeksiyası, miqyası, komplnovkası və legendası təhlil edilir. Daha sonra xəritə ayrı-ayrı elementlərinə (hidroqrafiya, relyef, yaşayış məntəqələri və s.) görə oxunur. Bu zaman xəritənin tərtibat keyfiyyəti qiymətləndirilir. Tərtibatın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində əsas məqsəd xəritənin məzmununun nə dərəcədə dəqiq və aydın təsvir edilməsinin müəyyən edilməsidir.

Xəritənin təhlilinin və qiymətləndirilməsinin ən adi üsulu bu xəritənin başqa xəritələrlə müqayisəsi və xəritədə təsvir olunmuş ərazinin coğrafi cəhətdən mükəmməl öyrənilməsidir.

Xəritənin mükəmməl təhlili onun mahiyyətini öyrənməyə, üstünlüklərini və çatışmamazlıqlarını aşkara çıxarmağa imkan verir.

«Bunun əsasında xəritə haqqında qiymətləndirmə aparmaq olar. Xəritənin qiymətləndirilməsi rəy formasında verilir: rəydə aşağıdakılar qiymətləndirilir: 1. Xəritənin adı, miqyası, proyeksiyası, mənbələri və s. 2. Elementlərinə görə xəritənin məzmunu və təsvir üsulları, 3. Miqyasın, proyeksiyanın, məzmunu və tərtibatın xəritənin məqsədinə uyğunluğu, 4. Həndəsi dəqiqlik, generalzasiyanın keyfiyyəti, xəritənin müasirliyi və s. [6, s.281].

Qərar və nəticədə xəritə haqqında yekun rəy yazılır.

Nəticələr

1. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun hələ də iri miqyaslı kənd təsərrüfatı xəritəsi yoxdur.
2. Respublikamızın mühüm kənd təsərrüfatı rayonunun iri miqyaslı xəritəsinin ən yeni məlumatlar əsasında CİS texnologiyasının tətbiqi ilə tərtibi kənd təsərrüfatının təşkili və idarə olunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.
3. Kənd təsərrüfatı xəritəsinin tərtibi üçün kifayət qədər yeni kartoqrafik mənbələr və statistik rəqəmlər vardır. Belə xəritənin tərtibi üçün beynəlxalq təcrübədən və yeni texnologiyadan istifadə edilməlidir.
4. Çoxlu sayda müxtəlif məzmunlu və miqyaslı xəritələrin əsasında kənd təsərrüfatı atlasının yaradılması və müvafiq kənd təsərrüfatı təşkilatlarına göndərilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası. Bakı: Bakı Kartqrafiya fabriki, 2014, 444 s.
2. Bayramov R.V. Xəritəçilik və coğrafi informasiya sistemləri. Azərbaycanın müasir ekocoğrafi şəraitinin dəyişməsində antropogen amillərin rolu. II c. Bakı Dövlət Universitetini 90 illik yebileyinə həsr olunur. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2009, s.40-47
3. Вилич Ю.С, Васмут А.С. Проектирование и составление карт. Москва: Недра, 1984,364с.
4. Mehdiyev A.Ş., İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri. Bakı: Müəllim, 2010, 231 s.
5. Piriyev R.X. Kartoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2015, 438 s.
6. Салищев К.А. Картоведение. Москва: МГУ, 1976, 438 с.

Kiçik qafqazın cənub-şərq yamacının təbii şəraiti

Quliyeva Gülşən Natiq qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: Nəbiyev Əlipaşa

E-mail: gguliyeva99@gmail.com

Azərbaycan Respublikası ərazisinin relyefi çox müxtəlif və mürəkkəbdir. Ərazinin yarından çoxu əsasən 400-500 metr mütləq yüksəklikdən (Araz ovalığının ortasında və aşağı hissəsində 800-1000 m), bəzi yerlərdə 100-120 metrdən (dağətəyi Talış, Ceyrançöl, Acınohur, Ləngəbiz-Ələt dağətəyi), 0-50 metr (Qobustan, Abşeron), çəmənliklər və yaylalar, qalan hissəsi düzənliklər və ovalıqlardan ibarətdir. Quru yüksəkliklərinin amplitudu okean səviyyəsindən 28 m aşağıda (Xəzər dənizi) 4466 m mütləq (Bazardüzü zirvəsi) arasında dəyişir.

Okean səviyyəsindən aşağı olan ərazilər respublikanın ümumi ərazisinin 18%-ni, hündürlüyü 0 ilə 200 metr arasında olan əraziləri – 24%, 200-500 metr – 15,5%, 500-1000 metr – 15,5%, 1000-2000 m. – 19, 5%, 2000-3000 – 6,5%, 3000 metrdən yuxarı – 1%. Orta hündürlüyü 384 metrdir.

Azərbaycan Respublikasının əsas orografik vahidləri Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağ sistemləri, Samur-Dəvəçi ovalığı (Qusar maili düzənliyi ilə birlikdə) və Kür ovalığıdır [5].

Kiçik Qafqaz dağları Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşir. Şimal-şərq yamacı cənubda Tərtər çaydan şimalda Kür çayına qədər, qərbdə Gürcüstan və Ermənistan respublikalarından Kiçik Qafqazın yüksəkliklərinə qədər şərqdə 400-600 m ərazini əhatə edir. Kiçik Qafqazın şərq hissəsində 400-600 m yüksəkliklərdə Kür çökəkliyinə düşür. Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı 5 inzibati rayonu əhatə edir [6, s. 23].

Kiçik Qafqaz dağ sisteminin Azərbaycan Respublikasındakı hissəsi, əsasən, ümumi baş suayrıcısı olmayan və müxtəlif istiqamətlərdə uzanan bir neçə silsilədən ibarətdir. Bunlar Murovdağ, Qarabağ, Mıxtökən silsilələri, Şahdağ, Şərqi-Göyçə (Şərqi Sevan) Zəngəzur, Dərələyəz silsilələrinin bir hissəsi, vulkanik Qarabağ yaylasının çox hissəsi, Başkənd-Dəstəfur çökəkliyi və s. ibarətdir.

Zəngəzur və Dərələyəz silsilələri, Qarabağ yaylası bəzi mənbələrdə Kiçik Qafqaza aid edilmir. Şahdağ silsiləsi şimal-qərbdə eyni adlı Şahdağ zirvəsindən (2901 m) başlanır və cənub-şərqdə Hinaldağ zirvəsində (3367 m) davam edir. Hinaldağdan şərqə Murovdağ silsiləsi Gəmişdağınadək (3724 m) uzanır. Bu silsilələrdən şimalda Başkənd-Dəstəfur çökəkliyi, daha şimalda isə Şəmkir günbəzvarı yüksəkliyi yerləşir. Həmin yüksəklik Şahdağ və Murovdağ silsiləsidir (hündürlüyü 3000 m-dək). Pant silsiləsi və təcrid olunmuş halda yüksələn Kəpəz dağı (3030 m) Başkənd-Dəstəfur çökəkliyini şərqdə Ağcakənd çökəkliyindən ayırır [2].

Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacı Azərbaycan sərhədlərinin hüdudundadır. Bura 2000-3000 m hündürlüyü ötən, orta və alçaq yaylalardan ibarət dağlıq sistemidir. Cənubi Qafqaz dağlıq yerlərin daxili hissələri Gürcüstan və Ermənistan əraziləri daxil olmaqla uzanır və kiçik iki ərazisi Azərbaycan ərazisinə daxildir [3].

Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsinə Qarabağın Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Ağdam, Xocalı, Tərtər, Şuşa, Xankəndi əraziləri daxildir. Burada əsasən dağ relyefi üstünlük təşkil edir. Yuxarı Qarabağın iqtisadi-coğrafi bölgəsinin şimal hissəsini, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağ dağ silsiləsinin şimal-şərq ətəyi və Murovdağ silsiləsinin cənub yamacları tutur.

Mərkəzi, qərb və cənub hissələri Qarabağ massivinin şərq yamacları (Qızqala dağı (2843 m), Qırız dağı (2827 m), Böyük Kirş dağı (2725 m), şimal-şərq və şərq hissələri Qarabağ və Mil düzlərinin qərb kənarları ilə əhatə olunmuşdur. Cənubda və cənub -şərqdə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir.

Azalan Murovdağ və Qarabağ massivləri Qarabağ və Mil düzlərinə doğru qollanır. Massivin və onun yan qollarının çaylar tərəfindən aşınması nəticəsində dərin yamacları olan dərələr və mağaralar əmələ gəlmişdir. Həmçinin Dağlar arasında çökəkliklər meydana çıxmışdır. Burada 187,7 min hektar meşə sahəsi mövcuddur.

Ağdam ərazisinin relyefi əsasən düz, qismən dağlıqdır. Ərazinin maksimum hündürlüyü 1365 metrə çatır. Cəbrayıl rayonu əsasən yumşaq düzənlik ərazidə yerləşir (İncəçöl, Göyan gölü).

Cəbrayıl rayonunun iqlimi cənubda quraq, yarı quraq, yayda mülayim isti, şimalda mülayim isti havası olan quru yay ilə xarakterizə olunur. Şabalıd dağ-meşə torpağı geniş yayılmışdır.

Füzuli bölgəsinin relyefi bir çox yerlərdə Araz çayına doğru yamacda düzdür, qərbdə alçaq dağlardan və boz, boz-çəmən, tünd şabalıd və açıq şabalıd, boz-qəhvə rəngli torpaqlardan ibarətdir [4].

Kür-Araz ovalığının qərb hissəsində yerləşən Tərtər rayonunun ərazisi düz düzənlikdir, iqlimi mülayim isti çöl və quru qışları olan yarı səhradır. Burada əsasən şabalıd, boz-çəmən və boz torpaqlar geniş yayılmışdır.

Kiçik Qafqazın kiçik tektonik elementlərinin geoloji quruluşu baxımından Murovdağ, Qarabağ və Ağdam antiklinoriumları, həmçinin onları ayıran Toraxayçay və Xocavənd sinklinoriumları əsas yeri tutur.

Antiklinoriya tağları Orta Yura dövrünün vulkanik süxurlarından, uzaq budaqları və senklinal quruluşları isə Yuranın yuxarı əhəngli qayalarından və Təbaşir vulkanik və çöküntü süxurlarından ibarətdir, lakin bunlar bəzən müdaxilələrlə kəsilir [4].

Antropogen çöküntülər düzənliklərdə və çay dərələrinin aşağı hissələrində geniş yayılmışdır. Yanvar ayında düzənliklərdə və dağ yamaclarında orta temperatur 2-0.5⁰C, dağlıq ərazilərdə -4 ilə -13⁰C arasında, iyul ayında müvafiq olaraq 25-26⁰C və 15-14⁰C təşkil edir.

Dağlıq ərazilərdə illik yağıntı 800-900 mm-dən çoxdur. Murovdağ massivinin yüksək zirvələri bəzən il boyu qarla örtülür. Əsas çaylar Kürdür, qolları Tərtər, Xaçın, Qarqar və Köndələnçay, Quruçay, Gözlüçay və s.

Bu ərazilərdə 4 növ məməli, 8 növ quş, 1 növ balıq, 3 növ suda-qurudayaşayan və sürünən, 8 növ həşərat, 27 növ bitki mühafizə olunaraq "Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına" salınmışdır" [4].

Torpaq örtüyü. Şabalıd, açıq şabalıd, tünd şabalıd, dağ-meşə qəhvəyi, qara dağ-çəmən rəngli torpaqlar geniş yayılmışdır. Ağdam rayonunun torpaq örtüyü əsasən şabalıd, açıq şabalıd və dağ-meşə qəhvə rəngli torpaq örtüyündən ibarətdir.

Bitki örtüyü. Bitki örtüyü ilə zəngin olan Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacında 200-dən çox bitki növü vardır. Düzənliklərdə adi yovşan və digər yarı səhra bitki növlərinin çalıları böyük bir yer tutur, dağ yamaclarında dağların, çalılarının və yarpaqlı meşələrin (püstə, palıd və s.) Ətəyində çöl və çöl bitki növləri üstünlük təşkil edir. 2000-2300 metrədən yuxarı yerlərdə alp və subalp çəmənlikləri var.

Günəş işığının müddəti ildə 2000-2400 saatdır. Burada ən soyuq ayın orta temperaturu 2,5⁰C-0-5⁰C-ni keçmir. İsti mövsümlərdə (aprel-oktyabr aylarında) mümkün buxarlanma 400-800 mm aralığındadır. İyun-sentyabr aylarında quru günlərin sayı 5 ilə 25 və ya daha az arasında dəyişir.

Küləyin orta illik sürəti 2-3 m/saniyə və ya daha azdır. İqlimin kontinentallığı aşağıdakı sərhədlərdə dəyişir: zəif (130-dan az), mülayim (165-ə qədər) və orta (205-ə qədər).

Şaxtasız temperaturların müddəti ildə 150-225 gündür, bütün ərazidə 0⁰C-dən aşağı olan hava istiliyi 10-100 gün aralığında davam edir və 10-50 gündür – Cəbrayıl, Füzuli, Xocavənd, Ağdam və Tərtərdə, 20-50 gün – Xocalı və Xankəndində, 50-100 gün – Şuşada. Əksər ərazilərdə qar örtüyü 10-120 gün ərimir.

Meşələr və qoruqlar. Beşitçay Milli Parkı Azərbaycan SSR Nazirlər Kabinetinin 4 iyul 1974-cü il tarixli fərmanı ilə Zəngilan rayonu ərazisində yaradılmışdır. Qoruq Azərbaycanın cənub-qərbində Beşitçay dərəsində yerləşir. Qoruq, ərazinin landşaft kompleksini və xüsusən də bənzərsiz çinar meşəsini qorumaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Hazırda onun ərazisi 107 hektardır. Qoruğun uzunluğu 15 km, eni bəzi yerlərdə 150-200 metrə çatır. Qoruq Ermənistanın meşə fondu ərazisi ilə əhatə olunmuşdur. Ərazinin 79,4% -i sıx meşə, 14%-i meşəlikdir. Meşəsiz ərazilər 6.5%-ni təşkil edir. Meşələr əsasən dəniz səviyyəsindən 600-800 m yüksəklikdə yerləşən dağlıq əraziləri əhatə edir [4].

Ərazinin iqlim şəraiti əsasən çinar meşəsinin bərpası və inkişafı üçün əlverişlidir. Günəş işığının müddəti ildə 2200-2500 saatdır. Havanın orta illik temperaturu 13⁰C, yanvarda - 10⁰C, iyulda - 25⁰C-dir.

Hər il 600 mm yağıntı düşür. Qar örtüyü 10-30 sm, bəzən 70-80 sm-ə çatır. Nisbi rütubət 60-70%-dir. Beşitçay çayının uzunluğu 44 km, hövzəsinin sahəsi 354 kv. km-dir Zəngəzur dağ silsiləsindən (2600 m) başlayaraq Araza tökülür.

Bəşitçay Dövlət Qoruğunun 100 hektarı çinar meşələri ilə örtülüdür. Qarışıq çinarlar da var. Burada qoz, tut, söyüd, karkas, qovaq, habelə yabanı gül, yemişan, belladonna və s. kolları yetişir. Qorudakı çinarların orta yaşı 165, hündürlüyü 35 m, orta diametri 1 m 1200-1500 yaşları olan, hündürlüyü 50 m, diametri 4 m olan meşələr, hər hektara 190 m³, lakin ümumiyyətlə bütün ərazidə - 16.200 m³. Hektarda illik meşə artımı 1.22 m³-ə çatır. Buradakı çinar meşəsinin mənşəyi ilə bağlı bir neçə fikir var. Bəzi tədqiqatçılar bu meşələrin qədim becərilən meşələrin qalıqları olduğuna inanırlar, digərləri bunların bir vaxtlar Zaqafqaziyanın cənub -qərbindəki çay vadilərində geniş yayılmış çəmənliklərin qalıqları olduğunu irəli sürür [4].

Bəşitçay Qoruğunda çinarlar toxum və tumurcuqlarla çoxalır. Ağacların 80%-i tumurcuqlardan, 20%-i toxumdan böyüyür. Qoruğun ən böyük ağaclarından birinin 1200 yaşı var, hündürlüyü 53 m, diametri 4 m-dir.

Qaragöl Dövlət Qoruğu – Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin 17 noyabr 1987-ci il tarixli fərmanı ilə Laçın və Gorus rayonlarının sərhədində, dəniz səviyyəsindən 2658 metr yüksəklikdə yaradılmışdır. Qoruğun ümumi sahəsi 240 hektardır.

İşıqlı Qaragöl Qarabağ vulkanik dağ silsiləsinin cənub hissəsində, Həkəri çayının sağ qolunda (Ağoğlan), Böyük İşıqlı dağının ətəyində (3548 m) yerləşir. Bu göl qalıq su mənbəyidir və sönmüş bir vulkanın kraterinə bənzəyir. Stratiqrafik nöqtəyi-nəzərdən, Qaragöl bölgəsində yuxarı pliosen dövrünə aid çoxlu qayalar vardır.

Oktyabrın ikinci yarısından aprelin sonuna qədər göl donur. Sahildən gölün mərkəzinə qədər, 20-25 metr məsafədə buz qalınlığı 50 sm-dən çoxdur, buradakı qar örtüyü 40-45 sm-ə çatır.

1964-cü ildə ermənilər gölün yaxınlığında heyvandarlıq fermaları inşa edərək gölü və onun ətrafında olan ərazini çirklənməyə məruz qoymuşlar.

Laçın Dövlət Vəhşi Təbiət Qoruğu – 1961-ci ilin noyabr ayında, burada yaşayan heyvan və quşları qorumaq və yetişdirmək məqsədi ilə Laçın rayonu ərazisində yaradılmışdır.

Qoruqda ceyran, dağ keçisi, çöl donuzu, ayı və kəklik, turac və s. heyvan və quşlar yaşayır. Laçın Dövlət Təbiət Qoruğunun sahəsi 21,4 min hektardır (respublika ərazisinin 0,25 %-i və respublikanın mühafizə olunan ərazilərinin 8,8 %-i). Bu ərazinin 7369 hektarı və ya 34, 5%-i meşələrlə, 1448 hektarı və ya 6,8%-i alp çəmənlikləri, 7400 hektarı və ya 34,8 %-i subalp çəmənlikləri, 4257 hektarı və ya 20 %-i otlaqlar, 862 hektarı və ya 4 %-i qayalar, uçurumlar, 34,0 % hektar - xüsusi təyinatlı torpaq sahəsidir.

Ərazi orta və yüksək dağlıq ərazilər üçün relyef xüsusiyyətinə malikdir. Ən yüksək zirvə - Qırxız dağı (2825 m) – Şalva, Piçaniş, Gorçu və digər çayların axdığı dərin dərələr ilə kəsilir. Qoruğun ərazisində qışı quraq keçən soyuq iqlim hakimdir.

Meşələrdə ağcaqayın, lindens, vələs və s. daha geniş yayılmışdır. Palıdlar, vələs ağacları və ağcaqayınlar otlaqların sıx istifadəsi ilə əlaqəli kiçik bir ərazini tutur.

Dünyanın ən qiymətli palıdı – qırmızı (qızıl) palıd qoruğun ərazisində – Hacısamlı meşəsində bitir.

Qubadlı Dövlət Qoruğu – Qubadlının şimal hissəsini və Laçın rayonunun cənub hissəsini əhatə edir və dağ-çöl sahələrindən ibarətdir. Bu qoruq, bu ərazilərin faunasını, xüsusən ceyranları, çöl donuzlarını, qırqovulları və s. qorumaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Burada qışı quraq keçən mülayim iqlim tipi üstünlük təşkil edir. Havanın orta illik temperaturu 12-13⁰C, yağıntının miqdarı 550-600 mm, buxarlanma 750-800 mm-dir. Yanvarın orta temperaturu 0.5⁰C, iyul ayında 23⁰C-dir.

Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığı – Şuşa və Xocalı ərazisindəki bənzərsiz təbii kompleksləri qorumaq və mühafizə etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. O, 450 hektar ərazini əhatə edir. Qoruğun ərazisi zəngin meşələrin, kolların və bitkilərin təbii muzeyidir.

Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsinə xas olan çaylar – Tərtərçay, Xaçınçay, Köndələnçay, Bərgüşad, Bəsitçay, Qarqaçay, Qaylaqçay və digərləri torpaq örtüyü, meşə massivləri kimi 30 ilə yaxın erməni vandallarının “ekoloji terroru”na məruz qalmışlar.

Qarabağın və ətraf ərazilərin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri talan edilmiş, ərazilərimiz minalanmış, ermənilər tərəfindən qanunsuz qazıntı işləri aparılmış və bütün bu sadalananların fonunda Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacı, eləcə də işğaldan azad edilmiş digər ərazilər kəskin ekoloji və radioaktiv çirklənməyə məruz qalmışdır.

Qeyd edək ki, adıçəkilən ərazinin təbiətinin, flora və faunasının məruz qaldığı “ekoloji terror”un miqyasını ölçmək məqsədi ilə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Milli Nüvə Tədqiqatları

Mərkəzi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Radiasiya Problemləri İnstitutu və Fövqəladə Hallar Nazirliyinin Nüvə və Radioloji Fəaliyyətin Tənzimlənməsi Üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə – Şuşa şəhərində, Zəngilan, Füzuli, Qubadlı, Cəbrayıl və Xocavənd rayonlarında radioloji və ekoloji monitoring aparılmışdır. Proses davam etdirilir [1].

Bu nöqtəyi-nəzərdən, son dövrlərdə “yaşıl cəmiyyət”in formalaşdırılması, innovativ ekosistemin yaradılması, azad olunmuş ərazilərin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi, həmçinin “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyalarının tətbiqi ölkəmizin, ələlxüsüs işğaldan azad edilmiş bölgələrin ekoloji və radiasiya problemlərinin həlli istiqamətində mühüm addımdır.

Ədəbiyyat

1. Akademik Rasim Əliquliyev: “Ölkəmizdə radiasiya təhlükəsizliyi üzrə milli monitoring sisteminin yaradılması üçün elmi-texnoloji potensialı səfərbər etməliyik” [elektron resurs] // <http://frteb.science.gov.az/az/news/1784/>
2. Kiçik Qafqaz [elektron resurs] // https://az.wikipedia.org/wiki/Ki%C3%A7ik_Qafqaz
3. Təbiət və sərvətlər [elektron resurs] // <https://madrid.mfa.gov.az/az/content/60/cronologia-historica>
4. Природа Карабаха [elektron resurs] // <https://www.virtualkarabakh.az/ru/post-item/26/45/priroda.html>
5. Рельеф [elektron resurs] // <https://a-r.az/ru/page/99>
6. Abdurahmanov F. Ecogeographical estimating of soils in the northeastern slope of the Lesser Caucasus // International Journal of All Research Writings. June 2020, Vol. 1, Issue. 12, pp. 23-25
7. Müseyibov M.A “Azərbaycanın fiziki coğrafiyası”, MAARİF NƏŞRİYYATI, BAKI, 1998

İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizin ekoloji problemləri və həlli yolları

Quluzadə Mədinə Vüqar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

III kurs bakalvr

E-mail: medinakuluzadeh13@gmail.com

Qarabağ tarixən nəinki Qafqazın, hətta bütün dünyanın diqqət mərkəzində olan bir region olmuşdur. Erməni təcavüzkarlarının əlinə keçdikdən sonra ekologiyasında ciddi mənada dəyişikliklər baş vermiş, havası, suyu çirkənmiş, biosferi məhv olunmağa doğru getmişdir. İşğaldan əvvəl aparılmış tədqiqatlara görə Qarabağ ərazisində 2500ə qədər ali bitki növü bitirdi. Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitab”na daxil edilmiş nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsində olan bitkilərin çoxunun Qarabağ ərazisində olduğu da məlumdur.

Qarabağ regionu hər zaman fauna müxtəlifliyi ilə də seçilib. İşğal olunmuş ərazilərimizdə həşəratlar faunasının 56 növü nəsli kəsilmək təhlükəsindədir. Azərbaycanın Kiçik Qafqaz ərazisində qeydə alınmış 53 balıq növündən 7-si Azərbaycanın “Qırmızı kitab”ına, 4 növü isə Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə Təşkilatının “Qırmızı” siyahısına daxil edilib. Quş növlərindən isə 16 dəstəyə, 57 fəsiləyə daxil olan 200-ə yaxını qeydə alınıb. Erməni işğalından sonra Laçın Dövlət Yasaqlığında nəsli kəsilməkdə olan heyvanların azalması aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 1.

№	Heyvanların quşların adı	və	1989-cu il	1991-ci il	azalma fərqi
1	Qaban		360	270	90
2	Cüyür		320	265	55
3	Ayı		110	55	55
4	Dağ keçisi		96	76	20
5	Qırqovul		200	-	200
6	Kəklik		1 500	1 100	400

Torpaqlarımızın işğal altında olduğu 30 il müddətində sadəcə təbii ehtiyatlarımız deyil, həmçinin faydalı qazıntı yataqlarımız da mənimşənilmişdir. İşğal edilmiş Azərbaycan Respublikası ərazisində işğaldan öncə 561 yataq, təzahür və perspektivli minerallaşma sahəsi müşahidə edilmişdir. Sadəcə Kəlbəcər rayonu ərazisində sənaye əhəmiyyətli ehtiyatları 112,5 ton olan və istismar olunan Söyüdlü (Zod) və ehtiyatları 13 tondan çox olan Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqları, sənaye əhəmiyyətli civə, mişar daşı istehsalına yararlı Kilsəli tuf yatağı, kərpic istehsalına yararlı Keşdək gil yatağı və s. faydalı qazıntı yataqlarımız mövcuddur və əksər hissəsi istismar olunmuşdur. [1]

Respublikamızın meşə fondunun əsas hissəsini ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilər tutur.[2] İşğal olunmuş ərazilərimizdə qızıl ehtiyatından sonra ən talan olunmuş sərvətimiz meşələrdir. İşğaldan əvvəl meşə fondumuzun 228 min hektardan çox olduğu məlumdur, işğaldan azad olunduqdan sonrakı məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, 54 min hektar meşə fondu tamamilə talan edilib. Bu barədə AZƏRTAC-a açıqlamasında AMEAnın vitse-prezidenti akademik İradə Hüseynova bildirib. Ermənistandan və xaricdən gəlmiş ermənilər Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və digər bölgələrdən qiymətli ağac növlərin kütləvi şəkildə qıraraq yarımfabrikat çəkildə xarici ölkələrə satmışlar. Vaxtilə işğal altında qalmış ərazilərimiz nəzarətsiz qalmış, bəşəriyyət üçün təhlükə mənbələrindən biri olan Metsamor AES-in radiaktiv tullantıları basdırmış, həmçinin narkotik bitkilər yetişdirərək onların məhsullarını gizli yollarla xaricə ötürülmüşdür.

Normal olaraq təcavüzkarların təsiri Qarabağın hidrologiyasından da yan keçməmişdir. Füzuli ərazisindən keçən Quruçaya çirklil sular axıdılır, tullantılarla atılır və nəticədə çirklilik artırır. Zəngilan rayonu ərazisindən keçən Oxçuçaya Ermənistan ərazisində yerləşən Qafan və Qacaran dağ-mədən sənayesinin tullantıları o qədər axıdılmışdır ki, nəticədə zəhərli sularla heç bir canlı yaşamır. Onun suyundan suvarmada istifadə olunan ərazilərin torpaqları zəhərlənmişdir, hətta o torpaqda yetişən məhsullar əhalinin sağlamlığı üçün də təhlükə yaradır.[3]

Qarabağın işğaldan azad edilməsi xalqımızın, dövlətimizin qarşısına yerinə yetirilməsi hamımızın birgə səylərini tələb edən çox mühüm vəzifələr qoyur. Biz işğaldan azad edilmiş rayonların, şəhərlərin, kəndlərin əvvəlki simasını yeni keyfiyyətdə, indiki dövrün tələblərinə uyğun bərpa etməliyik. Fikrimcə işğaldan Azad edilmiş ərazilərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra silsilə tədbirlər həyata keçirilməli müxtəlif layihələr planı hazırlanmalıdır. Bunlara meşələrin əvvəlki vəziyyətə qayıtması prosesini sürətləndirmək üçün kütləvi ağacəkmə aksiyaları keçirmək, su təmizləyici qurğulardan istifadə etçəklə zəhərli çay sularını təmizləyib suvarmaya yararlı hala gətirmək və s. aid etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. A.R. İqtisadi İnkişaf Nazirliyi-Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun pasportu
2. M.A.Müseiybov-Azərbaycanın fiziki coğrafiyası
3. A.R. Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi

Aqroekosistemlərin mineral gübrələrlə çirklənməsi problemləri

Şahmarova Sədəf Aqil qızı

BDU, Ekologiya və Torpaqşünaslıq fakültəsi

I kurs magistr

Elmi rəhbər: a.ü.f.d., dosent Qoşqar Məmmədov

E-mail: sedefshahmarova@gmail.com

Hal-hazırda sənayenin sürətli inkişafı insanların həyat şəraitini asanlaşdırsa da, digər tərəfdən torpağın, suyun və havanın təbii balansını pozaraq, ekosistemlərin pozulmasına hətta dağılmasına səbəb olur və bu bütün canlı orqanizmlərin həyatını təhlükə qarşısında qoyur. Texnikanın və iqtisadiyyatın sürətli inkişafı, yer kürəsinin əhalisinin sürətli şəkildə artması, sənayeni əsas xammalla təmin edən mənbələrdən biri olan eyni zamanda insanların qida və geyim tələbatını ödəyən kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunan məhsulun miqdarının artmasını məcburi edir. Dünya miqyasında qida istehsalını və bitkilərin məhsuldarlıq faizini artırmaq üçün, gübrələrdən istifadə edilir, lakin mineral gübrələr kor-koranə, tələb olunan normadan artıq tətbiq edilərsə, bu bir sıra aqroekoloji və

sanitar-gigiyenik problemlər yaradır. Normadan artıq gübrələmə apardıqda mineral gübrələrin torpaqda qalıq təsiri hesabına torpağın bioloji, aqrokimyəvi və aqrofiziki münbitlik göstəriciləri pisləşir. Bundan başqa, torpaqda qalan mineral gübrələr biokimyəvi proseslər nəticəsində miqrasiyaya uğrayır, atmosferi və hidrosferi çirkləndirir. Bu isə ümumilikdə ekosistemdə ekoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Həmçinin torpağa verilən mineral gübrələrin bitkilərin tərkibində qalıq təsiri nəticəsində məhsulun keyfiyyəti pisləşir. Nəticədə, sanitar-gigiyenik normalara cavab verməyən, ekoloji cəhətdən çirklənməli məhsullar istehsal olunur. Bu da insanların və kənd təsərrüfatı heyvanlarının sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Mineral gübrələr torpaqla təmasda olduğu andan torpaqdakı orqanizmlərin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir. Zamanla kecdikcə torpağın pH dəyərinin azalmasına səbəb olur. Torpaqda gedən reaksiyalar nəticəsində mikroorqanizmlərin tarazlığı pozulur. Münbitlik göstəriciləri pozulmuş torpaqda bitki və həşərat qalıqları əvvəlki kimi parçalana bilmir. Bu vəziyyət təkrar emal nisbətini artıracağından, torpaq yoxsullaşır. Torpaq strukturunun yoxsullaşmasının əsas səbəbi kimyəvi gübrələmənin təsirinə məruz qalaraq torpaqda bioloji aktivliyin azalmasıdır.

Hazırda dünyada istifadə edilən gübrələrin 74 %-ini azot təşkil edir. Hətta bəzi ölkələrdə bu nisbət 90 %-ə belə çatır. Azotlu mineral gübrələrin torpaqda biokimyəvi miqrasiyasına dair aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, torpağa verilən azot gübrələrinin yalnız 40%-i bitkilər tərəfindən mənimsənilir, qalan hissəsi qaz birləşmələri şəklində atmosfərə qalxır və ya mütəhərrik halda torpaq horizontları ilə aşağıya doğru yuyulur. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, mineral gübrələrin tətbiq olunduğu ərazilərdə yerləşən və yeraltı sular hesabına formalaşan içməli su hövzələrində nitratların toplanması intensivləşir və bu sanitar –gigiyenik baxımdan olduqca təhlükəli hesab olunur. Normadan artıq azot gübrəsi verməklə məhsulda nitratların toplanmasının əsas səbəbləri, azot mübadiləsində və fotosintez prosesində tarazlığın pozulmasıdır. Məhsulda həddən artıq toplanan azotun metabolik prosesə uğraması nəticəsində bitkidə nitratların toplanması baş verir. Deməli, azotun bitkidə normadan artıq toplanması maddələr mübadiləsini pozur və nitratların miqdarı artır. Eyni zamanda normadan artıq mineral gübrələrin tətbiqi torpağı ağır metallarla çirkləndirir. Mineral gübrələr torpağın ağır metallarla və toksiki elementlərlə çirklənməsində əsas mənbə hesab olunur. Bu, əsasən, mineral gübrələrin istehsalında istifadə olunan xammalın tərkibində olan stronsium, uran, qurğuşun, vanadium, kadmium və s. elementlərin olması ilə əlaqədardır. İstehsal zamanı yaranan texnoloji faktorlar bu elementlərin mineral gübrələrin tərkibindən tam çıxarılmasında maneələr yaradır və hələ də gübrə istehsalında bu məsələlər nəzərdən keçirilmir. Ağır metallar müxtəlif qarışıqlar şəklində superfosfat və kalium gübrələrinin, o cümlədən əhəngin və fofogipsin tərkibində qalır. Ağır və toksiki metallarla çirklənmiş torpaqlarda becərilmiş bitkilərdə bu elementlərin konsentrasiyası daha intensiv baş verir, buraxıla bilən həddi keçir və bu elementlər məhsul vasitəsilə ilə insan və heyvan orqanizmlərinə keçərək sağlamlığa ciddi ziyan vurur. Ümumiləşdirib desək, mineral gübrələrin təsiri nəticəsində, torpaqda bu kimi dəyişikliklər baş verir: Torpaqda duz miqdarı yüksəlir, mikroorqanizmlərin fəaliyyəti aşağı düşür, yeraltı sular çirklənir, məhsulun keyfiyyəti azalır, yəqinə məhsul əldə edilə bilmir və ən əsası isə, torpağın eroziyası baş verir ki, bunun da geri dönüşü çox çətin olur.

Bu gün müasir-ekoloji əkinçiliyin əsas vəzifəsi az xərc çəkməklə və zəhərli kimyəvi maddələr tətbiq etmədən, mümkün qədər təbii ekosistemə uyğun olan, üzvü-bioloji yollarla torpaqların münbitliyini bərpa etmək və yüksəltmək, təbii ehtiyatlardan səmərəli və uzun müddət istifadə etmək, ətraf mühiti və torpağı çirklənmədən qorumaqla ekosistemdə harmoniyanı saxlamaq və ekoloji-təmiz məhsul istehsal etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan mineral gübrə istifadə edərkən ətraf mühiti çirklənmədən qoruyan və insanların sağlamlığını əsas tutan ekoloji tələblərə riayət etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. F.Ələkbərov “Gübrələr və onlardan istifadə”
 2. C.Ağayev “Kənd təsərrüfatı bitkilərinin xəstəlikləri”
-

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının əsas relyef formaları

Səfəraliyeva Sevdə Fərhad qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n M. Yunusov

E-mail: sevdasefereliyeva5@gmail.com

Giriş. Böyük Qafqaz dağları Respublikanın dağlıq vilayəti olub, sahəsinin böyüklüyünə və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə digər dağlıq vilayətlərdən fərqlənir. Böyük Qafqaz dağları Tinov-Rosso zirvəsindən başlayaraq 350 km məsafədə Xəzər dənizi sahillərinə çatır. Böyük Qafqaz dağları respublikanın şimal və şimal-şərq hissələrini əhatə edib, bir neçə oroqrafik vahidlərdən: silsilələrdən, çökəkliklərdən yayla və maili düzənliklərdən ibarətdir. Şimal-şərqdə Qusar maili düzənliyi, cənubda Qanıx-Əyriçay vadisi və cənub-şərqdə Şamaxı yaylası və Qobustan alçaq dağlığı ilə əhatə olunmuşdur. Baş suayrıcı silsilə respublikada bütün dağlıq ərazinin ən yüksək silsiləsidir. Baş suayrıcı silsilədə hündürlüyü 3500-4000 m-ə çatan zirvələr vardır. Burada qədim buzlaq dərələrinə, sirlərə və erozion dərələrə rast gəlinir. Bazardüzü və Tufan zirvələri Baş suayrıcı silsilənin ən yüksək sahələridir. Buradan şərqə doğru silsilənin hündürlüyü tədricən azalır. Babadağdan cənub-şərqə hündürlüyü tez alçalır və cənub-şərqdə dəniz səviyyəsindən 327m yüksək olan İlxıdağa qədər uzanır. Baş suayrıcı silsiləsinin cənub yamacı çox dik olub və çox dərin çay dərələri ilə kəsimişdir. Burada çay dərələri dağların istiqamətinə perpendikulyar uzandığı üçün təxminən 20-ə qədər hündürlüyü 20-30km məsafədə 3500-3600 m-dən 600-800m-ə qədər alçalma köndələn erozion tirələr yaranmışdır. Murovdağ, Qamzaqor, Qumbaşı, Qaflan yaylaq, Qızılcaya və s. köndələn erozion tirələrə aiddir. Bu tirələrin səthinin alçalma qradienti cənub yamacda 100-150 m/km-ə çatır. Göyçay çayının yuxarı axımından şərqə Baş suayrıcı silsilə birdən-birə alçalmır və cənub yamacın oroqrafik xüsusiyyətləri dəyişir, görkəmli oroqrafik vahidlər görünür və köndələn tirələr olmur. Göyçay və Girdimançayın dərələri və bunlardan cənubda asimmetrik quruluşda olan Mantur(2300) və Qovdağ(2435) tirələri Baş suayrıcı silsiləsinin dik cənub yamacına paralel şəkildə uzanırlar. Mantur və Qovdağ dağları isə cənubdan Müdrü və Lahıç(1400-1700) orta dağlıq çökəklikləri ilə əhatələnirlər. Girdimançayın dərin antisedent dərə ilə iki hissəyə böldüyü Nialdağ(2310) silsiləsi sahənin ən görkəmli oroqrafik elementidir. Baş Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəyinin oroqrafiyasını əhatə edən əsas elementlər: geniş sahə tutan yaylalar, antiklinal, monoklinal tirələr, terraslı çay dərələri, çökəklər sinklinal quruluşlu yaylalar və palçıq vulkanlarından ibarətdir. Baş Qafqaz dağlarının şimal ətəyində isə hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 2000 m-ə qədər yüksələn və qutuvari çay dərələri ilə kəsilmiş Qusar maili düzənliyi və Samur-Dəvəçi ovalığı yerləşir. Böyük Qafqaz dağları ilk və orta alp qırışıqlığında meydana gəlmiş epigeosinkinal dağ sistemidir. Böyük Qafqaz dağları alp qırışıqlığı mərhələsi ilə orogen mərhələ arasında denudasiyaya məruz qalmış və oliqosen və miosenə təpəli, alçaq dağlı düzənliyi əmələ gəlmişdir. Bunun nəticəsində neytral relyef tipi yaranmışdır. Orogen mərhələdə Böyük Qafqaz dağları intensiv qalxmaya məruz qalmışdır və bunun nəticəsində alçaq dağlıqda və Böyük Qafqazın cənub-şərq perikinal gömülmə sahəsində qırışıqlı hərəkətlər əmələ gəlmişdir. Bu qalxma özünü tağvari-qaymalı və qırışıq-qaymalı şəkildə özünü göstərmişdir. Böyük Qafqazın müasir morfostrukturları orogen mərhələ tektonik hərəkətləri zamanı yaranmışdır. Neotektonik hərəkətlər tağvari diferensial formada baş veriyi üçün ikinci dərəcəli morfostrukturlar əmələ gəlmişdir:

Böyük Qafqaz dağlarında relyefin əmələ gəlməsində iqlimin rolu böyükdür. Hündürlüyün yüksək olması ilə yanaşı bura düşən illik yağıntıların miqdarıda çoxdur. Böyük Qafqaz dağlarına il ərzində 800-1300mm yağıntı düşür, cənub-şərqdə alçaq dağlıq ərazilərdə isə yağıntının miqdarı 400 mm-dən azdır. Böyük Qafqaz dağlarında iqlimin bu xüsusiyyətləri flüvial morfologiyanın iki əsas tipinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Burada humid iqlim flüvial relyef tipi və formaları, arid iqlim flüvial relyef tipi və formaları yayılmışdır.

Böyük Qafqaz dağlarının humid və yarımhümid iqlim tipinin yayıldığı orta və yüksək dağlıq ərazilərdə pliosen-dördüncü dövrdə intensiv neotektonik qalxma zamanı eroziya prosesləri baş vermişdir və bunun nəticəsində səx çay dərələri şəbəkəsi yaranmışdır. Böyük Qafqaz dağlarında yamacların dikliyi, eroziya bazisinin çox dərin olması və eroziyaya qarşı az davamlı flis və başqa

asan yuyulan çöküntü qatlarından təşkil olunması eroziya proseslərinin güclü inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Yüksəkliyi 3000-3200 m-dən yuxarda yerləşən əsas ekzogen relyef formaları nival-buzlaq qurşağında yaranmışdır. Nival-buzlaq qurşağından aşağıda flüvial morfoskulptura hakim relyef formalarını yaradır. Xəzər dənizi sahillərində abraziya morfoskulptura və əyilmə sahələrində isə kumulyativ relyef formaları yaranmışdır.

Böyük Qafqaz dağlarında relyefin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayan ekzogen amillərdən biri eroziya prosesləridir. Böyük Qafqaz dağlarında çay dərələrinin morfoloqiyasını R.H.Sutanov, D.A.Lilienberq və B.Ə.Budaqov tədqiq etmişlər və şimal, cənub və cənub-şərq yamaclarının çaylarının morfoloqiyasının öz müxtəlifliyini müəyyən etmişlər. Böyük Qafqaz dağlarında çay dərələrinin morfoloqiyasını üç hissəyə: yuxarı, orta və aşağı hissələrə ayırmaq mümkündür. Yüksək dağlıq ərazidə yerləşən yuxarı çay dərələri dar dərələrdir və onların qaşu yaxın, yamacları dikdir. Yuxarı dərələrdə intensiv neotektonik qaxmalar zamanı dərələrin dərinləşməsi baş verir və bunun nəticəsində həmin ərazilərdə dərinlik eroziyası güclənir, yan eroziya yarana bilmir. Yamaclardan çoxlu miqdarda qırıntı məhsulları dərələrə gətirilir və bu məhsullar dərələrə çökdürülür. Bunun nəticəsində çaylar yataqlarını dərinləşdirir. Yüksək dağlıq ərazilərdə çay dərələrinin dərinliyi 1500 m-ə qədər çatır. Çay dərələrinin morfoloqiyasının ikinci və yaxud orta hissəsi orta dağlıq əraziləri əhatə edib, dərələrin geniş V-şəkilli olması ilə xarakterizə olunur və bəzi çay dərələrinin yataqları meyillidir və astanalara rast gəlinir. Çay yataqlarında və yamaclarda terraslara rast gəlinir. Orta dağlıq hissədə çay dərələrinin dərinliyi 2000m-ə qədərdir. Alçaq dağlıq və dağətəyi əraziləri əhatə edən aşağı hissədə çay dərələri genişlənib, səthi hamar və geniş akkumulyativ terraslar əmələ gəlmişdir. Alçaq dağlıq ərazilərdə isə çay dərələrinin dərinliyi 500m-ə qədərdir. Böyük Qafqazın yüksək dağlıq qurşağında ekzogen amillərin təsiri ilə yaranmış relyef formalarından biridə buzlaq relyef formalarıdır. Qədim buzlaqların fəaliyyəti ilə yaranmış relyef formaları geniş əraziləri əhatə edir. Böyük Qafqaz dağlarında buzlaq relyef formalarını və qədim buzlaqların sayını, sahəsini N.V.Dumitraşko və B.Ə.Budaqov öyrənmişlər. Böyük Qafqaz ərazisində iki qədim buzlaq olmuşdur, birincisi yuxarı pliosenin Abşeron əsridə Qusar yaxud Şahdağ buzlaşması, ikincisi isə orta və yuxarı antropogenə mövcud olmuş Şahnabad buzlaşmasıdır. Ekzarasiya prosesləri: buzlaq sirkəri, troqlar, karlar Böyük Qafqazın yüksək dağlıq qurşağında geniş yer tutur. Bu ərazilərdə troqlar çox uzun olmur və ən böyükləri uzunluğu 9km olan Yatıqdərə-Bazardüzü ilə Bazaryurd arasında, uzunluğu 5 km olan Kirvə Bazaryurdun şərq hissəsində, uzunluğu 12km olan Şahnabad-Şahnabad çayı dərəsində, uzunluğu 7km olan Psxuamış-Xımalıq kəndi yaxınlığında, uzunluğu 8-10 km olan Yatıxçay- cənub yamacda və başqaları aiddir. Buzlaq karları 2800-2900m-dən 4000 m-ə qədər yüksəkliklərdə yerləşir. Böyük Qafqaz dağlarında sürüşmə və uçqunların geniş yayılmasının səbəblərinə dağların çox yüksək olması, dik yatmış gil və gilli süxurların geniş yayılması, yağıntıların illik miqdarı və paylanması rejimi, dərinləşdirici eroziyanın çox olması, zəlzələlərin baş verməsi və insanların təsərrüfat fəaliyyəti və s. aiddir. Burada sürüşmənin iki tipi ayrılır: sahəvi sürüşmələr və xətti sürüşmələr və yaxud sürüşmə axınları. Çay dərələrinin yamaclarında delüvi örtüyü qalın olan yamaclarda yayılmış sürüşmələr sahəvi sürüşmələrdir. Sahəvi sürüşmələrə pilləvari sürüşmə relyefi yaradır. Xətti sürüşmələr bütün çayların hövzələrində inkişaf etmişdir. Xətti sürüşmələr çay dərələrinin yamaclarında dik sahələrdən başlayıb dərələrin dibi ilə axınlar yaradır. Səthi meyilliyi az olan yerlərdə sürüşmə konsulları əmələ gətirirlər. Arid denudasiya sahəsi relyefi iqlimin quraq keçməsi ilə səciyyələnib, Böyük Qafqazın cənub-şərq batım sahəsini əhatə edir. Burada illik yağıntıların miqdarı 200-400 mm arasında, buxarlanma qabiliyyəti 1000-1250 mm-dir. Arid denudasiya sahəsində daimi axarlı çayları müvəqqəti axarı olan yağın-qobu şəbəkəsi əvəz edir və burada gilli, qumu-gilli qatlardan ibarət olan kaynozoy çöküntüləri səthə çıxan dik yamaclarda bedlend, gil karstı geniş yayılmış relyef formalarıdır.

Böyük Qafqaz dağlarının şimal və şimal-şərq yamacının morfostruktur xüsusiyyətlərinin cənub və cənub-qərb yamacından fərqli olmasının əsas səbəbi tektonik hərəkətlərin zəif olması və burada normal qırıqlığa aid relyef formaları yaranmasıdır. Şimal-şərq yamacın qərb hissəsi intensiv neotektonik qalxmaya məruz qalmışdır. Bu ərazidə relyeflə tektonik quruluş arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. Burada sinklinoriumlar yüksək dağ massivlərinə və antiklinoriumlar dərin dərələrə aiddir. Burada qərbdən şərqə doğru relyeflə tektonik struktur arasında uyğunluq artır və dağ sıraları tektonik qalxmalara, dərə və çökəkliklər isə sinklinoriumlara uyğun gəlir. Şimal və şimal-şərq yamacda Başsuayrıçı silsiləyə paralel yan silsilə və dağ tirələri uzanır. Bu yamacın əsasını Yan silsilə

təşkil edir. Yan silsilə Şahdağ massivindən(4250m) başlayır və Beşbarmaq(549) dağına qədər uzanır və onun hündürlüyü tədricən azalır. Qızılqaya və Şahdağ massivləri yamacları dik olub və səthləri hamardır. Yan silsilə-dən şimalda Şuduq, şimal-şərqdə Qaynarca tirəsi və Baş Suayrıcı silsilə ilə Yan silsilə arasında Qaytar-Qoca sarı dağı və yerfi monoklinal tirəsi yerləşir. Sıra dağlar arasında Gilgilçay, Xaltan, Tuğçay və Yerfi çökəklikləri yerləşir. Bu çökəkliklər sinklinorium zonalara müvafiq gəlirlər.

Böyük Qafqaz dağlarının şimal-şərq yamacının relyefinin formalaşmasında erozion proseslərin rolu böyükdür. Burada çay dərələrinin dərinliyi 500-800 m-ə çatır. Şimal-şərq yamacdan axan çayların dərələrində yaranmış terraslar dərələrin sinklinal strukturları kəsdiyi hissələrdə geniş yayılmışdır. Lakin Qusarçayın və Qudyalçayın terrasları Qusar maili düzənliyində geniş olub və səthləri hamardır.

Böyük Qafqazın şimal-şərq yamaclarında ekzogen qüvvələrin təsiri nəticəsində əmələ gəlmiş düzəlmə səthlərində rast gəlinir. Burada Qovdağ Çuxuryurd Taxtayaylaq düzəlmə səthləri vardır.

Böyük Qafqazın dağətəyi ərazilərində yaranmış relyef formalarından biridə pedimentədir. Pedimentlər denudasion-akkumulyativ mənşəli yamaca paralel şəkildə uzanmış ensiz maili düzənliklərdir. Pedimentlərə monoklinal tirələrin və platoların ətəklərində rast gəlmək mümkündür. Pedimentlər yamacların eroziya prosesi nəticəsində aşınması və yuyulub tədricən geri çəkilməsi nəticəsində yaranır.

Qusar maili düzənliyinin sahili Xəzər dənizinin suları ilə yuyulur və burada dənizlə qurunun sərhədində sahil xətti formalaşır. Burada sahilin müxtəlif tipləri yaranmışdır. Ərazinin geoliji və tektonik quruluşu, Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdü, sahilə cərəyanların istiqaməti və gücü, sahil zonasına gətirilən çöküntülərin miqdarı və başqa amillər sahillərin formalaşmasında və müasir sahil relyeflərinin yaranmasında mühüm rol oynayur.

Böyük Qafqaz dağlarında akkumulyativ və akkumulyativ-denudasion relyef formaları dağlıq ərazilərdə çayların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Bu relyef formalarına sürüşmələrin geniş yayıldığı ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. Ölkə ərazisində ən geniş akkumulyativ mənşəli relyef forması Qusar maili düzənliyi və Samur-Dəvəçi ovalığıdır.

Ədəbiyyat

1. Müseyibov.M.A. , Quliyev R.Y. Azərbaycanın geomorfologiyası. Bakı 2018
2. Budaqov B.Ə. Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin müasir və qədim buzlaşmaları. Bakı 1965
3. Coğrafiya İnstitutu – 70. Baş redaktor və tərtibatçı R.M.Məmmədov və akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya institutu. Avropa nəşr. Bakı 2015
4. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı 1998

Ermənilərin Qarabağda törətdikləri hidroterror hadisələri

Səfərli Türkanə Bəhrəm qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs bakalavr

E-mail: turkansafarli742@gmail.com

Tarix boyu ermənilər Azərbaycanın maddi və mənəvi nemətlərinə külli miqdarda böyük ziyanlar vurmuşdular. Bu mənfur düşmənlərimizin bu günə kimi ölkəmizə vurduğu maddi və mənəvi ziyanları hesablasaq onların miqdarı bitib tükənmək bilməz. Ermənilərin Azərbaycana vurduğu əsas ziyanlardan biri ekoloji ziyanlardı. Amma bu bədbəxt düşmənlər o qədər geri düşünməlidirlər ki, düşünmürlər ekoloji terror tək Azərbaycan üçün deyil bütün bəşəriyyət üçün böyük təhlükədir. Bu gün biz burada bu mənfur düşmənlərimizin Azərbaycanın xüsusilə də Qarabağ regionunun hidrologiyasına vurduğu ekoloji terrorun bir hissəsi olan hidro terrordan danışacağıq. Bəs hidro terror nədi? Hidro terror ekoloji terrorun bir hissəsidir. Ekoloji terror ekologiya elmində mövcud anlayışlardan biri olaraq, konkret ölkə tərəfindən və ya şəxs tərəfindən digər ölkənin flora və faunasına zərər yetirməklə, təbii sərvətlərini məhv etməklə, bilərəkdən vurulan ziyandır. ermənilərin

Azərbaycana qarşı həyata keçirdikləri siyasətlərdən biri ekoloji terror siyasətidir. Hidroloji terror da bir düşmən ölkənin və ya şəxsin digər ölkənin təbii su ehtiyatlarına vurduğu məhv edici ziyandır. Burada həm çaylar həm göllər həm su anbarları həm də digər su obyektlərinin dağıdılması və hər cür zəhərləyici maddə ilə istifadə üçün yarasız vəziyyətə düşməsi nəzərdə tutulur. Artıq 30 ildən çox idi ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistanın törətdiyi ekoloji terrordan əziyyət çəkirdi. Hazırda Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı terror müharibəsi aktiv silahlı mübarizə formasından "soyuq terror müharibəsi" fazasına keçərək, müxtəlif üsullarla həyata keçirilir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü bu terror siyasəti ideoloji, elmi, mədəni, mənəvi, sosial sahələri əhatə etməklə, bir növ kiberterror səviyyəsinə çatdırılmışdır. Ermənistan ərazilərindən gələn və Azərbaycanın içməli su mənbələrini formalaşdıran çayların kimyəvi, bioloji və digər radioaktiv tullantılarla çirkləndirilməsi davamlı xarakter almışdır. Bu amil regional əhalinin təhlükəsiz yaşama hüququnu dərinədən sarsıdır.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq hüquq müstəvisində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin su ehtiyatları ilə əlaqəli aspektləri, eləcə də düşmən dövlətin hidroterror, hidrodiversiya və ekoloji təxribat aktları törədilməsində şirin su mənbələrindən və hidrotexniki qurğulardan istifadə etməsi amilləri kifayət qədər öyrənilməmiş məsələlərdəndir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekoloji terror siyasəti öz mahiyyəti və reallaşdırılması mexanizmləri baxımından olduqca müxtəlifdir.

Eyni zamanda beynəlxalq qurumların Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində nümayiş etdirdikləri qeyri-konstruktiv yanaşma regionda vəziyyətin daha da pisləşməsinə xidmət edirdi. Ermənistan ATƏT-in Minsk qrupunun münaqişənin konservasiyasına xidmət edən ikili mövqeyindən yararlanaraq əsassız bəhanələrlə münaqişənin həllini uzadırdı. Xarici havadarlarından dəstək alan rəsmi Yerevan transsərhəd su ehtiyatlarının idarə olunmasına, istifadəsinə, qorunmasına və su kvotasının müəyyənləşdirilməsinə dair region dövlətləri ilə hər hansı bir müqavilənin bağlanmasını ləngitməklə, ölkəsinin Ermənistan SSR-in hüquqi varisi olduğunu bəhanə gətirir, regional hidrosiyasətdə SSRİ-nin hələ 1924-cü ildə Türkiyə, 1957-ci ildə isə İranla su bölgüsünə dair bağladığı sazişlərin müddəalarına söykənməkdə davam edir.

Azərbaycan ərazisinin 3/4 hissəsi Kür çayı hövzəsinin aşağı axarında yerləşir. Hər il Ermənistan ərazisindən kimyəvi və bioloji cəhətdən çirkləndirilmiş 350 milyon kubmetrdən artıq su kütləsi Kür çayı hövzəsinə tökülür. Nəticədə Araz çayının 43 km-i boyunca Azərbaycan ərazisindəki mikroflora və mikrofauna tamamilə məhv edilmişdir. Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin bilavasitə təsiri nəticəsində Araz çayında suyun çirklənmə səviyyəsi normadan dəfələrlə artıq göstəriciyə malikdir. Çayda turşululuq göstəricisi - pH 2,4-ə enmiş, mikroflora 180-200 dəfə azalmışdır. Eyni zamanda Araz çayında qiymətli balıq növlərinin kökü kəsilmişdir. Əvvəllər qeydə alınmış 21 balıq növünün son 10-15 il ərzində məhv olaraq 16 növə enməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Araz çayında təbii yolla neytrallaşan və müəyyən edilən üzvi çirkləndiricilər normadan dəfələrlə artıqdır. Göstərilən sahədə sudakı fenolların miqdarı 220-1160 dəfə, ağır metal duzları (mis, molibden və s.) 36-48 dəfə, azot-fosfor duzları 26-34 dəfə, xloridlər 28 dəfə, neft mənşəli karbohidrogenlər isə 73-113 dəfə norma üzrə qəbul edilmiş qatılıqdan yüksəkdir. Eyni zamanda yüksək temperatura malik sənaye mənşəli tullantı suları çayın temperatur və qaz rejiminə mənfi təsir edir. Çayın dibindən götürülmüş nümunələrin analizlərinin nəticələri göstərir ki, Araz çayında ağır metalların miqdarı normadan xeyli çoxdur. Suyun tərkibində olan toksik mənşəli maddələrin miqdarı da normadan 50% artıqdır. Bu səbəbdən də Araz çayının müxtəlif toksik mənşəli tullantılarla çirkləndirilməsi flora və faunanın mövcudluğu üçün təhlükə yaratmaqdadır.

Beləliklə, Araz çayının əsas qollarının Ermənistan ərazisindən keçdiyini, ölkə ərazisində Metsamor AES-in bütün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq fəaliyyət göstərdiyini və tullantılarını Araz çayının Zəngiçolu ilə axıtdığını, habelə terrorçu dövlətin "Sərhədlərdən axan su axınları və beynəlxalq göllərin istifadəsi və mühafizəsinə dair" 1992-ci il Konvensiyasına qoşulmadığını nəzərə alsaq, ekoloji fəlakətin qaçılmaz olacağı qənaətinə gəlmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, Türkiyə Cümhuriyyətində də Metsamor AES-in fəaliyyətinin regionun ekologiyasına, xüsusilə Ermənistanla həmsərhəd rayonlarda, məsələn, stansiyanın cəmi 15 kilometrliyində yerləşən İğdır bölgəsində yaşayan əhalinin sağlamlığına ciddi təhlükə mənbəyi olması barədə fikirlər səslənməkdədir. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, Ermənistanın Metsamor və

Bolqarıstandakı Kozladuy Atom Elektrik stansiyaları Avropa ərazisində qəza vəziyyətində olan ən təhlükəli müəssisələrdir.

Həmçinin Ermənistanın hərbi yolla işğal etdiyi Azərbaycan Respublikası ərazilərində kənd təsərrüfatı üçün əhəmiyyət kəsb edən və Azərbaycanın ən hündür relyefə malik su anbarı olan Sərsəng su anbarı ilə bərabər ümumi su tutumu 80 mln. m³ olan digər su anbarları da qalmışdır. Bunların arasında 1964-cü ildə tikilən Xaçınçay su anbarı, 1965-ci ildə tikilən Qanlıgöl su anbarı, 1977-ci ildə tikilən Arpaçay su anbarı, 1962-ci ildə tikilən Ağdamkənd su anbarı və 160-dan çox su deposu da vardır ki, onlar da real təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Zəngilan rayonunda olan sututarlar da işğal altında idi və Azərbaycan tərəfi bunların istifadəsindən məhrum idi.

Azərbaycan ərazisində Zəngilan rayonunun Şərikan kəndinin qarşısından axan Oxçuçay Ermənistan ərazisində yerləşən Qacaran mis-molibden, Qafan mis filizsaflaşdırma kombinatlarının kimyəvi çirklə suları və Qafan-Qacaran şəhərlərinin (o cümlədən kəndlərin, xəstəxanaların, kənd təsərrüfatı obyektlərinin) bioloji suları ilə (zərərsizləşdirilmədən) çirkləndirilir. Bu da çay hövzəsini "ölü zonaya" çevirmişdir. Çayın Azərbaycan ərazisinə düşən yatağının 43 kilometri, su toplayıcı sahəsinin isə 455 km²-i daim çirklənməyə məruz qalır. Nəticədə çay suyunda mikroflora - fauna da məhv olmuş, öz-özünü təmizləmə prosesi dayanmışdır.

Digər transsərhəd su axarının - Kür çayının sağ qolu olan Ağstafaçayın çirklənməsinin əsas səbəbi də Ermənistanın İcevan və Dilican yaşayış məntəqələrindən, sənaye müəssisələrindən buraya ildə 1 milyon m³ tullantının axıdılmasıdır. Nəticədə çayda fenolların miqdarı normanı 35-45 dəfə üstələmişdir. Onun üzərində tikilmiş su anbarı isə Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgələrinin əhalisi üçün ciddi təhlükə mənbəyidir.

Qərbdən şərqə axan Xonaşen çayı onun 200-300 metrliyində yerləşən Xocavənd rayonunun mərkəzi xəstəxanasının çirkab suları və tullantıları, eləcə də həmin çayın 200 metrliyində və həmin ərazidə yerləşən donuzçuluq və maldarlıq kompleksinin tullantılarının həmin çaya tökülməsi nəticəsində çirkləndirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, işğal olunmuş ərazidən keçən bu çayın fermerlər tərəfindən qarşısının kəsilməsi nəticəsində kiçik göl əmələ gəlmişdir. Həmin su mənbəyi bu ərazidə yeganə su mənbəyidir ki, oradan həm içməli su kimi, həm də müxtəlif məqsədlər (əkin sahələrinin, heyvanların suvarılması və s.) üçün istifadə edilir. Həmin su mənbəyindən götürülmüş ekoloji-sanitar nümunələrdə mikrobların normadan dəfələrlə çox olması müəyyənləşdirilmişdir. Əsasən yağıntılar zamanı sellər nəticəsində daha çox artan suyun müqabilində çay daha da çirkləndirilir və çayın suyu axaraq Orcenikidze adına kanala tökülür.

Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərdə su hövzələrinin çirkləndirilməsi artıq adi hal almışdır. Hətta Ermənistanın dövlət statistika orqanları işğal altındakı Azərbaycan ərazilərində su hövzələrinə atılan zərərli maddələrin miqdarı barədə çəkinmədən məlumat yayırlar. Aşağı Veysəlli yaşayış məntəqəsi və Ağburun yaşayış məntəqəsi istiqamətində axan Qarasu çayı ermənilər tərəfindən çirklənməyə məruz qaldığı üçün məişətdə istifadə edilməsi tamamilə qeyri-mümkündür. Füzuli rayonunun ərazisindən axan Köndələnçay və Quruçayın suyundan istifadə etmiş əhalinin bədənində dəri xəstəliklərinin yaranması faktları müşahidə edilmiş və həmin çayların ermənilər tərəfindən çirkləndirilməsi müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qərbdən şərqə axan digər çay - Qarqar çayı əsasən yağışlar və qar suları hesabına qidalanır və Ağdam, Əsgəran, Xankəndi və digər yaşayış məntəqələri yaxınlığında müxtəlif mənşəli tullantılarla çirkləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərin hazırkı ekoloji durumu haqqında heç bir informasiyanın olmaması çox böyük çətinlik yaradır. Bu ərazilərə nəzarət edən Ermənistan oradakı real ekoloji vəziyyəti qəsdən gizlədir və ona görə həmin vəziyyət haqqında yalnız ümumi mülahizələr söyləmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının hidrometeoroloji şəraitinin öyrənilməsində, xüsusən meteoroloji proqnozlarda, su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində işğal altında qalan ərazidə hidrometeoroloji müşahidələrin aparılmasının olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu ərazidə uzunmüddətli müşahidə stansiyalarına malik Xankəndi, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli kimi meteoroloji stansiyalarda, Tərtərçayda Vaquaz, Suqovuşan, Sərsəng su anbarında Umudlu, Xaçınçayda Vənqli, Qarqarçayda Ağa körpü, Köndələnçayda Qırmızıbazar, Zabuxçayda Minkənd, Zabux, Həkəriçayda Laçın, Səlvə, Oxçuçayda Sayıfli kimi hər cür avadanlıqlarla təchiz edilmiş son model radiohidrometeoroloji stansiyalar olub və işğal nəticəsində 17 ədəd hidroloji məntəqədə hidrometeoroloji müşahidələr dayandırılmış və yaradılmış baza məhv edilərək sıradan çıxarılmışdır. Hidroloji məntəqələrdə

hidrometeoroloji müşahidələrin məcburi dayandırılması ərazinin hidrometeoroloji şəraitinin öyrənilməsinə imkan vermir. İşğal altında olan ərazilərdə qalmış hidrometeoroloji müşahidə stansiyaları və mövcud olmuş infrastrukturun qiymətləndirmə tarixinə bazar dəyəri ilə hesablanmış və dəymiş zərərin həcmi 7 703 200 manat civarındadır.

Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın separatçı rejiminin hidrosiyasətində işğal altında olan Kəlbəcər və Laçın rayonlarının su ehtiyatları strateji əhəmiyyətə malikdir. Ermənistan statistikləri gələcəkdə qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" əhalisinin 200 min nəfərə çatacağına ümid edərək, kənd təsərrüfatı sahəsində və məişətdə işlədilmək üçün illik şirin su tələbatının 365 milyon m³ həcmində olacağını proqnozlaşdırmışdı. Bu işə Sərsəng su anbarının ehtiyatlarından 59 faiz çoxdur. Təsədüfi deyil ki, rəsmi Yerevanda Kəlbəcər və Laçın rayonlarının erməni işğalından azad olmasını son nəticədə qondarma rejimin labüd süqutu və hidrosiyasətdə Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ələ alması kimi dəyərləndirirlər. Qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" prezidenti aparatının informasiya idarəsinin rəisi David Babayan "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində Ermənistan Respublikasının və "Artsax"-ın su təhlükəsizliyi problemi" məqaləsində bu ehtimal barədə yazır: "Bu gün Dağlıq Qarabağın içməli su ilə təmin olunması kontekstində Kəlbəcər və Laçın rayonları müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Bütövlükdə, Dağlıq Qarabağ Respublikasının mövcudluğu və onun su təhlükəsizliyi həmin ərazilərin statusundan asılıdır. Əgər Azərbaycan yenidən bu rayonlara yiyələnərsə, nəinki DQR, eləcə də Ermənistan fəlakətlə üzləşəcəkdir. Çünki Ermənistanın əsas şirin su mənbəyi olan Göyçəgölünü qidalandıran Arpa və Bərgüşad çaylarının mənbəyi bu rayonlardadır".

Ermənistan tərəfindən ekoloji terror aktının növbəti hədəfi Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş və ermənilərin hərbi hissələri yerləşdirilmiş Gülüstən və Talış kəndlərindən keçən, mənbəyini Murov dağından götürən İnciçay olmuşdur. 19 noyabr 2010-cu il tarixində İnciçayda kəskin çirklənmə müşahidə edilmişdir. Belə ki, Tapqaraqoyunlu kənd sakinləri tərəfindən onların yeganə su mənbəyi olan İnciçayda gündüz saat 14:00-15:00 radələrindən başlayaraq çay suyunun qatı köpüklə axdığı müşahidə olunmuş və bu barədə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 13 saylı ərazi ekoloji və təbii sərvətlər şöbəsinə (Goranboy, Naftalan, Samux, Daşkəsən, Göygöl) məlumat verilmişdir. Ekoloji vəziyyətin qiymətləndirilməsi üçün nazirliyin mütəxəssislərindən ibarət operativ qrup yaradılmış və qrup tərəfindən qısa müddət ərzində həmin su obyektində birbaşa mobil cihazlar vasitəsilə ölçmə işləri görülmüşdü. Götürülmüş su nümunələrində zərərli kimyəvi maddələr üzrə nazirliyin mərkəzi analitik laboratoriyasında analizlər aparılmış və nəticədə çay suyunun keyfiyyətinin ciddi dərəcədə pisləşməsi qeydə alınmışdı. Təhlillər göstərir ki, hidrokarbonatlı su qrupundan olan İnciçayın suyunda hidrogen göstəricisi kəskin enərək qələvi mühitdən turş mühitə keçmiş, suyun oksigen rejimi xeyli pozulmuşdur. Zərərli çirkləndiricilərdən olan səthi aktiv sintetik üzvi maddələrin (detergentlərin), azot birləşmələrinin, əsasən də ammonium və metal birləşmələrinin miqdarı normadan dəfələrlə çox olmuşdur.

Düşmən tərəfindən işğal edilmiş ərazidə yüzlərlə müxtəlif tərkibli mineral sulu bulaqlar Azərbaycan mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının 39,6 faizini təşkil edir. Ərazi, xüsusilə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər rayonları mineral suların çox böyük ehtiyatlarına malikdir. Laçın-Kəlbəcər bölgəsində 63 bulaq İstisu (Kəlbəcər rayonu) və İliqsu (Laçın rayonu) növlərinə bölünür. Bu sular tərkibinə, keyfiyyətinə və müalicəvi xüsusiyyətinə görə dünya şöhrətli "Karlovi-Vari", "Narzan", "Kislovodsk", "Jelesnovodsk" kimi sulardan heç də geri qalmır, hətta bəzi xüsusiyyətlərinə görə onları üstələyir. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən mineral sular özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Bu mineral sular həm xarici, həm də daxili xəstəliklər üçün müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Odur ki, İstisu bulağı üzərində 80-ci illərdə iri kurort və mineral su doldurma zavodu tikilmişdi. Həmin zavod sutka ərzində 800 min litr su istehsal edirdi. Şuşa şəhərinin 17 km-lik məsafəsində yerləşən Turşsu mineral bulağı vasitəsilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunurdu. Turşsu mineral bulağından kəmə vasitəsilə Şuşa şəhərinə su verilir. Həmçinin işğal altında qalan ərazilərdəki Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl, Zaxagöl, Canlıgöl, Qaragöl, Alagöl, Işıqlı Qaragöl kimi təbii su hövzələrinin bilərəkdən çirkləndirilməsi gələcəkdə Azərbaycan Respublikası üçün əlavə ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ermənistanın bəşəriyyətə və insanlığa qarşı yönələn terror siyasəti Azərbaycan Respublikasının hidromühitinə ciddi təhlükə yaratmışdır. Kür və Araz çaylarının çirkləndirilməsi, Azərbaycan

Respublikasının işğal altında olan mineral bulaqlarının dağıdılması, meşə sahələrinin yandırılaraq məhv edilməsi, mineral və xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsinə səbəb olan işğalçılıq aktı Ermənistanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Ermənistanın təbiətə və təbii sərvətlərə mənfi münasibəti XXI əsrdə daha da artaraq ən yüksək həddə çatmışdır. Ümumiyyətlə, Ermənistanın işğal altında olan ərazilərdə vahid ekosistemin dağılması Cənubi Qafqazda böyük fəlakətin başlanğıcını qoydu. Təəssüf ki, işğalçı dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına zidd fəaliyyəti beynəlxalq qurumlar tərəfindən nəinki nəzarətsiz qalmış, həmçinin dünya dövlətləri bu cür qeyri-insani davranışa laqeyd münasibət göstərirlər.

İşğal altında su anbarlarının sayı 9 (Suqovuşan su anbarı artıq azad edilib), su tutarlarının sayı 7 olub. Erməni işğalı altında olan torpaqlarımızdakı suvarma şəbəkələrinin uzunluğu 6426 km, hidroqovşaqların sayı 2, kollektor-drenaj şəbəkəsinin uzunluğu 330 km, hidrotexniki qurğuların sayı 8003, nasos stansiyalarının sayı 88, subartezian quyuların sayı 1429 ədəd olub.

Ordumuzun və Ali Baş komandanın şücaəti sayəsində aşağıdakı su obyektlərimiz mənfur düşmənlərimizin əlindən xilas edildi. Tərtərçay və onun qolları Tutqunçay, Levçay, Torağayçay, eyni zamanda, Həkəriçay, Qarqarçay, Quruçay, Xaçınçay və Köndələnçay.

Bu baxımdan su ehtiyatlarının müəyyən hissəsi ölkə xaricində formalaşan Bərgüşadçay, Oxçuçay, Bəsitçay və Zabuxçayı

Araz çayının üzərində Xudafərin və Qız qalası su anbarları, Tərtərçayın üzərində Sərsəng və Suqovuşan su anbarları, Xaçınçayın üzərində Xaçınçay su anbarı, Qarqarçayın üzərində Ağdamkənd su anbarı və Köndələnçayın üzərində “Köndələnçay-1”, “Köndələnçay-2” və Aşağı Köndələnçay su anbarları

Bununla yanaşı Böyük Alagöl, Kiçik Alagöl kimi təbii formalaşmış sututarlar həmçinin bir çox mineral bulaqlarımız artıq işğaldan azad edilmişdir.

Qələbədən sonra işğaldan azad edilən ərazilərimizdəki su təsərrüfatı və meliorasiya obyektlərinin sayının daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün xüsusi komissiyalar yaradılacaq. Bu komissiyalar tərəfindən aparılan araşdırma nəticəsində istifadəyə yararlı olan su təsərrüfatı və meliorasiya obyektləri müəyyən ediləcək.

Qələbədən sonra həmin obyektlərin işə düşməsi su təminatı çətin olan ərazilərə suyun davamlı verilməsinə, əkin sahələrinin genişləndirilməsinə, su qıtlığının aradan qaldırılmasına, kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsinə və ekoloji tarazlığın bərpa edilməsinə təminat yaranacaq. Bütün bunlar isə son nəticədə ölkədə bol məhsuldarlığın yaranmasına imkan verəcək.

Minalanmış ərazilər tam təmizləndikdən sonra həmin ərazilərə ekspedisiyalar təşkil olunmalı problemlərin həlli yolları daha dərinlən araşdırılmalıdır və su ehtiyatlarımızdan daha da səmərəli istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Xalq qəzeti
2. Virtual Qarabağ.az
3. Reyting.az
4. Publika.az
5. Son xəbər.az
6. Report.az
7. mst.gov.az

Dağlıq şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadiyyatı və ekoloji problemləri

Səfxanlı Asif Gündüz oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c. e. n., dos. Talıbov Ə. T.

E-mail: asif.sefxanov@gmail.com

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadi rayonların ərazi istehsal kompleksləri və onların inkişaf xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşdığı və dərinləşdiyi müasir

dövrə iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Lakin qeyd edilməlidir ki, iqtisadi inkişaf özü ilə həm də ekoloji problemlər yaradır. Buna görə də onların birgə tədqiqatı mühüm aktuallıq kəsb edir.

Digər iqtisadi-coğrafi rayonlarda olduğu kimi, Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda onun inkişafını təmin edən amillərin və mövcud olan ekoloji problemlərin elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsində öyrənilməsi müasir coğrafiyanın ən aktual problemlərindən biridir.

Tədqiqatın məqsədi Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadiyyatın yaratdığı ekocoğrafi problemlərin öyrənilməsidir.

Tədqiqatın obyekti Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu, predmeti isə onun iqtisadiyyatı və iqtisadiyyatın yaratdığı ekocoğrafi problemlərdir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun tərkibinə Şamaxı, İsmayıllı, Qobustan və Ağsu inzibati rayonları daxildir. Onun sahəsi 6,06 min kv.km olub, respublika ərazisinin (86,6 min kv.km) təxminən 7 %-ni təşkil edir. O respublikamızın 10 iqtisadi-coğrafi rayonu arasında sahəsinə görə Aran (20,8 min kv.km), Çəngə-Qazax (12,4 min kv.km), Şəki-Zaqatala (8,8 min kv.km) rayonlarından sonra 4-cüdür. Rayonun sahəsinin nisbətən böyük olması onun təsərrüfat əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə ki, ərazidə təsərrüfat və sosial obyektləri daha çox və bir-birinə mane olmadan yerləşdirmək, ərazini daha səmərəli mənimsəmək və ondan istifadə etmək xeyli əlverişlidir.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşmişdir.

Rayon cənubdan Aran, qərbdən Şəki-Zaqatala, şimal və şimal-şərqdən Quba-Xaçmaz və şərqdən Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu ilə həmsərhəddir.

İqtisadi-coğrafi rayon çox əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi, yeraltı sərvətlərinin azlığı, ağır sənaye sahələrinin zəif inkişaf etməsi, iqtisadi inkişaf üçün potensial imkanlarının çox olması ilə səciyyələnir.

Rayonun ərazisi zəif məskunlaşmışdır. Əhalinin sıxlığı 1 kv.km-ə 46 nəfərdir. Əhalinin 72 %-i kəndlərdə yaşayır.

Relyefi əsasən dağlıqdır. İqlimi yüksəklik qurşaqlarına əsasən dəyişir. Qobustan və Ağsu rayonlarında xeyli ərazidə suvarma tələb olunur. Bu məqsədlə rayon Aşıq Bayramlı, Yekəxana, Cavanşir su anbarları inşa edilmişdir. Yerdə qalan ərazilərdə dəmyə əkinçiliklə məşğul olmaq olar.

İqtisadi coğrafi rayonun əsas təbii sərvətləri yanar şist, neft, tikinti materialları, mineral sular, aqroiqlim ehtiyatları və s.-dir.

İqtisadi-coğrafi rayon üzümçülük, şərəbcilik, taxılçılıq və heyvandarlıq rayonudur. Rayonda kartofçuluq, bostan-tərəvəzçilik yerli istehsaxarakterli daşıyır. Qoyunçuluq, maldarlıq, quşçuluq, arıçılıq sahələri inkişaf etmişdir.

Sənayesi əsas etibarlı ilə yerli xammala əsaslanan yeyinti, yüngül sənayedən, tikinti materialları istehsalından ibarətdir. Yeyinti sənayesi şərəbcilik (mədrəsə, koqar), yağ-pendir, çörək zavodları, ağır sənaye tikinti sənayesi, meşə və ağac emalı, daş karxanaları, asfalt və kərpic zavodları ilə təmsil olunmuşdur. Ənənəvi sənətkarlıq və toxuculuq yüngül sənayenin aparıcı sahələridir. Basqal və Şamaxıda «Şirvan» və «Samux» tipli xalçalar, ipək kəlağayılar toxunur.

İsmayıllı rayonunda meşə və ağac emalı müəssisələri, Şamaxı və Qobustan rayonlarında daş karxanaları, bir neçə asfalt və kərpic zavodları vardır. Yeyinti sənayesi müəssisələri bütün rayon mərkəzlərində yaradılmışdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi coğrafi rayonunun iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri də turizmdir.

İqtisadi-coğrafi rayonda Pirqulu qəsəbəsində «Fortuna» adlı istirahət zonası, «Qaya» istirahət kompleksi, «Qız qalası» istirahət zonası, «Xarı bülbül», «Şirvan Saray», «Göy qurşağı», «Şərədil», «Məlhəm», «Pirqulu» və s. istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Dədəgünəş, Çuxuryurd, Mədrəsə və s. yaşayış məntəqələri turizm-sağlamlıq üçün əlverişlidir. Lahıc qəsəbəsi misgərlik, sənətkarlıq, memarlıq xüsusiyyəti ilə seçilir və muzey - qoruq elan edilmişdir.

İqtisadi-coğrafi rayonda ekoloji problemlər də kifayət qədərdir.

Azərbaycan Respublikası Ekoloji atlasında ekoloji-coğrafi rayonlaşma xəritəsində Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun ekoloji vəziyyəti belə göstərilmişdir: «Dağ meşə və dağ-çəmən landşaftları; seysmik – IX bal; yüksək fəallı sürüşmələr; deqradasiya uğramış torpaqlar; yay və qış otlaqlarının normadan artıq dərəcədə istifadə edilməsi, yüksək sellilik [2, s.111]. Bu problemləri mənşəyinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. Təbii, 2. Antropogen.

Əsas təbii ekoloji problemlərə sürüşmələr, torpaq və daş tökülməsi, eroziya, sel, zəlzələ və vulkan püskürməsi, antropogen amillərə isə meşə yanğınları misal ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii amillərin yaranmasına antropogen amillər böyük təsir göstərir.

İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində Qovdağ, Nyaldağ silsilələri boyunca Lahıc, Müdri çökəkliklərində, Basqal örtüyündə, Ağsu və Pirsaat çayları hövzələrində sürüşmələr geniş yayılmışdır. Burada Zəngi, Manıç, Müdri, Qovdağ, Buzovdal, Gəndərə, Həftəsov, Duvaryan, Ximran, Qeydan, Qabardağ, Matur, Layıç, Əhəm, Bağəli və s. sürüşmələr vardır. Bu sürüşmələr Sərdahar, Macaxı, Kəltərəc, Tağlabiyan, Mücü, Basqal, Zərqəran, Tircan, Pirəbülqasım və başqa kəndlərinin yaxınlığında yerləşmişlər [3, s.73].

Son 15 ildə Ağsu aşırımında da sürüşmələr fəallaşmışdır [10]. Bunun yaranma səbəbi istirahət zonalarından axıdılan çirklilərlə sulardır. Ağsuçayın hövzəsində ən böyük sürüşmə Nuran kəndi yaxınlığında yerləşir.

Şamaxının Muğanlı kəndi və Muğanlı-İsmayılı avtomobil yolunda sürüşmələr çoxsaylı problemlər yaradır.

«Sürüşmələrin belə intensivləşməsi Şamaxı rayonunun Cabanı (5 ha sahədə), Dədəgünəş (6 ha) və Saqiyan (3 ha) yaşayış məntəqələri sahəsində, Bakı-Ağsu avtomobil yolunun 132-133 və 147-ci km-də 7 ha sahəni əhatə etməklə 21 hissədə böyük çatlar və dağıntılar yaratmışdır. Qobustan rayonunun Qurbançı (5 ha), Poladlı və Cəyirli kəndlərində (6 ha), Ağsu rayonunda Gürcüvan, Sanqalan (5 ha), Kalva kəndlərində sürüşmə hadisəsi intensivləşmişdir [3, s.75].

Torpaq və daş tökülməsi bütün dağlıq ərazilər üçün səciyyəvidir. Sürüşmələrə nisbətən onlar daha az ziyan vururlar. Daş tökülməsinin ən xarakterik rayonu Girdımançayın yuxarı axarında Burovdağ kəndi yaxınlığında yerləşir [6].

2. Eroziya prosesləri. Dağlıq-Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda eroziyanın bütün növləri inkişaf etmişdir. Eroziya ən çox Qobustan, Ağsu və Şamaxı rayonlarının şərq və cənub hissəsində inkişaf etmişdir. Burada eroziyanın yaxşı inkişaf etməsinin səbəbi arid-iqlim şəraiti, bitki örtüyünün olmaması və ya zəif inkişaf etməsidir. Burada xətti və sahəvi eroziya geniş yayılmışdır. Qobustan inzibati rayonunun şərq hissəsi üçün külək eroziyası səciyyəvidir. Orta dağlıq zonada eroziyanı yaradan əsas səbəb atmosfer yağıntılarının çox olmasıdır. Meşə zonası eroziyanın zəif inkişaf etməsi ilə səviyyələnir. Yüksək dağlıq ərazilər üçün şaxta eroziyası səciyyəvidir. Qobustan rayonu ərazisi respublikamızın mühüm qış otlaq sahəsidir. İntensiv mal-qara otarılması torpağın üst qatının bitki örtüyünü məhv edir, eroziya prosesinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu proseslər isə öz növbəsində torpaqların deqradasiyasına və səhrələşməyə səbəb olur.

Bu proseslərin qarşısının alınmasının ən səmərəli yolu sürülərin otarılmasının normalarına ciddi əməl olunması, süni otlaqlarının yaradılması, tarla qoruyucu meşə zolaqlarının salınmasıdır. Bu zaman ərazinin yerli fiziki-coğrafi və geoloji-geomorfoloji şəraiti nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisi tektonik proseslərin intensiv getdiyi Alp-Himalay cavan dağmənləgəlmə qurşağında yerləşmişdir. Ona görə də burada zəlzələ və vulkan prosesləri xarakterik hal hesab edilir. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonu bu qurşaqda yerləşdiyi üçün burada 9 bal gücündə zəlzələlər müşahidə edilir. Ən seysmik ərazi Şamaxı şəhəri hesab edilir. Orada ən dağıdıcı zəlzələ 1859-cu ildə baş vermişdir. Bu zəlzələ nəticəsində Şamaxı şəhəri dağıdılmış, əhalisi Ağsuya köçürülmüşdür. Şamaxıda gücü 8-9 bada çatan zəlzələlər 1667, 1669, 1671, 1828, 1840, 1842, 1859, 1869, 1872, 1889 və 1902-ci illərdə müşahidə olunmuşdur. 1981-ci ildə İsmayılıda belə zəlzələ müşahidə olunmuşdur. Son 10 ildə Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunda zəlzələ və vulkan püskürməsi (Şıxzahirli vulkanı) tez-tez müşahidə olunur.

Zəlzələ hadisəsinin Azərbaycan Respublikası ərazisində riskliyini nəzərə alsaq, bu sahədə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu birinci yeri tutur. Son 100 ildə respublika ərazisində qeyd alınan 200 zəlzələnin 40 %-i Şamaxı rayonunun payına düşür [3, s.111].

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun şərq və cənub - şərq hissəsi üçün palçıq vulkanları səciyyəvidir [8]. Palçıq vulkanları ətraf mühiti palçıq və kraterindən çıxan radioaktiv maddələrlə çirkləndirir [5]. Vulkanın palçığı quruduqdan sonra çox asanlıqla havaya sovrulur. Ətraf mühiti tozlarla və radioaktiv maddələrlə çirkləndirir. Belə ərazilərdə yerli şəraitə uyğun həmişə yaşıl ağac və kollar əkilməlidir. Vulkanların yayıldığı ərazi meşə zolağı ilə ayrılmalıdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun Ağsu rayonu ərazisindəki hissəsi Kür-Araz ovalığına daxildir. Bu ərazi Şirvan düzənliyi adlanır. Bu ərazilərin əsas ekoloji problemi torpaqların

şoranlaşmasıdır. Burada torpaq və bitki örtüyünün deqredasiyası çox intensiv gedir. Torpaqlardan elmi əsaslarla istifadə olunmaması, suvarma normalarına əməl edilməməsi mikrorelyef formalarını və qrunt sularının səviyyəsini dəyişdirir [1]. Bu da qrunt sularının səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. İqlim üst olduğu üçün su buxarlanır, torpağın səthində duz qatı yaranmağa başlayır. Külək torpağın üst qatını havaya sovurur, atmosfer havası çirklənir [7]. Şirvan düzənliyində meylliyn nisbətən çox olduğu yerlərdə irriqasiya eroziyası inkişaf etmişdir.

Deqradasiyaya gübrə və pestisidlərin düzgün tətbiq olunmaması nəticəsində torpaqların çirklənməsi də səbəb olur. Bu proses inkişaf edərək antropogen səhrələşməyə də səbəb ola bilər. Problemin aradan qaldırılmasının əsas yolu torpaqdan düzgün istifadə etmə, meliorasiya xüsusən də suvama normalarına əməl olunması, kənd təsərrüfatı işlərini elmi əsaslarla təşkil etməkdir.

Meşə yangınları. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun ən mühüm ekoloji problemlərindən biri meşə yangınlarıdır. Meşə yangınlarının iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində iki əsas arealını ayırmaq olar. 1. Ləngəbiz silsiləsi (Ağsu aşırımı rayonu), 2. İsmayılı rayonu ərazisi. Ən çox meşə yangınları birinci rayonda rast gəlinir. Meşə yangınları ətraf mühitə üs istiqamətdə ziyan vurur: 1. Tüstü atmosferi çirkləndirir. Onun qaz tərkibinə təsir göstərir, 2. Torpağın ekosistemi yanaraq tələf olur, 3. Torpağın üst məhsuldar qatı yanaraq məhsuldarlığını itirir. İqtisadi-coğrafi rayonda meşə yangınları insanlar tərəfindən törədilir. Onların söndürülməsində ən yaxşı vəstə kimi helikopterlər istifadə edilməlidir. Meşə yangınlarına qarşı ən yaxşı mübarizə tədbirlərindən biri insanlar arasında ekoloji təbliğatın aparılması və mümkün olan yerlərdə meşə zolaqları arasında meşəsiz ərazinin (zolağın) yaradılmasıdır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun əsas ekocoğrafi problemlərindən biri də sellərdir. Bu iqtisadi coğrafi rayonun demək olar ki, bütün çayları sel təhlükəlidir.

İsmayılı rayonunda qeydə alınmış 23 turizm müəssisəsinin 13-ü sürüşmə və 10 sel, Şamaxı rayonundakı 20 turizm obyektindən 9-u sel və sürüşmə riskli ərazilərdə yerləşir [3, s.215].

Sel axımları xəritəsində Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun ərazisi əsas etibarilə orta sel təhlükəli (5-10 ildən bir) və zəif sel təhlükəli (10-15 ildən bir) rayonlarına aid edilir [2, s.147].

Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması – 2009-cu il, Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyinin 2006-2008-ci illər üzrə materiallarında Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun sel hadisələrinin ümumi göstəriciləri belədir: seldəyn ziyan çəkən kəndlərin sayı - 70, ümumi sahəsi – 5944 ha, subasan sahə – 1748,6 ha, seldən ziyan çəkən əhalinin sayı – 171244 nəfər, seldən ziyan çəkən ailələrin sayı – 9546 ədəd.

Sellərin yaranmasına təsir göstərən amilləri əsas etibarilə iki qrupa ayırmaq olar: 1. İqlim amilləri. Leysan yağışların yağması, qar və buzların əriməsi, 2. Ərazinin geomorfoloji xüsusiyyətləri – xüsusən də relyefin morfometriyası: meylliyi, baxarlığı, üfüqi və şaquli parçalanması, mütləq yüksəkliyi və s. [9]. Süxurların litolojiyası sellərin daşlı, palçıqlı, daşlı-palçıqlı və s. olmasına səbəb olur. Relyefin meylliyi sel axınlarının sürətinə təsir edən ən əsas morfometrik göstəricidir.

Sel hadisələri relyefin ekoloji vəziyyətinə böyük təsir göstərir, o relyefi dağıdır, yeni relyef formaları (məsələn, gətirmə konusu) yaradır. Sellər insanların təsərrüfat fəaliyyətinin bütün sahələrinə və sosial-iqtisadi obyektlərə böyük ziyan vurur. Buna görə də onların öyrənilməsi, xəritələrinin tərtibi [4], bu xəritələr əsasında ekoloji şəraitin təhlili [11], elm və texnikanın müasir inkişaf səviyyəsində xəritə əsasında ona qarşı mübarizə tədbirlərinin işlənilib hazırlanması coğrafiya elminin qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biridir.

Nəticələr

1. İqtisadi-coğrafi rayonda təsərrüfat sahələrinin inkişafı ilə yanaşı ekoloji problemlərin yaranmasına imkan verməmək və mövcud problemlərin ciddi nəzarət altında saxlanması vacibdir.
2. Torpaq, su, bitki, heyvanat aləmi və s. təbii ehtiyatların qorunması və bərpa edilməsi ekolojiya sahəsində əsas məsələlərdəndir. Bu baxımdan şoranlaşmış, məhsuldarlığını itirmiş torpaqlarda meliorasiya tədbirləri, meşələrin qırılmasının qarşısının alınması, kökü kəsilməkdə olan bitki və heyvan növlərinin ciddi mühafizə edilməsi və s. işlərin təşkili günün ən vacib problemlərindən biridir.
3. Yerli şəraiti nəzərə almaqla, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi bu problemin daha uğurla həllini təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov E.A. Kür-Araz ovalığında antropogen səhralaşma və torpaqların deqradasiyası. Azərbaycan Təbiətinin ekocoğrafi problemləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Cild XII, Bakı, 2008, s.599-603
2. Məmmədov Q.S., Xəlilov M.Y., Məmmədova S.Z. Azərbaycan Respublikası. Ekoloji Atlas. Bakı: Bakı Kartografiya fabriki, 2010, 176 s.
3. Paşayev N.Ə. Azərbaycan Respublikasında təbii fəlakətlərin təsərrüfata təsirinin iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi. Bakı: Avropa, 2018, 370 s.
4. Piriyev R.X. Kartografiya. Bakı: Mütərcim. 2015, 438 s.
5. Ахмедов А.Г. Деятельность грязевых вулканов и окружающая среда. Экстремальные природно-разрушительные явления и создаваемые ими экогеографические проблемы. Труды Географического Общества Азербайджана. Т. XIII, Баку, 2008, с.93-98.
6. Будагов Б.А. Геоморфология Южного склона Большого Кавказа (в пределах Азербайджанской ССР). Баку: Элм, 1969, 178 с.
7. Зонн С.В. Мелиоративная деградация почв и пути ее ослабления. Почвоведение, 1992, № 1, с.44-52
8. Керимова Е.В. Некоторые вопросы значения изучения грязевого вулканизма в Азербайджане. Экогеографические проблемы природы Азербайджана. Труды Географического Общества Азербайджана. Т. XII, Баку, 2008, с.136-140.
9. Мехбалиев М.М. Использование результатов морфометрических исследований для изучения и борьбы с селями, лавинами и оползнями. Материалы международной научно-практической конференции. Баку, 17-18 сентябрь 2001, с.132-138
10. Мехбалиев М.М. Оползни Ахсуинского перевала. Arg REVIEW. 2015, № 1 (72), с.17.
11. Талыбов А.Т. Картографический анализ ландшафтно-экологического условия Абшеронского полуострова. Баку: , 2004, 191 с.

Cənubi Xəzərin fiziki-coğrafi şəraitinin onun hidrometeoroloji xüsusiyyətlərinə təsiri

Zülfüqarlı Könül Rəfayıl qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: f.r.e.n. Abdullayev İmran Məmmədəli oğlu

E-mail: konulzulfuqarli_88@mail.ru

Hidrometeoroloji xüsusiyyətlərə təsir edən amillərdən ərazinin coğrafi mövqeyi, fiziki-coğrafi şəraiti əsas rol oynayır. Belə ki, Xəzər dənizinin iqlimini təyin edən əsas faktorlar – dənizin coğrafi vəziyyəti, atmosfer sirkulyasiyalarının xarakteri, ətraf quru ərazilərin təsiri (şərqdə Aral-Xəzər ovalığı, qərbdə Qafqaz dağları) və dənizin müxtəlif hissələri arasında su mübadilələridir [3].

Xəzər dənizi dünyanın ən böyük qapalı su hövzəsidir. Xəzər dənizi 36°33' ilə 47°07' şimal enlikləri və 46°43' ilə 54°50' şərq uzunluqları arasında yerləşir. Meridian istiqamətində Xəzərin şimaldan cənuba uzunluğu 1205 km, sahil xəttinin ümumi uzunluğu isə 6500 km təşkil edir. Orta eni 310 km, orta dərinliyi 190 m-dir. Maksimal dərinliyi isə Cənubi Xəzərdə (Lənkəran çökəkliyində 1025 m) yerləşir. Geomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə Xəzər dənizi şərti olaraq 3 hissəyə ayrılır: Şimali Xəzər, Cənubi Xəzər, Orta Xəzər. Bu bölünmüş sahələr bir-birindən müəyyən şərti xətlə ayrılırlar (Şəkil 1). Şimali Xəzərlə Orta Xəzər arasında sərhəd kəsimi Çeçen adası-Tyub Karaqan burnu ilə, Cənubi Xəzərlə Orta Xəzər arasında sərhəd xətti isə Çilov adası – Kuli burnu boyunca uzanır [2].

Şəkil 1. Xəzər dənizinin geomorfoloji bölgüsü

CİS texnologiyasından istifadə edərək Xəzər dənizinin geomorfoloji bölgüsünə əsasən güzgü səthinin sahəsi (2021-ci il üzrə) hesablanmışdır. Hesablamalardan alınan nəticələrə əsasən Şimali Xəzər 102466,78 km², Orta Xəzər 150305,67 km², Cənubi Xəzərin 144393,85 km² sahəyə malik olduqları müəyyən edilmişdir. Cənubi Xəzərin sahilinin ümumi uzunluğu isə təxminən 1917,6 km olduğu hesablanmışdır.

Xəzər dənizinin fiziki parametrləri müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən hesablanmışdır və cədvəl 1-də müvafiq olaraq Şiklomanov İ.O. (1989) və UNEP (1997) verdiyi məlumatlara görə Xəzər dənizinin müasir fiziki parametrləri əks olunmuşdur [2].

Cədvəl 1. Xəzər dənizinin müasir fiziki parametrləri

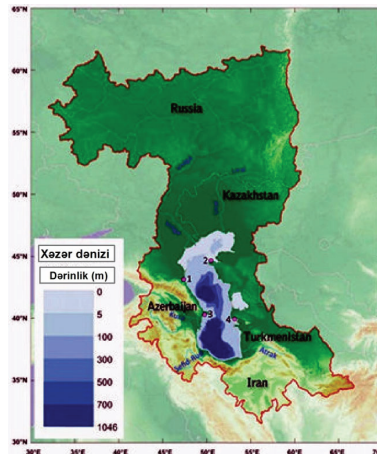
Sahəsi	Ümumi	371000-429140 km²
	Şimali hissə	92750-126596 km ²
	Orta hissə	133560-151626 km ²
	Cənubi hissə	144690-151018 km ²
Su yığıma hövzəsi	Ümumi	3,77 mln.km²
	SSRİ (keçmiş)	3,5 mln.km ²
	İran	264min km ²
Həcmi	Ümumi	75600 km³
	Şimali hissə	900 km ³
	Orta hissə	26400 km ³
	Cənubi hissə	48300 km ³
Uzunluğu	Şimaldan cənuba	1204-1225 km
	Qərbdən şərqə	330 km (orta)
Orta/makl/dərinlik	Şimali hissə	3,5m/20m
	Orta hissə	190m/788
	Cənubi hissə	300m/1025m
Sahil xəttinin uzunluğu	Ümumi hissə	4800km
	Adalarla birlikdə	6000 km-ə qədər
	Azərbaycan	813km

	Qazaxıstan	1422 km
	İran	728 km
	Rusiya	747 km
	Türkmənistan	1035 km
Duzluluğu	Ümumi (orta)	12,85 ‰
	Şimali hissə	5-10 ‰
	Orta hissə	12,7 ‰
	Cənubi hissə	13,0 ‰

Orta Xəzər çökəkliyindən Abşeron astanası ilə ayrılan Cənubi Xəzər çökəkliyi iki hissəyə - şimalda Azərbaycan, cənubda İran çökəkliyinə ayrılır. Cənubi Xəzər çökəkliyinin Şimal kənar hissəsini Abşeron-Ön Balxan, əsasən antiklinal strukturların əmələ gətirdiyi qalxma zonası təşkil edir[1].

Tədqiqat ərazisi olan Cənubi Xəzərdə materik yamacı relyefin xeyli mürəkkəbliyi ilə seçilir. Burada materik yamacının şimal-qərb və qərb hissəsi arasında ciddi fərq var. Cənubi Xəzərdə dənizin ən dərin hissəsi yerləşir ki, bu çökəkliyin 800-900 m arasında 200-250 m hündürlüyə malik olan dağ sırası yerləşir. Cənubi Xəzərdə materik yamacının cənub-şərq hissəsi ilə qərb, şimal-qərb hissəsi arasında ciddi fərq var. Cənub və şərq materik yamacı çox ensiz (8-15 km, az hallarda 10-25 km) və dik olmaqla əsasən düz xətt boyunca uzanır. Cənubi Xəzər çökəkliyinin şimal-qərb yamacında onun uzanma istiqamətinə perpendikulyar, yaxud diaqonal uzanan və dəniz dibi yatağına tərəf çevrilən antiklinal tirələr və sinklinal çökəklər relyefin əsas formasıdır. Cənubi Xəzər çökəkliyi dib relyefinə əsasən çox kəlkötürlüyü ilə seçilir[1].

Cənubi Xəzər çökəkliyinin struktur xüsusiyyətləri Abşeron astanasına nisbətən zəif öyrənilmişdir. Bu çökəkliyin əmələ gəlməsinə və dərinlik quruluşuna aid isə bir-birini təkzib edən fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Cənubi Xəzər çökəkliyi Tetis okeanın qalığı olduğuna görə, o okean yer qabığına malikdir. Yeni tədqiqatlar çökəkliyin geomorfoloji, geoloji quruluşuna və struktur xüsusiyyətlərinə dair başqa fikir söyləməyə imkan vermişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Kür və Qərbi Türkmənistan çökəklikləri ilə birlikdə Cənubi Xəzər çökəkliyi böyük aralıq massivinin gömülməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir[1]. Burada mezokaynozoyun, xüsusilə pliosen-dördüncü dövrün qalın çöküntü kompleksi toplanmışdır. Həmin kompleks həm Cənubi Xəzər çökəkliyinin qərb və şərq qanadlarında, həm də daxili hissələrində intensiv qırıqlıqda iştirak edir. Bu əlamət Cənubi Xəzər çökəkliyini başqa analoji çökəklərdən ciddi fərqləndirir. Xəzər dənizinin maksimal dərinliyi elə burada Cənubi Xəzərdə (Lənkəran çökəkliyində 1025 m, 2015-ci il) yerləşir (Şəkil 2).

Şəkil 2. Xəzər dənizinin dərinlik xəritəsi

Cənubi Xəzərin şərq sahilində dar, meridional istiqamətdə uzanan Oqurçinski adası yerləşir. Ümumiyyətlə dənizin cənubunda adalar azdır. Hirkan körfəzinin girişində Aşur-ada və bir sıra xırda adalar vardır. Səviyyənin dəyişməsindən asılı olaraq Aşuradası dövrü olaraq nazik dillə materikləə gah

birləşir, gah da aralanır. Ən böyük yarımadaı Aqraxan, Buzaçı (Tyub-Karaqan), Manqıstau, Abşeron, Çələkən, Sarı (Miyan qala), Türkmənbaşı və s.

Xəzər dənizinə irili-xırdalı 130 çay tökülür. Bu çaylar arasında əsas yeri Volqa çayı tutur. Xəzərə çaylardan tökülən su kütləsinin 90%-i üç çayın payına düşür. Volqa (80%), Kür (6%) və Ural çayı (5%). Terek, Sulak, Samur çayları ümumilikdə Xəzərə tökülən suyun 5%-ni, yerdə qalan suyu isə İranın xırda çayları gətirir. Xəzər dənizinin şərq sahilindən heç bir çay dənizə tökülür [4].

Cənubi Xəzər Talış, Elburs, Balxan-Kopetdağ dağ sistemləri ilə əhatə olunmuşdur.

Hidrometeoroloji xüsusiyyətlərə relyefin müxtəlif genetik tipləri yox, orohipsometrik şəraiti daha çox təsir edir. Relyef öz-özlüyündə bir iqlimyaradıcı amil kimi passiv olsa da, iqlimin bütün elementlərinin ərazi diferensasiyası birinci növbədə ondan yəni, oroqrafik quruluşdan, hopsometrik (elece də morfometrik) xüsusiyyətlərdən asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. M.A.Müseiyov. "Maarif" nəşriyyatı Bakı-1998
2. Xəzər dənizinin hidrometeorologiyası. R.M.Məmmədov. 2013
3. İ.M.Abdullayev, S.B.Əsədov, V.H.İsmayılov. Abşeron yarımadası akvatoriyasında hidrometeoroloji parametrlərin tədqiqi. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş "Qlobal iqtisadi şərait və Azərbaycanın iqtisadi coğrafi mövqeyi" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfrans materialları, Bakı 2017, s.282-285
4. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007.

İşğaldan azad olmuş ərazilərin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Mehdiyeva Mətanət Qurban qızı

BDU, Ekologiya və torpaqşünaslıq fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: prof. Akif Vəliyev

E-mail: mehdiyevametanet@gmail.com

Qlobal iqlim dəyişikliyi, torpaqların səhrələşməsi proseslərini və təmiz içməli su çatışmazlığını nəzərə alsaq, bu gün ekolojiya bütün dünya ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biridir.

Bu məsələlər BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM-lər) sırasında öz əksini tapmışdır.

Daha dəqiq desək, Məqsəd 6 su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin və su təchizatı, sanitariya və gigiyenaya çıxışın zəruriliyindən, Məqsəd 13 iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizədən, Məqsəd 15 isə quru ekosistemlərinin qorunması və bərpa edilməsinin, meşələrdən səmərəli istifadənin, səhrələşməyə qarşı mübarizənin, habelə torpaqların deqradasiyasının dayandırılmasının zəruriliyindən bəhs edir.

Ermənistanın təxminən 30 il davam etmiş və regionun ekoloji vəziyyətinə ciddi ziyan vurmuş işğalçılıq siyasəti nəticəsində, BMT-nin bu Məqsədlərinin 2030-cu ilədək qarşıya qoyduğu hədəflər Cənubi Qafqaz regionunda böyük sual altındadır.

İşğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirilmiş qeyri-qanuni fəaliyyət və təbii ehtiyatların istismarı iqtisadi kontekstlə yanaşı, həm də bir sıra ekoloji problemlərə gətirib çıxarmışdır.

Meşələrin qırılması və yandırılması, su ehtiyatlarının çirklənməsi, flora və faunanın məhv edilməsi, regionda yerin təkinin talan edilməsi nəticəsində ekoloji tarazlıq pozulmuşdur. Bu regionda ətraf mühitin deqradasiyası o qədər maneəsiz şəkildə baş verirdi ki, hətta Ermənistanın özündəki ekoloji təşkilatları belə narahat edirdi.

Beynəlxalq qurumların müxtəlif sənədlərində də işğalın ekologiyaya mənfi təsiri barədə qeyd edilmişdir.

Məsələn, Asiya İnkişaf Bankının (AİB) Azərbaycan üzrə hesabatlarından birində qeyd edilir ki, təcavüzün nəticəsi həm də torpaq sahələrinin deqradasiyası olub.

"AzerCosmos" dövlət şirkətinin kosmosdan çəkdiyi və "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində qeyri-qanuni fəaliyyət: peyklərdən əldə edilən sübut" adlı hesabatı (2019) daxil edilmiş şəkildə regiona dəyən ekoloji zərər əyani şəkildə göstərilir. Burada aparılmış qeyri-qanuni iqtisadi fəaliyyətin miqyası bu işlərə böyük beynəlxalq investisiyaların qoyulduğunu sübut edir.

Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Qarabağda bitən bir çox ağac və kol bitkiləri məhv olmaq üzrədir. Onların arasında püstə, dərman stiraksı, Araz palıdı, yalanqoz, Şərq çınarı, adi nar, meşə üzümü, pırkal, şümşad, Eldar şamı, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. var.

Regionda bitən 460-dan artıq yabanı və kol bitkilərinin 70-i endemikdir, yəni dünyanın başqa heç bir yerində təbii mühitdə bitmir.

Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərdə 43 min hektar ərazisi olan təbiət qoruqları və təbiət yasaqlıqları – Bəsitçay və Qaragöl qoruqları, Laçın, Qubadlı, Arazboyu və Daşaltı yasaqlıqları yerləşir. İşğaldan əvvəl burada "Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı"na daxil edilmiş çox sayda fauna və flora mühafizə olunurdu ki, onların əksəriyyəti artıq məhv edilmişdir.

Regionun su mənbələrinin çirklənməsi və mənimsənilməsi

Azərbaycan ərazisindən keçən çayların əksəriyyəti öz başlanğıcını ya Ermənistandan, ya da Qarabağdan götürür. Bu su mənbələri müxtəlif mənşəli tullantılarla çirklənir. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə, Araz çayının uzun müddət ərzində çirklənməsi qiymətli balıq növlərinin tükənməsinə və azalmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanın əvvəllər işğal edilmiş ərazilərə 30 ilə yaxın müddətdə nəzarətinin olmaması beynəlxalq konvensiyalara əsasən üzərinə götürdüyü öhdəliklərin yerinə yetirilməsində də çətinliklər yaratmışdır. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi bildirir ki, Ermənistanın BMT-nin "Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında" Konvensiyasına qoşulmaması sərhəddən keçən su problemlərinin beynəlxalq normalar çərçivəsində həllini qeyri-mümkün edir.

Həmçinin əvvəllər ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə 10 su anbarı, o cümlədən Tərtər çayı üzərində yerləşən Sərsəng su anbarı (hazırda Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyəti zonasındadır) yerləşir. 500 milyon kubmetr tutumu olan Sərsəng su anbarı Aşağı Qarabağ ərazisində 100 min hektar əkin sahəsinin suvarılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, o, uzun müddət texniki xidmətin göstərilməməsi səbəbindən qəza vəziyyətindədir ki, bu da regionun dağətəyi və mərkəzi Aran ərazilərində yaşayan 400 min sakin üçün təhlükə yaradır.

Azərbaycan tərəfi Sərsəng su anbarının daimi təhlükə, humanitar, ekoloji və texnogen fəlakət mənbəyinə çevrildiyini dəfələrlə bəyan etmişdir.

Sərsəng su anbarının illik su sərfinin 85-90%-nin suyun o qədər də lazım olmadığı bir dövrdə, yəni qış aylarında ermənilər tərəfindən qəsdən buraxılması axınla üzəşəyi yerləşən Azərbaycanın kəndlərini su basması ilə nəticələnir.

Su sərfiyyatının əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğu yay aylarında isə illik normanın yalnız 10-15%-i buraxılır. Bu, axınla üzəşəyi yerləşən kəndlərdə kəskin su çatışmazlığına gətirib çıxarır ki, bu da əkin sahələrinin suvarılması ilə bağlı böyük problemlər yaradır. Nəticədə, kənd təsərrüfatı ziyan çəkir, ekoloji gərginlik yaranır.

Faydalı qazıntıların talan edilməsi

Dağ-mədən sənayesi, bir qayda olaraq, xüsusi təmizləmə tələb edən çox çirklənmiş tullantı hovuzlarının yaranmasına gətirib çıxarır. 2016-cı il üzrə hesabatda təqdim olunan məlumatlara görə, artıq həmin dövrdə Qarabağ ərazisindəki tullantı hovuzlarında milyonlarla ton ağır metal və digər təhlükəli maddələrlə dolu tullantılar olub. Daha dəqiq desək, Heyvalı kəndi (ermənilər onu "Drmbon" adlandırırlar) yaxınlığındakı filiz yatağında üç tullantı hovuzu yerləşir.

Bəzi tullantı hovuzlarının lap yaxınlığında, məsələn, Sərsəng su anbarı (Qızılbuluq mədəninin tullantı hovuzlarının bilavasitə yaxınlığında yerləşən) kimi mühüm əhəmiyyətli su anbarları yerləşir. Qızıl-mədən yatağının tullantı hovuzu əvvəllər işğal olunmuş Zəngilan rayonunda, Vejnəli kəndi yaxınlığındakı Bəsitçay Dövlət Qoruğunun yanında yerləşir.

Qızılbuluq mədəninin və Heyvalı kəndi ərazisində yerləşən dağ-zənginləşdirmə kombinatının istismar edildiyi 11 il ərzində iki tullantı hovuzunda 4 milyon tona yaxın tullantı toplanmışdı. Hesabata əsasən, mədənin kəşfiyyatı zamanı 20-30 hektar meşə sahəsi məhv edilib.

Qarabağ ərazisində yerin təkinin qeyri-qanuni istismarı "AzerCosmos" Dövlət Şirkətinin peyk şəkillərində də öz əksini tapmışdır. 2019-cu il üzrə hesabatda təqdim olunan şəkillərin çoxu açıq şəkildə göstərir ki, qeyri-qanuni fəaliyyət təkcə 1991-ci ildə ləğv edilmiş DQMV ərazisi ilə yanaşı, həm də ona bitişik və heç vaxt erməni əhalinin yaşamadığı rayonların ərazisində həyata keçirilib.

Məsələn, hesabatda digər məsələlərlə yanaşı, Qızılbulaq mis-qızıl mədəninin istismarı nəticəsində rayonun Heyvalı (Kəlbəcər rayonu) kəndində yaranmış tullantı hovuzunun şəkilləri də var. Həmçinin Dəmirli (Tərtər rayonu) mis-molibden yatağının istismarı nəticəsində tullantı hovuzunun sahəsinin genişlənməsi, eləcə də Çardaxlı kəndi (Tərtər rayonu) ərazisində dağ-mədən fəaliyyəti çərçivəsində meşələrin qırılması faktı qeydə alınmışdır.

Ermənistan tərəfi işğal illərində qonşu ölkələrə nüvə tullantılarının basdırılma üsulu və yeri ilə bağlı heç bir məlumat verməyib. Bu fakt tullantıların basdırılmasının beynəlxalq hüquq çərçivəsindən kənarında - "boz zona" kimi Qarabağın ərazisində baş verə biləcəyini güman etməyə əsas verir.

Ədəbiyyat :

1. Qərib Məmmədov və Mahmud Xəlilov "Ümumi Ekologiya", Bakı
2. İmanov F.Ə. , İsmayılov R.A. , Nuriyev A.A. "Çayların bərpası və ekoloji axımı", Bakı 2019
3. Səfərov E.İ. , "Kiçik Qafqazın faydalı qazıntı yataqları", Bakı 2012
4. Dolxanov Allahverdi , Dadaşova Lalə , Qarayev Azər, "Azərbaycan meşələrinin davamlı idarə edilməsinin əsasları: bioekoloji tələblər" , Bakı 2012

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə həlli nəzərdə tutulan tədbirlər haqqında

Əlizadə Əli Gülməmməd oğlu

BDU, Geologiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: Mələhət Mahmudova

E-mail: eli_elizade_90@inbox.ru

Azərbaycanın işğaldan azad olunan əraziləri uzun müddət ərzində Ermənistan tərəfindən maddi, mənəvi, iqtisadi zərərlərə uğradılmışdır. Torpaqlarımız azad olunduqca aydın oldu ki, erməni işğalçıları yaşayış məntəqələrimizi, milli mədəni, tarixi və dini abidələrimizi tamamilə dağıtmış, ətraf mühitə, fauna və flora, respublikanın su təsərrüfatı və meliorasiya infrastrukturuna ciddi ziyanlar vurmuş, təbii sərvətlərimizi talan etmişlər.

Qarabağ ərazisinin 30 ilə yaxın davam edən işğalı nəticəsində Azərbaycanın mədəni irsinə misilsiz zərər yetirilmişdir. İşğal zamanı çox qiymətli tarix, şəhərsalma, memarlıq və təbiət abidəsi olan Şuşa şəhəri çox sayılı dağıntılara və falsifikasiyalara məruz qalmışdır. Mühəribədən əvvəl qoruq elan edilmiş tarixi məhəllələr, çoxsaylı tarix və memarlıq abidələrimizin böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir.

İşğal olunmuş torpaqlarda 738 tarixi abidə, 83,5 mindən çox eksponatı olan 28 muzey, 4 sənəd qalereyası, 14 xatirə kompleksi və 1107 mədəniyyət müəssisəsi daxil olmaqla 1891 maddi və mənəvi sərvət məhv edilmişdir. Qarabağdakı 67 məsciddən 63-nün izi silinmiş, Cəbrayıl bölgəsindəki 17-ci əsr məscid kompleksi, Şuşadakı Yuxarı və Aşağı Çövhərağa, 18-ci əsr Saatlı məscidləri və Ağdamdakı 19-cu əsr məscidi tövlələrə çevrilmiş, müqəddəs məkanlar təhqir edilmişdir.

Azərbaycanın memarlıq və mədəni irsinə vurulmuş zərərin nəticələrinin araşdırılması və bərpa işlərinə başlanması tədbirlər planına uyğun olaraq yerinə yetirilir.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını təcavüzdə saxlaması nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdə müxtəlif texnogen fəaliyyət və döyüş əməliyyatlarının aparılması ətraf mühitə ciddi ziyan vurmuşdur. Həmin ərazilərdə vahid ekosistemin dağılma prosesinin getməsi və bu prosesin illər ərzində beynəlxalq ekoloji təşkilatların nəzarətindən kənar qalması bölgədə həmçinin böyük radioekoloji fəlakətin başlanğıcını qoymuşdur. İstənilən mühəribənin ekoloji fəsadlarının aradan qaldırılması üçün uzun illər tələb olunur. Bölgədə radioekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə əlaqədar yarana biləcək fəsadları "tədrici ölüm" adlandırmaq olar. Bundan başqa mühəribə əməliyyatları zamanı bir sıra silahların hazırlanmasında istifadə olunan radioaktiv və yüksək toksikliyə malik olan bəsitləşdirilmiş uran radioekoloji vəziyyəti pisləşdirən digər əsas mənbələrdən biridir. Həmçinin həmin illər ərzində aparılan tədqiqatlarda işğal altında olan ərazilər kənar qalmışdır ki, bu da yeni radiometrik tədqiqatların aparılması zərurətini yaradır. Ərazidə radioaktiv fonun, radioaktiv elementlərin yayılma areallarının, həmçinin torpaq və sudan götürülmüş nümunələrin kimyəvi və spektral analizi aparılmalı, həmin elementlərin yayılma qanunauyğunluğuna müvafiq olaraq onların insan orqanizminə təsiri öyrənilməlidir.

Bundan başqa, işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki 17 ədəd hidroloji məntəqədə hidrometeoroloji müşahidələr dayandırılıb və hidrometeoroloji müşahidə bazası sıradan çıxarılıb, işğaldan əvvəl fəaliyyət göstərən seysmik stansiyalar dağıdılmış, orda olan seysmoloji və geofiziki cihazlar talan edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ ərazisi artıq işğaldan azad olunub, tikinti quraşdırma işlərinə başlanmışdır. Qarabağ ərazisində iri yaşayış binalarının, tarixi-arxeoloji memarlıq abidələrinin, hərbi obyektlərin, hidrotexniki qurğuların, su anbarlarının, dağ-mədən işləri aparılan sahələrin, dövlət əhəmiyyətli obyektlərin və s. işlərin aparılması üçün seysmik dayanıqlığın, həmin ərazilərin geodinamikasının və yer qabığının müasir hərəkətlənmələrinin öyrənilməsi, ekoloji riskin idarə olunması olduqca aktual problemdir. Bunun üçün müasir ekoloji təhlükəsizlik şəraiti qiymətləndirilməli və qabaqlayıcı tədbirlər görülməlidir. Azad olunmuş ərazilərdə Qarabağ geodinamik poliqonunun yaradılması və respublikanın digər geodinamik poliqonlarına birləşdirilməsi zəruridir.

Ermənistanın bəşəriyyətə və insanlığa qarşı yönələn terror siyasəti Azərbaycan Respublikasının hidromühitinə də ciddi təhlükə yaratmışdır. Kür və Araz çaylarının çirkləndirilməsi, işğal altında olan ərazilərdə mineral bulaqların dağıdılması, meşə sahələrinin yandırılaraq məhv edilməsi, mineral və xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsi Ermənistanın dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Araz çayının əsas qollarının Ermənistan ərazisindən keçdiyini, ölkə ərazisində Metsamor AES-in bütün beynəlxalq təzyiqlərə baxmayaraq fəaliyyət göstərməsi və tullantıların Araz çayının Zəngi qolu ilə axıtması regionda hidrotəhlükəsizlik mühitinə yönələn hədələrdir. Ermənistanın hidroterror siyasətinin başlıca hədəflərindən biri də Sərsəng su anbarı olmuşdur. Qafqazın ən böyük meliorasiya obyektini olan və regionun digər su anbarlarından texniki parametrlərinə görə fərqlənən Sərsəng su anbarı humanitar böhran vəziyyətində idi. Əzəli torpaqlarımız işğaldan azad edildikdən sonra qəbul edilmiş müvafiq tədbirlər planına əsasən ekoloji sistemin bərpası uğurla həyata keçirilir.

Uzun illər işğal zonasında qalaraq yararsız vəziyyətə düşmüş Sərsəng su anbarında, eləcə də Suqovuşan hidroqovşağının və ondan su götürən əsas magistral kanalının, Tərtərçay Sağ Sahil kanalının, Xaçınçay və Ağdamkənd su anbarlarının, Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Aşağı Köndələn, Köndələnçay 1 və 2 su anbarlarının, eyni zamanda Quruçay hidroqovşağın, Zəngilan rayonu ərazisində uzunluğu 104 km olan 13 ədəd I dərəcəli kanalın, 5 ədəd kiçik sututarının, 4 ədəd nasos stansiyasının, Qubadlı rayonu ərazisində Həkəriçay çayından su götürən hidroqovşağın və nasos stansiyasının təmir-bərpa işləri aparılmalıdır. Tərtərçay Sol Sahil və eləcə də Xanarx kanalları, Araz çayından su yenidən Maralarx kanalı yenidən qurulmalıdır. Bundan başqa “Xudafərin” və “Qızqalası” hidroqovşaqlarından su götürən 40 km uzunluqlu kanalın tikintisi də tədbirlər planına daxildir.

Ədəbiyyat

1. İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərimiz, AzərTac 22.01.2021
2. 44 günlük Qarabağ müharibəsi, Müharibə və nəticələr. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzi. Bakı-2021
3. 44 günlük Vətən müharibəsinin xronikası, Bakı 27 Sentyabr, AzərTac
4. Qarabağ müharibəsi haqqında, Azərbaycan Milli Kitabxanası, Bakı 2021

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin məzmun elementləri, onların təsvir edilmə üsulları, təhlili və qiymətləndirilməsi

Qarasulu Əsəd Azad oğlu
BDU, Coğrafiya fakültəsi
II kurs, magistr
Elmi rəhbər: dos. Talbov Ə.T.
E-mail: esedq99@gmail.com

Mövzunun aktuallığı. Kənd təsərrüfatı respublikamızın iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biridir. Onun mükəmməl öyrənilməsi (problemlərinin və onların həlli yollarının müəyyən edilməsi, perspektivlərinin işlənilib hazırlanması və s.) ən vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlə xəritələrdən

istifadə edilir. Buna görə də elm və texnikanın müasir vəziyyətinə uyğun xəritələrin tərtibi vacibdir. Xəritələrin keyfiyyətini təmin edən ən vacib amillərdən biri onun məzmun elementlərinin və tərtib olunma üsullarının düzgün seçilməsidir. Elmi-tədqiqat işi belə bir aktual mövzuya həsr edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayondur. Onun sahəsi 6,13 min kv.km-dir. İqtisadi rayonun tərkibinə Lənkəran, Neftçala, Cəlilabad, Masallı, Yardımlı, Lerik, Astara inzibti rayonları daxildir.

İqtisadi-coğrafi rayonda fərdi tərəvəzçilik, taxılçılıq, üzümçülük təsərrüfatı, tərəvəz və balıq konservləri sənayesi, rütubətli subtropik mədəni əkinçilik inkişaf etmişdir.

Tədqiqatın predmeti kənd təsərrüfatı xəritələridir.

Tədqiqatın kartoqrafik mənbələri Azərbaycanın Milli Atlası [1], Azərbaycanın 1963-cü il [5] və 1979-cu il atlasları [6], The informative cartographic reference book of Azerbaijan [9] və s.-dir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu respublikamızın iqtisadiyatında mühüm rol oynadığı üçün o, kifayət qədər öyrənilmişdir. İqtisadi-coğrafi rayonun özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1. Respublikamızın əsas pütübtəli – subtropik əkinçilik rayondur; 2. İran İslam Respublikası ilə qonşudur; 3. Xəzər dənizinə çıxışı vardır.

Təbii şəraitin təsərrüfat baxımından qiymətləndirilməsi. İqtisadi-coğrafi rayonun təbii şəraiti kənd təsərrüfatının baxımından əlverişlidir. Burada iki böyük geomorfoloji vahid ayırmaq olar: 1. Lənkəran ovalığı, 2. Talış dağları. Rütubətli subtropik iqlim, düzənlik relyef rütubətli subtropik əkinçiliyinin və fəraş tərəvəzçiliyinin inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır.

Dağlıq relyef heyvandarlığın bütün sahələrinin o cümlədən arıçılığın inkişafı üçün əlverişlidir.

Problemin tədqiqi və nəticələrin təhlili. Xəritələrin coğrafi əsasına aşağıdakılar aiddir: relyef, hidroqrafiya, bitki örtüyü və qrunt, yollar və rabitə vasitələri, sosial-iqtisadi obyektlər. Bu məzmun elementlərinin hər birinin öz təsvir olunma üsulları vardır.

Hər bir xüsusi xəritədə xüsusi məzmun əlavə, bir sıra coğrafi elementlər də göstərilir, yəni bu xəritələr müəyyən coğrafi əsasla malik olurlar.

Coğrafi əsas elementlərinin seçilməsi xüsusi xəritənin nəinki mövzusunun, həmçinin təsvir olunan ərazinin coğrafi xüsusiyyətindən də asılıdır. Məsələn, Arxangelsk vilayətinin iqtisadi xəritəsində relyef göstərilməsə də Azərbaycan Respublikasının iqtisadi xəritəsinin coğrafi əsasına relyef daxil olmalıdır, ona görə ki, burada relyef kənd təsərrüfatının yerləşməsinə (suvarma və dəmyə əkinçiliyə, ayrı-ayrı bitkilərin yerləşməsinə şaquli zonallığa və s.) əhəmiyyətli təsir göstərir» [3, s.269].

Relyef kənd təsərrüfatı işlərinin təşkilinə, məhsuldarlığa, eroziyanın və ziyanvericilərin yayılmasına morfo-metrik göstəriciləri ilə böyük təsir göstərir. Morfo-metrik göstəricilər böyük olan yerlərdə eroziya prosesi şiddətlə gedir. Meyvəliyin, üfqi və şaquli parçalanmanın kiçik qiyməti kənd təsərrüfatı işlərinin təşkili üçün əlverişlidir. Kənd təsərrüfatı xəritələrində relyef əsas etibarilə yuma üsulu ilə verilir. Onu hipsometrik üsulla da vermək olar. Bu təxmini də olsa relyefin kənd təsərrüfatına təsirini təhlil etməyə imkan verir. Kənd təsərrüfatı xəritəsinin üzərinə yüksəklik qurşaqlarının sərhəddini (1000m, 2000m, 3000m və s.) köçürülməklə yüksəklik qurşaqları üzrə kənd təsərrüfatının yerləşməsinə təhlil etmək olar. Rayon ərazisində Burovar (686 m), Dizdoni və Qızılcaya silsilələri vardır. Relyefin maksimal hündürlüyü Kəmərgöy zirvəsi (2493 m), minimal hündürlüyü isə 27 m təşkil edir (Xəzər dənizinin sahili). Səlyan düzü və Qızıllağac körfəzinin sahilləri bataqlıqlaşmışdır.

Hidroqrafiya. İqtisadi-coğrafi rayonun əsas çayları aşağıdakılardır: İncəçay, Göy-təpə, Viləşçay, Bolqarçay, Lənkəran, Təngərud və Astaraçay. Burada Xanbulançay deryaçası da vardır. Çayların böyük suvarma və hidroenerji ehtiyatları vardır. Suvarılan torpaqlar əsas etibarilə Lənkəran ovalığındadır. İqtisadi-coğrafi rayonun sahilində Qızıllağac körfəzi vardır. Hidroqrafiya xəritədə mavi rəngdə hərəkət xətləri üsulu ilə verilməlidir.

Bitki örtüyü. Bitki örtüyü areallar üsulu ilə təsvir edilir. Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonunun bitki örtüyünü iki böyük qrupa ayırmaq olar: Təbii və antropogen.

Xüsusi mühafizə olunan ərazilər: İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində beş xüsusi mühafizə olunan ərazi vardır: Hirkan milli parkı, Qızıllağac dövlət qoruğu, Rvorud, Zuvand və Hirkan yasaqlıqları.

Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayoununda yarımsəhra, səhra, düzən gölməçilik və subasar çəmənələr, kserofit seyrək meşəlik, kolluqlar, meşələr və s. yayılmışdır. Onların areallarını şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Sabit və dəyişkən areallar. Sabit areallar bütöv xətlə, dəyişkən areallar isə qırıq-qırıq xətlərlə göstərilir. Arealların təsvir olunmasının aşağıdakı üsulları vardır:

Xəritələrdə arealların sərhəddini bütöv, yaxud qara xətlə göstərməklə yanaşı, arealı ştrixləməklə, konturlu şərti işarələrlə (çox halda arealın sərhəddini göstərməməklə), areal daxilində yazı ilə (obyektin yazısı), bədii şərti işarə ilə (məsələn, balıq şəkli, heyvanın kəlləsi və s.) təsvir edilir. Axırncı üç üsul arealın sərhəddi dəqiq məlum olmadıqda (məsələn, bəzi dəniz heyvanlarının), yaxud da sərhəd xəttinin məqsədindən asılı olaraq lazım olmadıqda tətbiq edilir.

Eyni bir xəritədə müxtəlif şəkilli və rəngli xətlərlə bir neçə arealı (hətta onlar bir-birinin üzərinə düşsələr belə) göstərmək olar. Bu bir çox obyekt və hadisələrin (məsələn, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərinin) arealında ola bilər [4, s.231].

Bu bitkilər çimli dağ-çəmən, bozqır dağ-çəmən, tipik qonur dağ-meşə, löslü qonur dağ-meşə, sarı dağ-meşə, psevdonodzollu-sarı, podzolu-sarı-qleyli, yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə, tipik qəhvəyi dağ-meşə, karbonatlı və qismən bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə, açıq sağılı (boz qəhvəyi), çəmən-şabalıdı, çəmən-boz, subasar allüvial-çəmən, çəmən-bataqlıq, lilli-bataqlıq, çürüntülü-bataqlıq torpaqlarda yayılmışlar. Bundan başqa iqtisadi-coğrafi rayon ərazisində şoranlar və şorakətlər (Qızılağac körfəzi saihllərində), qumluqlar (Qızılağac körfəzi saihllərində), çılpaq qayalıqlar (Kömürgöy zirvəsinin cənub-şərqində, Lənkərançay və Vəşərsu çayları arasında), suvarılan, bəzən də becərilməyən torpaqlar da vardır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı torpaqları üzərində üç mülkiyyət forması mövcuddur: 1. Dövlət 54,9 % (333 152 ha), 2. Bələdiyyə – 19,7 % (119 508 ha) və xüsusi 25,4 % (154 011 ha) [1, s.340].

İqtisadi-coğrafi rayonda sənaye məhsullarının həcmi 66 384, 1 min manat, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 550 836, 5 min manat, əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər 299 759,8 min manatdır (1, s.27) (2013).

Yaşayış məntəqələri. İqtisadi-coğrafi rayon respublikamızda əhalinin ən sıx məskunlaşdığı rayonlardan biridir. Əhalinin maksimal sıxlığı Masallı rayonunda müşahidə edilir. Burada əhalinin sıxlığı bir kvadrat kilometrə 294 nəfərdir. Minimal sıxlıq (bir kvadrat kilometrə 58 nəfər) Neftçala rayonunda müşahidə edilir. Ardıcıl olaraq Biləsuvar (69), Lerik (74), Yardımlı (94), Lənkəran (141), Cəlilabad (143), Astara (164) qeyd edilə bilər [1, s.288]. İqtisadi-coğrafi rayonun ən iri yaşayış məntəqələri rayon mərkəzləri: Masallı, Lənkəran, Astara, Lerik, Yardımlı, Cəlilabaddır. Nisbətən iri yaşayış məskənləri isə Banka, Nərimanabad, Şahağac, Üçtəpə və s.-dir.

Böyük miqyaslı kənd təsərrüfatı xəritələrində yaşayış məntəqələrinin yolları da göstərilir. Lakin tematik xəritələrdə əksər hallarda yaşayış məntəqəsi punsonlarla (balaca dairələrlə) göstərilir.

Yollar və rabitə vasitələri kənd təsərrüfatı xəritələrinin əsas coğrafi məzmunu hesab edilə bilər. Kənd təsərrüfatı xəritələrində yollar (avtomobil, dəmir yolu) hərəkət xətləri üsulu ilə təsvir olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi rayonda dəmir yolu nəqliyyatı da inkişaf etmişdir. Bu hazır kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınması, satışın təşkili üçün çox böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasının təsviri üsulları. İqtisadi-coğrafi rayonda əsas kənd təsərrüfatı ixtisaslaşması sahələri aşağıdakılardır: 1. Rütubətli subtropik əkinçilik, tərəvəzçilik və tütüncülük. 2. Üzümçülük, taxılçılıq. 3. Heyvandarlıq. 4. Yay və qış otlalarında ətlik-yunluq heyvandarlığı. Bunlar areallar üsulu ilə təsvir olunurlar. İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində əkilən üzüm, tütün, düyü, günəbaxan, qarğıdalı, feyxoa, çay, nar, limon, portağal, xurma, əncir və s. bədii şərti işarələrdə təsvir olunurlar. Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı rayonlarının sərhəddi bütöv və qırıq-qırıq xətlərdə göstərilir. Əsas təsvir üsulu areallaar üsuludur. İstehsal müəssisələri (fabriklər, zavodlar və s.) miqyassız şərti işarələrlə göstərilir.

Sosial-iqtisadi obyektlər zavod, fabrik, məktəb, uşaq bağçası, idman-sağlamlıq mərkəzləri miqyassız şərti işarələrdə göstərilir.

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtibi. Digər tematik xəritələr kimi kənd təsərrüfatı xəritələrinin də tərtibinin iki əsas üsulunu qeyd etmək olar: 1. Kameral, 2 . Çöl.

Çöldə xəritə tərtibi çox zəhmət, vaxt və vəsait tələb edir. Kameral işlər nisbətən ucuz başa gəlməsi və az dəqiqliyi ilə səciyyələnilir. Hazırda bu xəritələrin tərtibində aerokosmik materiallar geniş tətbiq edilir. Torpaqların bölgüsü, fermer təsərrüfatının yaradılması ilə əlaqədar olaraq çöl ölçmə və planalma işləri xeyli çoxalmışdır.

Aerokosmik şəkillər tez hazır olmaları, məlumatın bolluğu və s. əlamətləri ilə səciyyələnilir. Aerokosmik şəkillər əsasında kənd təsərrüfatı xəritəsi tərtib edən zaman zəruri halda əraziyə gedib, dəqiqləşmələr aparmaq lazım gəlir.

Xəritələrin tərtibini iki üsulla aparmaq olar:

- 1) Klassik üsullar (CİS texnologiyası yaranana qədər)
- 2) Müasir üsullar (CİS texnologiyası yaranandan sonra)

1) Klassik üsullar dedikdə xəritənin əl ilə tərtibi başa düşülür. Bu zaman xırda köməkçi vasitələrdən də istifadə edilə bilər. Klassik üsulla xəritəni tərtib etmək üçün Pantoqraf adlanan alətdən istifadə olunur. Bu alətin köməyi ilə xəritəni həm böyütmək, həm də kiçiltmək, digər xəritədən məlumatları xəritənin üzərinə köçürmək olar. Bu zaman işıq stolundan (masasından) istifadə olunur. Bu üsul primitiv olsa da, uzun müddət istifadə olunmuşdur. Bu masanın köməyi ilə tələb olunan məlumatlar müxtəlif xəritələrdən götürülür, sonra üst-üstə salınmaqla yekun xəritə hazırlanır. Uzun müddət kartoqrafiya fabriklərində xəritələrin müxtəlif məzmun elementləri şəffaf kağızda işlənmiş, sonra xəritə hazırlanmışdır. Hazırda bu iş buna oxşar şəkildə Arc GIS proqramında icra edilir. Klassik üsulla xəritə tərtib edildikdə yazılar xüsusi maşında yazılır (Diatayp). Sonra onlar lansetlə (cərrah bıçağı) kəsilir, xəritəyə yapışdırılır və xəritənin müəllif orijinalı hazırlanır. Xəritə tərtibinin digər üsulu damalar üsuludur. Bu üsul ilə xəritə tərtibi primitiv olub, çox zəhmət tələb edir. Dəqiqliyi aşağıdır. Xəritə tərtibinin fotomexaniki üsulu da vardır. Fotomexaniki üsulun mahiyyəti odur ki, xəritə tərtibində istifadə olunacaq bütün xəritələrdən lazım olan məlumatlar şəkli çəkilməklə əldə olunur. Məsələn, xəritədən çayları götürmək istəyiriksə, şəkil çəkəndə bütün xəritələr tələb olunan miqyasla gətirilir və şəkil çəkilir. Bundan sonra lazım olan məzmun elementləri həmin xəritələrin üzərindən götürülür. Bu üsulda əl əməyi nisbətən azdır, dəqiqlik nisbətən yüksəkdir. Bundan sonra məzmun elementlərini işıq stolunun üzərində işləməklə götürmək olar. Klassik üsullar hazırda yardımçı (köməkçi) üsul kimi istifadə olunur. GIS texnologiyasının meydana gəlməsi, kompüterin istifadə olunması bu işi xeyli asanlaşdırmış və dəqiqləşdirmişdir. Aşağıdakı kompüter proqramları ilə xəritə tərtib etmək olar:

- 1) Arc GIS proqramı,
- 2) Corel Draww proqramı

Arc GIS proqramı ilə xəritənin tərtibi kifayət qədər sadə, rahat və dəqiqdir. Bu proqramda xəritə tərtibinin ən ümumi ardıcılığı belədir.

- 1) Xəritə skaner olunur, yəni şəkli çəkilir;
- 2) Həmin şəkil kompüterə köçürülür.

3) Skaner kompüterə atılır. Proqrama daxil olunur. Hər bir komponent ayrı-ayrılıqda işlənir. Bu zaman iki üsul mümkündür.

Skaner olunmuş xəritə hazır xəritədir, yəni müəllif orijinaldır, onu yalnız kompüterdə işləmək lazımdır. Belə ki, müəllif ona lazım olan xəritəni klassik qaydada özü tərtib edir. Yalnız xəritəni elektron varianta gətirmək və proqramda işləmək lazımdır. Bu iş nisbətən asandır. Bunun üçün hər bir komponentin üzəri ilə gedilir. Xəritə rəqəmsal hala salınır. Adların yazılması prosesi Word proqramında olduğu kimi olur. Yəni tələb olunan ölçüdə və rəngdə coğrafi ad yazılır və öz yerinə qoyulur. Adların yerləşdirilməsində ən ümumi prinsip ondan ibarətdir ki, ad obyektin sağında çərçivəyə paralel olsun. Digər işlər ümumi kartoqrafik qaydaya tabe olmaqla icra olunur. Çayla-rın, yaşayış məntəqələrinin və s. adı standartda uyğun yazılır. Şərti işarələri işləmək üçün kataloqa daxil olurlar, işarə kataloqdan götürülür və öz yerinə qoyulur. Kataloqda hətta bir şərti işarədən bir neçəsi vardır. Rənglənmə prosesi COLOR bölməsinə daxil olmaqla icra edilir. Konturların rənglənməsi adı qaydada, yəni tək-tək və kollektiv formada ola bilər. Tutaq ki, eyni vaxtda 5 ədəd kontur yaşıl rənglə rənglənməlidir. Bunun üçün həmin konturlar qeyd olunur və tələb olunan rəngin üstündən vurulur və eyni vaxtda bir neçə kontur rənglənir. Rənglənmə, rəng seçimi Arc GIS proqramında çox zəngin və müxtəlifdir. Arc GIS proqramında rənglərin müxtəlif tündlüyü çox asanlıqla təmin edilir. Məsələn, hipsometrik xəritədə. Bu proqramda rənglərin bir-birinə qarışması baş vermir. Rəng sərhədləri çox asanlıqla ayrılır. Legendanın hazırlanması xəritənin tərtibi prosesi ilə paralel aparılır. Çərçivənin hazırlanması üçün çoxlu sayda çərçivə formaları vardır. Bununla yanaşı müəllif istənilən çərçivə formasını özü də yarada bilər. Bunun üçün mövcud çərçivəni dəyişdirmək, təzələmək və s. işlər görməklə işi asanlaşdırmaq mümkündür [2,3].

2) GIS texnologiyası ilə xəritə tərtib edən zaman 2-ci ən çox istifadə olunan üsul ayrı-ayrı məzmun elementlərinin seçilməsi və xəritə üzərində göstərilməsidir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı məzmun elementləri laylar və ya təbəqə şəklində göstərilir. Məsələn: çaylar bir təbəqə, yaşayış məntəqələri, yollar və s. ayrı-ayrı təbəqələr şəklində seçilir və üst-üstə salınır [4,7,8].

Təbəqələrlə xəritə tərtibinin ən mühüm üstünlüyü ondan ibarətdir ki, hər bir elementi məsələn, çayı ayrıca müşahidə etmək, yoxlamaq olur və s. Ən sonda təbəqələr üst-üstə salınır və xəritə alınır. Bu zaman ən vacib şərt təbəqələrin eyni miqyaslı olmasıdır. Onların eyni miqyaslı olmasının komanda sətrində tələb olunan miqyası yazmaqla təmin etmək olur. ArcGIS proqramı ilə xəritə tərtib olunduqdan sonra onun yoxlanılmasına başlanılır. Müəllif onu redaktə edir, yoxlayır və nəşrə hazırlayır.

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi. Xəritənin təhlili və qiymətləndirilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Xəritəni təhlil etmək üçün onun tərtib olunma üsullarını, bütövlükdə xəritəni mükəmməl bilmək lazımdır. Xəritənin təhlili əsas etibarilə aşağıdakı müddəalara əsasən aparılır.

1) Riyazi əsasın təhlili - bu təhlildə xəritənin miqyası, proyeksiyası, koordinat şəbəkəsi, komponovkası, xəritənin bölünməsi və nomenklaturası təhlil edilir. Bu zaman təhlil edən şəxs miqyasına görə xəritənin hansı qrupa aid olduğunu müəyyən edir. Əgər miqyas 1:600000-dirsə, orta, 1:50000-dirsə böyük və s. Proyeksiyaya görə təhlil etdikdə müəyyən edilir ki, xəritə hansı proyeksiyada tərtib edilib. Belə ki, xəritədə proyeksiyanın düzgün seçilməsi çox şeyi müəyyən edir. Proyeksiyanın seçilməsinə ərazi, işin məqsədi və s. təsir göstərir. Koordinat şəbəkəsinə görə təhlil zamanı xəritə üzərində hansı koordinat şəbəkələrinin olduğu müəyyən edilir. Məsələn, topoqrafik xəritədə həm düzbucaqlı, həm də coğrafi koordinat şəbəkəsi vardır. Tematik xəritələrdə meridian və paralellər göstərilirdi üçün orada coğrafi koordinat şəbəkəsi vardır. Yəni, coğrafi koordinatları təyin etmək mümkündür. Xəritələrin bölünməsi və nomenklaturası əsas etibarilə topoqrafik xəritələrin üzərində göstərilir. Bütün topoqrafik xəritələrdə miqyasla yanaşı nomenklaturanın göstərilməsi vacibdir. Onun göstərilməməsi böyük nöqsandır. Xəritənin komponovka elementlərinə görə təhlili zamanı əsas etibarilə çərçivəyə fikir verilir. Topoqrafik xəritələr üçün standart çərçivə forması mövcuddur. Tematik xəritələrdə isə çərçivə sərbəstdir. Lakin çərçivə xəritənin gözəlliyini təmin etməlidir. Elə edilməlidir ki, bütün legenda çərçivənin daxilində yerləşə bilsin.

2) Məzmun dolğunluğunun təhlili. Bu təhlildə xəritə üzərində müəyyən bir ərazidə məsələn: sahəsi 1 kv.dm. olan ərazidə göstərilən obyektlərin miqdarı başa düşülür. Əgər biz xəritə üzərində hər hansı bir balaca bir ərazi ayıraraq, ona baxsaq, orada olan obyektləri saymaqla xəritənin dolğunluğu haqda məlumat əldə edə bilərik. Dolğunluğa təsir göstərən ən mühüm amil xəritənin 'miqyasıdır'. Çünki miqyas böyüdükcə daha çox obyekt xəritədə göstərilə bilər. Dolğunluğa təsir göstərən ikinci amil generalizasiyadır. Generalizasiya zamanı xırda obyektlər atılır, məlumat azalır. Digər amil kimi ərazinin xüsusiyyəti qeyd edilə bilər. Yer üzərində nə qədər çox obyekt olarsa, o xəritədə daha dolğun göstərilər. Məs: Abşeron yarımadasının yaşayış məntəqələri xəritəsində çoxlu sayda yaşayış məntəqəsi göstərilə bildiyi üçün bu xəritənin dolğunluğu böyük olur.

3) Xəritənin həqiqətə uyğunluğunun təhlili. Bu təhlil zamanı xəritə üzərindəki məlumatların Yer üzərindəki məlumatların miqdarına uyğunluğu, üst-üstə düşməsi təhlil edilir. Topoqrafik xəritənin həqiqətə uyğunluğu bilavasitə çöldə yoxlanılır. Bunun üçün əraziyə gedilir və alətlərin köməyi ilə ölçmə işləri aparılır. Sonra xəritəyə baxılır. Alınmış nəticələrin üst-üstə düşməsi yoxlanılır.

4) Həndəsi dəqiqliyin təhlili. Həndəsi dəqiqlik dedikdə obyektlərin xəritədə öz yerində göstərilməsi başa düşülür. Həndəsi dəqiqlik topoqrafik xəritələrdə çöl ölçmələri zamanı təmin edilir. Yəni, planalma elə aparılır ki, hər bir obyekt xəritə üzərində öz yerində olsun. Tematik xəritələrdə müəllif həndəsi dəqiqliyi müxtəlif xəritələrlə müqayisə etməklə, aerokosmik şəkillərdən istifadə etməklə təmin edir. Həndəsi dəqiqlik təmin edilməsə koordinatın təyin olunması, sahənin, uzunluğun hesablanması səhv nəticə verir.

5) Müasirliyin təhlili. Müasirliyin təhlili dedikdə xəritənin nə dərəcədə yeni olması başa düşülür. Məsələn, hava proqnozu xəritələrində verilmiş proqnozun konkret olaraq hansı tarixə aid olunması müəyyən edilir. Ona görə ki, sinoptik məlumatlar çox dəyişkəndir. Məhz buna görə də bütün xəritələrdə onun hazırlanma tarixi göstərilir. Bu yolla xəritədən istifadə edən şəxs əldə etdiyi məlumatların hansı dövrə, vaxta aid olduğunu müəyyən edir. Tarixi xəritələrdə də müasirliyi təmin etmək üçün xəritədə hansı dövr təsvir olunduğu mütləq yazılır. Xəritənin təhlil dedikdə onun bütün məzmun elementlərinin hər hansı bir məqsədlə dəqiq və hərtərəfli tədqiqatı başa düşülür. Məsələn, kənd təsərrüfatı xəritələrinin təhlili əsas etibarilə xəritənin kənd təsərrüfatı işinə nə dərəcədə yararlılığı məqsədilə təhlil edilir. Əhali xəritələrinin təhlilində təhlil mütləq elə istiqamətdə aparılmalıdır ki, bu xəritənin əhalinin tədqiqinə nə dərəcədə yararlı olması müəyyən edilsin.

Kənd təsərrüfatı xəritələrinin qiymətləndirilməsi. Xəritələrin qiymətləndirilməsi həmin xəritənin bu və ya digər iş üçün nə dərəcədə yararlı olmasının müəyyən edilməsidir. Qiymətləndirmə zamanı ən sonda xəritəyə yekun qiymət verilir. Yəni bu xəritə istənilən məqsəd üçün nə dərəcədə yararlıdır. Qiymətləndirmə aşağıdakı amillər üzrə aparılır:

1) Xəritənin tərtibinin qiymətləndirilməsi - xəritə elə tərtib edilməlidir ki, o istifadəçi tərəfindən yararlı hesab edilsin, tələbata cavab versin və xəritə qarşısında qoyulan bütün tələblərə cavab versin. Xəritəni qiymətləndirən zaman onun oxunaqlığı, yəni xəritəyə baxdıqda məlumat alınması, nə səviyyədə olması müəyyən edilir. Xəritə yaxşı tərtib edilməyibsə, rəng düzgün seçilməyibsə, xəritənin oxunaqlığı pis vəziyyətdə olur.

2) Təsvirin dəqiqliyi xəritənin obyektləri düzgün təsvir etməsidir. Ən vacib şərt rənglərin düzgün seçilməsidir. Yanaşı konturlar elə rənglənmişdir ki, xəritəyə baxanda obyektlərin müxtəlif olması bilinsin. Əgər torpaq xəritəsidirsə, elə rəng seçilməlidir ki, xəritəyə baxdıqda həmin rənglərin müxtəlif torpağı göstərdiyi bilinsin. Ştrixləmədə elə seçim olmalıdır ki, oxşarlıq olmasın. Əks halda xəritə pis qiymətləndirilə bilər.

3) Xəritənin qiymətləndirilməsinin ən mühüm amillərdən biri elmiliyin təmin edilməsidir. Bu zaman xəritəyə baxdıqda obyektlər arasında əlaqə onların bir-birilə vəhdəti aydın seçilməlidir. Məsələn, hidroqrafiya, yaşayış məntəqələri və yollar bir- birilə əlaqəlidir. Bu vəhdət xəritədə öz əksini tapmalıdır. Azərbaycan ərazisinin xəritələrinin tərtibində həmişə çalışmaq lazımdır ki, obyektin rəngi onun təbii formasına uyğun olsun. Əks halda qiymətləndirilmə zamanı xəritəyə aşağı qiymət verilə bilər.

Qiymətləndirmənin sonunda rəy hazırlanır. Rəydə aşağıdakılar öz əksini tapmalıdır:

1) Xəritənin adının düzgünlüyü və xəritənin məzmununa uyğunluğu.

2) Miqyasının düzgün seçilməsi.

3) Proyeksiyanın düzgün seçilməsi.

4) Xəritənin məzmun elementlərinin tamlığı. Yəni xəritədə göstərilməli olan bütün məlumatlar göstərilirmi?

5) Məzmun elementlərinin təsnifatını hazırlamaq. Onların sıx əlaqəli verilib- verilməməsinin müəyyən edilməsi.

6) Xəritənin seçilmiş miqyasının, tərtibatının tərtib olunma üsulunun xəritənin məzmununa uyğunluğu.

7) Xəritədə olan obyektlərin həndəsi dəqiqliyi. Yəni hər bir obyekt öz yerində göstərilibmi? Onların koordinatları təyin edildikdə həqiqətə uyğundurmu?

8) Generalizasiyanın keyfiyyəti.

9) Xəritənin müasirliyi. Yəni istifadə olunan məlumatlar yenidirmi?

10) Xəritənin yazılarının düzgün seçilib-seçilməməsi.

11) Xəritənin çərçivəsinin vəziyyəti, yəni çərçivə xəritənin məzmununa, bədii tərtibatına uyğundurmu? Əks halda xəritə oxunmaz, aydın olmaz.

12) Ümumi nəticə. Burada xəritənin haqqında ümumi fikir, rəy söylənilir. Ümumi rəy təxminən belə formada olur.

Xəritənin miqyası, proyeksiyası, tərtib olunma üsulları düzgün seçilmişdir. Lakin şərti işarələrin seçilməsində müəyyən nöqsanlar vardır, məsləhət olardı ki, çərçivənin daxilində xəritənin məzmun elementlərinin şəkli göstərilsin. Məsələn, bitki xəritəsinin çərçivəsinin daxilində reliktdən və endemik bitkilərin şəkllərinin göstərilməsi əhəmiyyətli xəritədə müxtəlif millətlərin şəkllərinin göstərilməsi məqsəduyğun olardı. Ümumiyyətlə, xəritə tərtibinə əla, yaxşı, kafi və s. qiymətləndirmək olar.

Nəticələr

1. Lənkəran – Astarə iqtisadi-coğrafi rayonu respublikamızın iqtisadi həyatında mühüm rol oynamasına baxmayaraq, onun hələ də em və texnikanın müasir səviyyəsinə uyğun iri miqyaslı xəritəsi yoxdur. Belə bir xəritənin tərtibi üçün respublikamızda Dövlət Statistika Komitəsində kifayət qədər yeni məlumatlar vardır.
2. Fermer təsərrüfatının və onların yerləşdiyi ərazinin planlarının hazırlanması sahəsində çoxlu işlər görülməlidir. Belə planlar fermerə və müvafiq təşkilatlara təqdim olunmalıdır.
3. İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı sahələri üzərində monitoring aparılmalı, xəritə və planların təzələnməsi həyata keçirilməlidir.
4. İqtisadi-coğrafi rayon ərazisində kənd təsərrüfatı işlərinin səmərəli təşkili üçün yardımçı

- xəritələrin, məsələn, ərazinin iri miqyaslı topoqrafik xəritələri, relyefin morfometrik xəritələri, landşaft xəritələri və s. tərtib edilməlidir.
5. Hər bir inzibati rayon üzrə kənd təsərrüfatının Coğrafi İnformasiya Sisteminin yaradılması. Məsələn, Masallı rayonunda neçə hektar kənd təsərrüfatına yararlı sahə vardır? Burada nə əkilir? Məhsuldarlıq nə qədərdir? Neçə ədəd fermer təsərrüfatı vardır? və s. Bir sözlə kənd təsərrüfatına aid olan bütün məlumatlar rayon ərazisi üzərində yazılmalıdır. Kənd təsərrüfatı CİS-nin kənd təsərrüfatının idarə edilməsi, onun səmərəli inkişaf etdirilməsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu rayonun kənd təsərrüfatı ilə maraqlanan hər bir şəxs rayonun üstündən vurmaqla ona lazım olan bütün məlumatları kompüterdə oxuya bilər.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikası. Milli Atlas. Bakı: Dövlət Torpaq və xəritəçəkmə Komitəsi. Kartografiya fabriki, 2014, 444 s.
2. Bayramov R.V. Xəritəçilik və coğrafi informasiya sistemləri. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin BDU filialının əsərləri, II c., Bakı, 2009, s.40-47.
3. Piriyev R.X. Kartografiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2015, 438 s.
4. Mehdiyev A.S., İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2010, 232 s.

Rus dilində

5. Atlas Азербайджанской ССР. Главное Управление Геодезии и Картографии Государственного Геологического Комитета СССР. Баку-Москва, 1963, 213 с.
6. Atlas Азербайджанской Республики. Главное Управление Геодезии и Картографии при Совете Министров СССР. Москва, 1979, 20 с.
7. Берлянт А.М. Картография. Москва: КДЦ, 2010, 326 с.
8. Берлянт А.М. Образ пространства: Карта и информация. Москва: Мысль, 1986, 240 с.

İngilis dilində

9. The informative cartographic reference book of Azerbaijan, Chevron, Baku, 1999-2000, 201 pp.

Dünyanın bitkiçilik (əkinçilik) sahələrinin coğrafiyası

Qəribova Arzu Pirmət qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Tarix və coğrafiya fakültəsi

IV kurs bakalavr

E-mail: arzuqribova@gmail.com

İctimai əmək bölgüsünün əsas prinsiplərinin inkişaf prosesində “**kənd təsərrüfatı**” 2 əsas sahəyə –**əkinçilik(bitkiçilik)** və **heyvandarlığa** bölünmüşdür. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının hər 2 sahəsi bir-birinə paralel şəkildə inkişaf etmişdir. Dünya kənd təsərrüfatının əsas sahəvi strukturunu – bitkiçilik təşkil edir. Bitkiçilik yüngül və yeyinti sənayesi ilə yanaşı heyvandarlıq üçün yem bazası hesab olunur. Hal-hazırda bitkiçilik sahəsində **6000-dən** çox mədəni bitki növündən istifadə edirlər ki, onunda təqribən **800** növü daha çox yayılmışdır.

Dünya əhalisinin sayının artma tendensiyası kənd təsərrüfatı sahələrinin paralel şəkildə inkişafına təsir edir. **Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti** dedikdə - hər cür bitki-heyvan mənşəli məhsulun baxımı, bəslənməsi, yetişdirilməsi, qorunması və mexanikləşdirmə fəaliyyətləri nəzərdə tutulur. Bitkiçiliyin strukturu haqqında fikirlər -əmtəlik məhsulların tərkibinə və əkinin strukturuna görə qiymətləndirilir. **Qeyd:** Bitkiçiliyin belə də tərif verə bilərik-bitkilərin **ərzaq, heyvan yemi** və **dekorativ(bəzək)** məqsədlər üçün yetişdirilməsidir. Əkin strukturuna diqqət etsək görürük ki, Hindistan ərazisində əkin sahəsinin **70%-ni** yerli ərzaq bitkiləri, **30%-ni** isə yem və texniki bitkilərin payına düşür. Deyilənləri ümumiləşdirib onu söyləyə bilərik ki, bitkiçiliyin başlıca sahələri – **dənli bitkilər, texniki bitkilər, tərəvəz və bostan bitkiləri, yem bitkiləri, sitrus bitkilər** və s. aiddir. Elmi texniki tərəqqidən sonra bitkiçilik sahəsi xeyli inkişaf etdi. Yeni bitki sortlarının müxtəlif formaları ortaya çıxdı. **Mikrobiologiya** və **biotexnologiyanın** inkişafı nəticəsində bitkinin müəyyən sortlarını dəyişdirmək mümkün oldu.

Texniki bitkilərin sənayedə istifadəsi və regional bölgüsü

Sənayedə xammal kimi istifadə olunan bitkilər “**texniki bitkilər**” adlanır. **Qeyd:** Yüngül və yeyinti sənaye sahəsi üçün xammal bazası olmaqla yanaşı, texniki bitkilərin tullantıları heyvandarlıqda “**yem ehtiyatı**” kimi geniş miqyasda olunur. Əsas texniki bitkilər 3 böyük qrupda cəmlənmişdir:

- ✓ **Texniki bitkilər:** Bu qrupa pambıq, cut, çətənə, lifli kətan, sizal(aqava) və s. texniki bitkilər aiddir.
- ✓ **Şəkərli texniki bitkilər :** Şəkər qamışı və şəkər çuğunduru meyvəköklü bitkilər olaraq bu qrupa aid edilir.
- ✓ **Yağlı texniki bitkilər:** Soya paxlası, küncüt, günəbaxan, yağlı palma, yağlı kətan, yer fındığı(araxis), zeytun ağacı, xardal və s. yağlı texniki bitkilər hesab olunur.

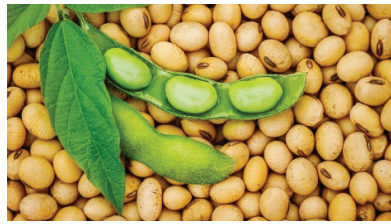
Qeyd: pambıq, kətan, çətənə həm yağlı, həm də lifli bitki hesab olunur.

Yağlı texniki bitkilər və həmin bitkilərin yayılma arealı

Yağlı texniki bitkilər qrupuna müxtəlif bitkilər aid edilir. Bu növ texniki bitkilər xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından sonra sürətlə yayılmağa başladı. Bu qrupun əsas bitkiləri –**soya paxlası, raps, yağlı palma, günəbaxan, küncüt, zeytun ağacı, yer fındığı(araxis), yağlı kətan, xardal** və s. hesab olunur.

Soya paxlası

Elmi texniki tərəqqi dövründən sonra ən tanınmış yağlı texniki bitki hesab olunur. Bu bitki istisəvən bitki olub, subtropik iqlim qurşağında geniş şəkildə becərilir. Soya bitkisi torpağa, gübrəyə və suvarma sisteminə qarşı həssas və tələbkardır. Soyanın vətəni əvvəllər (**XX əsrin ortalarına qədər**) Çin və ABŞ olsada, lakin indi dünyanın 60-dan çox ölkəsində becərilir. Soya paxlası qarğıdalı bitkisi ilə növbəli şəkildə əkilir. Bu proses ABŞ-ın “**qarğıdalı qurşağı**” daxilində daha çox diqqəti cəlb edir. Hal-hazırda dünyada yığılan soya paxlasının 47%-nə qədəri Şimali Amerikanın payına,

20%-i Asiya regionunun, 33%-i isə Cənubi Amerikanın payına düşür. Soyanın ümumi yığımının 20%-i ixracını təşkil edir. ABŞ regionunda həm ixracatçı və istehsalçı kimi tanınır. Təqribən hər il bu regionda **85 mln. ton** soya istehsal olunur ki, bu məhsulunda **65%-i (55 mln-ton)** dünya bazarına çıxarılır. Statistik göstəricilərə (2007-2010) əsaslanıb deyə bilərik ki, “**soya paxlası**” bitki üzrə ABŞ – 1-ci, Brazilya 2-ci, Argentina-3-cü, Çin Xalq Respublikası isə 4-cü yerdə qərar tapıb. Son 15 il (2005-

2010) ərzində soya yığımının ümumi məhsul kütləsi **210 mln tona**, əkin üçün yararlı olan əkin sahəsi isə **70 mln. hektara**, orta məhsuldarlıq isə **22 sent/ha** –a çatmışdır.

Raps

Bu yağlı texniki bitki kələçöçəyikimilər fəsiləsinin kələm cinsinə mənsub bitki növüdür. Hal-hazırda rapsın 2 növü: **yazlıq** və **payızlıq** növü vardır. Raps Asiya mənşəli bitki olub, lakin Şimali Amerika və Avropa bu bitkinin əkib-becərilməsi ilə yaxından məşğul olur. Bu bitkinin orta illik yığımı **33 mln.tondan** yuxarı olur. Son zamanlar iri istehsalçılar sırasında **AFR, Böyük Britaniya və Fransa** və s. kimi dövlətlərin adını çəkmək olar. Məhsulun yarısı Asiya regionunun payına düşür. Məhsulun **25%-ni ÇXR**, **20%-ni** isə Hindistan verir.

Qeyd: Rapsın (**yazlıq raps**) yağından sabun bişirmə; lak-boyaq; metallurjiya; toxuculuq və s. sənaye sahələrində geniş istifadə olunur. Turşulu yağışların təsiri raps əkin sahələrinə mənfi təsir edir. XX əsrin sonlarından başlayaraq bu bitki növündən “**biodizel**” almağa başladılar.

Küncüt

Küncüt bitkisi tərkibində olan yağın miqdarına görə birinci yeri tutur. Toxumlarında **65%-ə** qədər yağ, **18%** zülal və **10%-dən** çox karbohidrat vardır. Bu bitki **Sudan, Həbəşistan(Eriteriya), Venesuela, Hindistan, Meksika, Nigeriya, Qvatemala, Türkiyə** və s. becərilir. Küncüt cinsinin əsas becərilmə vətəni Mərkəzi **tropik** və **Suptropik** ölkələr hesab olunur. **Qeyd:** Sarı rəngli iysiz bitki olub, sabun istehsalında, tıbdə və şirniyyat məmulatlarının hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Günəbaxan

Mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsinə mənsub olan bitki cinsidir. Onun toxumlarında **60%-ə** qədər piy yağı mövcuddur. “**Jmix**” heyvan yemi günəbaxan toxumunu emalından alınır. Günəbaxanın

gövdəsindən **viskoz** və **kağız** istehsal olunur. Bu bitkinin əsas vətəni Şimali Amerikanın çöl sahələridir. XVIII əsrdə Avropaya daha sonra isə Rusiyaya gətirilmişdir. Bu bitkinin ən geniş yayılmış növü **yağlı** və **çırtlama** növləridir. Bu növlərin əsas ixracatçıları **Ukranya, Rusiya** və **Cənubi Avropa** ölkələri hesab olunur. Dünyada günəbaxan bitkisinin ümumi istehsalı **30 mln.ton** təşkil edir ki, bununda **6,8 mln.tonu** –Rusiya; **9mln.tonu** Ukranya; **1,8 mln. tonu** Çində istehsal olunur.

Yer fındığı (araxis)

Bu bitki “**paxlameyvənilər**” fəsiləsinə aiddir. Araxis yağlı texniki bitkisi **Çin, Hindistan, ABŞ, Yunanıstan, İspaniya, İtaliya** və **Qərbi Afrika regionunda** bir sözlə **tropik** və **subtropik** iqlim qurşağı daxilində əkilib becərilir. Dünyada becərilən araxisin ümumi orta illik yığımları **30 mln.tondur.**

Zeytun

Bu texniki bitki növü əsasən Aralıq dənizi sahili ölkələrini əhatə edir. Bu bitkinin **20-yə** yaxın növü var. Yağlı kətan- **45%-ə** qədər yağ kətanın toxumlarında yer alır. **Kətan yağ, dəri, rezin, kağız, kosmetika, sabun istehsalı** və başqa sahələrdə işlədilir.

Xardal

Kələmçiçəyikimilər fəsiləsinə aid bitki cinsidir. Xardalın əsas **3** növü mövcuddur: **Ağ xardal, qırmızı xardal, qara xardal.** Bu bitkinin də vətəni “**Aralıq dənizi ölkələridir**”.

➤ **Şəkərli texniki bitkilər növləri və regional paylanması**

Bu qrupa **2 texniki bitki- Şəkər çuğunduru** və **Şəkər qamışı** bitkiləri aid edilir. Əhalinin gündəlik qidalanmasında şəkərli texniki bitkilər çox böyük rol oynayır. “**Şəkərli qidaların əhali üçün ziyanlı olması**” fikri dünya əhalisinin şəkər tələbatını azaltdı. Şəkəri müxtəlif təbii coğrafi şəraitdə becərilmiş **şəkər çuğunduru** və **şəkər qamışından** alırlar. Son 10 il ərzində şəkərin dünya bazarında istehsalı **150mln. ton** olmuşdur. (təqribi **40%-ə** yaxın artmışdır). Dünyada ən iri istehsalçıları **ABŞ, Fransa, ÇXR, Ukraniya, Rusiya, Brazilya, Hindistan** və s. kimi ölkələrdir.

Şəkər qamışı

Çoxillik ot bitkisi olub, supotropik iqlim qurşağı daxilində geniş yayılmışdır. Şəkər qamışı qədim növ hesab olunsada, şəkər çuğundur isə XVIII əsrin sonlarında Almaniyada əkilmişdir. Dünyadakı şəkər istehsalının **60%-dən** çox hissəsi şəkər qamışının payına düşür. Hal-hazırda ümumi plantasiyaların sayı **25 mln.ha** çatmışdır. XX əsrin ortalarından sonra şəkər plantasiyaları üzrə 3 region – **Şimali Amerika, Cənubi Amerika** və **Asiya regionu fərqləndi.** **Şəkər qamışının əsas istehsalçıları Kuba, Brazilya, Hindistan, Çin, ABŞ, Meksika, Pakistan, İndoneziya, Kolumbiya, Avstraliya** və s. ölkələrdir. **Qeyd:** Şəkər qamışının vətəni hal-hazırda Banqladeş hesab olunur. Şəkər qamışının əsas idxalçıları Avropa ölkələri, ABŞ və Yaponiyadır. Şəkər qamışı istilik sevən bitkidir və musson iqliminə malik olan ölkələrdə geniş sahəni əhatə edir. Onun vegetasiya dövründə illik temperaturun miqdarı **-6000⁰ C** –yə qədər ola bilər. Hazırda şəkər qamışının illik yığımlarında Brazilya bəzi dünya ölkələri geridə qoyaraq birinci pilləyə yüksəlmişdir.

Şəkər çuğunduru

Tərəçiçəkkimi fəsiləsindən olan yarımnöv bitkidir. Şəkər çuğundurunun tərkibində bir sıra üzvi turşular, **B₁, B₂, C** vitaminləri olmaqla yanaşı **24%-ə** qədər şəkər mövcuddur. İşıq və rütubət sevən bitkidir. Bu texniki bitki 2 il ərzində (ikiillik) yetişir. Birinci ildə əkilmiş bitkinin köklərində olan yumruları, ikinci ildə isə toxum verən çiçək inkişaf etməyə başlayır. Şəkər emalı zavodundan əldə olunan “**şəkər çuğundurunun tullantılarından**” maya, spirt, qliserin və s. kimi məhsullar almaq mümkündür. Jom şəklində olan tullantıları yem kimi istifadə olunur. Xarici ticarətdə şəkər çuğunduru şəkər qamışından xeyli geridə qalır. Bunun əsas səbəbi şəkər çuğundurunun əsasən daxili bazar üçün əkilib-becərilməsidir. İstehsal olunan şəkərin **40%-i** şəkər çuğundurunun payına düşür. Şəkər çuğunduru yetişdirən başlıca ölkələr: **Fransa, İspaniya, ABŞ, Ukraniya, Çin, Polşa, AFR, Rusiya, Böyük Britaniya** və s. ölkələridir. **Qeyd:** Şəkər

çuğundurunun əkilməsi üçün “**aqroiqlim ehtiyatları**” çox ciddi şəkildə tələb olunur. Naxçıvan MR-də Babək, Şərur və Kəngərli rayonlarında şəkər çuğunduru plantasiyaları əkilir.

Əvvəllər çuğundur məhsulunun istehsalının **40%-ni** Şərqi və Qərbi Avropa regionu təmin edirdi. Postsovet ərazisi də keçmiş dövrdə şəkər çuğunduru istehsalında liderlik etməyi bacarmışdır. Hal-hazırda Fransa şəkər çuğundurunun istehsalında **1-ci** yerdə dayanır. Şəkər çuğundurundan əldə olunan orta məhsuldarlıq göstəricisi (**2005-2010-cu illərdə**) **364 sent/ha** olmuşdur.

Regionlar	Orta illik						
	1949/51	1959/61	1969/71	1979/81	1989/91	1997/2000	2007/2010
Asiya	1,9	5,7	6,0	8,1	11,8	18,5	16,2
Şimali Amerika	12,5	9,7	11,4	8,5	8,4	10,0	11,2
Cənubi Amerika	0,1	0,3	0,8	0,5	0,9	1,3	1,5
Qərbi Avropa	44,5	34,1	33,9	40,5	38,0	39,0	40,00
Şərqi Avropa	41,0	50,2	47,3	41,5	39,6	29,7	30,1
Afrika	-	-	0,6	0,9	1,3	1,5	2,0

Lifli texniki bitkilər və onların əsas növləri

Bu qrupda yer alan texniki bitkilərə-**pambıq, çətənə, cut, lifli kətan, sızal(aqava)** və s. daxildir. Son illərdə texniki lifli bitkilərdən həm texnika sahəsində həm də qida sənayesində(yeyinti) geniş istifadə olunur. Lifli texniki bitkilər toxuculuq sənaye sahəsinin əsas xammal bazası hesab olunur. Həmçinin, bu bitkilər heyvanların qidalanmasında (yem ehtiyatı) xüsusi rol oynayır.**Qeyd:** Pambığın çiyidindən yeni növ heyvan yemləri əldə etmək mümkündür.

Pambıq

Dünya regionlarında ən çox yayılmış lifli bitki pambıq hesab olunur. Vegetasiya müddəti **110-145** gün olan bu bitki növü işıq və isti sevən bitkidir(12-14 temperaturda cücərməyə başlayır). Bitkinin yetişməsi üçün lazım olan orta feal temperaturun cəmi **2500-3000⁰C** –dir. Dünya toxuculuq sənaye sahəsi üçün tələb olunan lifin təxminən yarısını(**50%-ni**) pambıq verir. Qədim texniki bitki hesab olunan pambıq Meksika və Hindistanda mədəniyyətləşdirilmişdir. Pambıq bitkisi hal-hazırda dünyada **20** növdə mövcuddur. Bu növlərin **3-ü** daha geniş şəkildə yayılmışdır.

I. Adi pambıq(yaxud uzunlifli)

II. Naziklifli

III. Otgövdəli pambıq

Dünyada becərilən pambıq məhsulunun təqribən **70%-ni** adi və ya uzunlifli pambıq təşkil edir. Adi pambıq ilk dəfə Meksikada becərildiyinə görə onu çox vaxt “**Amerika pambığı**” adlandırırlar. Nazik lifli pambıq ən çox Misirdə yayılmış və lifinin ümumi uzunluğu **35mm**-dir. Lifi əla keyfiyyətdə olan bu pambıq növünü “**Misir pambığı**” adlandırırlar. Lifinin ümumi uzunluğu **40-50mm** olub, dünya istehsalının **15%-ni** əhatə edir. Ot gövdəli pambığın vətəni İran,Əfqanıstan və Şərqi Afrika ölkələri hesab olunur. Pambıq boz torpaqlarda becərməyi ilə yanaşı gübrə və suvarma sisteminə həssas həmçinin tələbkardır. Son **60** ildə pambıq yığımı 2 dəfə artaraq **25mln.tona** çatmış, əkin sahəsi isə **35 mln.hektar** olmuşdur. Pambığın əkin coğrafiyası İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə dəyişməyə məruz qalmışdır. Əvvəllər dünyada pambıq məhsulunun **50%-dən** çoxu Amerika, **20%-i** isə Asiya regionun payına düşürdü lakin 2000-ci illərin əvvəlində bu statistik göstərici əksinə olaraq dəyişdi. Dünyada yığılan pambığın **60%-i** Asiya regionunun, **20%-i** isə Şimali Amerikanın payına düşür. Pambıq az miqdarda da olsa Şərqi Avropa, Cənubi Amerika, Afrika və Qərbi Avropada yayılmışdır. Pambıq yığımının ixracatı olduqca yüksəkdir. Beləki yığımın **33%-ə** qədəri hazırda ixrac təşkil edir.İxracatın **25%-i** **ABŞ**-ə məxsusdur.**Özbəkistan** və **Türkmənistan** ikinci ixracatçı ölkələr hesab olunur.Pambıq əkin ölkələrin çoxu pambığın ortalifli növünə daha çox üstünlük verir.

Çətənə(kənaf)

Bu bitkinin lifindən **təsərrüfatda**, toxumundan isə **məişətdə** ərzaq kimi istifadə olunur. Bu bitki növü **3** metrə kimi boy ata bilər. Çətənənin lifindən **palaz, çuval, ip, sicim və tor** hazırlanır.

Kətan

Bu bitki növünün yağından qida kimi, tullantısından isə **Jmıx** heyvan yemi hazırlanır. Kətan tullantısından hazırlanmış heyvan yemi züləllərlə zəngin hesab olunur. Hazırda bu bitki növünün **200-ə** qədər növü mövcuddur. Kətan yağından dəri

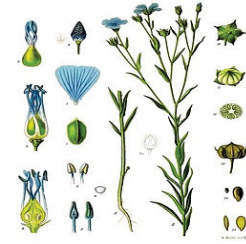
sabunbişirmə, rezin, ətriyyat, kağız, elektrotexnika sənaye sahələrində istifadə olunur. Kətanın ümumi əkin sahəsinin 60%-dən çoxu (MDB ölkələrinin) Rusiya, Ukrayna, Belarusiya və s. ölkələrin payına düşür.

Cut

Cut əməköməcikimilər fəsiləsinə mənsub bitki cinsidir. **Kəndirlərin, torların, kisələrin**, hazırlanmasında xammal bazasının əsasını təşkil edərək Banqladəş və Hindistanda becərilir. **Qeyd:** Cutun əsas istehsalçıları Banqladəş, Pakistan və Hindistandır.

Ədəbiyyat:

1. M. X. Məmmədov – Dünya təsərrüfatı coğrafiyası. Bakı – 2011
2. B.S. Lavrov – Dünyanın sosial, iqtisadi və siyasi coğrafiyası M-2003
3. V.P. Maksakovski – Dünyanın coğrafi mənzərəsi M – 2010
4. R. P. Gərəyzadə - Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası Bakı - 2004

Salyan düzü torpaqlarının bəzi fiziki və su-fiziki xassələrə görə qruplaşdırılması

Şərifov Əli İlqar oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr.

Elmi rəhbər: a.e.f.d., dos. Köçərli Səməndər

e-mail: ali.sharifov@inbox.ru

Torpaqlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün onun fiziki və su-fiziki xassələrinin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki torpağın su, hava, qida və s. rejimləri onun bu xassələrindən bir başa asılıdır. Ona görə də bu məsələ ilə əlaqədar olaraq biz də öz tədqiqatlarımızı buna həsr edərək Salyan düzü torpaqlarında aparmışığımız və ayrı-ayrı xassələrə görə torpaqları keyfiyyət göstəricilərinə görə qruplaşdırmışımız. Tədqiqat respublikamızda qəbul edilmiş metodlar əsasında aparılmışdır. [6]

Salyan düzü Kür-Araz ovalığının bir hissəsi olub, onun cənub-şərqində yerləşir. Onun tutduğu sahə Kür, onun qolu Akuşa çayı və Xəzərin sahil xətti arasındakı ərazidir. Ərazinin sahəsi 149.000 hektara qədərdir. Xəzər dənizinin qalxıb-enməsi nəticəsində onun sahəsi artıb-azalır. Salyan düzü demək olar ki, bütövlükdə okean səviyyəsindən bir qədər aşağıdır. Ərazidə bəzi çala-çuxurları çıxmaq şərti ilə ümumi fon düzənlikdir. [1,3,5,7]

Ərazinin iqlimi yayı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru çöl tipinə aiddir. Bu iqlim tipi az və zəif nəmliyi, qışının mülayim və yayının quru-isti keçməsi ilə səciyyələnir. Havanın illik orta temperaturu 14,5⁰-dir. Illik yağıntıların miqdarı 250-350mm, mümkün buxarlanmanın miqdarı il ərzində 900-1100 mm-ə çatır. [4]

Ərazi torpaqları geoloji quruluşundan, torpaq örtüyündən, becərmədən və s. xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif göstəricilərə malikdir.

Relyefin düzən, mütləq hündürlüyün dəniz səviyyəsindən aşağı olması, havaların isti və quraq keçməsi və qrunt sularının səthə yaxın olması burada boz-çəmən, çəmən-bataqlıq, boz, şoran və onların növ müxtəlifliyinin yayılmasına səbəb olmuşdur. [1,2,8]

Salyan düzündə olan bu torpaqlar kimyəvi, fiziki və su-fiziki xassələrinə görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Ona görə də aqrotexniki tədbirlər sisteminin bütün torpaqlarda eyni

dərəcədə tətbiq edilməsi düzgün deyildir. Bu tədbirləri yerinə yetirmək üçün iri miqyaslı torpaq tədqiqatları aparmaq və torpaqları ayrı-ayrı göstəricilər üzrə qruplaşdırmaq lazımdır.

Qranulometrik tərkibinə görə bu torpaqlar Kür-Araz çayları boyu yüngül gilicəli və qumsaldır, burada fiziki gilın miqdarı 13,40-35,46 % arasında dəyişir. Ümumiyyətlə, bu torpaqlarda əsas etibarilə 0,01-0,25 mm-lik hissəciklər üstünlük təşkil edib, aşağı qatlarda 36, 39 %-ə çatır. Çəmən torpaqlarının qranulometrik tərkibi orta gilicəli olub, aşağı qatlarda bir qədər yüngülləşir. Lil hissəciklərinin miqdarı nisbətən azdır. Şoran torpaqların qranulometrik tərkibi əsas etibarilə orta və ağır gilicəlidir. Yeraltı suların səthə yaxın olduğu vaxtlarda su torpağın səthinə qalxır, buxarlanır və duzlar yaranır. Ümumiyyətlə, şoran torpaqlarda ən çox <0,001 mm, ən azı isə 1,0-0,25 mm olan hissəciklərdən ibarətdir.

Ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunan torpaqlarda müxtəlif aqrotexniki tədbirlərin tətbiq edilməsi nəticəsində qranulometrik tərkib nisbətən ağırlaşır. Yonca bitkisi altında istifadə olunan boz-çəmən torpaqlarda fiziki gilın miqdarı 34,28-79,30 %, taxıl altında 24,44-50,99 %, pambıq altında 13,92-47,33 % arasında tərəddüd edir.

Torpaqların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun suya davamlılığıdır. Torpaqların bütün fiziki, kimyəvi və bioloji xüsusiyyətləri funksional surətdə onların miqdarından asılıdır. Yalnız suya davamlı strukturlu torpaqlarda bitkilərin suya, qida maddələrinə və havaya olan təlabatları tamamilə ödənilir. Ona görə də torpaq strukturunun pozulmasının qarşısını almaqla, onun münbitliyini artırmış olur. Strukturlu torpaqlar suyu tez hopdurub, gec buxarlandırır, eroziyaya uğramırlar. Onların su tutumu yüksək olub, aerob və anaerob proseslər eyni vaxtda getdiyi üçün qida maddələri ilə yaxşı təmin olunurlar. Beləliklə, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək məhsul götürmək üçün zəmin yaranmış olur.

Bu torpaqlarda yaş ələmə şəraitində suya davamlı aqreqatların fraksiyalar üzrə paylanması çox müxtəlifdir. Belə ki, 5 mm-dən böyük aqreqatlar çox azdır. Bəzi hallarda boz-çəmən torpaqlarda yonca və xam sahələrdə 10 mm-dən böyük aqreqatlara təsadüf olunur. Bu aqreqatlar üst 0-30 sm-lik qatda 10,2-25,1 % arasında tərəddüd edir. Bu torpaqlarda 0,25-1,0 mm aqreqatların miqdarı aşağı qatlara doğru artır, bəzən 31,3 %-ə çatır.

Aqronomik nöqtəyi-nəzərinə suya davamlı aqreqatların miqdarı (0,25 mm böyük) bu torpaqlarda 46,4-67,1 % arasında dəyişir. Pambıq bitkisi altında istifadə olunan boz-çəmən torpaqlar düzgün aqrotexniki qaydalarda becərilmədiyi və selləmə üsulu ilə suvarıldığı üçün strukturu pozulmuşdur. Hətta bu torpaqlarda 2 mm-dən böyük suya davamlı aqreqatlar çox azdır. Lakin burada 0,5-0,25 mm aqreqatlar çox olub, bütün fraksiyaların 90-95 %-ni təşkil edir. Bundan başqa rayonun ərazisində struktursuz şoran və şorakət torpaqlar da xeyli çoxdur.

Ərazi torpaqlarının həcm çəkisi qranulometrik tərkibdən, humusun miqdarından, strukturundan, mineraloji tərkibindən, ana süxurdan və becərmədən asılı olaraq dəyişir. Bu göstərici torpaqda olan karbonatların, humusun, duzların və su ehtiyatının hesablanmasında istifadə olunur. Ən az həcm çəkisi allüvial çöküntülər üstündə inkişaf etmiş torpaqlarda (1,06-1,10 q/sm³) olur.

Ərazinin cənub-qərb hissəsində taxıl və yonca bitkiləri altında istifadə olunan torpaqların həcm çəkili az olub, 1,11-1,20 q/sm³ arasında dəyişir. Lakin xam sahələrdə humusun torpaqda nisbətən çox olmasına baxmayaraq, həcm çəkisi 1,20 q/sm³-dən çox olur. Aşağı qatlarda isə (60-100 sm) artıb, çəmən-boz torpaqlarda 1,69 q/sm³-ə çatır. Bu isə suvarma nəticəsində lil hissəciklərinin aşağı qatlarda yuyulub toplanmasından asılıdır.

Bu torpaqları həcm çəkiliyinin göstəricilərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Həcm çəkili 1,10 q/sm³-dən az olan torpaqlar. Bu torpaqların qranulometrik tərkibi yüngül, humusu çox olan sahələrdir. Mədəni bitkilərin inkişafı üçün əlverişlidir; 2. Həcm çəkili 1,10-1,20 q/sm³ olan torpaqlar. Əkinçilik üçün xarakterik olub, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunur; 3. Həcm çəkili 1,20-1,30 q/sm³ olan torpaqlar xam torpaqlar üçün xarakterik olub, əkinçilikdə kafi hesab olunur; 4. Həcm çəkili 1,30-1,40 q/sm³ olan torpaqlar. Mədəni bitkilərin normal inkişafına mənfi təsir edir və şoranlı, şorakətli olurlar.

Torpaqların su-fiziki xassələrinin öyrənilməsi torpaqda əlverişli su rejiminin yaradılmasının, bitkilərin su və qida elementləri ilə təmin olunmasını və s. tələb edir. Odur ki, torpağın bu xassələrinin öyrənilməsi aqronomiyanın mühüm vəzifələrindən biridir.

Öyrəndiyimiz tədqiqat obyektinin torpaqlarının laboratoriya təhlilləri göstərir ki, çəmən-boz torpaqlarda hiqroskopik rütubət (H) pambıq altında suvarılan torpaqlarda üst əkin qatında 6,6% ,

əkinaltı qatda 7,5 %, aşağı qatlarda isə 4,2 %-ə qədər azalmışdır ki, bununda səbəbi həmin qatların gətirilmiş çökmə suxurdan yüngül qranulometrik tərkibə malik olmasıdır. Taxıl altında isə üst əkin qatında bu 5,7 % və qalan aşağı qatlarda isə 6,0-6,8% arasında tərəddüd edir. Xam torpaqda isə hiqroskopik nəmlik qatlar üzrə az fərqlənir və 5,3-6,8% arasında dəyişir.

Çəmən-boz torpaqlarda maksimal hiqroskopiklik (MH) pambıq əkinində 9,0-11,5% arasında dəyişir. Onun qiyməti aşağı qatlara doğru azalır. Taxıl əkilmiş sahədə isə əksinə, üst qatdan aşağıya doğru tədricən yüksəlir və 10,3-13,5 % arasında tərəddüd edir. Örüş kimi istifadə edilən xam sahədə də buna oxşar vəziyyət müşahidə edilir. Buradan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, təbii-təsərrüfat sahələri torpağın bu xüsusiyyətinə təsir edə bilər.

Torpağın su xassələrindən biri də solma nəmliyidir (SN). Solma nəmliyi arid iqlim şəraitində vacib xassə olduğu üçün onun tədqiqi vacibdir. Tədqiqat müddətində biz solma nəmliyini də öyrənmişik. Bizdən əvvəl bu ərazi torpaqlarının solma nəmliyini bir çox tədqiqatçılar tədqiq etmişdir. [6,7]. Lakin onu qeyd etmək olar ki, bu tədqiqatçılar təsərrüfat istifadəçiliyini nəzərə almadan və torpaq tipini fərqləndirmədən bu işi aparmışlar, amma tədqiqat zamanı biz bu xüsusiyyətləri əsas götürmüşük. Bu torpaqlarda pambıq bitkisi altında solma əmsalı üst qatda 15,2%, əkin altı qatda isə 15,0 % olmuşdur. Ondan aşağı qatlarda isə 14,0-11,9% arasında dəyişir. Taxıl əkini altında isə üst qatdan aşağıya doğru solma nəmliyi artır. Üst əkin qatında 13,6% olduğu halda aşağıya doğru 16,8%-ə qədər artır. Otlaq kimi istifadə xam torpaqlarda 12,6% çəmən-boz torpaqlarında solma nəmliyi istifadəçilikdən asılı olaraq kəskin dəyişilmir.

Torpaq istifadəçiliyində və suvarma işlərinin təşkilində maksimal molekulyar nəmliyin (MMN) tədqiqi əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Ona görə də biz bu su formasını da öyrənmişik. Onu göstərmək vacibdir ki, Respublikamız ərazisində, o cümlədən Salyan düzü torpaqlarında ümumi olaraq torpağın bu xassəsi az öyrənilmişdir. Maksimal molekulyar nəmlik istifadədən, torpaq tipindən və dərinlikdən asılı olaraq dəyişir. MMN-likdə bitkilərin istifadəsi məhduddur. Tədqiqat apardığımız torpaqlarda maksimal molekulyar nəmlik xeyli yüksəkdir. Belə ki, pambıq əkini altında becərilən torpaqlarda maksimal molekulyar nəmliyin miqdarı 15,0-19,4% arasında dəyişilir. Üst əkin qatında onun miqdarı 19,4 %, aşağı qatlarda isə bu rəqəm 15,0%-ə qədər azalır. Taxıl əkinində də buna oxşar nəticələr əldə edilmişdir. Onun göstəriciləri 18,6-20,2 % arasında tərəddüd edir. Örüş kimi istifadə edilən xam torpaqlarda bu 17,2-19,3% olmuşdur. Aşağı qatlarda onun miqdarı nisbətən yüksək qeyd edilmişdir.

Torpaqların su xassələrindən biri də tam tarla su (TST) tutumudur ki, bunun öyrənilməsinin istər elmi məqsəd və istərsə də təsərrüfat cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Torpağın bu xüsusiyyəti təsərrüfat istifadəçiliyindən asılı olaraq tez dəyişkənliyə məruz qala bilər. Bir çox tədqiqatçılar tarla su tutumunun öyrənilməsinin vacibliyini və becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin rütubətlə təmin olunmasında əhəmiyyətli yer tutduğunu göstərmişdirlər [3,5,8].

Pambıq əkini olan çəmən-boz torpaqlarda onun miqdarı əsasən üst becərmə qatında 34,4 % olmuşdur. Orta qata doğru onun miqdarı 36,2% -ə qədər artmışdır. Örüş altı olan xam torpaqlarda isə bu göstəricilər xeyli az olmuşdur. Demək olar ki, dərinliyə doğru kəskin fərqlənmədən çox tədrici olaraq 36,3%-dən 34,0%-ə qədər azalmışdır. Belə su tutumu şəraitində bitkilər inkişaf etmə qabiliyyətinə malik olurlar.

Ərazi torpaqlarının su hopdurması müxtəlif olub, ən çox Kür çayı sahili zonasındadır. 6 saatda hopmuş suyun ümumi miqdarı 500 mm-dən çoxdur. Müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunan boz-çəmən torpaqlarda su hopdurma 100 mm-dən çox olmuşdur. Ən az su hopdurma isə şoran və şorakət (50 mm-dən az) torpaqlarda müşahidə olunur.

Altı saatda hopmuş suyun miqdarına görə bu torpaqları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Həddindən artıq su hopdurma qabiliyyətinə malik olan torpaqlar, hopmuş suyun miqdarı 500 mm-dən çox olur. Bura, Kür çayı sahilində olan allüvial çöküntülər üzərində əmələ gəlmiş torpaqlar daxildir; 2. Çox yüksək su hopdurma qabiliyyətinə malik olan torpaqlar, hopmuş suyun ümumi miqdarı 200-500 mm arasında tərəddüd edir. Bu torpaqlar ərazinin cənub və şərq hissəsini əhatə edir; 3. Yaxşı su hopdurma qabiliyyətinə malik olan qədimdən suvarılan boz-çəmən torpaqlarda hopmuş suyun miqdarı 100-200 mm arasında dəyişir; 4. Çox az su hopdurma qabiliyyətinə malik (50 mm-dən az) olan torpaqlar, buraya əsas etibarilə şoran və şorakət torpaqlar daxildir.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu regionda təbii təsərrüfat sahələrindən asılı olaraq torpaqların su rejimini öyrənmək və nizamlamaq olar.

statistik göstəricilər arasında müəyyən fərqlər əmələ gəlir. Bu isə ekoloji şəraitin xəritələşdirilməsində və qiymətləndirilməsində müəyyən çətinlik yaradır.

Kartoqrafik-aerokosmik metod əsasında Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun təbii ərazilərinin antropogen pozuntuları araşdırılmışdır. Təsdiq edilmişdir ki, təbii ərazilərin mexaniki dəyişkənliyi bir sıra proseslərlə əlaqədardır. Ekocoğrafi şəraitin araşdırılmasında struktur-qrafiki modellərin yaradılması müəyyən köməklik göstərmişdir.

Ekoloji tarazlığı, onun mürəkkəb və bir-birilə sıxı bağlı mexanizmlərini, ətraf mühitin (təbiətin) insanın təsirinə reaksiyasını, təbii sistemlərə yol verilə biləcək yükü bilmədən, yəni ekoloji biliyə dərinədən yiyələnmədən təbiətdən, onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək, təbii mühiti həyat üçün yararlı (davamlı) halda saxlamağı proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Hazırkı dövrdə geniş eksperimental və nəzəri materiallar əsasında ekologiya elminə təbii mühit və onun insanla - insan cəmiyyəti ilə qarşılıqlı təsiri haqqında təbiət və sosial elmlərin məlumatlarını birləşdirən-sintez edən kompleks elmi istiqamət kimi baxmalıdır. Bununla əlaqədar ekologiya elminin xüsusi sahələri meydana gələrək sürətlə inkişaf etməyə başladı. Xəritəçəkmə və qiymətləndirmə prosesi yaxşı qurulmuş ekosistemin ekoloji analizi çərçivəsindən istifadə etməklə ardıcıl şəkildə strukturlaşdırıla bilər. Bu, ekoloji problemləri təhlil etmək və onların həlli üçün tədbirləri müəyyən etmək üçün lazım olan məlumatları təsnif etmək üçün istifadə olunur. Bu çərçivə xüsusilə faydalıdır, çünki o, istənilən miqyasda istənilən ekosistem növü üçün uyğunlaşdırıla və tətbiq oluna bilər.

Bir çox ekoloji xəritələrin coğrafi əsası daha çox topoqrafik xəritələrin bazasında yaradılır, lakin ekoloji xəritələrin tərtibi zamanı coğrafi əsasın topoqrafik və aerokosmik materiallar əsasında yaradılması daha məqsədə uyğundur. Bu prinsip əsasında yaradılmış topoqrafik əsas müasirlik, dəqiqlik, cəhətlənmə elementləri ilə zənginlik və s. kimi müsbət keyfiyyətlərə malikdir. Bəzi ekoloji xəritələrin tərtibi zamanı isə coğrafi əsas topoqrafik xəritə bazasında yaradılır və sonradan aerokosmik materiallar əsasında bəzi elementlər dəqiqləşdirilir. Bu zaman coğrafi əsasın yaradılmasında elə obyektlər saxlanılır ki, sonradan bu obyektlər ekoloji xəritələrin məzmun elementinə çevrilir. Belə obyektlərə ilk növbədə hidroqrafik şəbəkə, relyef, torpaq və bitki örtüyü, yaşayış məntəqələri və rabitə xətləri daxildir.

Ekoloji-topoqrafik xəritələr məqsədinə görə əsasən elmi və istehsalat xarakteri daşıyır. Ekoloji xəritələrin tərtibində mühüm məsələlərdən biri də bu xəritənin məzmununa təsir edə biləcək amillərin təyin edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilib ki, ekoloji xəritələrin məzmununa təsir edən amillər aşağıdakılardır: 1. Ərazinin təbii şərait və ehtiyatlarının regional xüsusiyyəti və müasir vəziyyəti; 2. Ətraf təbii mühitə göstərilən antropogen təsir və onun nəticəsi; 3. Təsərrüfatın inkişaf səviyyəsi və ərazinin ixtisaslaşma dərəcəsi; 4. Ekoloji xəritələrin məqsədi.

Dağlıq Şirvanın ekoloji xəritəsində əsas elementləri ilə yanaşı onun ekoloji elementləri də əks olunmuşdur. Bu elementlərin əks olunması tərəfimizdən təklif olunmuş şərti işarələrlə verilmişdir. Hər bir çirklənmiş ərazi öz sərhədləri daxilində göstərilmişdir və bu sərhədlərin konturları xəritədə öz əksini aydın şəkildə tapmışdır. Bu xüsusiyyətlər təbiəti mühafizə tədbirlərində çox əhəmiyyətlidir. Tərtib edilmiş ekoloji xəritə Dağlıq Şirvanın yeni topoqrafik ətraf mühitin mühafizə məsələlərində əsas baza rolunu oynaya bilər. Bu xəritələrin tərtibində qarşıya çıxan ən mühüm məsələ ümumcoğrafi (topoqrafik) əsasın yaradılmasıdır. Ekoloji xəritələrin topoqrafik əsası ilk dəfə olaraq 1:25 000–1:100 000 miqyasındakı aerokosmik materiallar və topoqrafik xəritələrin kombinə metodu əsasında tərtib edilmişdir. Tərtib edilmiş xəritə ətraf aləmin çirklənmə mənbələri göstəricilərinin xarakteristikasını özündə əks etdirir. Apardığımız müşahidələr əsasında və əldə edilmiş materiallara görə bunu sübut etmək olar ki, Dağlıq Şirvanın canlı aləminin ekoloji tarazlığına başlıca mənfə təsir edən faktorlar ərazinin təbii ehtiyatlarının istismarı və sənaye sahələrinin ekoloji cəhətdən qeyri-bərabər yerləşməsidir. Neft-qaz yataqlarının istismarı təbii-landşaftın dəyişilməsi və korlanması, hidroloji rejimin pozulması, fauna və floranın inkişafdan qalması sanitariya-gigiyenik qaydaların pisləşməsinə, əsasən də az məskunlaşmış rayonlarda əsas səbəb kimi göstərilir. Dağlıq Şirvanın torpaq örtüyü kəskin pozulmuş, bitki və heyvanat aləmi inkişafdan qalmış ərazilərdə təxminən 15-dən çox yararlı qazıntı yataqları istismar olunur.

Ədəbiyyat:

1. Babayev R.Ə., Talıbov Ə.T. Azərbaycanca ekoloji şəraitin xəritələşməsinin aktual problemləri. BDU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans, Bakı, 2009, 591 s.

2. Mehdiyev A. , İsmayılov A. Coğrafi İnformasiya Sistemləri. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2011, 232 s
3. Məmmədov Q. , Xəlilov M. “Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi” Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2005, 970 s
4. Talıbov Ə.T. Ekoloji kartoqrafiya. Bakı, 2006, 35 s.

Qobustanın relyefini formalaşdıran əsas amillər

Ramazanova Sevin Natiq qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Qəhrəmanova T.M.

E-mail: ramazanovasevin@gmail.com

Qobustan rayonu — Şamaxı-Qobustan sinklinorisini əhatə edir. Böyük Qafqaz təbii vilayətinin şərqində yerləşən Qobustan rayonu şərqdə Abşeron rayonu şimal-qərbdə Gədi dağına (1222 m) qədər olan əraziləri əhatə edir. Rayon cənub-qərbdə Şirvan düzünə qədər, cənubda Cənubi Şirvan düzünə qədər uzanır. Qobustan alçaq dağlıq sahəsi və Ələt tirəsi fiziki-coğrafi rayonda mühüm relyef formalarıdır. Burada həmçinin yarpaqlar, alçaq dağlar, tirələr, dağlararası çökəkliklər və sahilboyu terraslar geniş yayılmışdır.

Bölgə paleogenin, neogenin və dördüncü dövrün əhəngdaşlarından, qum və gillərindən təşkil olunmuşdur. Alçaq dağlıqdan və dağətəklərindən ibarət olan bu ərazidə dağ tirələri, yastanlar, dağarası çökəkliklər, düzəlmə səthləri, dəniz terrası düzənlikləri əsas yer tutur. Burada əsasən ariddenedasiya, eroziya-denudasiya, abraziya və akkumulyasiya relyefəmələgətirici proseslər üstünlük təşkil edir. Azərbaycanın ərazisində inkişaf etmiş palçıq vulkanlarının iri, sıx və aktiv olanları bu rayon daxilindədir. (Torağay (hündürlüyü 400 m), Axtarma Paşalı, Otman Bozdağ və s).

Relyefin əmələ gəlməsinə və inkişafına bir çox amillər təsir edir. Bu amillərdən bir qismi bu prosesdə passiv, bir qrupu isə olduqca fəal iştirak edir. Passiv amillərə

1. ərazinin geoloji quruluşu- onu təşkil edən süxurların litoloji tərkibi, kimyəvi tərkibi, yaşı, fiziki-mexaniki xüsusiyyətləri, hətta rəngi
2. ərazinin torpaq və bitki örtüyü və s. aiddir.

Fəal iştirak edən amillərə isə

1. Yeni tektonik (neotektonik) hərəkətlər
2. vulkanizm
3. ərazinin seysmikliyi
4. ekzogen amillər daxildir.

Ekzogen amillərə bütün qravitasiya prosesləri, iqlim xüsusiyyətləri daxildir. Bu aşınmanın bir çox növlərini və relyefin coğrafi zonallığını yaradır. Qobustan ərazisi iqlimin xeyli quraq keçməsi ilə səciyyələnilir. Ərazidə illik yağıntıların miqdarı 200-400 mm, buxarlanma qabiliyyəti isə 1000-1250 mm arasında dəyişir. Bu şəraitdə ərazidə daimi axarlı çayları müvəqqəti axarlı olan yarpaq-qobu şəbəkəsi əvəz edir. Əsasən gilli, qumlu-gilli qatlardan ibarət olan kaynakoz çöküntüləri səthə çıxan dik ysamaclarda bedlend, gil karstı (psevdokarstlar) geniş yayılmış relyef formalarıdır. Ərazidə olan tək-tək çaylar öz mənbələrini orta dağlıqdan götürdüyünə görə az suludur, bəziləri isə bu sahədə yarpaqvari dərələrlə axır.

2019- cu ildə Qobustan-Abşeron zonasında bəzi metrereoloji göstəricilər

Ayl ar	Temperaturun miqdarı, C	Günəşli saatların miqdarı	Yağıntının miqdarı, mm
I	6.5	141.9	26.8
II	5.8	59.4	37.6
III	8.0	115.6	43.7
IV	12.1	189.6	15.3
V	20.3	275.4	7.7
VI	27.0	345.9	0.4
VII	26.6	349.5	0.0

viii	26.0	235.8	12.4
ix	21.4	199.9	20.3
x	18.3	221.7	2.4
xi	10.8	108.8	79.3
xii	8.7	84.4	39.8

Qobustanda bedlend Ələt tirəsinin cənub yamacı, Konusvari palçıq vulkanlarının cənub yamacları, tağ hissəsi yuyulmuş anticlinal qırışıqlar zonası, sinklinal platoların cənub yamacları, tağ hissəsi yuyulmuş antiklinal qırışıqlar zonası, sinklinal platoların yamacları, Sumqayıtçay dərəsi və onun qolları hövzəsində yerləşən assimetrik tirələrin parçalanmış cənub yamacları və s. Sahələrdə geniş yer tutur. Bedlend sahələrində bir qayda olaraq qumlu, mergelli gillərin (bunlar əksər halda Kaynazoy, cənub-şərqi Qobustanda yuxarı pliosen yaşlıdır) səthi açıqdır. Denudasiya prosesi güclü getdiyindən torpaq və bitki inkişaf edə bilmir. Yarğanlarda gil karstı əksərən birgə rast gəlməklə ərazini olduqca sıx yerləşən mikroformalara bölür. Kiçik yarğanların, gil karstı qıflarının, palçıq vulkanı konuslarının yamaclarında həcmi santimetrlərlə ölçülən(məs: dərinliyi 1-2 sm, eni 3-5 sm, uzunluğu 1-2 m və artıq) erozion relyefin mikroformaları inkişaf edir. Bedlend sahələri istifadəsi cəhətdən tamamilə perspektivsiz və əlverişsiz sahələrdir. Ərazidə suyun qıtlığı bu yamacların yaxın gələcəkdə belə terraslaşma üsulu ilə kol və ağac bitkiləri əkilməsi imkanını məhdudlaşdırır.

Qobustan Böyük Qafqazın cənub-şərq batımında geniş sahə tutan mürəkkəb bir geomorfoloji rayondur. Qobustan Baş suayrıcı silsilənin (Tufan antiklinoriumunun) cənub-şərq davamından cənubda yerləşir. Vəndam antiklinoriumunun şəraq hissəsindən cənubda Girdimancayla Pirsaatçay arasında yerləşən çox ensiz Şamaxı sinklinoriumu şərqə və cənub-şərq tərəf olduqca genişlənir, şaxələnən qırışıq zonalar yaradır. Bu genişlənmə ən çox sinklinal strukturların, qismən isə bəzi antiklinal zonaların genişlənməsi, nəhayət struktur planın xeyli dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Qobustanda və eləcə də Abşeron yarımadasında cavan çöküntülərdən ibarət olan üst struktur mərtəbə qırışıq xətləri mezozoy paleogen kompleksinin Ümumqafqaz istiqamətində uzanan alt struktur mərtəbə qırışıqlarına dioqonal şəkildə uzanır, bəzən onu böyük bucaq altında kəsir.

Qobustan və Abşeron sahəsində oval və dairəvi qırışıqlar da müşahidə edilir. Rayonun xeyli yüksək şimal, şimal-qərbində təbaşir və paleogenin gilli qatı, qərbində oliqosen, miosen-pliosen çöküntüləri cənubunda və şərqində orta, yuxarı pliosen və dördüncü dövr çöküntüləri geniş yer tutur. Cənub-şərqi Qobustanda abşeron əhəngdaşı qatları geniş yayılmaqla sinklinal platoları təşkil edir. Bütün bu xüsusiyyətlər rayonun şimal, qərb, mərkəz, cənub və cənub-şərq hissələrinin geomorfoloji cəhətdən bir-birindən xeyli fərqlənməsinə səbəb olmuşdur. Qobustanın şimal hissəsi Sumqayıtçayın hövzəsindədir. Burada şimal-qərb cənub-şərq istiqamətli tirələr və onların arasında yerləşən dərələr əsasən tektonik strukturlara uyğun gəlir. Yamacları asimmetrik quruluşludur. Cənub yamaclar daha dikdir. Müxtəlif yaşlı gilli çöküntülər kompleksində bedlend inkişaf etmişdir. Çay dərələri nisbətən geniş və terraslıdır. Yuxarı pliosen yaşlı hamar səthlərin qalıqları, qədim dərələr, kiçik palçıq vulkanları relyefin xarakter formalarıdır.

Rayonun qərb və şimal-qərbi Mərəzə platosuna qədər uzanır. Burada relyefin əsas formaları antiklinal və monoklinal tirələr, müxtəlif formalı tektonik çökəklərdir. Akçaqıl əhəngdaşı ilə zirehlənmiş Gicəki sinklinal platosuda (1051 m) burada yerləşir. Bedlend və gil karstı fraqmentlər şəklində yayılmış və yalnız cənub yamaclarında sıxdır. Pedimentlər müşahidə edilir. Ara-sıra palçıq vulkanları var (Şıx zahirli və s.).

Mərkəzi Qobustan digər sahələrə nisbətən alçaq olub, Ceyrankeçməz sinklinoriumuna uyğun gəlir. Burada geniş Ceyrankeçməz çökəkliyi ətrafdan alçaq təpələr, tirələr və kiçik sinklinal platolarla əhatə olunur. Çökəklik əsasən allüvial-prolüvial çöküntülərdən ibarətdir. Dəniz abraziyasıda onun yaranmasında xeyli rol oynayır. Mərkəzi Qobustandakı antiklinalların oxu üzrə qırılmalar keçir. Həmin qırılmalar üzrə palçıq vulkanları yerləşir. Ərazinin ən böyük palçıq vulkanlarından biri Torağay, Ceyrankeçməz sinklinoriumunun cənub kənarında, düzənlik üzərində böyük bir görkəmə malikdir. Bu zirvəsi kəsilmiş konusvari dağdır, yamaclarında barrankolar (yarğanlar) çox sıx və dərin, xüsusilədə cənub yamacında. Bedlend, gil karstı, yarğan və qobular çox geniş yayılmışdır.

Cənub-şərqi Qobustan nisbətən ensiz dəniz boyu zolağını əhatə edir. Bu şimalda Güzdek platosundan başlayıb cənubda kiçikdaşa qədər davam edir. Relyefin ən xarakterik cəhəti onun əsasən tektonika ilə qeyri uyğunluq təşkil etməsidir. Antiklinal qırışıqların əksəriyyəti yerində dərələr və

çökəklər olduğu halda onların qanadları monoklinal tirələrə, sinklialların əksəriyyəti isə kənara sıldırım düşən platolara müvafiq gəlir.

Bunlardan ən böyükləri Kaftaran, Böyükdaş, Kiçikdaş platolarıdır. Orta Abşeron yaşlı əhəngdaşı qatları ilə zirehlənmişdir. Platoların yamaclarında əhəngdaşı kəsəkləri qalıqlanır. Cənub-Şərqi Qobustanda iri palçıq vulkanlarından Bozdağ, Osman Bozdağ, Böyük Kəvizə, Lökbatan və s. göstərmək olar. Burada bedlend, yağanlar, gil karstı, xüsusilə dəniz terrasları geniş yayılmışdır. Qədim terraslar fəal strukturlar arasındaxeyli deformasiyaya uğramışdır. Burada Xvalın və Yeni Xəzər terraslarından ibarət olan dəniz kənarı düzənlik çox ensiz olduğundan o, Qobustanla bir rayon tərkibində verilir.

Cənubi Qobustan. Bu əsasən Ələt tirəsini və şimalda ona qovuşan yüksəklik və çökəkləri əhatə edir. Qobustanın başqa sahələrindəki strukturlardan fərqli olaraq Ələt antiklinal zonası asimmetrik quruluşudur. Cənub qanadı ilə tektonik qırılma keçir. Antiklinal zona üzərində bir çox palçıq vulkanları sıra ilə düzülmüşdür. Bunların əksəriyyəti arabis fəaliyyətdə olur. Tirənin cənub yamacı çox dikdir, yağanlarla çox kəsilmişdir. Burada bedlen və gil karstı geniş yayılmışdır. Şimal-şərq yamacında Bakı, Xəzər, Xvalın terraslarının bir neçə səviyyələri çox yaxşı saxlanmış və uzun məsafədə müşahidə edilir.

Ədəbiyyat:

1. B.A. Budaqov. Azərbaycanın təbiəti. Bakı. 2002. səh. 126-129
2. Müseyibov M. A, B. Budaqov. Azərbaycan SSR-in yeni fiziki-coğrafi rayonlaşdırılması. 1975, s. 71-76
3. Əliyev G.Ə. - Böyük Qafqaz torpaqları (Azərbaycan Respublikası sərhədləri daxilində). Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1994, 310 s.
4. Əlizadə A.Ə. - Azərbaycan geologiyası. t. V. Yer Fizikası. Bakı, 2005
5. Əlizadə K.A. - Azərbaycanın Akçağıl mərhələsi. Bakı, AN Azərbaycan Nəşriyyatı. SSRİ, 1954
6. Əlizadə EC - Azərbaycanın və ona bitişik ərazilərin dağ strukturlarının morfostruktur quruluşu. Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1998
7. Əlizadə E.K. - Alp-Himalay dəniz dibinin mərkəzi hissəsinin şərq hissəsindəki dağ quruluşlarının morfostruktur fərqlərinin nizamlılığı (CC-nin deşifr materialları əsasında). Müəllif referatı. Elmlər namizədi Bakı, 2004
8. M.A. Müseyibov, R.Y. Quliyev - Azərbaycanın Geomorfologiyası. Bakı 2018. səh. 125-129

Kəlbəcər inzibati rayonunun rekreasiya ehtiyatları və onun xəritəsinin tərtibi

Yunisli Yunis Nazim oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: M. Mehbalıyev

E-mail: y-li91@mail.ru

«Kəlbəcər həm təbii sərvətlərlə zənginliyinə görə, həm iqliminin gözəlliyinə görə, həm də orada yaşayan insanların fədakarlığına görə respublikada həmişə çox hörmətə, ehtirama layiq olublar. Kəlbəcər Azərbaycanın ayrılmaz bir parçasıdır, hissəsidir. Heç şübhəsiz, o gün gələcək ki, Kəlbəcər rayonu Ermənistanın silahlı qüvvələrinin işğalından azad olunacaq və Kəlbəcərin vətəndaşları, sakinləri, bizim soydaşlarımız öz yerlərinə, yurdlarına qayıdacaqlar».

Ulu öndər Heydər Əliyev

Respublikamız milli müstəqillik əldə edib demokratiya yoluna qədəm qoydundan sonra iqtisadiyyatımızın bəzi sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün imkan yarandı. Bu sahələrdən biri də turizmdir. Sovetlər birliyi vaxtında respublikamızda turizm zəif inkişaf etmişdi. Turizm iqtisadiyyatı çoxsahəlidir. Onun inkişaf etməsi digər sahələlərin də inkişafına imkan yaradır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızın turizmdən böyük gəlir əldə etmək imkanını yaranmışdır.

Respublikamızın turizm – rekreasiya ehtiyatları ilə ən yaxşı təmin olunmuş regionlarından biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərdir. İşğaldan azad olunmuş inzibati rayonlardan biri də Kəlbəcər rayonudur.

Kəlbəcər toponiminin mənşəyi qədim türk dilində (oykonimin ilkin forması Kevleçer kimi qəbul edilib) «çay üstündə qala» deməkdir. Kevi çayının üstü, çer/çar «qala» mənasını verir. Yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi qayada Tərtər sayı boyunca səliqə ilə düzülmüş qədim süni mağaralar vardır. Buna görə də mütəxəssislər toponimii kevil (yarğan) komponentləri ilə əlaqələndirirlər.

Kəlbəcər ərazisində 30 min ildən çox tarixi olan qədim yaşayış məskənləri, 6 min il yaşı olan qaya təsvirləri, çöp şəkilli qədim türk əlifbası nümunələri aşkar edilib. Buradakı daş abidələr Şimali Azərbaycanda erkən dövr türklüyün, atəşpərəstliyin, xristianlığın, VII əsrdən isə islamın yayıldığı dövrlərdə yaradılıb.

İnzibati rayon respublikamızın qərbində yerləşmişdir. O, Laçın, Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Goranboy, Xanlar və Daşkəsən rayonları ilə həmsərhəddir. Sahəsi 3050 kv.km, əhalisi 71100 nəfər (2013-cü il), əhalinin sıxlığı isə 39,66 nəfərdir. O, 02.04.1993-cü ildə erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il noyabr ayının 25-də rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən işğaldan aşad edilmişdir. Kəlbəcərdə işğal nəticəsində 511 nəfər şəhid oldu. 231 nəfər itkin düşdü, 100-lərlə adam şikəst oldu. 130 yaşayış məntəqəsi, dünya şöhrətli «İstisu» sanatoriyası, 500-dən artıq sənaye, tikinti, məişət, ticarət obyektı, 172 mədəniyyət obyektı, 96 ümumtəhsil məktəbi, 76 səhiyyə obyektı, 1 muzey darmadağın edildi. 100000 baş qaramal, 500000 baş qoyun-keçi, 100-lərlə maşın, texnika, avadanlıq talan oldu. 1933-cü ilin qiymətləri ilə Kəlbəcərə 761 mln ABŞ dolları dəyərində ziyan dəydi [15].

Relyefi dağlıqdır. Kəlbəcər ərazisində Murovdağ (Gamışdağ 3724 m, Böyük Hinaldağ d. 3367 m), Şərqi Göycə, Muxtökən, Qarabağ silsilələrinin, Qarabağ vulkanik yaylasının (Dəlidağ d. 3616 m) bir hissəsi yerləşir. Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 1961 m-dir.

Əsas çayları Tərtər çayı, Bazarçay, Xaçınçay çayları, gölləri isə Böyük və Kiçik Alagöllər və Zaxagöldür. Ən böyük su ambarı Sərsəng su anbarıdır.

Əsas faydalı qazıntıları qızıl, civə, mişar daşı, mineral sular və s.- dir.

1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və onun ətrafında baş verən hadisələr nəticəsində Azərbaycana yerli və xarici turistlərin axını xeyli azalmış, Xankəndi, Şuşa, Sumqayıt, sonra isə Bakıda Fövqaladə vəziyyətin tətbiqi, əslində respublikanın bu regionlarında bir sıra turizm təşkilatlarının fəaliyyətinin dondurulmasına səbəb oldu.

Ermənistan ekstremistlərinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri düşmənçilik siyasəti, Azərbaycana yüz minlərlə qaçqının gəlməsi ilə nəticələnmişdi. Respublika hökumətinin qərarı ilə 1988-ci ildə Ermənistandan qovulmuş soydaşlarımızın resrub-likmızın turist bazarlarında və sanatoriyalarında, kurort müəssisələrində yerləşdi-rilməsinə başlandı. Bu da rekreasiya-turizm fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb oldu.

Kəlbəcər inzibati rayonu 1930-cu ildə yaradılmışdır. Şərqi-zəngəzur iqtisadi-coğrafi rayonun tərkibinə daxildir. Onun ərazisi dəniz səviyyəsindən 1500-3000 m hündürlükdə Tərtər çayının hövzəsində Kiçik Qafqazda yerləşmişdir.

Təbii sərhədləri Mıxtökən (3411 m), Murovdağ, Şərqi-sevandır. Ən hündür nöqtəsi Gamışdağdır. Onun hündürlüyü 3724 m olub, Murovdağın ən hündür nöqtəsidir. Ağdərə rayoununun bir hissəsinin Kəlbəcər rayonuna qatılması nəticəsində bu rayon respublikamızın sahəcə ən böyük rayonudur.

1980-ci ildə bu inziabiti rayonda bir şəhər (Kəlbəcər), bir şəhər tipli qəsəbə (İstisu) və 122 kənd var idi.

İqtisadiyyatı. Sovet dövründə Kəlbəcər rayonun iqtisadiyyatında qoyunçuluq, bağçılıq, meşə sənayesi mineral bulaqların istifadəsi və s. təsərrüfat sahələri var idi.

1951-ci ildə Zod qızıl yatağı açılmış, 1976-cı ildə istismarına başlanmışdır. 1960-cı ildə İstisu qəsəbəsində Sovet İttifaqı əhəmiyyətli balneloji kurort istifadəyə verilmişdir.

XXI əsrin əvvəlində ərazinin erməni silahlı birləşmələrinin nəzarəti altında olduqları dövrdə kiçik SES-lərin tikintisinə başlanmışdır. Bu da öz növbəsində çayların səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

2021-ci ildə torpaqların erməni işğlından azad edilməsindən sonra buraya 6000-dən çox arı ailəsi köçürülmüşdür, bu da 45-50 kiloqram təbii dağ balının əldə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Minadan azad olunmuş ərazilərə az miqdarda iri və xırda buynuzlu mal-qara gətirilmişdir. Bu ilin avqustunda 110/35/10 kilovoltluq elektrik yarımstansiya istismara verilmiş, Daşkəsən rayonundan elektrik verilişi xətləri çəkilmişdir.

1991-ci ildən 2021-ci ilə qədər Kəlbəcər inzibati rayonu Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonunun tərkibinə daxil olmuşdur. Hazırda Şərqi-Zəngəzur iqtisadi-coğrafi rayonunun tərkibinə daxildir (07.07.2021-ci il).

Kəlbəcərdə alban dövrünə aid xeyli tarixi abidələr vardır. Bunlardan ən məşhuru Xudabənd məbəd kompleksidir [14]. Bu abidə kompleksi Kəlbəcər rayonunun şərqində – rayonun 29 kilometrliyində yerləşir. «Xudabənd» adlandırılan abidə kompleksi VI-VII əsrlərdə alban knyazı tərəfindən tikilib. XV əsrdə isə bu abidə alban knyazlığının dini məbədi olub. Sonralar məbəd bir neçə dəfə təmir edilib, əlavələr olunub və nəhayət alban hökmləri Həsən Cəlal tərəfindən yenidən inşa edilib. Həsən Cəlalın həyat yoldaşı Minə Xatun bu qalada dəfn olunub. Anası Arzu Xatun və dövrün görkəmli ziyalı Mxitar Qoş bu məbəddə olmuş və xatirə üçün nişan daşları qoymuşdur. Üstü kümbəz kimi tikilmiş bu kompleksin tikintisində ağac materiallarından da istifadə edilib. Binanın divarında yağlı boya ilə çəkilmiş çoxlu şəkillər və yazılar var. Abidənin tikintisində istifadə olunmuş daşlar Tərtər çayının sahilində – bir dərədə yığılaraq suxurlaşmış və kristallaşmış gildən əmələ gəlmişdir. Kəlbəcər rayonunun Vəngli kəndi ərazisində də digər bir alban məbədi yerləşir. Kəlbəcər inzibati rayonunun əsas dini-memarlıq adidələri aşağıdakılardır:

Gəncəsər monastrı – Vəngli kəndi
Xoxanaberd – Vəngli kəndi
Xaçın knyaz sarayı - Vəngli kəndi
Havartux monastrı - Vəngli kəndi
Vaçar yaşayış yeri - Bazarkənd kəndi
Müqəddəs Stepanos kilsəsi – Bazarkənd kəndi
Böyük Arran monastrı – Kolatağ kəndi
Kolatağ monastrı – Kolatağ kəndi
Harva kilsəsi – Dovşanlı kəndi
Xudavənd monastrı – Bağlıpəyə kəndi
Müqəddəs tanrı anası monastrı – Zar kəndi
Xatirəvənd monastrı – Qozlu kəndi
Vaquas monastrı – Qozlu kəndi
Qırmızı monastr – Qozlu kəndi
Akan qalası - Həsənriz kəndi
Qırmızı daş monastrı – Çapar kəndi
Çərəkdar monastrı – Çərəkdar kəndi
Xilaskar kilsəsi – Yayıcı kəndi

Bundan başqa inzibati rayon ərazisində Zar mağarası (daş dövrü adamlarının yaşayış yeri), Qarağöl yaxınlığında Kəlbəcər qayaüstü rəsmləri (tunc dövrü, bizim eradan əvvəl III minillik), İstisu termal bulaqları, mineral bulaqlar, Bazalt qayaları, mağaralar, meşələr və s. vardır [12,13].

Kəlbəcərdəki digər qədim Alban abidələri aşağıdakılardır: Laçınqaya, Lev, Uluxan Qalaboynu, Cəmər. Kəlbəcərin Ağdaban kəndinin ən qədim alban tayfasının adını daşdığı guman edilir.

Kəlbəcər rayonun Vəng kəndi ərazisində alban məbədi, Çərəkdar kəndində alban kilsəsi (Həsən Camal kiləsi), Qanlıkənd ərazisində Lök qalası, Qaraçanlı kəndində Uluxan qalası, Tərtər sayının bulanıq çayı ilə qovuşduğunda yerləşən Alban kilməsi, Qalaboynu kəndində Qolaboynu qalası, Cəmər kəndində Cormər qalası, Camışlı kəndində Keşikçi qalası, Kəlbəcər şəhərində məscid, Başlıbel kəndində məscid, Otaqlı kəndində məscid, Soyuqbulaq kəndində Tərtər çayı üzərindəki Tağlıdaş körpüsü, Kəlbəcər tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Aşıq Şəmşir adına mədəniyyət evi, Söhüdlü yaylağında Seyid Əsədullanın ziyarətگاهی işğal zonasında qalaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılıb [8,9].

Kəlbəcər ərazisindəki Qayaüstü təsvirlər Qobustandakı yazılı və şəkilli daşların oxşarı – «əkizləridir». «Soltan Heydər», «Qurbatalı çay», «Turşsu», «Ayıçınqıllı», «Gəlin qayası», «Böyük dəvəgözü», «Sərçəli» və s. yerlərdəki qayaüstü təsvirlər, təkcə Kəlbəcərin deyil, bütövlükdə Azərbaycan torpağının qədim insan məskəni olduğunu sübut edir. Kustar şəkildə, bazalt daşına həkk

edilmiş keçələrdən, ov səhnələrindən yallıyabənzər oyunlardan, göy cisimlərindən, qədim heyvanlardan və s. ibarət bu daş kitabələr Kəlbəcərin tarixinin, mədəniyyətinin qədimliyini əks etdirir. Bu təsvirlərdən biri belədir: bir insan fiquru ayağının birini bir dairənin, o birini isə digər bir dairənin üzərinə qoyaraq yuxarıdakı kürəyə baxır. Güman olunan budur ki, insan bir planetdən digərinə uçmaq arzusundadır. İnsan fiqurunun ayağı altındakı dairənin biri Yer, o biri isə Ay olduğu güman olunur [10,11].

Rekreasiya ehtiyatlarının istifadə və idarə edilməsinin ən yaxşı vasitələrindən biri etibarlı kartoqrafik mənbələr əsasında ən müasir texnologiyanın tətbiqi ilə tərtib olunmuş rekreasiya xəritələridir. Hazırda rekreasiya ehtiyatları xəritəsinin tərtibi üçün kompüter proqramlarından xüsusən də Arc GIS proqramından geniş istifadə olunur. Bu xəritələrin ən mühüm üstünlüyü onların dəqiqliyi, əyaniliyi, tez hazır olması, təbəqələrlə göstərilə bilməsi və s.- dir [2,3].

Kəlbəcər inzibati rayonunun rekreasiya ehtiyatları kartoqrafik və ədəbiyyat mənbələri əsasında [1, 4,6,7,] 1:300000 miqyasında tərtib edilmişdir. Kəlbəcər inzibati rayonunda rekreasiya ehtiyatlarının hər iki növünə – təbii, tarixi-memarlıq və ya antropogen rast gəlinir. Rayonun təbii rekreasiya ehtiyatlarına mağaralar, çaylar, şlalələr, meşələr, göllər, gözəl relyef formaları və s. misal ola bilər. Tarixi-memalığ və ya antropogen rekreasiya ehtiyatlarına insanlar tərəfindən tikilmiş qalalar, kilsələr, məscidlər, məbədlər və s. aiddir.

CİS texnologiyasının köməyi ilə tərtib olunmuş xəritələrdə rekreasiya ehtiyatlarını ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək olar [5]. Məsələn, ayrıca bir təbəqə kimi yalnız hidroqrafiya rekreasiya ehtiyatlarını, tarixi-memarlıq rekreasiya ehtiyatlarını, meşə rekreasiya ehtiyatlarını öyrənmək olar. Bu xəritələri həm də təzələmək çox asandır. Onların köməyi ilə rekreasiya fəaliyyətini idarə etmək (yeni marşrutlar seçmək, marşrutları təzələmək və s.) asandır.

Yüksəklik qurşaqları üzrə rekreasiya ehtiyatları bir-birindən fərqlənir. Bu xəritədə yüksəklik qurşaqları – alçaq, orta və yüksək dağlıq üzrə rekreasiya ehtiyatlarının paylanmasını öyrənmək olar.

Nəticələr

1. Kəlbəcər inzibati rayonu işğaldan azad edilmiş rayonlarımız içərisində rekreasiya ehtiyatları ilə ən zəngin olan rayonlardan biridir.
2. Rekreasiya ehtiyatlarına erməni təcavüzü nəticəsində böyük ziyan vurulmuşdur. Tarixi-memarlıq abidələri dağıdılmış, onların erməni mənşəli olduğunu sübut etməyə səy göstərmişlər.
3. Relyef səngərlər, süni maneələr, istehkamlar yaradılan zaman, hərbi əməliyyatların gedində ciddi dağıntılara məruz qalmışdır.
4. Rekreasiya ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi üçün xeyli işlər görülməlidir. Bu məqsədlə bütün rekreasiya ehtiyatları uçota alınmalı, elm və texnologiyanın müasir tələblərinə uyğun olaraq iri miqyaslı rekreasiya ehtiyatları xəritələri tərtib edilməlidir.
5. Bu sahədə qarşıda duran problemlərin həllində beynəlxalq təcrübə öyrənilməli və tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Atlas. Azərbaycanın Milli Atlası. Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, 444 s.
2. Bayramov R.V. Xəritəçilik və coğrafi informasiya sistemləri. Azərbaycan Coğ-rafiya Cəmiyyətinin BDU filialının əsərləri, II cild, Bakı, 2009, s.40-47.
3. Mehdiyev A.Ş., İsmayılov A.İ. Coğrafi İnformasiya Sistemləri (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2010, 232 s.
4. Piriyev R.X. Kartoqrafiya. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı, 2015, 438 s.

Rus dilində

5. Берлянт А.М. Картография. М.: КДУ, 2010, 326 с.
6. Мамедов Г. III. Туристический Атлас Азербайджана. Баку, 2008, 110 с.

İngilis dilində

7. The information cartographic reference book. Of Azerbaijan, Chevron, Bakı, 1999-2000, 201 pp.
8. <http://wikipedia.az.nina.az>>Kəlbəcə....
9. <http://www.kalbajar.com>>Kəlbəcə...
10. Rum.wikipedia.org/wiki/

11. [tripadvisor.ru|Attraction](http://tripadvisor.ru/Attraction)
 12. Kəlbəcər Rayon İcra Hakimiyyətinin rəsmi saytı
 13. Kəlbəcər rayonu barədə sayt
 14. faz.m.wikipedia.org/wiki/
 15. anl.az. / Kekbecer.htm
-

Günəş enerjisindən istifadə etməklə günəş panellərinin qurulmasının prinsipləri, enerjinin alınması və ondan istifadənin zəruriliyi

Valehova Günel Mətləb qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: Cəfərova Gülnarə Cümşüd qızı

E-mail: valehova1998@gmail.com

Alternativ enerji mənbələri

Bərpa olunan enerji, günəş işığı, külək, yağış, qabarma-çəkilmə, geotermal istilik kimi karbon neytral mənbələr də daxil olmaqla təbii olaraq insan zamanında doldurulan bərpa olunan mənbələrdən toplanan faydalı enerjidir. Bu növ enerji mənbəyi, doldurulduğundan daha sürətli istifadə olunan fosil yanacaqlardan fərqli olaraq dayanır. Ən çox bərpa olunan enerji dayanıqlı enerji olsa da, bəziləri belə deyil, məsələn, bəzi biokütlə dayanıqsızdır.

Bərpa olunan enerji dörd vacib sahədə enerji təmin edir: elektrik istehsalı, hava və suyun istiləşməsi/soyudulması, nəqliyyatı və kənd (şəbəkədən kənar) enerji xidmətləri.

REN21 -in 2020 -ci il hesabatına əsasən, bərpa olunan enerji mənbələri insanların qlobal enerji istehlakına 20,3%, 2015 -ci və 2016 -cı illərdə isə 24,5% elektrik istehsalına kömək etdi. Bu enerji istehlakı 8,9% -i ənənəvi biokütlədən, 4,2% -i istilik enerjisindən (müasir biokütlə, geotermal və günəş istiliyi), 3,9% -i hidroelektrikdən, qalan 2,2% -i küləkdən, günəşdən, geotermaldən və digər formalarda elektrik enerjisindən ibarətdir. biokütlə.2020 -ci ildə dünyada bərpa olunan enerjiyə qoyulan investisiyalar 318,9 milyard ABŞ dolları təşkil etdi və Çin qlobal investisiyaların 45% -ni, ABŞ və Avropa isə hər ikisi 15% -ni tutdu. Qlobal olaraq bərpa olunan enerji sənayesi ilə əlaqəli təxminən 10.5 milyon iş yeri var idi və günəş fotovoltaikləri ən böyük bərpa olunan işəgötürən idi. Bərpa olunan enerji sistemləri sürətlə daha səmərəli və ucuzlaşır və ümumi enerji istehlakındakı payı artır. 2019-cu ildən etibarən, dünyada yeni quraşdırılmış elektrik enerjisinin üçdə ikisindən çoxu bərpa olunan enerji idi. Bərpa olunan enerji və təbii qazın artması səbəbindən kömür və neft istehlakında artım 2020 -ci ilə qədər bitə bilər. 2020-ci ildən etibarən, əksər ölkələrdə fotovoltaik günəş və qurudakı külək yeni elektrik istehsal edən stansiyalar tikməyin ən ucuz formasıdır.

Milli səviyyədə, dünyanın ən az 30 ölkəsi artıq enerji təchizatının 20 faizindən çoxunu təmin edən bərpa olunan enerjiyə malikdir. Milli bərpa olunan enerji bazarlarının önümüzdəki onillikdə və ondan sonra da güclü şəkildə artmağa davam edəcəyi proqnozlaşdırılır. Ən azı iki ölkə, İslandiya və Norveç, artıq bütün elektrik enerjisini bərpa olunan enerjiden istifadə edərək istehsal edir və bir çox digər ölkələr gələcəkdə 100% bərpa olunan enerjiyə çatmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Dünyanın ən az 47 ölkəsi elektrik enerjisinin 50 % -dən çoxunu artıq bərpa olunan mənbələrdən əldə edir. Bərpa olunan enerji mənbələri, məhdud sayda ölkədə cəmləşən fosil yanacaqlardan fərqli olaraq geniş coğrafi ərazilərdə mövcuddur. Bərpa olunan enerji və enerji səmərəliliyi texnologiyalarının sürətli tətbiqi əhəmiyyətli enerji təhlükəsizliyi, iqlim dəyişikliyinə azaldılması və iqtisadi fayda ilə nəticələnir. Beynəlxalq ictimai rəy sorğularında günəş enerjisi və külək enerjisi kimi bərpa olunan mənbələrin inkişafına güclü dəstək var.

Günəş enerjisi, fotovoltaiklər, günəş istilik enerjisi, günəş memarlığı, ərinmiş duz elektrik stansiyaları və süni fotosintez kimi bir sıra texnologiyalardan istifadə olunan Günəşdən gələn parlaq işıq və istidir.

Bərpa olunan enerji mənbəyidir və texnologiyaları günəş enerjisini necə tutub payladıklarına və ya günəş enerjisinə çevirdiklərinə görə ya passiv günəş, ya da aktiv günəş kimi xarakterizə olunur. Aktiv günəş texnikası, enerjiden istifadə etmək üçün fotovoltaik sistemlərin, cəmlənmiş günəş enerjisinin və günəş suyunun istiləşməsinin istifadəsini əhatə edir. Passiv günəş texnikasına bir binanı

Günəşə yönəltmək, əlverişli istilik kütləsi və ya işıq yaymaq xüsusiyyətlərinə malik olan materialları seçmək və təbii olaraq havanı sirkulyasiya edən məkanların dizaynı daxildir.

2011-ci ildə Beynəlxalq Enerji Agentliyi "əlverişli, tükənməz və təmiz günəş enerjisi texnologiyalarının inkişaf etdirilməsinin uzunmüddətli faydaları olacağını söyləmişdir. Yerli, tükənməz və əsasən idxaldan asılı olmayan bir mənbəyə güvənərək ölkələrin enerji təhlükəsizliyini artıracaq. Davamlılığı artırmaq, çirklənməni azaltmaq, qlobal istiləşməni azaltmaq üçün xərcləri azaltmaq və fosil yanacaq qiymətlərini digərlərindən daha aşağı tutmaq. Bu üstünlüklər qlobaldır. Bu səbəbdən erkən yerləşdirmə təşviqlərinin əlavə xərcləri öyrənmə investisiyaları hesab edilməlidir; onlar ağıllı şəkildə xərclənməlidir və geniş şəkildə paylaşılmalıdır.

Günəş panellərinin quraşdırılması

Günəş batareyaları kimi də tanınan günəş panelləri günəş enerjisini elektrik enerjisinə çevirən sistemlərdir. Panellərdə günəşdən fotonlar sorulur. Buna səbəb olan günəş panellərində çox sayda günəş hüceyrəsinin olmasıdır. Fotonlar günəş hüceyrələrinə düşdükdə panelin üst təbəqəsi ilə alt təbəqə arasında bir gərginlik yaranır.

Günəş panellərindən nə qədər elektrik enerjisi çıxara bilərik?

Günəş panellərinin səmərəliliyi ətraf mühitin uyğun olun-olmamasından asılıdır. Panel tipinə və ətraf mühit şəraitinə görə onların orta səmərəliliyi 15-20 faiz arasındadır. Günəş batareyalarından yüksək məhsuldarlıq əldə etmək üçün təmiz saxlanılmalı və günəşə doğru yerləşdirilməlidir. Panellər üçün gündəlik məhsuldarlığı hesablayarkən, günəş işığının müddəti və panel növü əsas götürülür. Ölkəmizdə istiliyin orta müddəti qışda 5 saata qədər azalsa da, yayda 11 saata çatır.

Günəş enerjisi bərpa olunan enerji mənbəyidir

Günəş enerjisi sistemləri dünyaya gələn günəş şüalarından faydalanmaq üçün yaradılan bir mexanizmdir. Günəş enerjisi quraşdırılmış sistemin səmərəliliyindən asılı olaraq günəş işığından 30 faizə qədər elektrik enerjisi yarada bilər. Qlobal istiləşmə, ətraf mühitin çirklənməsi, günəş enerjisi ilə bağlı araşdırmalar kimi problemlər səbəbindən daha ucuz və təmiz enerji mənbəyi axtarışı nəticəsində 1970-ci illərdən bəri intensivləşib.

Günəş panellərini dama necə quraşdırmaq olar?

Günəş panellərini quraşdırmağın ilk addımı evinizin damının vəziyyətini yoxlamaq və lazımı təmir və ya yeniləməni etməkdir. Damınızın günəş panellərini tam lövbərləməsi və dəstəkləməsi lazımdır. Hər hansı bir böyük ev abadlaşdırma layihəsində olduğu kimi, işi düzgün yerinə yetirmək üçün keyfiyyətli bir mütəxəssis tapmaq vacibdir.

Günəş il boyu fərqli vaxt dövrlərində fərqli mövqelər tutur. Gün ərzində onun yeri daim dəyişir. Buna görə optimal meyil açısını hesablamaq lazımdır. Günəş panelinin istiqaməti sistemin qurulacağı məkanın yeri ilə müəyyən edilir. Günəş paneli optimal meyil açısı ilə yerləşdirildikdə gün ərzində günəşdən maksimum istifadə edə biləcəyini təmin edir. Onun bucağı yerinizdən və ilin vaxtından asılıdır. Beləliklə, günəş panelinin bucağını təyin etdikdən sonra sistemə toxunmadan bütün il istifadə edə bilərsiniz.

Günəş panelləri birbaşa günəş işığı olmadan enerji istehsal edə bilər.

Günəş panelləri günəş işığı spektrinin müxtəlif hissələrini tuta bilər. Buna görə günəş şüaları birbaşa panellərə dəyməzsə, günəş paneli hüceyrələri tərəfindən tutula bilər. Yerdən və göydən əks olunan işıqlar hətta buludlu bir gündə tutula bilər.

Günəş enerjisi kömür elektrik stansiyalarından hava çirkliliyini azaldır

Kömür elektrik stansiyaları emissiyalarını süzərkən, az miqdarda zəhərli hissəciklər hava filtrasiya sistemlərinə nüfuz edərək atmosfərə daxil olur. Cəvə, kömür elektrik stansiyası emissiyalarından havaya girən çirkləndiricilərdən biridir və yerli ekoloji sistemləri çirkləndirə bilər, bitkilərə, vəhşi təbiətə və insanlara zərər verə bilər. Günəş enerjisi emissiyasız olduğu üçün, kömür elektrik stansiyalarından daha çox, günəş panelinin qonşu olduğu mühit və icmalar üçün daha təhlükəsizdir.

Resursların Qorunması

Günəş panelləri günəşdən gələn işıq istiyə və elektrik enerjisinə çevirdiyindən başqa yanacaq mənbəyi tələb etmir. Kömür, təbii qaz, neft və nüvə enerji sistemləri enerji istehsal etmək üçün bərpa olunmayan mənbələrə güvənir.

Mədəndən təsirlənən yaşayış yerlərinin qorunması

Kömür və uran mədənçiliyi tez-tez yerli mühitə ziyan vurur. Ağır texnika, tullantı məhsulları və yerli yaşayış yerlərinin geniş miqyasda pozulması mədənin istifadədən çıxmasından sonra mina

ətrafındakı ərazini boş və yararsız hala sala bilər. Kömür mədəni mədənləri işləyən işçilər üçün də təhlükəlidir. Günəş panellərinin istifadəsi həm mədəniçilər, həm də ətraf mühit üçün bu təhlükələri aradan qaldırır.

Nüvə Enerjisinə Ehtiyacın Azaldılması

Nüvə enerjisi bəzən hava çirkliliyinin olmaması səbəbindən təmiz və ya "yaşıl" bir enerji mənbəyi olaraq təsnif edilir, lakin zərərli tullantılar əmələ gətirir. Nüvə parçalanma reaktorları istehsal etdikləri uzunmüddətli nüvə tullantıları və Çernobil qəzası kimi fəlakətli hadisələrin baş vermə ehtimalı səbəbindən mübahisəlidir.

Elektrikin Maliyyə Xərclərinin Azaldılması

Günəş işığı heç bir ödəniş olmadan əldə edildiyindən günəş panelləri bahalı mədəniçilik və yanacaq emalı tələb etmir. Günəş paneli qurulduqdan sonra pulsuz işləyir. Bəzi tətbiqlərdə, ümumi enerji xərclərini azaltmaq üçün günəş panelləri mövcud enerji mənbələrini tamamlamaq üçün istifadə edilə bilər. Lazım olan bütün elektrik enerjisinin külək və ya hidroelektrik kimi günəş enerjisi və digər bərpa olunan enerji mənbələri ilə təmin edildiyi elektrik sistemlərində elektrik tamamilə pulsuz olaraq istehsal olunur.

Enerji Müstəqilliyinin Yaradılması

Başqa millətlərdən neft və digər yanacaq mənbələri almalı olan ölkələr tədarükçüləri ilə tanış olurlar. Belə ölkələr tədarükçüləri ilə ticarətini davam etdirmək üçün milli təhlükəsizliyi və ya prinsiplərini pozmaq lazım ola bilər. Günəş enerjisi sistemlərini qəbul edən cəmiyyətlər və millətlər, xarici yanacaq mənbələrindən asılılığını azaldır və ya aradan qaldırır.

Günəş enerjisindən istifadənin zəruriliyi

Günəş panellərindən istifadə bir çox tətbiq üçün elektrik enerjisi istehsal etmək üçün çox praktik bir yoldur. Aşkar olan şey şəbəkədən kənar yaşayış olmalıdır. Şəbəkədən kənar yaşamaq əsas elektrik şəbəkəsi tərəfindən xidmət göstərilməyən yerdə yaşamaq deməkdir. Uzaq evlər və kabinlər günəş enerjisi sistemlərindən gözəl faydalanır. Artıq ən yaxın əsas şəbəkəyə giriş nöqtəsindən elektrik dirəklərinin quraşdırılması və kabellərin çəkilməsi üçün böyük ödənişlər ödəməyə ehtiyac yoxdur. Günəş elektrik sistemi potensial olaraq daha ucuzdur və düzgün saxlanılarsa, 30 ildən çox enerji təmin edə bilər.

Günəş panellərinin şəbəkədən kənar yaşamasını mümkün etməsinin yanında, bəlkə də günəş enerjisindən istifadə edəcəyiniz ən böyük fayda həm təmiz, həm də yenilənə bilən enerji mənbəyidir. Qlobal iqlim dəyişikliyinə meydana çıxması ilə atmosferimizə istixana qazlarının emissiyasından gələn təzyiqləri azaltmaq üçün əlimizdən gələni etməyimiz daha vacib oldu. Günəş panellərində heç bir hərəkət edən hissə yoxdur və az təmir tələb olunur. Onlar möhkəm şəkildə tikilib və onilliklər ərzində dayanıqlı saxlanılır.

Günəş panellərinin və günəş enerjisinin faydalarından ən sonuncusu, bir sistemin ilk quraşdırma xərclərini ödədikdən sonra, sistemin ömrü boyu istehsal etdiyi elektrik enerjisinin 15-20 ilə qədər ola bilməsidir. Sistemin keyfiyyətindən asılı olaraq illər tamamilə pulsuzdur!

Ədəbiyyat :

1. <https://cleantechnica.com/2012/03/30/renewable-energy-facts/>
2. Massachusetts Institute of Technology "The Future of Solar Energy"
3. Carolyn Roos, Ph.D Washington State University "Solar electric system design, operation and installation"
4. <https://www.mrsolar.com/what-is-a-solar-panel/>
5. <https://ourworldindata.org/renewable-energy>

Böyük qafqazın cənub-şərq yamacı landşaftlarının differensiasiya xüsusiyyətləri

Əbilov Murad Adışirin oğlu
AMEA akad.H.Ə.Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun doktorantı
E-mail: muradabilov1995@mail.ru

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacı Alp-Himalay orogen qurşağında yerləşməklə relyefinin o cümlədən, landşaft qurşaqlarının mürəkkəbliyi ilə seçilir. Tədqiq olunan ərazinin relyef

xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bir sıra görkəmli alimlərimizin (B.Budaqov, M.Müseyyibov və s.) rolu olmuşdur. Tədqiq olunan ərazinin mütləq hündürlüyü Böyük Qafqaz dağlarının digər hissələrinə nisbətən azdır. Burada Niyaldağ, Dübrar, Aladaş, Kəmçi, Ləngəbiz, Ələt, Meysəri, Qayıblar, Şayıblar və s. silsilə və tirələri yerləşir. Həmçinin Girdimançaydan Mərəzəyə qədər olan hissədə Gürcüvan, Şamaxı və Mərəzə yaylaları, Şamaxı yaylasından şimalda isə daha geniş və terraslı çay dərələri ilə kəsilmiş Qızmeşdan yaylası (1000-1400 m) yerləşir. Həmçinin tədqiq olunan ərazidə dairəvi formada platolar-Kicəki, Donuzluq, Böyükdaş, Kiçikdaş və s. çökəklər-Ceyrankeçməz, Pirsaat, Qarabad və çoxsaylı palçıq vulkanları relyefin əsas formalarını əmələ gətirir. Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacının qərb hissəsində təbaşir, paleogen və neogen yaşlı gillər, qumdaşları, əhəngdaşları, təbəqəli şist, şərq hissəsində isə neogenin qalın çökmə süxur kompleksləri geniş yayılmışdır.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında temperatur və o cümlədən iqlimin digər elementlərində ərazi fərqlərinin yaranmasında ərazinin oroqrafik və hipsometrik şəraiti başlıca rol oynayır. Ərazidə relyefin kontratlığına uyğun olaraq iqlimin elementlərində də kontratlıq yaranır. Silsilə, tirə və dərələrin uzanma istiqaməti yaxud səmtliyi də iqlim elementlərinin paylanmasında mürəkkəbliyə səbəb olur.

Relyef, geoloji quruluş və iqlim şəraitinin mürəkkəbliyi ərazidə torpaq örtüyünün də mürəkkəbliyinə səbəb olur. Tədqiq olunan ərazinin şərq hissəsində Ələt tirəsi və həmçinin Qobustan alçaqdağlığında boz-qonur torpaqlar geniş yayılmışdır. Boz-qonur torpaqlardan yuxarıda 300-500 m, bəzi yerlərdə 700 m hündürlüyə qədər olan ərazilərdə şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Şabalıdı torpaqların açıq, adi və tünd şabalıdı yarım tipləri ərazidə bir-birini əvəz edir. Dağ qara torpaqları 1000-1300 m bəzi yerlərdə 1500 m yüksəkliklərdə yerləşən Çuxuryurd düzəlmə səthi, Şamaxı yaylası və Nialdağda talalar şəklində yayılmışdır və tam qurşaq əmələ gətirmir. Ərazidə qəhvəyi dağ-meşə torpaqarı orta dağlıqda əsasən palıd və vələs meşələri altında inkişaf etmişdir. Qəhvəyi dağ meşə torpaqlarından yuxarıda Nialdağ silsiləsinin yuxarı hissəsində çimli dağ-çəmən torpaqları yayılmışdır. Bu torpaqlar subalp çəmənliklərinin tipik və çox geniş yayılmış torpağıdır.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacı landşaftlarının tədqiq edilməsində görkəmli Azərbaycan coğrafiyaçılarından B.Budaqov, M.Müseyyibov, N.Kərəmov, A.Mikayılov, E.Əlizadə, M.İsmayılov, Y.Qəribov, S.Quliyeva və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacının fiziki-coğrafi şəraitin ayrı-ayrı komponentlərinin ərazi differensiasiyasının mürəkkəb və rəngarəng olması ərazidə təbii landşaftların mürəkkəb və çox çalarlı olmasına səbəb olmuşdur. Təbii landşaftların tip və növ zənginliyinə iqlim və relyefin müxtəlifliyi və bu iki aparıcı amilin bir-biri ilə olduqca mürəkkəb əlaqə və vəhdəti təsir etmişdir.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacının landşaftlarının differensiasiyası yüksəklik differensiasiyası qanunauyğunluğuna müvafiq olaraq dəyişir. Tədqiq oluna ərazidə dağ yarım səhra, dağ boz qır, dağ meşə və dağ çəmən landşaftları yüksəkliyə doğru bir-birini müvafiq olaraq əvəz edir.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında dağ yarım səhra landşaftı 500-550 m yüksəkliyə qədər olan əraziləri əhatə edir. Dağətəyi ərazilərdə parçalanmış relyef yarım səhra landşaftının bütövlüyünü pozur. Relyefin hipsometrik yüksəkliyindən, yamacların səmtindən, yaşından, yayılmasından asılı olaraq yarım səhra landşaftları xırda areallara ayrılır, tez-tez quru çöllərlə əvəzlənir.

Yarım səhra landşaftı tamamilə yayı quru, isti, qışı nisbətən yağıntılı və mülayim keçən yarım səhra və quru çöl iqlimində formalaşır. Burada illik günəş radiasiyası 128 kkal/sm^2 –dən artıqdır. Ən isti ayın orta temperaturu $25-26^{\circ}\text{C}$, ən soyuq ayın temperaturu isə $0-3^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişir. Müsbət temperaturların cəmi 4000°C -ə qədərdir. Bu qədər böyük istilik ehtiyatlarına malik olan yarım səhra landşaftlarında yağıntıların miqdarı azdır. Yağıntıların orta illik miqdarı 200-350 mm arasında dəyişir. Cənub-Şərqi Qobustanda yağıntıların miqdarı 100-150 mm-ə qədər azalır. İllik mümkün buxarlanma həddi 800-900 mm təşkil edir. Göstərilən iqlim xüsusiyyətlərindən də görüldüyü kimi ərazidəki yarım səhra landşaftlarının mənimsənilməsi çoxlu su ehtiyatı tələb edir. Suvarma norması $4000-6000 \text{ m}^3/\text{ha}$ təşkil edir.

Yarım səhra landşaftının daxilində çay şəbəkəsi zəif inkişaf etmişdir. Əksər çaylar və onların qolları yay ayları quraq keçdiyi üçün demək olar ki, quruyur. Əsas çaylar Sumqayıt çay, Ceyrankeçməz, Pirsaat çaylarıdır. Çay şəbəkəsinin sıxlığı $0,03-0,3 \text{ km/km}^2$ arasında dəyişilir.

Yarımsəhra landşaftının boz,boz-qonur,açıq şabalıdı torpaqları pliosenin gilləri,qumdaşı,əhəngdaşı və s. süxurları üzərində inkişaf etmişdir.Burada torpaqlar müxtəlif dərəcədə eroziyaya məruz qalmışdır.Bitki örtüyü zəif olduğu üçün torpağı mühafizə edə bilmir.Torpağın üst qatlarında humusun miqdarı 1,5-2,5% arasında dəyişir.

Yarımsəhrələrin yayıldığı ərazilərin relyef-ekoloji şəraitinin kontrastlığı bu zonada yarımsəhrələrin müxtəlif tiplərinin yayılması üçün şərait yaratmışdır.Qobustanın alçaq tirələrinin cənub yamaclarındakı erozion bedlendlərlə yastı yallarda yovşan-müxtəlif otlu yarımsəhrələr,şimal yamaclarında isə yovşan-efemer yarımsəhrəsi inkişaf etmişdir.Yarımsəhra landşaftları qış otlaqları kimi istifadə olunur.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında dağ bozqır landşaftı Şamaxı,Mərzə,Qızmeydan yaylalarında qisməndə Xızı,Dağquşçu,Altağac ətrafı dağüstü yaylalarda geniş areallara malikdir.Çöl landşaftının formalaşdığı mütləq hündürlüklər 1000-1100 m-dən çox olur və geniş zolaq yaradır.Dağ-çöl landşaftının səthi yarıqan,qobu və çay dərələri ilə parçalanmışdır.Tədqiq olunan ərazidə yerləşən çöl landşaftı paleogenin və neogenin gilləri,qumdaşları,əhəngdaşları və gilli şistləri üzərində inkişaf edir.

Dağ-çöl landşaftı mülayim-isti iqlim tipində formalaşır.Ən isti ayın orta temperaturu 20-23°C,ən soyuq ayın orta temperaturu 1⁰-(-2⁰)C arasında dəyişilir.Yağıntılardan orta illik miqdarı 300-450 mm təşkil edir.Çay şəbəkəsi seyrəkdir və əksəriyyəti yay aylarında quruyur.

Landşaft-ekoloji şəraitdən asılı olaraq bu ərazidə şabalıdı və dağ qara torpaqları inkişaf etmişdir.Dağ qara torpaqlar Şamaxı və Qızmeydan yaylalarında yayılmışdır.Şabalıdı və qara torpaqların yayıldığı bu ərazi əsasən dəmyə əkinçiliyi və üzümçülüyn yayıldığı ərazidir.

Tədqiq olunan ərazidə relyefdən,hidrogeoloji şəraitdən,süxurların litoloji tərkibindən,torpaq-bitki örtüyündən asılı olaraq çöllərin müxtəlif genetik tipləri yaranır.Bu çöllər pilləli,terrasslı,dalğalı,təpəli düzənliklərdə,geniş çay dərələrində formalaşır.Ümumiyyətlə,çöl landşaftları ərazisi sıx məskunlaşma və təbiətə antropogen təzyiqlə yüksək olduğu sahələrdəndir və daha çox təsirə məruz qalmışdır.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında dağ-meşə landşaftı antropogen təsirlər nəticəsində dəyişdirilmiş və yerində bağlar,seliteb landşaftları,taxıl əkinləri,mədəni bitki plantasiyaları və s. antropogen modifikasiyalar salınmışdır.Buna baxmayaraq ərazidə cənub yamaclarda palıd meşələri,müxtəlif kollar,ardıc,gəvən,murdarça,söyüdyarpaq armud,palıd kolları,dağların şimal yamaclarında palıd-vələs,vələs,bəzi yerlərdə vələs-fıstıq meşələri kompleksi inkişaf etmişdir.

Ataçay hövzəsində və ondan şərqdə arid seyrək meşələr,şiblyak,müxtəlif tərkibli kollar geniş yayılmışdır.Altağac qəsəbəsindən cənub şərqdə iqlimin quraqlaşması ilə əlaqədar meşə qurşağı ensizləşir.Çuxuryurd düzəlmə səthlərində meşə bitkiləri tamamilə qırılmış və dağüstü platolar taxıl zəmiləri və otlaqlarla əvəz olunmuşdur.Meşələrin yuxarı sərhəddində mal-qaranın otarılması,meşələrin qırılması nəticəsində palıd,vələs,vələs-fıstıq meşələrinin yerində itburnu,yemişan,dovşanalması,alça və s. kolluqlar əmələ gəlmişdir.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacında dağ-meşə landşaftından yuxarıda 1600-1800 m-dən başlayaraq dağ-çəmən landşaftları yerləşir.Dağ çəmən landşaftının əksəriyyəti 25-55⁰ meyilliliyə malik yamaclarda formalaşır və bu yamaclarda sürüşmə,uçqun və digər qravitasion proseslər intensivləşir.Zəif çim qatının yaranmasına səbəb olur və nəticədə deqradasiyaya təbii zəmin yaradır.Qravitasion proseslər xüsusilə Ağsuçay hövzəsində daha intensiv inkişaf etmişdir.

Dağ çəmən landşaftı soyuq iqlim tipində formalaşmışdır.Ən isti ayın orta temperaturu 12-15°C,ən soyuq ayın orta temperaturu -5-(-15⁰)C təşkil edir.Orta illik yağıntılardan miqdarı 600-900 mm təşkil edir.İllik yağıntılardan xeyli hissəsi ilin isti dövründə düşür.

Bu landşaft tipi çimli-çəmən,torflu-çəmən və s. dağ-çəmən torpaqları tipində inkişaf etmişdir.Bu landşaft tipindən həm biçənək,həmdə otlaq kimi istifadə olunur.Bu landşaft tipi bitki örtüyü ilə zəngindir.Bunlardan ən çox yayılanları qiyaq,dovşantopalı,süpürgə,kəklikotu,tarlaotu,topal,yonca,paxlalılar və başqa ot bitkiləridir.Dağ-çəmən landşaftında ot bitkilərinin inkişafı və qruplaşması torpağın qalınlığı,biotik komponentlərin məhsuldarlığı,relyef və mikroiklim şəraitindən çox aslıdır.

Böyük Qafqazın Cənub-Şərq yamacının təbii landşaftların əksəriyyəti insanlar tərəfindən uzun illər ərzində mənimsənilmiş,təbii xüsusiyyətləri dəyişdirilmiş,yerində antropogen landşaftlar salınmışdır.

Ədəbiyyat :

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası. Bakı, 2014. 444 s.
 2. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası, I c. Bakı, 2015. 400 s.
 3. Qəribov Y.Ə. Azərbaycan Respublikasının təbii landşaftları. Bakı, 2012. 185 s.
 4. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Bakı, 1998. 399 s.
 5. Süleymanov M.Ə. Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları. Bakı, 2005. 248 s.
 6. Будагов Б.А. Современные ландшафты Азербайджана. Баку, 1988. 138 с.
 7. Мусейбов М.А. Ландшафты Азербайджана. Баку, 2003. 138 с.
-

Ümumitəhsil məktəblərində coğrafiya üzrə müstəqil işlərin təşkili metodikası

Səfərova Təhminə Ədalət qızı .

GDU, Coğrafiyanın tədrisi metodikası

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: F/prof.R.Nuriyev

E-mail: abbaszade.tehmine98@gmail.com

Məktəb coğrafiyasının tədrisinin müasir inkişaf mərhələsi metodika elminin qarşısında əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yeni və mürəkkəb vəzifələr qoyur. Təhsilin inkişafı haqqında dövlətin yeni qərarlarına uyğun olaraq metodiki tədqiqatlar öz aktuallığı və əhəmiyyəti ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin elmi cəhətləri əsaslandırılmış yollarının və vasitələrinin müəyyən edilməsinə səbəb olmalıdır. Məhz coğrafiya fənni üzrə proqramın (kurikulumun) xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, təbii prosesdə şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, həm də onların tərbiyəsinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə, həyat üçün zəruri olan bacarıqların qazanılmasına imkan yaratsın, şagirdyönümlüyə, nəticəyönümlüyə, şəxsiyyətyönümlüyə istinad edilsin.

Bu bacarıqların coğrafiya kursu üzrə inkişaf etməsi üçün müstəqil və praktik işlər bu sahədə mühüm rol oynayır.

Müstəqil işlər məktəblilərin tədris fəaliyyətinin təşkili formalarından biri olmaqla müxtəlif didaktik məqsədlərlə nəzəri təsəvvürlərin, anlayışların formalaşdırılması, qanunauyğunluqların təyin edilməsi, habelə bilik əldə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədilə tətbiq olunur.[3].

Məktəblilərin müstəqil işləri tədris prosesinin bütün mərhələləri - yeni materialın izahına, onun möhkəmləndirilməsinə və təkrarlanmasına, şagirdlərin biliklərinə nəzarət olunmasına daxil edilə bilər.

Müstəqil işləri şagirdlərə dərslərdə, müstəqil işin sadə formalarından daha mürəkkəb formalarına keçməklə öyrədirlər. Müəllim şagirdləri əvvəlcə dərslərin mətni ilə, çertyoj və rəsmlərlə necə işləməyi, xəritələrdən, məlumat kitabçalarından, lüğətdən necə istifadə etməyi, tədris materialından çıxarışları necə götürməyi və qeydlər etməyi, tezislər, konspektlər və s. tərtib etməyi öyrətməli, sonra isə şagirdlərə müvafiq müstəqil işlər verməlidir.[1].

Tədris prosesində məktəblilərin müstəqil işi aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

a) müstəqil iş şagirdlərin gücünə müvafiq olmalı və şagirdlərin fikri fəallığa, yaradıcı təşəbbüsün inkişafına kömək etməlidir; bu zaman əvvəllər alınmış bilik, bacarıq, vərdislər şagirdlərin həyat təcrübəsindən istifadə olunmalıdır;

b) müstəqil işin məzmunu və növlərini seçərkən çətinliklərin artmasında ardıcılığı gözləmək lazımdır; bu zaman siniflərin və ayrı – ayrı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;

c) müstəqil işin növlərini həm formaca, həm də məzmunca rəngarəngləşdirmək lazımdır, onlar biliklərin mənimsənilməsinə “yenilik” elementi daxil etməli, şagirdləri öyrənməyə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmağa məcbur etməlidir;

d) hər bir müstəqil iş müəllim tərəfindən yoxlanılmalı, qiymətləndirilməli və gələcəkdə istifadə olunmalıdır.

Coğrafiya kursunda müstəqil işlər iqtisadi-sosial coğrafiya və fiziki coğrafiya istiqamətində aparılır.

İqtisadi-sosial coğrafiya dərslərində müstəqil işlər. Orta ümumitəhsil məktəblər-ində iqtisadi coğrafiya, istehsalın yerləşdirilməsi və müxtəlif region və rayonlarda onun inkişafı üçün şəraitin qiymətləndirilməsi və yerləşdirilmə xüsusiyyətlərindən bəhs edən elm kimi öyrədilir. Bu elm sahəsi ölkələrin, rayonların təsərrüfatında olan ərazi fərqlərini, təsərrüfatın ərazi üzrə əlaqələndirilməsini tədqiq edir. İqtisadi və sosial coğrafiyanın öyrəndiyi sahələri möhkəmləndirmək, daha dərindən öyrənmək və öyrəndiklərini tətbiq etmək üçün müstəqil işlərdən geniş istifadə olunur.

İqtisadi-sosial coğrafiya kurslarında müvafiq mövzuların tədrisi ilə bağlı müstəqil işlər müxtəlifdir. Bunların bir növü də sorğu vərəqlərindən istifadədir.

Bölmə üzrə qazanılmış bilikləri üzə çıxaran müvafiq testlərdən ibarət sorğu vərəqləri həm də müstəqil işlərdir:

Sorğu vərəqləri aşağıdakı məzmununda təşkil oluna bilər: bizim tərtib etdiyimiz sorğu vərəqləri 2 variantda 4 sualdan ibarətdir. Suallar faktiki materiallar, axtarış və tədqiqata cəlb olunma, səbəb-nəticə əlaqələri açmağa və praktik işlərə xidmət edir. Sorğu vərəqləri “Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial coğrafiyası” üzrə tərtib olunmuşdur:

Sorğu vərəqi № 1

1. Təbii şəraitə uyğun olaraq təbii ehtiyatlar necə yerləşdirilmişdir?
2. Respublikamızda torpaq ehtiyatların ərazi üzrə inkişafı üçün hansı layihələr həyata keçirilmişdir?
3. Respublikamızda yerləşən tükənən və tükənməyən təbii ehtiyatları ərazi üzrə qruplaşdırın.
4. “Əsrin müqaviləsi” hansı sənayenin inkişafına səbəb olmuşdur? Və həmin sənayə sahəsi hansı şirkətlərin birgə istehsalı ilə hasil olunur?

Sorğu vərəqi № 2

1. Respublikamızın təsərrüfatında yerli ehtiyatlardan istifadə olunan sahələr hansılardır və hansı ərazilərdə yerləşirlər?
2. Təsərrüfatın yerləşməsində hansı amillər mühüm rol oynayır?
3. Yeyinti sənayesi üzrə inkişaf edən sahələri və əraziləri qruplaşdırın.
4. Şəki-Zaqatala və Quba-Xaçmaz iqtisadi zonasında meyvəçiliyin müqayisəsi.

Sorğu vərəqlərində suallar iqtisadi sosial coğrafiyada olduğu kimi fiziki coğrafiyada keçirilən mövzularda da tətbiq olunur.[2].

Fiziki coğrafiya dərslərində müstəqil işlər.

Fiziki coğrafiya kurslarında müstəqil işlər ümumi fiziki coğrafiya, litosfer, atmosfer, hidrosfer, biosfer, materik və okeanların coğrafiyası, Azərbaycan Respublikasının fiziki coğrafiyası üzrə bölmələrində tətbiq olunur. Fiziki coğrafiya da bölmələr üzrə tətbiq olunan müstəqil işlər - şagird müstəqil işlərinin təşkili, reallaşdırılması və nəticələrin aşkarlanıb geniş miqyasda şagirdlərə çatdırılması, şagird kontingentinin ümumi coğrafi bilik və bacarıqlarının genişləndirilməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, şagirdyönümlü təlim məktəblilərin inkişafına xidmət edir, nəticəyönümlülük öz əksini şagirdlərin bilik və bacarıqlarında tapır.[4].

Fiziki coğrafiya üzrə müstəqil işlər müxtəlifdir. Xəritə üzrə müstəqil işlər bölmələrin öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Şagirdlərin xəritə üzrə müstəqil işləri onlarda məntiqi təfəkkürün sübut etmə, mühakimə aparma, düzgün nəticə çıxarmaq bacarığı kimi xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir.

Şagirdlər tapşırılan müstəqil iş üzrə:

- xəritələr əsasında axtarışlar aparırlar;
- kartoqrafik işlər görürlər;
- statistik mənbələrdən məlumat toplayırlar.

Xəritə üzrə müstəqil iş şagirdə aşağıdakı cədvəli tamamlamağı tapşırmaq olar. Məsələn “Əsas dağəmələgəlmə mərhələləri” mövzusunda cədvəl üzrə müstəqil iş tövsiyyə oluna bilər.[2].

Cədvəl №1

Ərazilər	Hansı erada yaranmışdır?	Hansı dövrə aiddir?	Dağəmələgəlmə mərhələsi.	Hansı ölkənin ərazisində yerləşir?
Sibir				
Tibet				
Skandinaviya				
Qafqaz				

Bu müstəqil işi yerinə yetirmək üçün şagirdlər:

- dərslük materialını oxuyur;
- internetdə axtarış edir;
- relyef xəritəsini nəzərdən keçirirlər;
- siyasi xəritədən istifadə edilir.

Toplanmış məlumatlar əsasında cədvəl tamamlanır. Bu yazılı müstəqil iş müqayisə aparmaq baxımından sistemləşdirilmiş təlim üsuludur.

Apardığımız təcrübələrdən aydın oldu ki, onlar, coğrafi xəritələr və atlaslar üzərində müstəqil işlər 3 istiqamətdə aparılır:

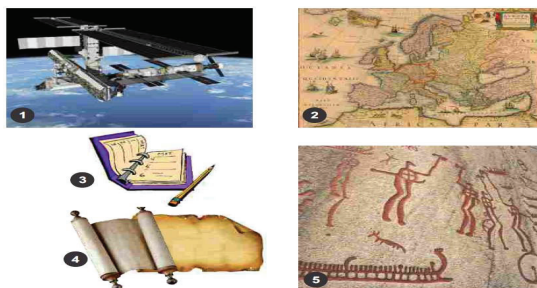
1) miqyasa və dərəcə toruna əsasən xəritə üzərində ölçmə işləri – Məsələn: Bakı şəhəri (40°şm. e) ilə 20°c. e arasındakı məsafəni hesablayaq. Məntəqələr müxtəlif yarımkürələrdə olduğuna görə:
 $40+20=60$ x $111,1$ km = 6666 km olacaqdır.

2) müxtəlif məzmunlu xəritələr üzərində qiyabi səyahətlər: (Gəncədən Bakıya gedərkən hansı inzibati rayonlardan keçmək tələb olunduğu, F.Magellan dünya səyahətinə çıxarkən hansı ərazidən başlamış və səyahət zamanı hansı ərazidən keçmişdir və s.) bu kimi mövzuları əhatə edir.

3) coğrafi ərazinin tipik plan üzrə öyrənilməsi – məsələn ərazinin öyrənilməsi aşağıdakı plan əsasında aparılır: ərazinin coğrafi mövqeyi, sahəsi, sərhədləri: relyefi, geoloji quruluşu, faydalı qazıntıları: iqlim, çayları, gölləri, torpağı, bitki örtüyü, heyvanat aləmi və s.[3].

Coğrafiyanın tədrisi metodikasında müstəqil iş, adətən, bilik əldə edilərkən tədris materiallarının düşünülməsini, xəritələrə, dərslüyün mətninə, cədvəllərə və qrafiklərə, illüstrasiyalara müraciət olunmasını, şərh edilən qrafiklərin qeydiyyatını, coğrafi şəkillər, həcmli tədris vəsaitləri, kolleksiyalar ilə aparılan işləri və s. nəzərdə tutur. Müstəqil işlərin əsas didaktik funksiyası tədris prosesində şagirdlərin fənn üzrə spesifik iş priyomlarına, yeni idrak üsullarına, son nəticədə isə elmi-tədqiqat metodlarına yiyələnməsinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Coğrafiyanın tədrisi zamanı istifadə olunan əsas işlərdən biri də əyani vəsaitdən istifadə edilərək mövzunun mənimsənilməsidir. Əyani vəsaitlərdən istifadə edərək müstəqil işi həyata keçirmək üçün şagird 7-ci sınıfdə “İlk coğrafi biliklərin toplanılması “ mövzusunda şəkil diqqət etdikdən sonra şagirdlər şəkillərə əsasən verilən fikirlərə münasibət bildirməliyərlər.[2].

- Coğrafi biliklərin toplanması şəklinə diqqət edərək tarixi ardıcılığı müəyyən edin.
- Yer haqqında biliklər bu dövrlər ərzində hansı istiqamətdə inkişaf etmişdir.
- İlk coğrafi biliklər müasir dövrə necə çatdırılmışdır?

Şagird əyani vəsaitlərdən, dərslükdən, xəritədən verilən şəkillərdən istifadə edərək müstəqil işi həyata keçirərək fikirlərə münasibət bildirir. Bu müstəqil işi şagird yerinə yetirərkən əyani vəsaitdən istifadə imkanlarını genişləndirir, gördüklərini daha yaxşı yadda saxlayır və verilən fikirlərə öz münasibətini bildirərək yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir.

Məqaləmizdən də göründüyü kimi müstəqil işlər həm aşağı sinif, həm də yuxarı sinif coğrafiya kurslarında tətbiq olunur. Aşağı sinif şagirdləri daha çox mətnlər üzərində işləmək, hazır faktları öyrənməyi, xəritə üzrə ilkin bacarıqları və s, öyənirlərsə, artıq yuxarı sinifdə mövzular dərinləşir, şagirdlər mövzular üzrə qruplaşdırma aparır, fərqləndirir, layihə irəli sürür, proqnoz verir bir sözlə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirirlər. Məsələn: şagird aşağı sinifdə dağların adlarını, onların sadəcə hündürlüklərini öyrənir və xəritədə tapırsa, yuxarı sinifdə fərqləndirərək xəritədə 2000 metrədən yüksəkdə olan dağları qruplaşdırır; şagird aşağı sinifdə iqlim və relyefi öyrənirsə, artıq yuxarı sinifdə bu məlumatlardan istifadə edərək çayların iqlim və relyef üzrə necə yerləşdiyini müəyyən edir.

Aparığımız araşdırmalar coğrafiyanın siniflərdə tədrisi zamanı müstəqil işlərin nə qədər coğrafiya üzrə önəmli olduğunu açıq aşkar göstərir.

Məqaləmdə şagirdlərdə bir sıra keyfiyyətlərin yaranmasına imkan verdiyini, onların müstəqil düşünmələrinə, sərbəst fikir yürütmələrinə, müxtəlif bilik mənbə-ləri ilə sərbəst işləmələrinə, bilikləri müstəqil qazanmalarına şərait yaradılmışdır.

Ədəbiyyat :

1. Oqtay Alxasov, Nərinə Seyfullayeva – Coğrafiyanın tədrisi metodikası, Bakı-2011, Bakı-2013.
2. 6, 7, 8, 9, 10 və 11-ci siniflər üçün dərslik, metodik vəsait.
3. İradə Nağıyeva – Ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın tədrisində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili.
4. Rəşad Nuriyev, Aftandil İskəndərov. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası. Gəncə 2022.
5. <http://www.curriculum.org>.
6. <http://www.edu.gov.az>.

Geodeziya təminatının yaradılmasında müasir üsulların tətbiqi

Abdullazadə Aytən Ziya qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs, magistr

Elmi rəhbər c.e.n., dos., Talibov Əfqan Talib oğlu

E-mail: murselzade_ayten@mail.ru

Müasir geodeziya texnologiyalarının inkişafı əvvəllər tətbiq olunan bir çox metodları çox geridə qoymuşdu. Son illər aerokosmik metodlar daha geniş inkişaf etmişdi və onun nəticələri rəqəmli fotoqrammetriya elminin bütün dünyada vüsət almasına gətirib çıxarmışdı. Kosmik təsvirlərdə yer səthi elementlərinin, obyektlərin yüksək oxunma və seçilmə qabiliyyətinə gətirib çıxarması artıq böyükmiqyaslı xəritələrin tərtibinə şərait yaratmışdı.

Bütün layihələrin tərtibi üçün aparılan hazırlıq əməliyyatları ya Yer səthində və ya yer səthi ilə bilavasitə bağlı olan şəraitdə həyata keçirilirdi üçün yer ünsürləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu şərait yaradır ki, layihənin xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirib onu konkret tətbiq etsin. Elmin bütün sahələrində geodeziyaya ehtiyac artdığı bir vaxtda geodeziyanın istənilən yerdə müvəffəqiyyətlə öyrənilməsinə ehtiyac duyulur.

Yer planetində və onun ətrafında insanları əhatə edən nə varsa onların öyrənilməsində və tədqiqində geodeziya metodları əvəzəlməzdir. Yer səthində aparılan bütün topoqrafik planalmalar müxtəlif məkan üzrə həyata keçirilirdi üçün tətbiq olunan metodlar və onlara uyğun cihaz və alətlər bir-birindən fərqlənirlər. Lakin son illər yer səthində yaşayan insanların inteqrasiyası daha geniş olduğundan geodeziyada da dünya standartları yer almaqdadır.

Elektron geodeziya alətlərinin yaradılması müxtəlif məqsədli topoqrafik planalma üsullarında yüksək dəqiqlikli nəticələrə gətirib çıxartmışdı. Hazırda elektron taxeometrlər və peyk geodeziya sistemləri müxtəlif növlü işlərdə tələb olunan ölçmə dəqiqliyini təmin edir. Ölçmələrin qeydə alınma qurğusu müasir alətlərin ayrılmaz hissəsidir. Belə ölçmə çöl jurnallarının yazılmasının tam ixtisar olunmasına imkan verir. Aydın ki, verilmiş məlumatların emalı üçün müvafiq proqram təminatından istifadə olunmazsa, çöl məlumatlarının avtomatik qeydə alınması mənasızdır. Bununla əlaqədar geodeziya işləri üçün texnika istehsalı ilə məşğul olan kompaniyalar ayrıca olaraq alətlər deyil, texnologiyaların tətbiqini təklif edirlər.

Müasir yanaşmada kadastr məlumat bazasının tərtibatı üçün aparılan geodezi və topoqrafik ölçmələrin müasir üsullarından geniş istifadə edilir: birinci növbədə GPS və TPS texnologiyalarından, onunla bərabər müxtəlif rəqəmli nivelirlər və lazer distomatlarından geniş istifadəyə ehtiyac artır. Peyk Radionaviqasiya Sistemi və yaxud Qlobal Mövqə Təyinetmə Sistemi (GPS) yer səthinin istənilən nöqtəsində, günün istənilən vaxtında, istənilən hava şəraitində koordinatların yüksəkdəqiqliklə təyin olunmasına, obyektin sürətinin və onun istiqamətinin vaxtında dəqiq təyin olunmasına imkan verir [1].

Müasir ölçmə texnologiyalarına GPS sistemlərini, TPS elektron taxometrlərini, lazerli nivelirləri, distomatları və s. aid etmək olar.

Ölçmə üsullarında xeyli dəyişikliklərə səbəb olan hadisələrdən biri də GPS- in (Global Positioning Systems) meydana gəlməsi olmuşdu.

Topogeodeziya işləri üçün yerin süni peyklərindən istifadə olunması, geodeziya tarixində yeni səhifələr açdı. Ulduz ölçmələrindən fərqli olaraq peyk ölçmələrini ilin, günün istənilən vaxtında aparmaq mümkündür. Hazırda yerə yaxın fəzada bütün yer səthinə bərabər əhatə edən yerin süni peyklərinin şəbəkəsi mövcuddur. YSP-nin orbitləri yüksəkdəqiqliklə təyin olunur, ona görə də zamanın istənilən anında hər bir peykin koordinatlarını təyin etmək olur. Peyklərin radioötürücüləri vasitəsi ilə fasiləsiz olaraq Yer in istiqamətində siqnallar yayımlanır. Bu siqnallar yer səthinin koordinatları təyin olunacaq nöqtədə qurulan GPS – qəbuledicisi vasitəsi ilə qəbul olunur. Hazırda yerə yaxın kosmik fəzada Navstarın 29 peyki fəaliyyət göstərir. İlk dəfə GPS peyki 1978-ci ilin fevral ayında buraxılmışdır. Hər bir peykin işləmə müddəti təqribən 10 ilə yaxındır, lazım gəldikdə yeni peyklər hazırlanır və orbitə buraxılır.

Bu sistemin işləmə prinsipi daimi olaraq mövqesini dəyişən və dəqiq vaxt verən peyklərə əsaslanır. Bu peyklərin siqnalları əsasında GPS qəbuledici öz mövqeyini və sürətini təyində bilər. Nəzəri olaraq bunun üçün 3 peykdən qələn siqnal kifayət edir. Praktikada GPS qəbuledicilərin öz saatları olmur. Ona görə də burada dördüncü peykdən istifadə edilir ki, qəbuledici üçün dəqiq saati təyin etmək mümkün olsun. GPS sistemlərindən hərəkət edən obyektin mövqeyi, sürəti və hətta hərəkət istiqamətini təyin etmək mümkündür.

GPS-in iş prinsipi koordinatları dəqiq məlum olan və başlanğıc dayaq nöqtələrin funksiyasının yerinə yetirən yerin yüksək orbital süni naviqasiya peyklərinin bir qrupuna qədər ölçülən məsafələrə görə obyektlər yerinin təyininə əsaslanır. Sistemin əsas mahiyyəti hər hansı bir obyektin yerləşdiyi yeri, o cümlədən onun koordinatlarını, dəniz səviyyəsindən yüksəkliyini, hərəkət istiqamətini və sürətini dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verir. Bundan başqa, GPS-in köməyi ilə vaxtı 1 nanosaniyəyə qədər dəqiqliklə təyin etmək mümkündür [2].

GPS nədən ibarətdir?

GPS ümumi şəbəkədə birləşdirilmiş Yer in müəyyən miqdarda süni peyklərindən (NAVSTAR peyk sistemləri timsalında) və yerüstü izləmə stansiyalarından ibarətdir.

Müasir peyklərin hər biri öz gövdəsində yüksək texnologiyalı avadanlıqlar daşıyır. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- atom saati;
- batareya (kadium-nikelli);
- günəş batareyası (gücü 1136 Vt);
- peyklərin idarə olunması üçün kiçik dalğa diapazonlu anten;
- istifadəçilərlə rəbitə üçün uzun dalğalı diapazona malik anten.

Abonent avadanlığı kimi fərdi GPS- qəbuledicilərindən istifadə olunur. Bu qəbuledicilər peyklərdən siqnalları qəbul edərək onların hesablanması həyata keçirməklə özünün durduğu yeri müəyyən edir. Hal-hazırda istifadə olunan bəzi fərdi GPS- qəbuledicilərinin ölçüsü adi mobil telefonun ölçüsü kimi olmaqla, çəkisi 100 qramlarla ölçülür.

GPS qəbuledicilərinin mahiyyətinə baxaq:

GPS-qəbuledicilərinin təbii sahəsi çox genişdir. GPS sistemi quruda, suda və yerətrafi məkanda istənilən nöqtədə mövqeyi müəyyən etməyə imkan verir. Geniş diapazona malik olan təbii sahəsindən, bir neçə yüz dollarla on min dollarlar arasında dəyişən qiymətindən asılı olaraq, müxtəlif GPS-qəbuledicilər mövcuddur. Ümumi şəkildə götürsək GPS-qəbuledici modellərinin tam spektrini 4 böyük qrupa bölmək olar:

- Fərdi GPS- qəbulediciləri;

- Avtomobil GPS- qəbulediciləri;
- Dəniz GPS- qəbulediciləri;
- Aviasiya GPS- qəbulediciləri.

Yeni texnologiyaların üstünlükləri barədə ətraflı məlumat verərkən TPS – 400 elektron taxeometrində də nəzər yetirək: TPS 400 modeli elektron taxeometrlərdə aparılan yoxlamalar və nizamnamələr alətin daxilindəki proqramlar vasitəsi ilə yerinə yetirilir. Qurulmuş proqram təminatı yoxlama ölçmələrindən sonra avtomatik olaraq kollimasiya səhvinin qiymətini, sıfır iş yerinin və ya zenit yerinin hesablanmasını aparır və lazım gəldikdə sadə üsulla alətin nizamlanmasına imkan verir.

Topogeodeziya işlərinin aparılması sahəsində ən son texnologiya progressiv- elektron məsafəölçəni (EDM) əksedirici prizmadan istifadə etmədən məsafənin ölçülməsinə imkan verir. Əksediricisiz ölçmə texnologiyası istehsal və işin təhlükəsizliyini də xeyli dərəcədə artırır. Hazırda asanlıqla əlçatmaz məsafələri ölçmək mümkündür (misal üçün, təhlükəli ərazilərdə, uçurumlarda, qayalıqlarda, karxanalarda və s.). Planalma zamanı obyektə şaxısaçanı göndərmək lazım gəlmir. Avtomobil və dəmir yollarında kontaktsiz ölçülmə işin təhlükəsizliyini artırır. Əksediricisiz rejimi olan alətlərlə məsafələrin ölçülməsinin mümkünlüyü müxtəlif mürəkkəb geodezi məsələlərin həllinə imkan verir. TPS alətlərindən istifadə etməklə konkret məsələlərin yüksəkdəqiqlikli həlli üçün tətbiqi proqramlara böyük tələblər yaranır. Daxili proqram təminatı çöldə bilavasitə əsas geodezi və tətbiqi məsələlərin həllinə imkan verir. Çöl informasiyalarının kodlaşdırılması kameral emalın avtomatlaşdırılmasına imkan verir. Bundan başqa istənilən taxeometr kompüterlərlə təchiz oluna bilər. Penpad çöl kompüterindən və AutoCad və ya Field Link proqramlarından istifadə etməklə bilavasitə çöl şəraitində dəqiq planın qurulmasına, mühəndisi məsələlərin həllinə imkan yaranır. Elektron qələmin köməyi ilə şərti işarələrin qoyulması, ölçülmüş nöqtələrin xəttlər vasitəsi ilə birləşdirilməsi, konturların cızılması mümkün olur. Bu texnologiya işin bütün aralıq mərhələlərini tamamilə əhatə edir. Topoqrafik planların kameral şəraitdə cızılmasını və redaktə olunmasını minimuma endirir. Bu zaman geodezi işlərin istehsalının maksimum həddinə nail olmaq olar.

Daha sonra lazerli nivelirlər də vardır ki, bu alətləri də geodeziyada daha geniş istifadə olunan alətlər sırasına aid etmək olar. Lazerli geodeziya alətlərində işıq selinin şüalanması üçün optiki kvant generatorlarından (lazerlərdən) istifadə edilir.

Lazerli geodeziya alətləri elə düzəldilir ki, ya lazer alətin vizir oxuna paralel qurulur və ya lazer seli alətin durbinindən keçir. Adətən ölçmə zamanı lazer selinin vizial və ya fotoelektrik induksiyasından istifadə edilir. Vizial induksiya şüa üzrə hesab alan zaman kvadratlar şəbəkəsi və ya konsentrik dairələr formasında ekran və nivelir şaxısı tətbiq edilir. Daha dəqiq fotoelektrik induksiyasında xüsusi fotoelementli fotoqəbuledici qurğudan istifadə edilir. Müasir rəqəmli nivelirlər geniş funksional imkanlara malikdir. Onlar işin effektiv aparılmasını və yüksəkdəqiqliyini təmin edir.

GNSS sistemlərinin başlıca istifadə sahələri olaraq quru, dəniz və hava nəqliyyat vasitələrinin naviqasiyası, axtarış işləri, hədəf təyinetmə, kadastr ölçmələri, mühəndislik ölçmələri, fotoqrammetriya işləri və göstərmək olar. GNSS sistemi hal-hazırda aktiv olaraq işləyən ABŞ tərəfindən idarə edilən GPS (Global Positioning System) Rusiya Federasiyası tərəfindən idarə edilən GLONAS və Avropa Birliyi tərəfindən idarə edilən Galileo Peyk Sistemlərindən təşkil olunmaqdadır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının <Trimble> Optik-Mexanika zavodu ilə dünyada ən məşhur geodeziya alətləri istehsal edən 200 ildən çox tarixə malik olan Almaniyanın <ZEISS> (Karl Seys) zavodları birləşib <SPECTRA PRECISION> Optik-mexaniki zavodunu yaratmışlar. Onların 2000-ci ildə birgə istehsal etdikləri geodeziya alətlərindən biri <Diqitainivelliere>-rəqəmli nivelirlərdir. Bu nivelirlərdən DİNİ 12, DİNİ 22 və DİNİ 12T seriyalı nivelirləri göstərmək olar. Bu nivelirlər, başqa marka və seriyadan olan nivelirlərdə onunla fərqlənirlər ki, onlar «RS 232-C» və «PCMCIA-Card» markalı ötürücü kompüterlərlə təchiz olunublar. Ondən başqa alətin yaddaşına yazılmış müxtəlif reper, marka və s. nöqtələrin yüksəkliyi istənilən vaxt displeyə çıxarıla bilər.

Avtomat nivelirlər- bu seriyadan olan nivelirlər Almaniyanın ZEISS (Karl Seys) Optik-Mexaniki zavodunda istehsal olunur. Buraya Nİ® 30, Nİ® 40 və Nİ®50 avtomat niveliri aiddir[3].

Beləliklə müasir dövrdə yeni proqramların yaradılması işlərimizi daha da asanlaşdıraraq geodeziyanın daha da təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdu.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov Q.Ş., Əhmədov İ.H. Geodeziya və Kartoqrafiyanın əsasları. Nafta-Press nəş. Bakı, 2011, 646 s.
2. Piriyev R.X. Geodeziyanın əsasları və Topoqrafiya. Dərslik. Bakı Universiteti nəş, 1991, 392 s.
3. Qəniyeva S.A. Mühəndis Geodeziyası. Elm və Təhsil nəş. 2011, 316 s.

PUA texnologiyalarından istifadə etməklə relyefin rəqəmsal modelinin yaradılması

Rəhimli İsmayıl Məmməd oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs, magistr

Elmi rəhbər: t.ü.f.d. Camal İsmayilov

E-mail: thisisme.rim@gmail.com

Müasir dövrümüzdə informasiya texnologiyalarının inlişafı Geodeziya, topoqrafiya, kartoqrafiya və digər sahələrə də öz təsirini göstərməkdədir. Ümumilikdə geomatika adlanan bu elm və texnologiya sahələri həm avadanlıq, həm də proqram təminatı tərəfindən inkişaf etməkdədir. 2000-ci illərdə geodeziya mühəndisliyində GPS və Totalstasionlardan istifadə olunmağa başladı ki, bu da geodeziya, topoqrafiya və digər yanaşı sahələrdə layihələrin yerinə yetirilməsini çox asanlaşdırdı. Ənənəvi analoq metodologiyalardan rəqəmsal texnologiyalara keçid başladı. Alətlərlə bərabər çoxlu sayda proqram təminatları da peyda oldu ki, bu da layihələrin daha səmərəli yerinə yetirməyə imkan yaratdı. Təkcə fotoqrammetriya sahəsindəki dəyişikliyi yada salmaq kifayətdir ki, onlarla kv. m. Sahəni zəbt edən fotoqrammetriya və çap qurğuları bir güclü kompyuterlə (Workstation) əvəz olundu.

Bütün elm sahələrində gedən dinamik inkişaf son dövrlər geodeziya, topoqrafiya, eyni zamanda hərbi sahədə daha maraqlı texnologiyaların peyda olunmasına gətirib çıxarıbdır. Belə ki, artıq Pilotsuz uçuş aparatları (PUA) geodeziya və topoqrafiya mühəndisliyində geniş istifadə olunmağa başlayıbdır. Ənənəvi alətlərlə topoqrafik planalma və geodeziya ölçmələrində qarşılaşdığımız problemlər aradan qalxıbdır. Artıq ölçmə təbiiqlərində məlumat toplama üsullarından biri də Pilotsuz Uçuş Aparatlarıdır. Heyət sayının minimuma endiyi, daha az xərclə çox işin görülmə biləcəyi, girişin çətin olduğu yerlərin xəritələrinin hazırlanmasında PUA böyük rol oynayır. Bu gün geoloji və meteoroloji tədqiqatlar, arxeoloji tədqiqatların müşahidəsi, radiasiya səviyyələrinin müəyyən edilməsi, təbii fəlakətlərin idarə edilməsi, beynəlxalq sərhəd təhlükəsizliyi, deformasiya təhlili, yerin xəritələşdirilməsi və 3D şəhərlərin və ya torpaqların modelləşdirilməsindən istifadə olunur [1]. Bundan əlavə, hazırlanan xəritələrlə Relyefin Rəqəmsal Modeli (DEM) hazırlanır və model üzərində həcm hesablamaları edilə bilər.

Relyefin Rəqəmsal Modeli (DEM) yerin təsviri üçün vacib komponentdir. DEM yer səthinin hündürlüyünü təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu səbəblə bir çox peşə fənlərində fərqli məqsədlər üçün istifadə olunur. DEM-lər müxtəlif peşə fənlərində istifadə edildiyi üçün istehsal üsulu və həlli fərqlidir. DEM-in istifadə olunacağı sahəyə görə vaxt və xərc hesablaması yaxşı aparılmalıdır. DEM topoqrafik analiz, hidrologiya və torpaq hərəkətləri, modelləşdirmə, arxeologiya, peyk görüntüləri ortorektifikasiya, qravitasiya anomaliyası xəritələri yaradılması, yamac hesablamaları, dəqiq kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı, mühəndislik və infrastruktur işləri, müxtəlif elmi tədqiqatlarda və mühəndislik məhsullarında istifadə olunur. DEM, geodeziya üsulları (GNSS, Nivelman, Total station və s.), fotoqrammetriya üsulu (Pilotsuz uçuş aparatı vasitəsi), uzaqdan zondlama (peyk şəkli, süni diafraqma radarı) və lazer görüntülmə aşkarlama və mənzil (LIDAR- Laser Imaging Detection and Ranging) texnikası ilə istehsal oluna bilər. Metodların birinə görə üstünlükləri və mənfə cəhətləri var [2].

PUA-dan alınan təsvirlər "böyük təyyarələrdən" çəkilişdən əsaslı dərəcədə fərqlənir, lakin daha sonra nəzərdən keçirəcəyimiz müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. PUA-lar ümumiyyətlə 300-1500 m hündürlük aralığında 70-110 km / saat (20-30 m / s) seyr sürəti ilə uçur. Çəkiliş üçün adətən matris ölçüsü 10-20 megapiksel olan metrik olmayan ev kameraları istifadə olunur. Kameraların fokus məsafəsi ümumiyyətlə 50 mm (35 mm ekvivalent) civarındadır, bu da 7 ilə 35 sm arasındakı yer piksel ölçüsünə (GSD) uyğundur.

Amerika istehsalı olan Dji Phantom 4 RTK tətbiqli Pilotsuz uçuş aparatı vasitəsi ilə 3D fotoqrammetri yöntemləri 3D Photogrammetry (Double Grid) və 3D Photogrammetry (Multioriental) olmaqla iki növü var. Double Grid yöntəmində kamera 60⁰-də istifadə olunmuş olduğu və 2D-nin əksinə olaraq tək bir istiqamətdə grid yerinə, cüt istiqamətdə grid nöqtələri yaratmaq olur. 3D Photogrammetry (Double Grid) yöntəminə daxil olduqdan sonra model uçuşu etmək üçün ərazini müəyyən edirik, ardıcıl olaraq ərazinin çərçivələrini, PUA-nın uçuş yüksəkliyini, sürətini, zamana bağlı (Timed Shotting), yoxsa havanın küləkli olmasından (Distance Shooting) moduna qoyuruq. Aerofotoşəkillər çəkildikdən sonra Return-to-home edərək PUA-nı qalxmış olduğu koordinata geri qaytarırıq. İkinci 3D Photogrammetry (Multioriental) yöntəmidir. Double Grid yöntəmində olduğu kimi Multioriental yöntəmində də ərazi seçilir və çərçivə koordinatları qeyd olunur. Double Grid yöntəmindən fərqli olaraq 5 dəfə uçuş yerinə yetirilir. Birinci uçuş 90⁰ bucaq altında, qalan dörd uçuş isə 60⁰ bucaq altında aerofotoşəkillər çəkilir [3].

Hava anket məlumatlarının ciddi fotogrammetrik işlənməsi və ən dəqiq nəticələrin əldə edilməsi üçün bir marşrutdakı şəkillərin üç qat üst-üstə düşməsi və ərazi tədqiqatları zamanı qonşu marşrutların görüntüləri arasındakı üst-üstə düşmənin ən azı 20% olması lazımdır. PUA uçuşu sabit deyil, külək əsməsi, təlatüm və digər narahat edən amillərdən təsirlənir. Adi təyyarələrdən çəkiliş marşrut boyunca 60% və marşrutlar arasında 20-30% üst-üstə düşməklə planlaşdırılırsa, PUA tədqiqatı, mümkünsə fototriangulyasiyadakı boşluqları aradan qaldırmaq üçün marşrutlar boyunca 80%, marşrutlar arasında isə 40% üst-üstə düşməklə planlaşdırılmalıdır

İlkin olaraq rəqəmsal modeli qurulacaq tədqiqat ərazisi müəyyən olunur. Tədqiqatda əraziyə homojen şəkildə paylanmış yer nəzarət nöqtələri torpaq üzərində bərkidilir. Yer nəzarət nöqtələri PUA uçmadan yerdə qurulur. Məlumatların işlənməsi və balanslaşdırılması üçün yer nəzarət nöqtələri GNSS qəbuledicisi və WGS-84 Ellipsoid və UTM (Universal Transverse Mercator) istifadə edilərək koordinatlandırılır. Sıx nöqtə buludu və rəqəmsal səth modelinin yaradılması üçün 20 MP ayırdetməli fotoşəkillərin tədarükü üçün istifadə ediləcək və 8,8 mm fokus uzunluğuna malik RGB kameraya malik tətbiqini göstərdiyimiz DJI Phantom 4 Pro PUA-sını misal göstərmək olar. İstifadə olunan PUA 1388 qr. (batareya və pervanelər daxil olmaqla) ağırlıqda olub, cihazdakı GPS antenasının köməyi ilə şəklın orta nöqtəsinin təqribən koordinatları müəyyən edilir. Məlumatlar cihazın havaya qalxdığı nöqtədən 100 metr yüksəklikdə müəyyən edilmiş uçuş planı ilə aerofotoşəkillərin çəkilməsi ilə tamamlanır.

Fotoqrammetrik qiymətləndirmə hissəsində ortofoto Structurefrom-Motion (SfM) texnikasından istifadə edilərək hazırlanır. SfM Texnikaya uyğun olaraq ortofotolar istehsal edilərkən, onların mövqeləri fərqlidir, lakin müəyyən üst-üstə düşən fotoşəkillərdəki məlumatlardan eyni uyğun gələn obyektlərə əsaslanan model təşkil edilir. Şəkillər uyğunlaşdırıldıqdan sonra yerin nəzarət nöqtələrinin koordinatları proqama köçürülüb və fotoşəkillərdə qeyd edilir [4].

Şəklın xəritələşdirilməsi tamamlandıqdan sonra sıx nöqtələr buludu yaradılır. Ortalama hər kv.m-ə 101 nöqtə yaradır. Yaradılan nöqtələr buludundan relyefin rəqəmsal modeli (DEM) istehsal edilir. Yaradılmış DEM-in məkan ayırdetmə qabiliyyəti 9,93 sm/pikseldir.

Relyefin rəqəmsal modeli (RRM) – üzərində yerləşən nöqtələr birləşməsini plan koordinatları əsasında, onların qarşılıqlı əlaqəsi, həm də modelləşdirmə sahəsinə mənsub, ixtiyari nöqtələr yüksəkliyinin təyini üsulu vasitəsilə, yer səthinin riyazi təsvirini təmsil edir.

Hal – hazırda nöqtələrin qəbul edilmiş yerləşmə sxemindən və riyazi modelin növündən asılı olaraq, istifadə olunan relyefin rəqəmsal modelinin qurulmasını şərti olaraq, iki qrupa bölmək olar [5]:

I qrup – polinomlar, əyri xətlər, korrelyasiya funksiyaları və s. vasitəsilə hündürlüklərin qeyri – xətti interpolyasiyasına əsaslanan, istifadə olunan funksiyanın növü, çıxış məntəqələrin seçilməsi ilə fərqlənən üsulları birləşdirir.

İstifadə olunan riyazi modelin parametrlərini çıxış nöqtələrindən hesablayırlar, daha sonra isə, modelləşdirmə sahəsindəki müstəqil nöqtələr yüksəkliklərinin plan koordinatları əsasında, interpolyasiyası üçün istifadə edirlər.

Polinom üsulları – modelləşdirilən səthin görünüşünü ikinci və ya, üçüncü dərəcə polinom şəklində ehtiva edir:

$$A_i = Z_i = a_0 + a_1 X_i + a_2 Y_i + a_3 X_i Y_i + a_4 X_i^2 + a_5 Y_i^2 + \dots$$

Polinomun məchul əmsalını tapmaq üçün, hər istinad nöqtəsinə məchul kimi $a_0...a_5$ polinom əmsalları qəbul edilən, xətlərin tarazlaşdırılmasını təşkil edirlər. Məchullar üçün əmsalları tənliyinə əsasən, koordinat funksiyaları kimi təyin edirlər, lakin məlumları istinad nöqtələrin nişanları arasındakı fərq və məchulların ilkin qiymətində, onların hesablanmış qiyməti kimi təyin edirlər. Alınmış sistemi ardıcıl yanaşmalarla həll edirlər. Onların hər birində məchulları $[pv^2] = \min$ şərti daxilində, ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tapırlar. Bu üsulla tapılan $a_0...a_5$ əmsalları tənliyinə uyğun olaraq, modelləşdirmə sahəsində ixtiyari nöqtələr yüksəkliyinin interpolyasiyası üçün istifadə edirlər.

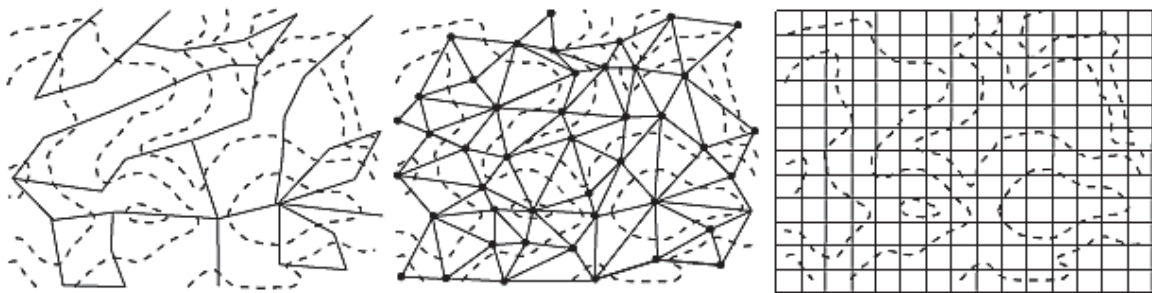
Hissə - hissə polinom üsulu modelləşdirmə sahəsinin hissələrə bölünməsinə, hər sahə üçün öz kiçik polinom növünün seçilməsi və kiçik polinomların keçid tarazlaşdırmaları vasitəsilə, növbəti əlaqəsini ehtiva edir. Bütün hallarda approksimləşmiş və mövcud səthlərin yüksəklik nöqtələrinin uyğunsuzluqların kvadratlar cəmininin minimum şərti daxilində həllini ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tapılan, yenidən təyin sistemlər əmələgəlir.

Eyni xüsusiyyətli həllər Furrye sırasının (sferik harmonikalar üzrə parçalanmalar), müxtəlif növ splaynların (kublu, bikublu və s.) istifadəsinə əsaslanan üsullardan istifadə edirlər.

II qrup – elementləri ya müəyyən qaydada sıralanmış xətlər, ya da çoxbucaqlıların səthləri olan, həndəsi sıralanmış modelin qurulmasına əsaslanan üsulları cəmləşdirir.

İkinci halda səth həndəsi olaraq, düz fiqurların (üçbucaqların, dördbucaqlıların və s.) təpələrində nöqtələrlə verilir. Fərziyyəyə əsasən, onlarla məhdudlaşan səth, eyni və oxşar mailliyə malikdir.

Üsullar arasındakı fərq, çıxış nöqtələrin yerləşmə vəziyyətinin sxemi və onların qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyəti ilə bağlıdır (şəkillərdə modellər relyef təsvirinə horizontallarla təbiiq olunub).

1.Relyefin struktur modeli, 2.TİN modeli, 3.DEM modeli (Şəkil 3)

Ərazinin struktur modeli relyefin səciyyəvi nöqtələrində yerləşən – su hövzələrində, talveqlərdə, kiçik ekstremum nöqtələrində nöqtələrlə ehtiva olunur. Belə model, nöqtələrin az sayı ilə səthi daha dəqiq əks etdirir, lakin onun istifadəsi çətindir.

Üçbucaqlar üzərində relyefin rəqəmsal modelinin ixtiyari forması səthi daha dəqiq təsvir edir. Belə model yustirlənməmiş adlanır və TİN model (Triangulated Irregular Network) və ya, yustirlənmiş şəbəkədə qurulmuş model kimi tanınır. Yeni nöqtələrin yüksəkliyini təyin etmək üçün TİN modelin istifadəsi kifayət qədər əlverişli deyil. Çünki, bunun üçün nöqtənin məlum üçbucağa mənsubluğunu təyin etməkdən əlavə, təpə nöqtələri əsasında hündürlüklərin xətti interpolyasiyasını yerinə yetirmək lazımdır. Praktiki istifadə üçün, tərəfləri X və Y oxuna paralel olan, yustirlənmiş şəbəkədə qurulmuş modellərin istifadəsi daha rahatdır. Belə model yustirlənmiş adlanır və DEM model və ya, hündürlüklər matrisi kimi tanınır. Bu model məlum nişanlarıyla nöqtələr üzərində yustirlənməmiş qurula bilməz, ona görə də onun alınması üçün ya polinomial üsullardan, ya da əvvəlcədən istinad nöqtələri əsasında yaradılmış digər modellərdən – TİN, horizontallar və s. istifadə olunur [6].

Ədəbiyyat

1.Kılınçoğlu D.B. “Farklı insansız hava araçları ile elde edilen görüntülerin otomatik fotogrametrik yöntemlerle değerlendirilmesi ve doğruluk analizi.” İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Yüksek Lisans Tezi s.131 (2016)

- 2.Khalid N.F., Din A.H.M., Omar K.M.; Khanan M.F.A., Omar, A.H., Hamid A.I.A., Pa'suya M.F. "Open-source Digital Elevation Model (DEMs) Evaluation with GPS and LiDAR" Data.Int. Arch. Photogram. Remote Sens.Spat. Inf. Sci,42: 299–306 (2016)
 3. <https://www.dji.com/phantom-4-pro/info>, "İHA'ya ait bilgi" (2020)
 4. Özcan O., "İnsansız Hava Aracı (İHA) ile Farklı Yüksekliklerden Üretilen Sayısal Yüzey Modellerinin (SYM) Doğruluk Analizi." Mühendislik ve Yer Bilimleri Dergisi, 2(1): 1-7 (2017).
 - 5.Завгородняя Д. В. Преимущества аэрофотосъемки над наземными видами съемки // EUROPEAN RESEARCH Сборник статей XII Международной научно-практической конференции. – Пенза: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.) , 2017. – с. 291-293.
 - 6.Miller CL., Leflamme RA., "The digital terrain modeltheory and application." Photogrammetric Engineering, 24.
-

Azərbaycanın işğaldan azad olmuş regionlarının landsaftının ilkin formalaşması (Ağdamın təmsalında)

Əlizadə Nərmən Namik qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs, magistr

Elmi rəhbər: dosent Ş.İ.Məmmədova

E-mail: alizadeh.narmin@bk.ru

Ağdam rayonu Yuxarı-Qarabağ iqtisadi coğrafi rayonunun tərkibinə daxil olsa da fiziki cəhətdən rayonun şərq düzənlik hissəsi Kür çökəkliyi fiziki-coğrafi vilayətinin Qazax-Qarabağ rayonuna, qərb dağlıq hissəsi isə Kiçik Qafqaz fiziki-coğrafi vilayətinin Dağlıq Qarabağ rayonuna aiddir. Rayonun dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 410 m, maksimum yüksəkliyi 1365 m-dir. Dağlıq sahə və düzənlik sahə arasında relyefdə yaxşı təzahür edən dərin tektonik yarıq var. Bu da relyefdə kəskin keçid əlaməti yaradır. Meyilliliyin az olması ilə əlaqədar düzənliyin səthi çox zəif parçalanmışdır. Eroziya kəsimi yalnız Qaraqar, Xaçın çayları və onların tərk edilmiş qollarının yataqlarında artır və 6-7 metrə, bəzən isə 10-15 metrə çatır. Relyefin bu xüsusiyyəti ərazinin əkinçiliyə yararlı olmasının təmin edir, suvarma işlərini və kənd təsərrüfatı texnikalarının hərəkətinin asanlaşdırır, torpaqları eroziya proseslərindən qoruyur, münbitlik və məhsuldarlığı artırır. [8]

Müasir təbii şərait Üst Miosen dövründə daha dəqiq desək Sarmat əsrinin ortalarında (12 mln il bundan əvvəldək) əsaslı dəyişikliyə uğramır. Erkən və Orta Miosen dövrlərində (26-13 mln il) yalnız dəniz sahəsinin qismən azalması qurunun genişlənməsi və iqlimin bir qədər quraqlaşmağa doğru meyl etməsi qeyd olunur. Orta Sarmat əsrində (12-11 mln il əvvəl) bütün Qafqaz əyalətində tektonik qalxma baş verir. Kiçik və Böyük Qafqaz qurularını birləşdirən Suram qalxması (qurusu) əmələ gəlir. Bunun nəticəsində Xəzər dənizinin Qara dənizlə birləşdirən boğaz bağlanır. Suram qalxmasından qərbdə Rion körfəzi, şərqdə isə Kür körfəzi əmələ gəlir. [9]

Bu dövrdə bu ərazilərdə savanna landsaftının sarmat əsrində yaranması bitki qalıqları ilə yanaşı dövrün çöküntülərində tapılmış faunanın tərkibi ilə də təsdiq edilir. Bitki qalıqları üzrə paleoqlimin bərpası sarmat əsrində ən soyuq ayın (yanvar) temperaturunun 8° -10° C, ən isti ayın (iyul) temperaturunun 21° -26° C, yağıntılarının isə 1000 mm-dən yuxarı olduğu göstərir. Meotis əsrində (9-7 mln il) Kür çökəkliyinin qərb hissəsi tektonik qalxmaya məruz qalır. Bunun nəticəsində Kür çökəkliyinin qərb hissəsi dəniz sularından azad olur. Paleocoğrafi vəziyyətin belə ciddi dəyişməsi qurunun sahəsinin artması və dənizin sahəsinin kiçilməsi iqlimin xeyli quraqlaşmasına səbəb olmuşdur. [9]

Pont dövrünün (7-5,4 mln il) çöküntülərindən toplanmış zəngin bitki və fauna qalıqları landsaft-iqlim şəraitinin demək olar ki, meotis əsrində olduğu kimi saxlanıldığını söyləməyə əsas verir. Bu dövrdə düzən ərazilərimizdə- yanvar ayının temperaturunun 12° -14° C, iyul ayının 25° -37° C, orta illik temperaturun 18° -20° C yağıntılarının miqdarının isə 700-800 mm-dən çox olduğunun söyləməyə əsas verir. Belə şəraitdə rayonun şərq ərazisində savanna tipli meşə-çöl landsaftı hakim olmuşdur. Miosendən pliosenə keçid ərəfəsində paleocoğrafi şərait çox ciddi dəyişikliyə uyğundur.

Erkən Pliosen dövründə (5,4-4,5 mln) Xəzər dənizi böyük krizis vəziyyətinə düşür. Savanna heyvanlarının (fil, dəvəquşu, kərkədan, öküz, vəhşi at, və s) və həmişəyaşıl bitkilərin (dəfnə, maqnoliya, sinnamomum, darçın ağacı, qovotu, evkalipt, sidr ağacı, lavrovişnə, tsuqa, tuya, sekvoya, lioosedrus) qalıqları Kür çökəkliyinin geniş qərb hissəsində savanna tipli meşə-çöl landşaftının mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir. [9]

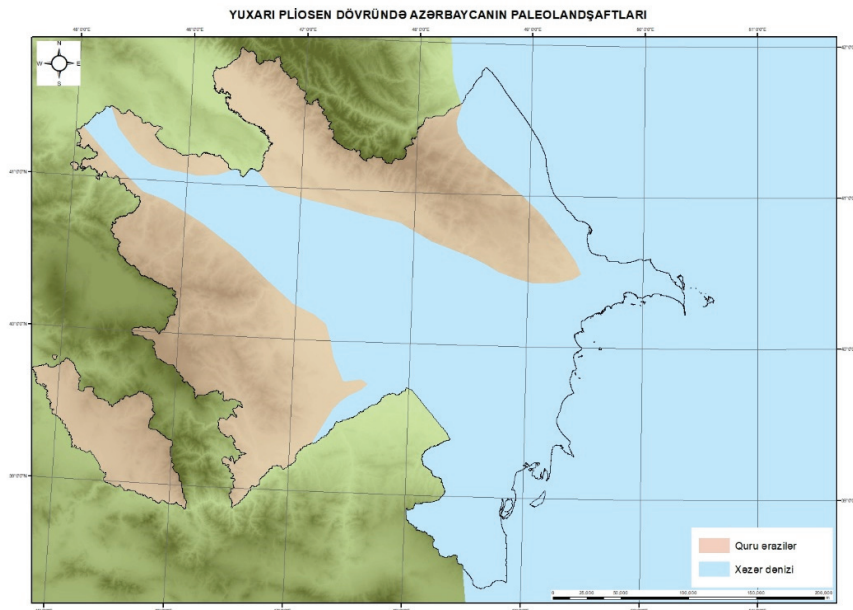
Yuxarı pliosenin sonu və ya üst pliosen dövründə Azərbaycanın və bütün Qafqazın təbiətinin inkişafında yeni dönüş mərhələsi başlayır. Bu dövrün ən böyük hadisələrindən biri Xəzər dənizində baş vermiş geniş transqresiyadır. Xəzərin bu transqresiyası demək olar ki, neogen dövründə baş vermiş ən böyük transqresiyalarından biridir. Bu dövrdə orta yanvar temperaturu -6° -8° C, orta iyul temperaturu -22° -24° C, yağıntıların miqdarı isə 600 mm-ə çatırdı.

Pliosen dövrünü əvəz edən Dördüncü dövr bütün yer kürəsinin o cümlədən Azərbaycanın müasir təbiətinin tam formalaşma dövrü olmuşdur. Geoloji tarixin bu son dövrü (1,8 mln il) bir sıra qlobal hadisələrin və proseslərin baş verməsi ilə fərqlənir. Bu dövrdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin kəskin tərəddüdü, fauna və floranın növ tərkibinin kasıblaşması, təbii landşaftın yer dəyişməsi və digər landşaft tipi ilə əvəz olunması qeyd olunur.

Abşeron əsrində (eramızdan əvvəl 1,8-0,8 mln il arasında) Kür körfəzinin sahəsi daralır, ancaq onun səthində geniş allüvial-prolüvial akkumilyativ düzənliklər əmələ gəlir. Abşeron əsrinin çöküntülərində quruda yaşayan onurğalı heyvanların da qalıqları aşkar edilmişdir. [7]

Abşeron əsrindən Türkan əsrinə (0,8-0,7 mln il əvvəl) keçid bu yaranmış təbii şəraitin əsaslı dərəcədə dəyişməsi ilə müşahidə olunur. Bu dövrdə orta yanvar temperaturu -2° -4° C, orta iyul temperaturu 18° -23° C və illik yağıntıların miqdarı 500-700 mm olmuşdur. Mil düzünü bu vaxt çöl landşaftı əhatə edirdi.

Türkan əsrindən Bakı əsrinə keçid zamanı iqlimin qlobal istiləşməsi baş verir. Bu əsrdə də Xəzər dənizinin səviyyəsi də kəskin dərəcədə qalxır. Türkan əsrində olduğu kimi düzənliklərdə çöl, yarımsəhra, meşə-çöl landşaftları hakim olmuşdur. Erkən Xəzər əsrinin ikinci yarısında iqlimin qlobal soyuqlaşması və tektonik qalxma baş verir. İqlimdə və relyefdə baş vermiş bu dəyişikliklər landşafta da təsir göstərir. Kür çökəkliyində çöl və yarımsəhra landşaftlarının sahəsi xeyli genişlənir və arid iqlim şəraitini təmsil edən bitki növləri geniş intişar tapır. [8]

Şəkil 1: Yuxarı pliosen dövründə Azərbaycanın landşaftlarının vəziyyəti [3]

Erkən Xəzər əsrindən sonra gələn Üst Xəzər əsrində (120-75 min il əvvəl) yenidən iqlimdə qlobal istiləşmə gedir. Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması Azərbaycan ərazisinin xeyli hissəsi yenidən dəniz altına keçir. İqlimin istiləşməsi və rütubətliyin artması ilə əlaqədar ərazinin landşaftında da xeyli dəyişiklik gedir.

Üst Xəzər əsrindən sonra Erkən Xvalın əsrinin (eramızdan əvvəl 70 mln ildən 12 min ilədək) birinci yarısında iqlimdə yenidən soyuqlaşma və quraqlaşma gedir. Düzənlik sahələrdə soyuq quru iqlim şəraitində kserofit ot bitkilərindən ibarət çöl və quru çöl heyvanlarının (ceyran, sayqak, at, öküz, kərgədan və s) üstünlük təşkil etməsi də bunu təsdiq edir. Erkən Xvalın əsrinin ortalarında iqlim xeyli istiləşir və rütubətlənir. Xəzər dənizinin səviyyəsi qalxır və quruya transqresiyası baş verir. Bütün Kür-Araz ovalığı Yevlax şəhərindək dəniz suları altına keçir. Dövrün çöküntülərində tapılmış bitki (şam, küknar, qozağacı, xmelıqrab, vələs, palıd, qarağac, çökə, ağcaqayın, yabanı fındıq, zoğal və s) və heyvan (maral, ayı, cüyür, keçi, qaban, at, uzunqulaq, ceyran, sayqak, dovşan, çaqqal, tülkü və s) qalıqları meşə-çöl və quru yarımsəhra landşaftlarının yayıldığını sübut edir.

Xəzər dənizi bu dövrdə yenidən reqresiyaya uğrayır. Səviyyəsi mənfi 45-50 m- dək aşağı düşür. Xəzər altından yenidən çıxmış sahələrdə quru iqlim və şoranlığa davamlı ot bitkilərindən təşkil olunmuş yarımsəhra və səhra landşaftları meydana gəlir. [23] Erkən Xvalın əsrindən Üst Xvalın əsrinə, daha dəqiq desək Holosen dövrünə (son 10-12 min il) keçid iqlimin istiləşməsi və bir qədər rütubətləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Üst Xvalın əsrinin axırlarından başlayaraq Xəzər dənizinin səviyyəsi mütəmadi olaraq aşağı düşür və eramızdan 4,5 min il əvvəl Yeni Kaspı əsrinin ikinci yarısında demək olar ki, Azərbaycanın bütün müasir quru ərazisi dəniz sularından tam azad olur. Bu dövr Holosen dövrünün ən isti dövrü olmuşdur. Müasir landşaftın tam formalaşması məhz bu dövrdə başa çatmışdır. Sonrakı landşaft dəyişiklikləri əsasən insan fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur. İnsanların əmək fəaliyyəti nəticəsində arid seyrək meşələrin, tuqay meşələrinin, düzənlik və dağ meşələrinin sahəsi azalmış çöl və yarımsəhra landşaftlarının sahəsi isə genişlənməmişdir. İqlimin aridləşmə istiqamətində inkişaf etməsi də çöl və quru-çöl landşaftlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. [8]

Və rayon ərazisi bu böyük inkişaf tarixindən sonra fon landşaft olaraq düzənliklərin quru çöl landşaftı və alçaq dağlığın çöl landşaftına yiyələnir.

Alçaq dağlığın çöl landşaftı və düzənliklərin quru çöl landşaftı Yarımsəhra landşaftları ilə tipik çöllər arasında keçid təşkil edən landşaft tipləridir. Burada əsasən qısqı quraq keçən mülayim isti iqlim tipi hakimdir. Bu iqlim tipi mülayim nəmliyi, qışının yağıntılı və yumşaq, yayının isə mülayim isti keçməsi ilə səciyələnilir. Günəşli saatların illik miqdarı 2300 saat, ümumi radiasiya 122,5 kkal/sm², radiasiya balansı isə 47,1 kkal/sm²-dir. Havanın orta illik temperaturu +13,1°C-yə çatır. Qış mülayimdir, ən soyuq ayın (yanvar) temperaturu +1,8°C ilə -0,2°C, ən isti ayın (iyul) orta temperaturu isə +23-26°C təşkil edir. Yay aylarında bəzən havanın orta illik mütləq minimum temperaturu +10°C olub, il ərzində +8°C ilə 15°C arasında dəyişir. Bəzən havanın mütləq minimum temperaturu -17°C-yə qədər düşə bilər. İl ərzində torpaq səthinin orta aylıq temperaturu +1-35°C arasında dəyişir. Havanın +5°C-dən çox olduğu illik temperaturların cəmi 4500-4600°C təşkil edir. [5]

Göstərici	Yan	Fev	Mar	Apr	May	İyn	İyl	Avq	Sen	Okt	Noy	Dek	İl
Maksimum orta, °C	4	5	8	12	9	13	14	17	17	12	8	5	11,3
Orta temperatur, °C	2	3	5,5	9	11	14	15	14,5	14,5	9,5	6	6	9,1
Minimum orta, °C	0	1	3	6	13	15	16	12	11	7	4	1	7,4
Yağıntı norması, mm	5	5	6	9	9	7	2	3	3	7	7	5	5,66

Cədvəl 1: Ağdamın iqlimi

Birinci payız şaxtası noyabr ayının üçüncü ongünlüyünə, axrını yaz şaxtası martın axrınıc ongünlüyünə düşür. Havanın orta illik nisbi rütubəti 69% olub, il ərzində 50-80% arasında dəyişir. İllik yağıntının miqdarı 400-500 mm-dir. Yağıntılar ən çox bitkilərin vegetasiya dövrünə düşür. Lakin səth örtüyündən ildə 800-900 mm mümkün buxarlanma gedir. Küləyin orta illik sürəti 1,8 m/san-dən

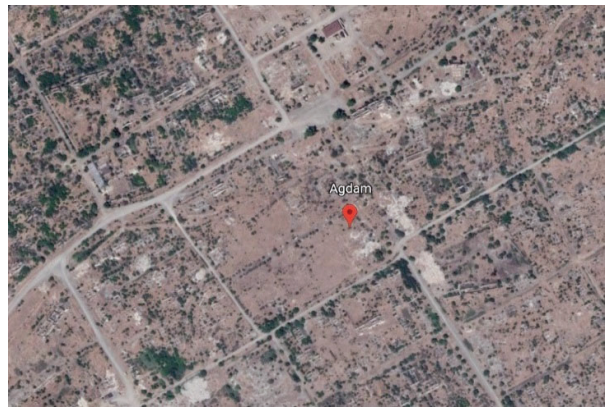
çox olmayıb, əsasən qərb və şərq istiqamətində əsir. Güclü küləklərin (15 m/san-dən çox) illik sayı 1 gündür. Ağ yel adlanan küləkli günlərin il ərzində sayı isə 20-25 gün təşkil edir. [8]

Səthin və torpaqların yuyulması başlıca olaraq suvarma ilə əlaqədar olub, çox cüzdür. Rayon ərazisi Qarqar, Xaçın, Qabartı, Paprəvənd (Gülyataq), Gülablı çaylarının dərəsi boyunca 15–16 km. Qarabağ silsiləsinin Şimal-Şərq ətklərinə qədər uzanır. Bu yerlərdə mütləq yüksəklik 600–700 metrə çatır. Maksimum hündürlük 1365 (Kolanı) metrdir. Rayonun bu hissəsi, xüsusilə, Xaçın çayının aşağılarında, Dərbənd çökəkliyində çox genişlənir. Dağların Ağdam rayonu ərazisinə düşən hissəsində bir sıra silsilə, tirə və təpələr yerləşmişdir.

Ağdam rayonu ərazisində Qarqar, Xaçın, Qabartı, Gülyataq çayları düzənliyə çıxan yerdə gətirdikləri çığıldaşlı-gillicəli-alluviy və prolyuviy çöküntülərini çökdürərək öz gətirmə konuslarını yaradır. Qarqar çayı zirvəsi Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşən və sahəsi 50kv. m. çatan gətirmə konusunu yaradır. Gətirmə konusu Qaradağlı, Mahrızlı və Zəngişalı kəndləri yaxınlığında 240–260 m. mütləq yüksəklikdə relyefdə yaxşı müşahidə edilən pillə ilə qurtarır. Zəngin yeraltı su ehtiyatı olan gətirmə konusundakı kəhrizlər bu pillədə səthə çıxardılır.

Şəkil 2: Ağdam rayonunun peykdən çəkilmiş görüntüsü [15]

Şəkil 3: Ağdam rayonunun peykdən çəkilmiş görüntüsü [15]

Xaçın çayının müasir yatağı gətirmə konusu ərazisində 10–15 m. aşağılarda isə 5–6 m. və 2–3 m. dərinlikdə errozion kəsilmələr əmələ gətirmişdir. İkinci gətirmə konusu ərazisində onların dərinliyi 1–3 m. qədər azalır. Çay özünün qədim gətirmə konusunu formalaşdırdıqdan sonra Mirəşəlli, Xındırstan və Çəmənli kəndləri istiqamətində Cənub-Şərqə axmış, özünün və Qarqar çayının gətirmə konuslarını yuyaraq errozion pillə yaratmışdır. Daha sonra Xaçın çayı Baş Qərvənd gömülmüş antiklinalının qalxmasının fəallaşması ilə əlaqədar olaraq Şimal-Qərb istiqamətində meyil edərək özünə yeni yataq yaratmışdır. Baş Qərvənd kəndi ilə Sultanbud kurqanı arasında çayın yatağı çox genişlənir və burada gərgin akkumulyasiya gedir.

Yataq çaqıldaşların, qumun, gillicənin yığılması nəticəsində çox dayazlaşır və daşqın zamanı Hüseyinli, Soğanverdilər kəndləri yaxınlığında daşqın sularının bir hissəsi yataqdan çıxaraq Şimal istiqamətində axır və özünə yataq əmələ gətirir. Sultanbuddan aşağıda çay 3–5 m.-ə qədər dərininə kəsilir və cavan alçaq tepralar pilləri yaradır. Xaçın çayının ən qədim gətirmə konusu Şimal-Qərbdə Qabartı, Paprəvənd və başqa çayların gətirmə konusları ilə birləşərək Şahbulaq silsiləsinin Şimal-Şərq ətkələrində vahid dalğavari prolyuvial düzənlik törədir. [10]

Rayon ərazisində relyef, iqlim və bitki örtüyünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq şabalıdı torpaqların müxtəlif növləri, dağ-meşə, qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Qəhvəyi torpaqlar rayonun alçaq dağlıq və dağətəyi hissəsində yayılmışdır. Rayon ərazisində seyrək meşə və kolluqlar qırılmış və topaqlar bozqırlaşmaya məruz qalmışdır. şabalıdı, ondan aşağıda isə şabalıdı və açıq şabalıdı torpaqlar yayılmışdır. Rayonun Ağcəbədi və Bərdə rayonları ilə sərhəddə yaxın yerlərdə boz torpaqlara rast gəlinir. Burada taxıl zəmiləri, pambıq tarlaları, üzümlüklər, meyvə bağları, yem bitkilərinin əkini, biçənək və örüşlər geniş sahə tutur. Hazırda meşələr yalnız dağ ətkələrində və alçaq dağlıqlarda yerləşib cəmi 1,5 min hektardan az sahə tutur. Sultanbud meşəsi yaxınlığında hazırda qorunan saqqız ağacı, püstə ağacı və başqa ağaqlardan ibarət seyrək meşələr salınmışdır. [4]

Ağdam rayonu ərazisində təbii landşaftlar demək olar ki, bütünlüklə antropogen landşaftlarla əvəz edilmişdir. Həmçinin ərazinin böyük bir hissəsinin uzun müddət işğal altında olması onun

landşaftının transformasiyasında əsas səbəblərdən biri kimi göstərilə bilər. Belə ki rayonun hazırkı vəziyyətinə nəzər yetirsək, peyk şəkilləri vasitəsi ilə dağıntılar arasında təyinatından, təbii şəraitindən asılı olmayaraq kor-koranə şəkildə başdan-başa əkilmiş əraziləri çılpaq gözlə aydın görə bilərik. [9]

Heyvanat aləmi əhalinin sıxlığı və insanın əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq çox kasaddır. Burada heyvanlardan çaqqala, tülküyə, dovşana, canavara, sürünənlərə, quşlardan kəkliyə, çilə, turaca və s. rast gəlinir. Rayon ərazisində faydalı qazıntılardan əhəngdaşı, gil, çinqil, çaqıl daşı, qum, gillicə üstünlük təşkil edir. [8]

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində ədəbiyyat

1. Abduev M.R. – Azərbaycanca şorakət torpaqlar və onların yaxşılaşdırılması. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 2003, 66 s.
2. Ağaliyeva Z.İ “Su təsərrüfat obyektlərinin landşaftların inkişafına təsiri” H.Əliyevin anadan olmasının 89-cu il dönümünə həsr olunmuş XVI elmi konfransın materialları Bakı 2012 səh18
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası, Bakı 2014, 443 s.
4. Babayev.A.H “Torpaq münbitliyini modelləşdirilməsinin nəzəri və təcrübi əsasları” Azərbaycan Ensiklopediyası nəşriyyəti Bakı:1994- 67s.
5. Budaqov B.Ə, Qəribov.İ.Ə. “Təbii landşaftların antropogenləşməsinin əsas istiqamətləri” Azərbaycanın Konstruktiv Coğrafiyası. III cild Bakı-Elm 2000 39s
6. Məmmədov Q.Ş. – Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bakı, 2002. 43s
7. Məmmədov.R.M “Azərbaycanda landşaft planlaşdırılması” Bakı: 2009 47s
8. Müseyibov.M.A – “Azərbaycanın fiziki coğrafiyası” Bakı 1998 56s
9. Süleymanov M.Ə. “Azərbaycanın təbii və antropogen landşaftlarının coğrafi qanunauyğunluqları” Bakı 2005 58s

Rus dilində ədəbiyyat

10. Алиев Б.Г. – История мелиоративной науки в Азербайджане, перспективы ее развития и методология. Баку – 1999, 111 стр.
11. Алимов А.К. – Режим и баланс грунтовых вод в связи с мелиорацией земель Северной Мугани. Изд. Элм, Баку, 1998.

İnternet resursları

12. <https://www.esri.com/en-us/home>
13. <https://www.usgs.gov/>
14. <https://www.worldweatheronline.com/>
15. <https://earth.google.com/web/>

Глобальное потепление климата и его эко-экономические последствия

Ибрагимли Гюльчин Анар гызы

БГУ, Географический факультет,

II курс бакалавр

Научный руководитель: доц. Джаруллаев Асяф

E-mail: ibragimlygulchin@gmail.com

Климат нашей планеты постоянно менялся на протяжении всей геологической истории Земли, и эти изменения сопровождались значительными колебаниями среднемировых температур. [1]

В настоящее время есть твердая уверенность, что средняя температура по всему миру неуклонно повышается, – это называют глобальным потеплением климата. Глобальное потепление (Global warming) – это процесс постепенного роста среднегодовой температуры атмосферы Земли и Мирового океана, вследствие всевозможных причин (увеличение

концентрации парниковых газов, которые удерживают тепло у поверхности Земли, изменение солнечной или вулканической активности и т.д.). [1]

Однако сейчас потепление происходит намного быстрее, чем когда-либо в прошлом. Согласно данным наблюдений, 10 самых жарких лет (за время наблюдений) были после 1990 года. Год 2019 также оказывается вблизи трех самых теплых лет. К 2050 году 1 миллиард людей должны будут переместиться. [2]

Большая доля потепления, наблюдавшегося в последние 50 лет, вызвана деятельностью человека, в первую очередь выбросом газов, вызывающих парниковый эффект (парниковый эффект – это естественное явление, которое повышает температуру на нашей планете для комфортного существования), таких как углекислый газ (CO₂) и метан (CH₄). [5]

Проблема изменения климата является одной из самых острых современных экологических проблем. Ее серьезность подтверждается возникшим в последние десятилетия потеплением климата с возможными отрицательными последствиями. [3]

Если температура на Земле будет продолжать повышаться, это окажет серьезнейшее воздействие на мировой климат. [2]

Изменения климата коснутся всего человечества. Деятельность человека достигла уже такого уровня развития, при которой ее влияние на природную среду приобретает глобальный характер. Нет ничего удивительного в том, что присутствие на Земле почти 8 млрд человек существенно меняет природные системы. [3]

Что же плохого сделал человек для своей планеты? Человечество губит свою колыбель Землю. Именно деятельность человека приводит к глобальному потеплению и изменению климата, которые, в свою очередь, могут вызвать катастрофические последствия для экологии планеты и для самих людей. [2]

В северных регионах жизнь, возможно, станет комфортнее, хотя экологические системы и там будут нарушены. Однако, уже сейчас ясно, что от потепления на планете больше всего пострадают самые бедные регионы, население которых и сейчас беззащитно перед природными бедствиями и эпидемиями. [3]

Прежде всего можно считать, что в высоких широтах потепление должно быть более интенсивным. В высоких широтах количество осадков увеличится, в умеренных широтах лето в континентальных районах станет более засушливым. [3]

Дело в том, что глобальное потепление постепенно превращает Землю в одну большую пустыню, где вместе с ростом мирового населения заметно сокращаются водные ресурсы: таяние так называемой «Ледовой шапки» из-за климатических изменений ведет к тому, что многие из источников пресной воды в скором времени будут отравлены. [2]

Ухудшение климата, может ударить так же по сельскому хозяйству и вызвать в малоразвитых областях Черного континента голод. [3]

К концу века чашка кофе на завтрак может стать роскошью, как и бокал вина на ужин. А некоторые города и вовсе исчезнут. [4]

Чем же грозит изменение климата и что уже попало под «горячую руку» глобального потепления? [4]

1. Еда становится менее питательной.

2. Жизнь рыб под угрозой.

Развитие гидроэнергетики, чрезмерный вылов, изменение климата и загрязнение окружающей среды привели к резкому сокращению популяций мигрирующих пресноводных рыб. Повышение температуры Мирового океана – одно из самых разрушительных последствий глобального потепления, сказывающееся на многих природных процессах, в частности – на жизни рыб. [4]

3. Эверест «зацвел».

Климатологи изучили спутниковые фотографии горы за 1993–2018 годы и обнаружили растительность на высоте 5 500 метров. Склоны, которые из-за крайне низких температур ранее считались непригодными для жизни растений и животных, в последние 13 лет стали активно покрываться травами и кустарниками. Исследователи считают, что этот феномен напрямую связан с глобальным потеплением и увеличением концентрации углекислого газа в атмосфере. [4]

4. Острова уходят под воду.

В 2016 году пять необитаемых рифовых островов (размером от 1 до 5 га) архипелага Соломоновы острова буквально смыло морем. На шести других вода «захватила» большие участки земли, на двух из них смыла целые деревни. [4]

5. Найти истину в вине будет сложнее.

Климатический кризис сильно ударит по Средиземноморью. Согласно отчету компании McKinsey, в Италии, Португалии, Испании, а также в некоторых регионах Греции и Турции, количество осадков в теплый сезон уменьшится на 10% к 2030 году и на 20% к 2050 году. К середине XXI века засуха может сохраняться в этих районах не менее шести месяцев в году. Многие страны будут испытывать острую нехватку воды. Все это повлияет на туризм и сельское хозяйство. Основной удар стихии придется на винодельческие районы, поскольку виноградные лозы капризны и чувствительны к колебаниям температуры и осадков. Определенные сорта перестанут расти там, где они процветают сейчас. Эксперты заявляют, что Средиземноморью стоит немедленно разработать план по адаптации к будущим изменениям. В противном случае климатический кризис лишит сотни миллионов людей привычного уровня жизни, а мировую экономику – триллионов долларов. [4]

6. Эспрессо, капучино и латте станут новой роскошью.

Изменение климата наложит свой отпечаток и на производство кофе. К 2050 году территории, пригодные для выращивания кофейных деревьев, сократятся вдвое. Также есть риск, что к 2080-м годам это растение может полностью исчезнуть в дикой природе. Условия для выращивания кофе весьма специфичны – ему нужна стабильная температура от 17 до 23 °C и обильные осадки. Латинская Америка – передовой регион по кофейным плантациям – сильно пострадает от жары и засухи, деревья погибнут, сократится не только общий объем урожая, но и его видовое разнообразие. Эфиопии, Кении, Вьетнаму, Индонезии тоже не удастся уйти от высоких температур и недостатка влаги. [4]

7. Нынешние столицы станут подводными царствами.

Мы уже говорили о затоплении островных государств, но эта судьба уготована и некоторым континентальным странам. Исследователи представили, как будет выглядеть планета, если весь лед на полюсах и горных вершинах растает. По оценкам ученых, в этом случае уровень Мирового океана поднимется на 216 футов (примерно 65 м). В Европе, помимо Лондона и Венеции, под водой окажутся Дублин, Брюссель, Амстердам, Копенгаген, Стокгольм, Рига, Хельсинки и Санкт-Петербург. Стамбул затопит, а Черное и Средиземное моря сольются в одно. Манаус, столица бразильского штата Амазонас, станет даже не прибрежным городом, а подводным. Такая же судьба ждет Буэнос-Айрес и даже Асунсьон, столицу Парагвая, которая сейчас удалена от берега на сотни километров. [4]

По предположению ученых в ближайшие 50 лет температура поднимется еще на 3-5 градусов, что приведет к тяжелым последствиям как для Земли, так и для людей и животного мира. [2]

Климатическая обстановка в мире требует принятия безотлагательных мер. [1]

Изменение климата – это глобальная проблема всего человечества, решать которую нужно только сообща, локальное решение этой проблемы не имеет смысла. [3]

Полностью остановить потепление невозможно – тем более, что оно совпало с природным циклом потепления, которое тоже происходит сейчас. Но предельно минимизировать процесс – вещь вполне реальная, и в мире много делается для этого. [3]

Приведем некоторые идеи ученых по спасению Земли от глобального потепления. [2]

Людям надо серьезно задуматься о решении проблем глобального потепления. У мира осталось десять лет для того, чтобы предпринять решительные действия против глобального потепления и предотвратить климатическую катастрофу. Действия, по мнению исследователей климата, должны выражаться в ограничении выбросов углекислого газа. В противном случае, Землю ждет затопление прибрежных городов и исчезновение половины биологических видов. [2]

Настало время, когда человек должен подумать о будущем планеты. [3]

Мы хотим видеть нашу планету чистой и красивой! Пусть Земля всегда остаётся «зелёной планетой»! [2]

Литература:

1. Л.Л.Розанов Геоэкология, Москва, 2010.
 2. <http://www.myshared.ru/slide/1014461/>
 3. https://works.doklad.ru/view/hes28_Y1wro.html
 4. <https://trends.rbc.ru/trends/green/60105bb39a794716c7b8d883>
 5. <https://trends.rbc.ru/trends/green/603766c39a794772017c8a13>
-

B.Blüm taksonomiyasının mahiyyəti və əhəmiyyəti

Həsənli Nərmin Rizvan qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n Seyfullayeva N.S.

E-mail: aliyevanermin11@gmail.com

Bencamin Samuel Blum (21 fevral 1913 - 13 sentyabr 1999) təhsil məqsədlərinin təsnifatına və ustalıqla öyrənmə nəzəriyyəsinə töhfələr verən Amerikalı təhsil psixoloqu idi. Blum taksonomiyası təhsilin öyrənmə məqsədlərini mürəkkəblik və spesifiklik səviyyələrinə görə təsnif etmək üçün istifadə olunan üç iyerarxik modeldən ibarətdir. Üç model; koqnitiv, affektiv və psixomotor sahələrdə təlim məqsədlərini əhatə edir. Koqnitiv domen siyahısı əksərən ənənəvi təhsilin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur və tez-tez kurikulumun öyrənmə məqsədlərini, qiymətləndirmələrini və fəaliyyətlərini strukturlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Modellər taksonomiyanı hazırlayan pedaqoqlar komitəsinə rəhbərlik edən Bencamin Blumun şərafinə adlandırıldı. O, həmçinin standart mətnin birinci cildini, Təhsil Məqsədlərinin Taksonomiyası: Təhsil Məqsədlərinin Təsnifatını redaktə etmişdir. 1956-cı ildə Bloom “Təhsil Məqsədlərinin Taksonomiyası: Təhsil Məqsədlərinin Təsnifatı” kitabının birinci cildini redaktə etdi, bu kitabda təlim məqsədləri Blum taksonomiyası kimi tanınan rubrikaya uyğun olaraq təsnif edildi. Bu, idrak funksiyalarının səviyyələrini sistemə şəkildə təsnif etmək üçün ilk cəhdlərdən biri idi və istedadlı tələbələrin başqa cür amorf psixi proseslərinə struktur verdi.

“Təhsil Məqsədlərinin Taksonomiyası” kitabının nəşri 1949-1953-cü illərdə kurikulumların və imtahanların tərtibi ilə bağlı pedaqoqlar arasında əlaqəni yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra konfransların tərkibinə daxil edildi.

Taksonomiyanın birinci cildi, “Handbook I: Koqnitiv” 1956-cı ildə, ikinci cildi isə 1964-cü ildə “Handbook II: Affektiv” nəşr olundu. Koqnitiv sahə üçün taksonomiyanın yenidən işlənmiş versiyası 2001-ci ildə yaradılmışdır.

Taksonomiyanın 1956-cı il orijinal versiyasında koqnitiv sahə aşağıda sadalanan altı məqsəd səviyyəsinə bölünür: Bilik, Anlama, Tətbiq etmə, Analiz, Sintez, Dəyərləndirmə. Blum taksonomiyasının 2001-ci ildə yenidən işlənmiş nəşrində səviyyələrin bir qədər fərqli adları var və onların sırası dəyişdirilmişdir: Yadda saxla, Anla, Tətbiq et, Analiz et, Qiymətləndir və Yarat (Sintez etmək əvəzinə).

Bilik

Bilik faktların, terminlərin, əsas anlayışların və ya cavabların nə demək olduğunu anlamadan tanımağı və ya yadda saxlamağı əhatə edir. Bəzi xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxil edilir:

- a) Xüsusi biliklər - terminologiya, konkret faktlar
- b) Konvensiyalar, tendensiyalar və ardıcılıqlar, təsnifatlar və kateqoriyalar ilə məşğul olmağın yolları və vasitələri haqqında biliklər
- c) Bir sahədə universallar və abstraksiyalar - prinsiplər və ümumiləşdirmələr, nəzəriyyələr və strukturlar haqqında biliklər

Misal üçün: Üç ümumi alma növünü adlandırın.

Anlama

Anlama faktları və ideyaları təşkil etmək, ümumiləşdirmək, tərcümə etmək, təsvirlər vermək və əsas fikirləri ifadə etməklə başa düşüldüyünü nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

Misal üçün: Golden Delicious alma və Granny Smith almasının müəyyən edici xüsusiyyətlərini ümumiləşdirin.

Tətbiq

Tətbiq yeni vəziyyətlərdə problemləri həll etmək üçün əldə edilmiş biliklərdən istifadə etməyi nəzərdə tutur. Bu, əldə edilmiş bilikləri, faktları, texnikaları və qaydaları tətbiq etməyi əhatə edir. Şagirdlər problemləri həll etmək, əlaqələri və münasibətləri müəyyən etmək və onların yeni situasiyalarda necə tətbiq etmək üçün əvvəlki biliklərdən istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Misal üçün: Alma C vitamini çatışmazlığından yaranan sinqa xəstəliyinin qarşısını alırmı?

Təhlil

Təhlil məlumatı tədqiq etmək və komponent hissələrinə bölmək, hissələrin bir-biri ilə necə əlaqəli olduğunu müəyyən etmək, motivləri və ya səbəbləri müəyyən etmək, nəticə çıxarmaq və ümumiləşdirmələri dəstəkləmək üçün dəlil tapmaqdan ibarətdir. Onun xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: Elementlərin təhlili, Əlaqələrin təhlili, Təşkilat təhlili

Misal üçün: Alma ilə hazırlanmış yeməklərin təqdim edilməsinin dörd yolunu müqayisə edin və hansının sağlamlığa daha çox faydası olduğunu araşdırın.

Sintez

Sintez müxtəlif elementlərdən struktur və ya nümunənin qurulmasını əhatə edir, həm də hissələri bir araya gətirərək bütövlük yaratmaq və ya yeni məna yaratmaq üçün məlumat parçalarını bir araya gətirmək aktına aiddir. Onun xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: Unikal kommunikasiyanın istehsalı, Planın və ya təklif olunan əməliyyatlar toplusunun istehsalı, Mücərrəd münasibətlər toplusunun törəməsi

Misal üçün: Seçdiyiniz inqrediyentləri əvəz etməklə alma piroqu üçün "sağlam olmayan" resepti "sağlam" reseptə çevirin. Seçdiyiniz inqrediyentlərin orijinaları ilə müqayisədə sağlamlıq faydaları üçün mübahisə edin.

Qiymətləndirmə

Qiymətləndirmə bir sıra meyarlar əsasında məlumat, ideyaların etibarlılığı və ya işin keyfiyyəti haqqında mühakimə yürütməklə fikirlərin təqdim edilməsini və müdafiəsini əhatə edir. Onun xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: Daxili sübutlar baxımından hökmlər, Xarici meyarlar baxımından hökmlər

Misal üçün: Piroq bişirmək üçün hansı alma növləri uyğundur və niyə?

Affektiv sahədəki bacarıqlar insanların emosional reaksiyasını və digər canlıların ağrı və ya sevincini hiss etmək qabiliyyətini təsvir edir. Affektiv məqsədlər adətən münasibət, emosiya və hisslərdə şüur və artımı hədəfləyir.

Ədəbiyyat

1. Nəriminə Seyfullayeva, Coğrafiyanın Tədrisi Metodikası, Bakı-2011
 2. Eldar Nəzərov, Coğrafiyanın Tədrisi Metodikası, Bakı-2008
 3. <https://www.ipl.org/essay/Blooms-Taxonomy-In-The-Classroom-PK8NWK6J48R>
 4. https://en.wikipedia.org/wiki/Bloom%27s_taxonomy
-

Активные метода обучения в географии

Пириева Масума Вугар гызы

БГУ, Географический факультет

II курс, магистр

Научный руководитель: к.г.н. Исмаилова У.Т.

E-mail: masumaosm@gmail.com

Активные методы обучения — это методы обучения, которые характеризуются включенностью обучающихся в образовательный процесс, а также активизирует их самостоятельную деятельность по решению поставленных задач.

Понятие активные методы обучения зародился в литературе в начале 60-х годов XX века. Ю.Н. Емельянов использовал его в системе обучения, и которые были основаны на

применении социально-психологических эффектов. По его мнению, активными являлись не методы, а именно само обучения. Обучение перестало носить репродуктивный характер и превратилось в самостоятельную деятельность обучающихся по накоплению и совершенствованию личного опыта и компетентности

О необходимости активизировать образовательный процесс различные ученые говорили еще до становления педагогики, как отдельной научной дисциплины. Первыми из тех, кто говорил о необходимости активизации учебно-воспитательного процесса были: Ж.-Ж. Руссо, К.Д Ушинский, Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци.

Развитие активных методов обучения активизирует умственную и познавательную деятельность учащихся и способствует их самореализации.

При использовании активных методов обучения меняется роль ученика – из послушного запоминающего устройства он превращается в активного участника образовательного процесса. Эта новая роль и свойственные ей характеристики позволяют на деле формировать активную личность, обладающую всеми необходимыми навыками и качествами современного успешного человека [2].

Активный процесс обучения является такой организацией, которая направлена на активизацию познавательной деятельности обучающихся с помощью комплексного применения педагогических, организационных методов. Активизация процесса обучения должна идти с помощью совершенствования методов и форм обучения, а также с помощью совершенствования структуры и управления учебно-воспитательным процессом.

Структура процесса обучения опирается на принципы

Принцип вариативности - требует, чтобы подготовки сочетались на основе учета поставленных учителем требований и пожеланий обучающихся, с возможностью в нужный момент изменить направленность процесса обучения. Различные варианты подготовки меняются с учетом индивидуальных возможностей каждого ученика .

Принцип избирательности - обучающимся предоставляется возможность самостоятельности в выборе дополнительных учебных дисциплин - элективных (обзорных или углубленных) курсов, получением на этой основе уникальных наборов знаний или нескольких смежных специальностей, отвечающих индивидуальным особенностям обучающихся, его познавательным интересам

Принцип взаимопомощи- предполагает развитие доверительных отношения между обучающимися и педагогом, а также развитие доверия и уважения к личности обучающегося и предоставление ему условий для развития самостоятельности, проявления инициативности и индивидуальной ответственности за результат.

Принцип взаимообучаемости - методом проведения занятий является коллективная деятельность и дискуссионная форма обсуждения. Множество экспериментов по развитию умственных возможностей обучающихся доказывают тот факт, что использование коллективных форм организации учебного процесса оказывало большое влияние на их развитие

Принцип мотивации - активность как индивидуальной и коллективной самостоятельной и специально организованной учебно-познавательной деятельности обучающихся, развивается и поддерживается системой мотивации. При этом к числу используемых преподавателем мотивов обучающихся выступают: профессиональный интерес, творческий характер учебно-познавательной деятельности, состязательность, игровой характер проведения занятий, эмоциональная вовлеченность [3].

Рассмотрим некоторые активные методы обучения, применяемые на уроках географии

Мозговой штурм- Учащиеся знакомятся со способами решения проблемы и анализируют эти способы, а также демонстрируют свою способность самостоятельно мыслить. Учащиеся озвучивают свои идеи, по конкретной теме и поставленной проблеме. При этом главная цель заключается в том, чтобы учащиеся высказали как можно больше идей. После того, как идеи высказаны, они анализируются и классифицируются в ходе групповой работы, а затем обсуждаются выбранные идеи. Мозговая атака применяется на этапе мотивации, а также в проблемных ситуациях и при расхождении мнений на уроках.

Выявление понятий- Этот метод проводится в виде игры-загадки и создает высокую активность у учащихся. Учитель вывешивает на доске карточку, на обратной стороне которой написано понятие, требуемое от учеников. Учитель показывает пустую сторону карточки учащимся и перечисляет или записывает слова, раскрывающих особенность припрятанного понятия. Учащиеся находят понятие, соответствующее этим особенностям.

Карусель- До урока на ватманах записываются вопросы по теме. Учитель раздает группам один лист с вопросами. Члены группы читают вопрос и записывают ответ. Листы с помощью учителя передаются по часовой стрелке между группами. Подобно «Карусели» листы проходят через все группы и возвращаются в свою группу. Учитель прикрепляет листы бумаги на доску и обсуждает ответы учащихся со всем классом.

Кластер - Использование этого метода способствует выяснению представлений учащихся о понятиях вида и рода, систематизации и укреплению знаний учащихся, и обогащению словарного запаса за счет изученных новых понятий. Метод разветвления может быть использован в различных формах работы и на различных этапах занятия, так как он заставляет учащихся задуматься.

Ролевые игры- Ролевые игры отражают различные подходы к решению новой проблемы. Главная цель этого метода заключается в развитии таких навыков учащихся, как высказывание собственного мнения, критическое мышление, сотрудничество и уважительное отношение к мнению других. В ходе ролевых игр учащиеся перевоплощаются, входят в роль и оценивают ситуацию другого человека.

Зигзаг- Этот метод дает возможность усвоения темы за короткое время.

- Учащиеся делятся на группы по 4 человека (основная группа). Ученики в группе заново нумеруются. Ученики под одинаковым числом каждой группы создают новую группу (группа экспертов).
- Изучаемый текст делится на части по количеству групп и раздается экспериментальным группам.
- Экспериментальные группы читают и воспринимают свои части текста и возвращаясь в свои прежние группы рассказывают им выученное.

Дебаты- Дебаты это дискуссия. В ходе подобных дискуссий оппоненты пытаются убедить не друг друга, а третью сторону. Во время дебатов используются такие вопросы как: «Как случилось? Почему случилось? Могло ли быть по-другому и как? Что бы вы сделали в этой ситуации? Это было правильно? Для чего?»

Дискуссия - В учебном процессе имеет дидактическую значимость; играет важную роль в формировании навыков общения учащихся; учащиеся участвуют в дискуссии со своими вопросами, демонстрируют СВОЮ речь, используя сведения и факты; получают возможность применять на практике свои теоретические знания.

Литература:

1. Активные методы, используемые в процессе обучения. [Электронный ресурс] / URL: <http://refleader.ru/polrnajgeqas.html>
2. Макаренко А.С. Методика организации воспитательного процесса./ Пед. соч. М., 1983.т. 1с.164
3. Переломова М.П. Статья и презентация «Исследовательская деятельность младших школьников»
4. Nərminə Seyfullayeva, Coğrafiyanın tədrisi Metodikası, Bakı-2011

II BÖLMƏ İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYA VƏ TURİZM

Turizmin nəzəri məsələləri

Məhərrəmov İlyas İlham oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: Dos.Soltanova H.B.

E-mail: meherremov98ilyas@gmail.com

Turizm fəaliyyət sahəsi olub, məqsədi xidmət göstərməklə gəlir əldə etmək sosial-iqtisadi inkişafa təsir etməklə bir sıra ərazi,sahə və regional inkişaf problemlərini həll etməkdir. Turizm fəaliyyəti xidmət sferası olmaqla turistlərin ehtiyacını ödəmək üçün fəaliyyət göstərir. Turizm fəaliyyətinin təşkilində resurs potensialı, regionun resurs potensialı, əhalinin rifahının yüksəldilməsi problemlərinin həlli üçün aparıcı amil rolunu oynayır.

Turizmin əsas obyektı turistlərdir. Vahid «turist» anlayışı – beynəlxalq statistik uçotun aparılması,turistlər üçün gömrük qaydalarının, müxtəlif nəqliyyat güzəştlərinin (endirimlərin) tətbiq olunmasında əsas götürülür.«Turist» anlayışı belə səslənir: Öz daimi yaşayış yerindən kənarında 24 saatdan az olmamaq şərtilə, hər hansı bir məqsədlə (getdiyi yerdə ödəniş mənbəyi olan məşğuliyyəti olmadan) səyahət edən şəxs.Bu anlayışa əsasən, istirahət, məzuniyyət, müalicə, təhsil, din, idman, qohumlarla görüş, konqres və simpoziumda iştirak etmək, əyləncə məqsədləri ilə səyahət edənlər – «turist» adlanır.

Turizm fransız sözü olub, gəzinti, səfər və müxtəlif motivlərə uyğun olaraq yerdəyişmə kimi qəbul qəbul olunur. Turizm tələbatı, məkan və zamandan asılı olaraq kəmiyyətə və keyfiyyətə dəyişən, digər tələbatların ödənilməsindən asılı olan və amil olaraq formalaşan kompleks göstəricilər və amillər üzrə ölçülür, qiymətləndirilir. Varlı və yoxsul ölkələrdə turizmin prioritetliyi dəyişir. Turizmin inkişafı perspektiv islahatlar və struktur transformasiya obyektı olaraq əhalinin dinamikası, onun maddi rifahı, üstünlüyü və özünün tələbatını ödəmək üçün istirahət tələbatı ilə genişlənir. Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti onun iqtisadi rolu, maddi və mənəvi dəyərlərin artırılması və inteqrasiya amili olaraq genişlənməklə xarakterizə olunur.Turizmin mahiyyəti onun təsərrüfat, təbii ehtiyatlar və insan amili ilə ölçülür. Turizmin mahiyyəti təbii, coğrafi və ev təsərrüfatı ilə ölçülür.

Maddi-texniki baza mütəşəkkil turizmin inkişafının əsasını təşkil edir. Belə ki,turistlərə tam kompleks xidmət göstərilməsi (yerləşdirmə, qidalanma, daşınma,müalicə, ekskursiya və s.) üçün bütün zəruri şəraiti yaradır. Turizmin maddi-texniki bazasının tərkibinə-turizm firmaları (turoperatorlar və turagentlər), mehmanxanalar, turist bazaları, iaşə, ticarət, avtonəqliyyat müəssisələri, turist ləvazimatı və avadanlığının kirayə məntəqələri, turist yollayışının (putyovka) satış büroları, nəzarət-xilasetmə xidmətləri, turist klubları və s. daxildir.Xidmət növlərinə görə turizm müəssisələrinin aşağıdakı tipləri mövcuddur:

1. Turistləri bütün xidmət kompleksi ilə təmin edən müəssisələr- öz mehmanxanaları olan turist müəssisələri.

2. Turizmin təşkili məqsədi ilə təsis edilən müəssisələr- turagentliklər,səyahət və ekskursiya,yollayış satışı, turist qəbulu büroları.

3. Turistlərin yerləşdirilməsi, daha doğrusu yaşaması və gecələməsi məqsədi ilə təsis edilən müəssisələr- mehmanxanalar, turbazalar və s.

4. Yeyinti, ərzaq müəssisələri -restoranlar, barlar, kafelər və s.

5. Nəqliyyat xidməti müəssisələri- dəmiryolu , hava , avtomobil və su nəqliyyatı.

6. Turistlərə mədəni xidmət obyektləri və ekskursiya xidmətlərini təmin edən müəssisələr-teatrlar, konsert zalları, ekskursiya büroları və s.

Turizm sənayesinin inkişafına təsir göstərən bir çox amillər vardır. Bu amillərin hər birinin öyrənməsi vacibdir. Belə ki turizm məhsulunun formalaşdırılması zamanı bu amillər nəzərə alınmazsa, məhsulun satılmasında problemlər meydana gələ bilər.Müasir dövrdə turistlər artıq bu amillərə qarşı xüsusilə həssas davranırlar.Turizm müəssisələrinin də qarşısında duran əsas məqsəd uğurlu marketing siyasəti həyata keçirərək , turistlərin tələbatına uyğun turizm məhsulu istehsal

etmək olduğundan bu amilləri xüsusiilə nəzərə almalıdırlar. Turizm sənayesinin inkişafına təsir edən amilləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Təbii-ekoloji amillər – Bunlara yaxşı iqlim və komfortlu təbii şəraitin olması, landşaftların və təbiətin diqqətəlayiq yerlərinin olması, inkişaf etmiş hidroqrafik şəbəkələrin və təbii su hövzələrinin olması, təbiət obyektlərinin təmiz və yararlı vəziyyətdə olması, ekoloji vəziyyətin yaxşı olması aiddir.

Sosial-iqtisadi amillər – əhalinin əsas kütləsinin yaşayış səviyyəsi, yəni turizmin iqtisadi əlverişliliyi, vətəndaşların ölkə daxilində və bütün dünya üzrə xarici səyahətlərinə imkan verən sosial azadlıq və hüquqlarının olması, beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin fəallaşması, beynəlxalq ticarətin genişlənməsi və nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşdirilməsi.

Siyasi amillər – turistlərin yaşadıkları ölkənin daxili siyasi stabilliyi, turistləri qəbul edən ölkənin daxili siyasi stabilliyi, ölkələr arasında dostluq, mehriban qonşuluq, dinc münasibətlər, iqtisadi, ticarət, elmi-texniki və mədəni əlaqələr, turizm mübadiləsi üzrə dövlətlərarası və hökumətlərarası əməkdaşlıq sazişləri.

Demografik amillər – Əhalinin artımı dünya turizm potensialını yüksəldir. İnsanların ömür müddətinin artması və təqaüd yaş həddinin azalması, turizmdə üçüncü yaş qrupuna aid olan insanların çoxalmasına səbəb olur. Etnik turist axını (tarixi vətənə səyahət, mühacirlər, oxşar dilli xalqlar, qarşılıqlı səfərlərlə maraqlananlar və s.) da bu zaman nəzərə alınan amillərdəndir. İnsanların mədəniyyət və təhsil səviyyələrinin yüksəlməsi də turizm sənayesinə təsir göstərən amillərdən biridir. Son zamanlarda kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) sürətli inkişafı da turizmə müsbət təsir göstərir. Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı nəticəsində qonaqpərvərlik resurslarının, istirahət yerlərinin infrastrukturunun və digər turizm sənayesi komponentlərinin tanınması sürətlənir. Turizmin populyarlığının səbəblərindən biri də şəhər əhalisinin daim artmasıdır. Yalnız urbanizasiya (şəhərləşmə) müəyyən dərəcədə turizm xidmətlərinə olan tələbatın

artmasına səbəb olur. Turist axınının formalaşması əsasən iri sənaye və inzibati mərkəzlərdə baş verir ki, bunlar arasında Bakı şəhərinin də adını çəkmək olar.

Ölçmətlərinə görə turizm aktiv və passiv növlərə ayrılır. Təşkilinin xarakterinə görə səyahətlər – qrup şəklində, fərdi, öncədən təşkil olunmuş, özfəaliyyət, stasionar, səyyar və sosial turizmə bölünür. Məqsədinə görə turizmin təsnifatı aşağıdakı kimidir:

- ekskursiya;
- rekreasiya turizmi;
- müalicə məqsədli səfərlər;
- elmi və ya konqres turizmi;
- işgüzar turizm;
- dini turizm;
- etnik və ya nostalji turizmi;
- macəra turizmi;
- kənd turizmi;
- ekoturizm və s.

Bazar qədim zamanlardan mövcud olan obyektiv hadisədir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bazar da genişlənməmiş, əvvəlcə maddi sahələri daha sonra görünən və görünməyən məhsul və xidmət sahələrini əhatə etmişdir.

Turizm bazarı iqtisadi cəhətdən alıcılar və turizm məhsulu satanlar arasında alqı- satqı sistemidir və 3 əsas şərtin nəzarəti ilə səmərəli fəaliyyət göstərir:

- istehsalçının azad rəqabəti
- məhsul buraxılışı və göstərilən xidmətlərə görə keyfiyyət və təhlükəsizlik sahəsində hamı üçün eyni qaydaların olması
- istehlakçıların azad seçiminin mümkünlüyü.

Turizm bazarı digər bazarlarla müqayisədə çox mürəkkəbdir. Çünki bu bazarın məhsulu bir başa satılmır. Məhsulunun satılmasında vasitəçilər (mehmanxana, turapereator, turagent, istehlakçı). aparıcı və mühüm rol oynayır. Bazarının əsasən iki mühüm komponenti vardır: tələb və təklif. Tələb dedikdə insanların səyahət etmək tələbatı başa düşülür. Turizm bazarında təklif işə alıcıya təklif olunan satış istiqaməti və turların həcmi aiddir. Turizm sənayesində məhsul və xidmət üç mənbəyə malikdir:

- təbii ehtiyatlar (hava, günəş, su, təbii gözəlliklər və s.).

- yaradılmış ehtiyatlar (memarlıq abidələri, tarixi və mədəni dəyərlər və s.).
- turizm xidmətləri (turizmdə insanların tələbatını ödəməyə yönəldilmiş əmək fəaliyyəti).

Turizm bazarı əhəmiyyətli dərəcədə müxtəlif amillərdən asılıdır. Bunlar təbii-ekoloji, sosial-iqtisadi, siyasi, demoqrafik amillərdir.

Təbii-ekoloji amillərə aiddir:

- əlverişli iqlim və komfort təbii şəraitin olması.
- təbiətdə diqqətəlayiq yerlərin olması.
- inkişaf etmiş təbii hidroqrafik şəbəkənin və təbii su hovuzlarının olması.
- ekoloji mühitin əlverişli olması və s.

Sosial-iqtisadi amillər turizmin inkişafı üçün mühüm amillərdən biridir. Bu amillərə aid edilir:

- əhalinin əsas kütləsinin yaşayış səviyyəsi.
- vətəndaşların ölkə daxilində və xaricdə səyahətlərinə icazə verən sosial azadlıq və hüquqlarının olması.

- dövlətlər arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və s.

Siyasi amillər turizmin təhlükəsiz fəaliyyəti üçün əsas şərtidir. Bura daxildir:

- turistlərin yaşadığı ölkənin daxili siyasi sabitliyi.
- turistin səyahət etdiyi ölkənin daxili siyasi sabitliyi.
- ölkələr arasında dostluq, mehriban qonşuluq münasibətlərinin olması və s.

Demoqrafik amillərə aiddir:

- əhalinin artımının dünya turizm potensialına təsiri.
- etnik turist axını.
- əhalinin təqaüd yaş həddinin azadılması və s.

Turizm məhsulu turistlərə göstərilən xidmətlərin kompleksi və ya məcmusudur. Buraya turistlərin daşınması, yerləşdirilməsi, yeməyi üzrə xidmətlər kompleksi, ekskursiya, həmçinin bələdçi (bələdçi-tərcüməçi) xidmətləri və səfərin məqsədlərindən asılı olaraq göstərilən digər xidmətlər daxildir. Aşağıdakı misallarla bu anlayışa daha geniş aydınlıq gətirmək olar:

Daşıyıcılar: təyyarə, dəniz nəqliyyatı, dəmir yolu nəqliyyatı, avtomobil, qeyri-ənənəvi nəqliyyat və s.; Yerləşmə: otellər, motellər, qonaq evləri, villalar, apartamentlər, istirahət evləri, kempinqlər və s.;

Qida: restoran, kafe, bar, yerləşmə vasitələrindəki müxtəlifləşə obyektləri, bistro, nəqliyyat vasitələrindəki restoranlar və s.;

Görməli yerlər: tarixi abidələr, muzeylər, bədii qalereyalar, zooparklar, tematik parklar, istirahət zonaları, çimərliklər, iri mağazalar və s.;

Müxtəlif xidmətlər: əyləncə, istirahət, idman, mağaza, transfer, bank və s.;

Bunlardan başqa, turizm məhsulunun satışı ilə məşğul olan turizm şirkətləri və turoperatorların fəaliyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Çünki, turizm məhsulu insanlara turizm ekskursiya təşkilatları tərəfindən təqdim olunan kompleks xidmətdir. Onlar tərəfindən turizm məhsulu turpaket və turlar şəklində hazırlanaraq turistlərə təklif olunur. Bu zaman turizm məhsulunun müəyyən xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, turistin maddi səviyyəsinə uyğun olaraq, ona 4 və ya 5 ulduzlu mehmanxanada yerləşdirilməsi təklif oluna bilər.

Xidmət növlərinə görə turizm müəssisələrinin aşağıdakı tipləri mövcuddur:

Turistləri bütün xidmət kompleksi ilə təmin edən müəssisələr (öz mehmanxanaları olan turist müəssisələri).

Turizmin təşkili məqsədi ilə təsis edilən müəssisələr (turagentliklər, səyahət və ekskursiya, yollayış satışı, turist qəbulu büroları).

Turistlərin yerləşdirilməsi, daha doğrusu yaşaması və gecələməsi məqsədi ilə təsis edilən müəssisələr (mehmanxanalar, turbazalar və s.).

Yeyinti, ərzaq müəssisələri (restoranlar, barlar).

Nəqliyyat xidməti müəssisələri.

Turistlərə mədəni xidmət obyektləri (teatrlar, konsert zalları və s.) və ekskursiya xidmətlərini (ekskursiya büroları) təmin edən müəssisələr.

Ədəbiyyat

1. Soltanova H. "Azərbaycan Respublikasında Turizm Və Onun İnkişafı" Bakı 2015

2. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. "Beynəlxalq turizm coğrafiyası" Bakı 2002

3. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva “Turizmin əsasları” Bakı 2007
 4. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. “Turizmin əsasları” Bakı 2007
 5. Siyavuş Yeganlı, Emin Hacıyev, “Turizm” Bakı 2006
 6. <https://ourworldindata.org/tourism>
-

Müharibədən sonrakı dövrdə Yaponiya iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri

Qarayeva Nihal Zahid qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. Ələkbərli E.Y.

E-mail: qarayevanihal@gmail.com

İkinci Dünya müharibəsində məğlubiyyət Yaponiya üçün bir tərəfdən bütün müstəmləkə torpaqlarının itirilməsi və eyni zamanda ağır işğal rejiminin tətbiqi, süni surətdə yaradılmış stereotiplərin və ideoloji dəyərlərin dəyişməsi idisə, digər tərəfdən yeni həyatın başlanğıcı, hər şeyin «yenidən qurulması» demək idi.

Yaponiya müharibədən sonra müttəfiq qüvvələr tərəfindən işğal edildi. Əslində Yaponiyayı idarə edən yeganə ölkə ABŞ idi. Almaniyadan fərqli olaraq, Yaponiyanın işğalı dolayısı ilə yapon hökumətinin fəaliyyətini və mövcudluğunu davam etdirməsi, hətta ABŞ əmrlərinə qarşı çıxmasıdır. Yaponiyaya xas olan başqa bir xüsusiyyət, ABŞ, Fransa, İngiltərə və SSRİ-nin işğal etdiyi Almaniyadan fərqli olaraq bir ölkənin işğal etməsidir. Bu, Yaponiyanın Soyuq Müharibə başlayanda bölünmə riskindən qaça biləcəyi mənasına gəlirdi [3].

Maraqlıdır ki, yaponlar hər bütün zərərlərin müharibəyə görə olduğunu düşünmədilər. Yaponları narahat edən əsas məsələlərdən biri iqtisadi baxımdan önəm daşıyan ərzaq probleminin necə həll olunacağı idi. Bu problemin həll edilməsi dövlətə inamın bərpa edilməsi, ölkə əhalisinin böyük bir hissəsinin həyat səviyyəsinin və yüksək məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsi demək idi. Çünki Yaponiyanın fəal əhalisinin yarısından çoxu aqrar sektorla məşğul idi. Məhz ona görə də müharibədən sonrakı dövrdə Yaponiyanın dirçəlişinə yönəldilmiş tədbirlər sistemində ilk addım olaraq torpaq islahatına başlamaq diqqət mərkəzində saxlanılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiya üçün torpaq məsələsi hər zaman xüsusi yerə malik olmuşdur. İslahat üzərində görüləcək işlər ilə bağlı tədbirlər 1945-ci ilin ikinci yarısında başlanmışdı. Həmin ilin dekabr ayının 9-da isə ABŞ qərargahı Yaponiya İmperatoru hökumətinə Memorandum təqdim etmişdir. Bu Memorandum sonralar “Kəndlilərin azad edilməsi haqqında direktiv” adını almışdır [4].

1946-cı il martın 15-də Yaponiya dövləti islahatlarla bağlı olan layihəsini təqdim etmişdir. Layihənin əsas bazasını isə 1945-ci ilin dekabr ayında qəbul olunan qanun təşkil edirdi.

Bu islahatlar nəticəsində ölkədə icarənin köhnə mülkədar sisteminə son qoyuldu, kənddə sosial vəziyyət yaxşılaşdı, müharibə vaxtı didərgin düşmüş minlərlə qaçqının çox hissəsi öz yurdlarına qayıtdı, kənd təsərrüfatı kooperativləri yenidən quruldu, onlara nəzarət xeyli yumşaldıldı. Aqrar mədəniyyətin inkişafına və torpaqdan istifadənin yaxşılaşmasına xidmət edən assosiasiyalar yaranmağa başladı. İstehsalın inkişafı və onun infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi işləri genişləndirildi [5].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Yaponiya öz iqtisadi və sosial inkişafını daha səmərəli model üzərində qurmağa davam etdirir. Müharibədən sonra ABŞ qısa müddət ərzində Yaponiyanın dirçəlməsində böyük rol oynadı. ABŞ-ın yardımı Yaponiyada maddi və maliyyə ehtiyatlarına, eyni zamanda elmi tətqiqat işləri aparılması və yeni texnologiya yaradılmasına lazım olan vaxta qənaət olunmasına imkan yaratdı. Yaponiya amerika idarəetmə konsepsiyası, məhsulun keyfiyyəti üzərində nəzarət, marketing, əmək və kapital əməkdaşlığı nəzəriyyəsini də idxal etdi. Bütün bunlar ənənəvi yapon mədəniyyətinə, cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə və istehsala uyğunlaşdırıldı.

Yapon iqtisadiyyatının inkişafına “nou-hau” siyasətinin reallaşdırılması təkan verdi. Bu siyasət nəticəsində ixracatın genişlənməsi təmin edildi və ölkə sənayesinin möhkəmlənməsinə imkan yaradıldı. Bu siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin rolu fəal olmuşdur. Yaponiya müasir dünya təsərrüfatı sistemində “Japan Incorporated”-“ Yaponiya Korporasiya” kimi çıxış edir. Yaponiyada

təsərrüfat mexanizminin mahiyyəti korporativ fəlsəfə ilə müəyyən edilir və burada qarşılıqlı təsir, keyfiyyət, cavabdehlik və təşəbbüskarlıq əsas dəyərlərdir.

Müharibədə vurulan ziyanlar aradan qaldırıldıqdan sonra, Yaponiya təsərrüfatı güclü iqtisadi inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. İlk öncə dövlətin siyasəti ağır və kimya sənayesini inkişaf etdirməyə yönəldi. Daha sonralar isə elmtutumlu sahələr: elektron avadanlığı, sənaye robotları istehsalı, cihaz və hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri istehsalı və s. inkişaf etdirildi. Bununla yanaşı enerji və metal tutumlu istehsal məhdudlaşdırıldı. Ölkədə qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi ilə güclü sənaye bazası yaradıldı. Nəticə etibararı ilə, Yaponiya təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri (robot texnikası, biotexnologiya, elektron, qeyri-ənənəvi energetika xammalından intensiv istifadə olunması) üzrə lider ölkəyə çevrildi. Ölkədə xidmət sahələri və informatikanın rolu artdı, hazırda ÜDM-un 60%-i bu sektorların payına düşür [1].

Yaponiyada elmi-texniki potensial sürətlə inkişaf edir və elmin inkişafına sərf olunan vəsaitə görə dünyada qabaqcıl mövqə tutur. İqtisadiyyatının müasir şəraitə uyğunlaşdırılmasında emaledici sənayenin ucuz işçi qüvvəsi, əlverişli maliyyə imkanları, istehlak bazarı olan ölkələrə köçürülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə sənayedən sonrakı inkişaf mərhələsindədir.

Yerli xammal bazasının və eyni zamanda yanacaq-energetika resurslarının kifayət qədər olmadığına baxmayaraq, dünya əhalisinin 2%-i, dünya ərazisinin 0,3%-i payına düşən Yaponiya ÜDM-a görə inkişaf etmiş ölkələr arasında 2-ci, ixracatının həcminə görə isə AFR və ABŞ-dan sonra 3-cü yeri tutmaqdadır. Göründüyü kimi, resurslar ilə kasıb olan ölkə dünya bazarından ucuz xammal alır və nisbətən bahalı hazır məhsullar satmaq məqsədilə ixracat əhəmiyyətli təsərrüfat sahələrini sürətlə inkişaf etdirir. Yaponiya dünya bazarında yüksək rəqabət qabiliyyətliliyini saxlamaq məqsədilə iqtisadiyyatında, xüsusilə sənaye dairəsində daima struktur dəyişiklikləri həyata keçirmiş, getdikcə daha çox mürəkkəb istehsal sahələri yaratmışdır. Nəticədə ixrac edilən məhsulların əlavə dəyərinin çəkisi daima yüksəlmişdir. Müasir dövrdə Yaponiya iqtisadiyyatının strukturunda, xüsusilə cihazqayırma, radioelektronika, zərif kimya məhsulları, aviakosmik kimi müasir sahələrin, həm də elm, maliyyə, ticarət və təsərrüfatın digər qeyri-istehsal sahələrinin inkişafına yönəldilən yeni mərhələyə keçirilmişdir. Bunlarla yanaşı, o emaledici sənaye sahələrinin bir çoxunu daha böyük bazara, ucuz işçi qüvvəsinə, sabit valyutaya malik olan ölkələrə köçürməkdədir. Beləliklə, təsərrüfatın sahəvi strukturunda edilən dəyişikliklər əsasən iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. Material və əmək tutumlu istehsalın xaricə köçürülməsi
2. Müasir texnologiya ilə «ən yeni» elm tutumlu sahələrin daha da inkişaf etdirilməsi

Bu ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf təcrübəsi yeni sənaye dövlətlərinin yaranmasına, Çində müasirləşmə proseslərinin intensivləşməsinə, regional və bəşəri əhəmiyyətli digər nəticələrə səbəb oldu.

Bütün bunlarla yanaşı Yapon iqtisadiyyatı xarici ticarətdən və dünya bazarından çox asılıdır. Qərbi Avropa modeli tətbiq etmək və Avropa İttifaqı kimi iqtisadi məkan yaratmaq imkanı olmadığından, Yaponiya dünya bazarında nisbətən zəif mövqeyə malikdir [2].

Yapon iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlığın üstün olması, onu digər inkişaf etmiş ölkələrdən fərqləndirir. Bu gün Yaponiyada hər 20 nəfərdən biri kiçik və ya orta sahibkardır. Özəl müəssisələrin 99%-i kiçik və orta sahibkarlara məxsusdur. Onların sayı 5,74 milyona çatır. Nəhəng şirkətlər ölkədə həddən artıq azdır və belə şirkəti olanlar sahibkarların yalnız 1 %-ni təşkil edir. ÜDM-in isə 47%-i biznes nəhənglərinin payına düşür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 2013-cü ildə Yaponiyada ÜDM-in həcmi 4,7 trilyon dollara bərabər olub. Bu rəqəm ərazisi Yaponiyadan 45 dəfə çox və təbii sərvətlərlə zəngin olan Rusiyadan 2 dəfəyə yaxın artıqdır [7].

Yaponiyanın insan həyatının bütün sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlər dünyanın müasir siyasi xəritəsində olan dövlətləri heyran etmişdir. Yaponiya hazırda dünya bazarını ən müasir avtomobillərlə, elektron cihazları ilə, kompüter və robot texnikası ilə, onların həyatında gərək olan müasir digər mallarla təmin etməkdədir. Eyni zamanda o, öz kapitalını dünya ölkələrinə, o cümlədən dünya bankı sayılan ölkələrin təsərrüfatlarına təkidlə daxil edir, bir-birinin ardınca ABŞ-da, Avropa ölkələrində, Avstraliyada, Asiyanın tanınmış ölkələrində, Afrikada öz texnologiyasını tətbiq etməklə müasir tələblərə uyğun məhsul verən sənaye sahələrini mövcudlaşdırır.

İkinci Dünya müharibəsində məğlub olan bir ölkənin kosmik sürətlə inkişaf etdirilməsinin və onun dünya iqtisadiyyatında aparıcı yer tutmasının və onun «iqtisadi möcüzəsinin» səbəbi amerikalıların söylədikləri kimi düzgün qurulmuş təhsil sistemi ilə bağlıdır.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, aparıcı xüsusi şirkətlərə dövlət yardımının olması, əhalinin təhsil və mədəniyyətinin səviyyə yüksəkliyi, istehsal nailiyyətləri, əmək intizamının daha yüksək olması, böyük sayda kiçik müəssisələrinin varlığı, zaman və məkanla hesablaşmaq vərdişi, ETT-nin nailiyyətlərinin səviyyəli tətbiqi yapon iqtisadiyyatının, yapon «iqtisadi möcüzələrinin» əsaslarından hesab edilməlidir [2].

Yaponiyanın iqtisadi möcüzəsi, 1950-ci illərin ortalarında başlayan və 1973-cü ilin neft böhranına qədər davam edən Yaponiya iqtisadiyyatında rekord artım tarixi hadisəsidir. İqtisadi möcüzə dövründə iqtisadi artım ildə təxminən 10% təşkil edirdi ki, bu da o dövrün inkişaf etmiş ölkələri arasında ən yüksək artım tempi idi. "Möcüzənin" səbəbləri arasında vergilərin aşağı olması və Yapon elminin yeni texnologiyaların kütləvi şəkildə mənimsənilməsi idi [6].

Yaponiya «iqtisadi möcüzəsi»nin səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərə bilərik:

1. Ölkənin tarixi-mədəni inkişaf xüsusiyyətləri
2. Məhdud faydalı sərvətlər şəraitində istehsalın sərfəli və elmtutumlu sahələrinin inkişaf etdirilməsi
3. Qərbi Avropa inkişaf modelinin tətbiqi
4. Qərb ölkələrindən lisenziyaların, elmi layihələrin, texnologiyaların alınması
5. İstehsalda ETT-nin sürətlə tətbiqi
6. Təsərrüfatında kiçik istehsal qruplarının «vahid əmək kollektivində» birləşməsi
7. ÜDM-da hərbi xərclərin çox az olması
8. İstehsalda çeviklik
9. Yapon millətinin əməksevər olması
10. Səmərəli yapon təhsil sistemi və s. [1].

Son illərdə təxminən 4 trilyon dollarlıq milli gəliri olan Yaponiya, ABŞ -dan sonra dünyanın ikinci ən böyük milli iqtisadiyyata malikdir. (Onu da qeyd edim ki, Yaponiya iqtisadiyyatının ölçüsü hələ də İngiltərə, Almaniya və Fransanın iqtisadiyyatlarının cəminə bərabərdir). İkinci Dünya Müharibəsində ağır bir məğlubiyyətə uğrasa da, Yaponiyanın qısa müddətdə sürətli inkişafı və dünyanın aparıcı iqtisadi güclərindən birinə çevrilməsi "Yapon möcüzəsi" sayılır və uzun illər bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nümunə olaraq göstərilməkdədir. 1980-ci illərin sonlarında Yaponiyanın iqtisadi inkişafı o qədər inkişaf etmişdir ki, "Yaponiya bir nömrəli" şüarı altında Yaponiyanın dünyanın ən böyük iqtisadi gücü olması planları hazırlanmağa başlanmışdır [6].

Ədəbiyyat

1. "Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası" Bakı, "Ekoprint", 2019, 568 s., H.B.Soltanovanın ümumi redaktəsi ilə
2. "Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası" Bakı, "İqtisad Universiteti", 2006, 464 s. R.H.Məmmədov, Tofiq Bəhərçi, V.Z.Mehdiyeva, T.S.Quliyev.
3. "The Economic Development of Japan" Tokyo, "Yuhikaku Publishing Co. Ltd.", 2005, 245 s., Kenichi Ohno
4. BANNO, Junji ve OHNO, Kenichi, "The Flexible Structure of Politics in Meiji Japan", Research Paper 07, Developmental Leadership Program, Australian Government Aid, April 2010, pp. 1-43
5. YOSHIMATSU, Hidetaka, "Japan's Keidanren And Free Trade Agreements: Societal Interests and Trade Policy", Asian Survey, 45(2), Marz/April 2005, pp. 258-278
6. TSUJINAKA Yutaka ve PEKKANEN, Robert, "Civil Society and Interest Groups in Contemporary Japan" Pacific Affairs, cilt 80, sayı 3, Sonbahar 2007, s. 419-437.
7. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/dekabr/466187.htm>

Muzey işinin turizm işinin təşkilində rolu

Cəlilova Sayalı Sahəd qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Cəfərova G.C.

E-mail: sayali.abdullayeva97@gmail.com

İnsanların qidalanma, sığınacaq və qorunma kimi əsas ehtiyaclarını ödəmək instinkti ilə başlayan toplama arzusu siyasi gücün və müvəffəqiyyətin sübutu, sınıf üstünlüyü və nümayişin bir nişanı olaraq fərqli və gözəl olanı tələb etməyə başlayınca, yüz illər içərisində hər növdə əşya və sənət əsərini özündə birləşdirən böyük bir yığıntı meydana gəldi. Bu yığıntının əsasında yer alan toplama fəaliyyəti məqsədyönlü, nizamlı və sistemli bir hərəkətə çevrildikcə əvvəlcə kolleksiyaçıların, sonra isə bu günkü muzeylərin özəyini formalaşdırmış oldu.

Yunan dilindən götürülmüş və “Pərilər evi” mənasını verən muzeylərin məqsədi bəşəriyyətin təbii, bədii, elmi və mədəni dəyərlərini ictimaiyyətə və gələcək nəsillərə ötürmək üçün toplamaq, bilikləri elmi üsullarla qiymətləndirərək inkişafını və yayılmasını təmin etmək və cəmiyyətin inkişafına töhfə verməkdən ibarətdir.

Müasir mənada isə muzeylər məlumat məqsədləri ilə yanaşı, mədəniyyət abidələrini öyrənən və qoruyan qurumlar hesab olunur. Əvvəlcə muzey sözü hər hansı bir kolleksiyayı ifadə edirdi, lakin zaman keçdikcə bu anlayış eksponatların yerləşdiyi evləri və binaları ifadə etməyə başladı.

Beynəlxalq Muzeylər Şurası (ICOM) muzeylərin tərifini belə vermişdir: İnsanların və ətraf mühitin maddi və qeyri-maddi irsini öyrənmək, təhsil almaq və əylənmək məqsədilə toplayan, qoruyan, araşdıran, çatdıran və nümayiş etdirən, cəmiyyət və onun inkişafının xidmətində duran, xalqa açıq, mənfəətdən asılı olmayan daimi qurumdur.

Neolit dövründən etibarən Anadolu, Qədim Misir və Mesopotamiya mədəniyyətlərinin məzar, saray və iqamətgahlarından müqəddəs əşyalar, xəzinələr, qiymətli qabların, silahlar, alətlər və qənimətlərin toplanması və sərgilənməsi muzeylərin köklü tarixinin olduğunu göstərir.

Qədim Yunanıstanda müharibələr zamanı digər xalqlardan ələ keçirilən heykəllər və digər sənət nümunələrinin yerləşdiyi otaqlarda ayrıcalıq təşkil edirdi. Roma orduları tərəfindən qənimət olaraq gətirilən Yunan heykəllərinin kolleksiyalarını yaratmaq və əsərlərini kopyalamaq onların mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrildi və hətta Romalılar Yunan heykəllərini toplamağı özlərinə şərəf hesab edirdilər. Orta əsrlərdə sənət əsərləri məbədlərdə və monastrlarda nümayiş olunurdu.

Müasir muzeylərə kimi onlar əvvəlcə studiyalar sonar isə kabinetlər adlandırmışlar. Studiyaların ilk nümunələri Fransada, daha sonralar isə alman torpaqlarında və İtaliyada yayılmışdı. Studiyalardan sonra müasir sərgi tələblərini nəzərə alan modelləri ilə qalereyalar müasir muzeylərə bir addım daha yaxın hesab olunur. Ziyarətçilərə daha rahat dövrüyyə imkanı təmin etmək və eyni zamanda kolleksiyayı qavramaqda işığın təsirini nəzərə alaraq yoxlanmanı asanlaşdırmaq, obyektlərin və işlərin tənzimlənməsində xüsusi yerləşdirmə planı qəbul etmək üçün hazırlanmış qalereya modeli ilk dəfə XVI əsrdə Florensiyada Galleria degli Uffizidə tətbiq edilmişdir. Sonralar isə bütün Avropaya yayılmışdır. İlk dəfə XV-XVI əsrlərdə Fransada yayılmağa başlayan kabinetlər sonradan digər Avropa ölkələrində də genic yayılmışdır.

XVII əsr muzeyşünaslıq anlayışının formalaşması baxımından fərqli bir başlanğıc yaradır. Kolleksiyaların şaxələndirilməsi ilə ictimaiyyətə açıq olmayan bu yığım zövq obyektinə olmağı dayandırır və sosial paylaşım və bilik ötürülməsi üçün qiymətləndirilməyə başlayır. Bu yanaşmanın ilk nümunəsi, Elias Ashmole kolleksionerin dövrün anlayışını əks etdirən şəxsi kolleksiyasını Oxford Universitetinə bağışladığı zaman ortaya çıxdı. Belə ki, sosial sahə olaraq universitetin əhatəsinə daxil olan xüsusi bir kolleksiya ilk dəfə ictimaiyyətin nəzərinə və istifadəsinə açıldı. İngiltərədəki Ashmolean Muzeyinin təməli olan bu kolleksiya, bəzi mənbələrə görə ilk muzey olaraq da adlandırılır.

XVIII əsr muzeylərin institutlaşmasına səbəb olan sosial, mədəni və siyasi inkişafı ilə muzeyşünaslıq sahəsində yeni bir dövr açır. Muzeyşünaslığın başlanğıcına əlavə olaraq, antikçilik və kolleksiyaçılıq geniş vüsət aldı və Londonda bir çox nümayiş evləri açıldı. Xronoloji olaraq bağlandıqları mədəniyyətə və coğrafiyaya görə təşkil edilən və ayrılan kolleksiyalar 1789-cu il

Fransız İnkilabından sonra ilk dəfə ictimaiyyətə açılmağa başlandı və bununla da əsl mənada muzeylər ortaya çıxdı. XVIII əsrdə muzeylər hər təbəqədən olan insanları cəlb edən qurumlara çevrildi. Dövrün əhəmiyyətli təşəbbüslərindən biri İngiltərədə British Museum – Britaniya muzeyinin qurulması idi. Həkim və kolleksiyaçı Hans Sloane (1660-1753) İngilis kralı və parlamentinə etdiyi təkliflə kolleksiyasını İngilis dövlətinə buraxdı. Bu kolleksiya 1759-cu ilin yanvarında Londonun Bloomsbury şəhərindəki Montagu əmlakında İngilis Muzeyi olaraq ictimaiyyətə açıldı. Britaniya Muzeyinin açılmasından sonra digər Avropa mərkəzlərində bir -birinin ardınca digər muzeylər açıldı.

XIX əsrdə təkcə Avropada deyil, Avropdan kənardada bir çox muzeylər açıldı. Xüsusilə Fransız İnkilabından sonra yayılan millətçi hərəkatlar nəticəsində hər bir millət öz tarixini araşdırmaq və bunu qədim sivilizasiyaların mədəniyyətlərinə əsaslandırma istiqamətində tarix yazmaq məqsədilə tarix muzeyləri geniş vüsət aldı. 1823-1830-cu illər arasında Prussiya kral ailəsinin sənət kolleksiyasını nümayiş etdirmək və 1845-ci ilə qədər Kral Muzeyi olaraq tanınan Berlindəki Altes Muzeyi və 1872-ci ildə Nyu-Yorkda açılan Metropolitan İncəsənət Muzeyi bu əsrdə açılan əhəmiyyətli muzeylər arasındadır.

XX əsrin əvvəllərində Avropa və Amerikada müasir incəsənət muzeylərinin, ikinci yarısında isə sənaye inkişaflarının təsiri ilə elm və texnologiya muzeylərinin sayı artdı. Bu dövrdə muzeyşünaslıqla bağlı dəyişikliklər muzey memarlığında da öz əksini tapdı və memarlar üçün muzeylərin dizaynı nüfuzlu bir vəzifə olaraq rəqabət aparan vəzifələrdən birinə çevrildi.

Bu gün muzeylər pedaqoji, sosioloji və psixoloji məzmun qazandı və hətta universitetlərdə "Muzeyşünaslıq" adı altında müstəqil bir elm tədris olunmağa başlandı. Tarixi binalarda əvvəllər öz kolleksiyalarını təbii formada qoruyub saxlayan və nümayiş etdirən muzeylər, müasir muzeyşünaslıq anlayışı ilə tədricən yenidən quruldu və bundan əlavə əsərlərinə uyğun olaraq dizayn edilmiş yeni binalarda yerləşən qeyri-rəsmi təhsil müəssisələrinə çevrildi.

Turizmdə muzeylərin rolu.

Muzeylər mədəni turizmin ən vacib elementlərindən biridir. Turizm və muzeylər bir -birini qarşılıqlı təsir edir. Turizmin inkişafı ilə birlikdə muzeylərə tələbat artır. Muzeylərdən səmərəli istifadə edildiyi, yaxşı satıldığı və bir markaya çevrildiyi bir bölgədə turistlərin sayı və iqtisadi gəlirləri artır, alternativ turizm imkanları yaradılır. Bu səbəbdən dünyanın bir çox ölkələrində muzey turizminə qoyulan investisiyalar artmaqdadır və turizm siyasətində hər yaşdan olan ziyarətçiləri maraqlandıran və fərqli mövzularda – elm, sənət, təbiət, uşaq, astroloji, oyuncaq, arxeoloji, tarixi – formalaşdırılan muzeylərin turizm cəhətdən inkişaf etdirilməsi hədəflənməkdədir.

Muzeylər cəmiyyətin mədəni kimliyi baxımından dəyərlidir və ictimai quruluşa görə dəyişir. Son illərdə mədəni turizm baxımından muzeyləri ziyarət edənlərin muzeydə qalma müddətini uzatmaq üçün işlər hazırlanmışdır. Texnologiyadan istifadə edərək, vizual təqdimatlar muzeylərdə reallaşmağa başladı. Muzeylərin yeni əməliyyat sistemlərinin, internetin, "twitter"-in, cib telefonlarının rəqəmsallaşdırılması muzeylərin əlçatanlığını və istifadəsini artırdı. Muzeylər, ziyarətçinin 24 saat istifadə edə biləcəyi yerlərə çevrilib. İstifadəçilər virtual məkanda, onlayn və mobil mediada, sosial media vasitəsi ilə muzeylərlə ünsiyyət qururlar. Muzeydən hər şeyi pulsuz və rəqəmsal olaraq görmək istəyən gənc tamaşaçıların gözləntiləri də dəyişir. Gənc əhalinin nisbəti və xüsusiyyətləri cəmiyyətin gələcək dəyişikliyinə işarədir. Muzey auditoriyası daimi istifadəçilərə çevrilib. Muzeylərdə ziyarətçilər üçün iştirakçı yeni kəşf sahələri yaradılır. Muzey tədbirləri müxtəlif yaş qrupları üçün yeni təbiiqlər hazırlayır. Muzeylər gənc nəsil üçün hansı fəaliyyətlər yaradacaq? Çap olunan materiallar rəqəmsal ekranlara çevriləcəkmi? Bu kimi suallara əvvəlcədən cavab verilməlidir. Muzey ziyarətçilərinin sayını artırmaq, onları maarifləndirmək və ən yaxşı xidməti göstərmək üçün onların turizm sahəsindəki tələbləri nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq miqyasda məlumat paylaşımını təmin edən muzeylər, dəyişikliklə mədəni turizmin üstünlüklərini ələ keçirəcək.

İndiki muzeylərin turizm baxımından mərkəz olması faktı dəyişikliklərin yaxşı planlaşdırılmasını tələb edir. Dünyanın bir çox muzeyi artıq 2030-cu il üçün strateji planlarını hazırlamışdır. Strateji planlarla yaxşı bir muzey xidməti təmin etmək üçün izlənəcək yollar müəyyən edilmişdir. Muzeylərin davamlılığı, gələcəklərinin yaxşı planlaşdırılmasından və pul gücünün təsirindəndir. Bugünkü muzeylər maddi güclərinə əlavə olaraq, texnologiya, etika, tanınma, toplama və davamlılıqdakı gücləri ilə turizm sahəsindəki işləri də yönləndirirlər. Gələcəyin muzeyləri yeni pul və güc sahələrində imkanlar yaradacaq. Muzeylərin maliyyələşdirmə gücünün dəyişməsi həm də

onun sosial rolunun dəyişməsinə səbəb olur. Sosial rolun dəyişdirilməsi turizm sahəsində də yeni dəyişikliklər yaradacaq.

Muzeylərin texnoloji vasitələrdən istifadə etməsi muzeylərdə yeni təcrübə sahələri yaratdı. Zənginləşdirilmiş interaktiv dizayn və artırılmış reallıq tətbiqləri muzey əsərlərini rəqəmsal və virtual ölçülərə gətirdi. Google, YouTube və Flickr kimi rəqəmsal dünyada inkişaf, muzey ziyarətçiləri üçün yeni interaktiv təqdimatlar hazırlanmışdır. Klassik muzeyşünaslıq, texnologiyanın təqdim etdiyi imkanlardan istifadə edən postmodern muzeylərə çevrilməyə başladı. ABŞ Muzey və Kitabxana Xidmətləri İnstitutu tərəfindən edilən bir araşdırma, muzey ziyarətlərinin 43%-nin muzeylərin veb saytları vasitəsi ilə uzaqdan edildiyini göstərdi. Bu nisbət qarşıdakı 20 ildə daha da sürətlə artacaq. Əsl ziyarətçilərlə birlikdə muzeydə uzunmüddətli təlim emalatxanalarına çevrilən tədbirləri həyata keçirir.

2020-ci il üzrə ən çox ziyarət edilən muzeylərlə tanış olaq:

1. Luvr muzeyi – 2,7 mln ziyarətçi ilə ilk sırada yer alır (-72%). 2019-cu ildə bu rəqəm 10,2 mln-a çatmışdır. Dünyanın ən təsir edici yerlərindən və muzeylərindən biri olan, bəlkə də siyahının başında olan Luvr Muzeyi, 73 min kvadratmetrlik bir ərazidə (başqa sözlə desək 10 futbol meydançası böyüklüyündə) yerləşməsi və ziyarətçilərə göstərilməsə də, cəmi 350 mindən çox əsəri olması səbəbindən dünyanın ən böyük sənət muzeyi hesab olunur. Kolleksiyasındakı əsərlərin maddi və mənəvi dəyərlərini nəzərə alsaq, hər il buranı 10 milyona yaxın turistin ziyarət etməsi təəccüblü deyil.

2. Çin Milli Muzeyi – Çinin paytaxtı Pekində yerləşən ölkənin əsas tarixi və sənət muzeyidir. 2003 -cü ildə iki ayrı muzeyin birləşməsi ilə quruldu və Çinin sənəti və tarixi haqqında məlumat verir. Muzey binası 1959-cu ildə inşa edilib və Çin Xalq Respublikasının 10 illiyi üçün tikilmiş on böyük binadan biridir. Çin Milli Muzeyi, 2020-ci ildə 1,6 mln (-78%) ziyarətçiyə qapılarını açmışdır.

3. Tate Modern – Londonda yerləşən, İngiltərənin milli beynəlxalq müasir sənət kolleksiyasına ev sahibliyi edən bu muzey dünyanın ən müasir incəsənət muzeylərindən biridir. Böyük Britaniyanın digər milli qalereyaları və muzeylərində olduğu kimi, qalereya sahəsinin böyük hissəsini tutan kolleksiya nümayişlərinə giriş üçün heç bir ödəniş yoxdur. COVID-19 pandemiyası səbəbiylə muzey 2020-ci ildə 173 gün müddətinə bağlandı və ziyarətçilərin sayı 77% azalaraq 2020-ci ildə 1.4 mln oldu. Buna baxmayaraq, Tate 2020-ci ildə dünyanın ən çox ziyarət edilən sənət muzeyləri siyahısında üçüncü oldu.

4. Vatikan Muzeyləri – Vatikanın ictimai muzeyləridir. Əsrlər boyu Katolik Kilsəsi və papalığ tərəfindən toplanan nəhəng kolleksiyadan əsərlər, dünyanın ən məşhur Roma heykəlləri və Rönesans sənətinin ən əhəmiyyətli şah əsərləri də daxil olmaqla nümayiş etdirilir. Muzeylərdə 20.000-i sərgilənən təxminən 70.000 əsər var və hazırda 40 fərqli inzibati, elmi və bərpa şöbələrində çalışan 640 nəfər çalışır. 2020-ci ildə, COVID-19 pandemiyası səbəbiylə, Vatikan Muzeylərini 2019-cu ildə ziyarətçilərin sayından 81 faiz azalaraq cəmi 1,3 mln insan ziyarət etdi, lakin yenə də muzeyləri ən çox ziyarət edilən sənət muzeyləri arasında dördüncü sıraya çıxdı.

5. Britaniya muzeyi – İngiltərənin paytaxtı Londonu Bloomsbury bölgəsində yerləşən insanlıq tarixinə, sənətinə və mədəniyyətinə həsr olunmuş bir ictimai qurumdur. Təxminən səkkiz milyon əsərdən ibarət daimi kolleksiyası Britaniya İmperiyası dövründə toplanmış ən böyük və ən əhatəli əsərlərdən biridir. İnsan mədəniyyətinin başlanğıcından bu günə qədər olan tarixini sənədləşdirdiyinə görə onu dünyanın ilk ictimai muzeyi hesab edirlər. Muzey, əsasən İngilis-İrlandiyalı həkim və alim Sir Hans Sloanenin kolleksiyalarına əsaslanaraq 1753-cü ildə qurulsa da, ilk dəfə xalqa 1759-cu ildə açıldı. 2020-ci il ziyarətçi sayına gəldikdə isə bu rəqəm ötən illə müqayisədə pandemiya səbəbindən 80% azalaraq 1,27 mln nəfər olmuşdur.

6. Kraliça Sofiya Milli muzeyi – İspaniyanın XX əsr sənətinin milli muzeyidir. Muzey rəsmi olaraq 10 sentyabr 1990-cı ildə açılmışdır. Əsasən ispan sənətinə həsr edilmiş muzeyin əsas kolleksiyaları sırasında Pablo Picasso və Salvador Dallinin də kolleksiyaları yer almışdır. Muzeyin ən məşhur şah əsəri isə Picassonun 1937-ci ildə çəkdiyi Guernica rəsm əsəridir. 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası səbəbindən 2019-cu illə müqayisədə 72% azalaraq cəmi 1,24 mln ziyarətçi cəlb etdi, lakin yenə də dünyanın ən çox ziyarət edilən sənət muzeyləri siyahısında altıncı yeri tutdu.

7. Rus Dövlət muzeyi – dünyanın ən böyük rus sənət muzeyi, Sank-Peterburqun tarixi mərkəzində bənzərsiz memarlıq və bədii kompleksidir. Ölkənin ilk rus təsviri sənət muzeyinin qurulması ilə bağlı qərarı III Aleksandr verib. Rus muzeyinin ziyarətçilər üçün möhtəşəm açılışı 19 mart 1898-ci ildə baş tutdu. Muzeyin ümumi sahəsi hazırda 30 hektardan çoxdur. Kolleksiya XVIII-

XIX əsrlərin görkəmli memarlıq abidələri olan binalarda saxlanılır. Bu gün Rus Muzeyi, ölkədəki bütün sənət muzeylərinin işinə nəzarət edən ən böyük nüfuzlu tədqiqat, bərpa, saxlama və metodoloji mərkəzdir. Muzeyin elmi kitabxanası 1897 -ci ildə təşkil edilmişdir. Bu gün kitabxana fondu təxminən 170.000 ədəddir. 2020-ci ildə qəbul edilmiş ziyarətçi sayı 1,2 mln (-50%) nəfər olmuşdur.

8. Milli Qalereya – Londonun mərkəzindəki Vestminster şəhərindəki Trafalgar Meydanında 1824-cü ildə qurulan bu sənət muzeyi XIII əsrin ortalarından 1900-cü ilə aid 2300-dən çox rəsm kolleksiyasına ev sahibliyi edir. Qalereya azad bir xeyriyyə təşkilatıdır və Rəqəmsal, Mədəniyyət, Media və İdman Departamentinin qeyri-şöbə ictimai orqanıdır. Onun kolleksiyası Britaniya ictimaiyyəti adından hökumətə məxsusdur və əsas kolleksiyaya giriş pulsuzdur. 2020-ci ildə qəbul edilmiş ziyarətçi sayı 1,2 mln nəfərdir. Bu rəqəm ötən illə müqayisədə 50%-ə qədər azalmışdır.

9. New York Metropolitan İncəsənət Muzeyi (MET) – ABŞ-ın ən böyük sənət muzeyidir. Daimi kolleksiyasında 17 kuratorluq şöbəsi arasında bölünmüş iki milyondan çox əsər var. Muzeyin daimi kolleksiyası klassik antik dövrdən və qədim Misirdən olan sənət əsərlərindən, demək olar ki, bütün Avropa ustalarının rəsm və heykəllərindən, Amerika və müasir incəsənətin geniş kolleksiyasından ibarətdir. MET Afrika, Asiya, Okeaniya, Bizans və İslam sənətinin geniş fondlarına sahibdir. Muzey, musiqi alətlərinin, kostyumların və aksesuarların, eləcə də dünyanın ən qədim silah və zirehlərinin ensiklopedik kolleksiyalarına ev sahibliyi edir. Qalereyalarında I əsr Romadan müasir Amerika dizaynına qədər bir çox görkəmli interyer quraşdırılmışdır. Metropolitan İncəsənət Muzeyi, Amerika xalqına sənət və sənət təhsili vermək üçün 1870 -ci ildə quruldu. Beşinci prospekt binası 20 fevral 1872-ci ildə açıldı. 2020-ci il statistikasına əsasən muzeyi 1,13 mln nəfər ziyarət etmişdir (-83%).

10. XXI Əsrin Müasir İncəsənət Muzeyi – Yaponiyanın Kanazava şəhərində yerləşən bir sənət muzeyidir; müasir muzey binası, memarlar Kazuyo Sejima və Rue Nisidzawa tərəfindən 2004 -cü ilin oktyabr ayında layihələndirilmişdir. Daimi kolleksiyaya Francis Alice, Matthew Barney və Tony Craigın əsərləri daxildir. 2020-ci il üzrə ziyarətçi sayı 971 min nəfər olmuşdur (-63%).

Bəşər cəmiyyəti yarandıqı vaxtdan günümüzdə qədər muzeylər mədəni və mənəvi dünyaya bələdçilik etmişdir. Hərçənd, müasir dünyada muzeylərin inkişafı və tanıtımı üçün məkan, zaman, ölçü və reallıq kimi səddlər vardır. Texnologiyanın inkişaf etdiyi vaxtda bu səddlər həmçinin yeni imkanlar açmağa bilər. Fərqli məkan və zaman təcrübədən keçirmək, real dünyanı dəyişib, məsələn virtual olaraq bir qarışqanın həyatını yaşamaq və ya kosmosa səyahət etmək imkanı muzeylərə yeni auditoriyanın cəlb etməsinə və ümumiyyətlə, insanlarda muzey anlayışı haqqında yeni təsəvvürlər oymağa imkanlar yarada bilər. Sabahın muzeyləri rəqəmsallaşdırılmış, interaktiv vasitələrlə və süni intellektlə təmin olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.afisha.ru/article/news-20-samyh-poseschaemyh-muzeev-mira-v-2020-godu-ot-luvra-do-ermitazha-i-tretyakovki/>
2. <https://www.rusmuseum.ru/about/>
3. <https://www.turizmajansi.com/haber/muzelerin-turizm-endustrisindeki-yeri-h20086>
4. <https://www.louvre.fr/en>

Səudiyyə Ərəbistanının neft və qaz sənayesinin təşkilinin ərazi xüsusiyyətləri

Əhmədova Yeganə Gündüz qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos. Soltanova Həbibə

E-mail: ahmedova.y99@gmail.com

Səudiyyə Ərəbistan bölgənin bazar iqtisadiyyatında aparıcı mövqeyə malikdir. Bütün Ərəb ölkələrinin ÜDM-də payı 25%-dir. Adambaşına düşən ÜDM 8,360 dollardır ki, bu da bütün OPEK ölkələri üzrə orta məlumatlardan xeyli yüksəkdir. Real ÜDM-in artım sürəti 6,4%-dir. Ölkənin təbii resurs potensialı çox müxtəlifdir, təbii ehtiyatların əsas növü neftdir. Onların sırasında qaz da vardır ki, dünya ehtiyatlarının 3,8 %-ni təşkil edir [3]. Ölkənin neft ehtiyatı 265 milyard ton, qaz ehtiyatı

6.8 trilyon m³-dur [1]. Krallıq hər gün təxminən səkkiz milyon barel xam neft istehsal edir, bu ölkədən doqquz neft emalı zavodu təxminən 1.8 milyon barrel benzin istehsal edir. Səudiyyə Ərəbistanı üçün əsas ixrac bazarları ABŞ (ümumi ixracatın 17,6%-i), Yaponiya (16,4%), AB ölkələri (15,3%), Cənubi Koreya (11,3%), Sinqapur (6,5%) və Hindistandır (6,0 %).

İqtisadiyyatın bu sektoru xarici kapital qoyuluşlarına qapalıdır. Neftin 97%-i qərargahı Darhan şəhərində olan *Aramco* şirkəti tərəfindən istehsal olunur. Dünyanın bütün neft hasilatının 8%-ni təşkil edən ən böyük neft şirkətlərindən biridir. Səudiyyə Ərəbistanının neft və qaz ehtiyatlarının 90%-i Fars körfəzi Hasa bölgəsində yerləşir. Fars körfəzi neft və qaz hövzəsinin quruda ən böyük neft və qaz yatağı Əl-Qəvar, dənizdə isə Safaniyə-Xəfanidi burada yerləşir. Səudiyyə Ərəbistanının mineral filiz və qeyri-metal faydalı qazıntılar-dəmir filizləri, mis, xrom, qurğuşun, sink, mərmər, əhəng daşı, qum, gil qızıl və qranit yataqları da vardır. Ölkədəki ən böyük qızıl mədənləri Məhd əl-Zəhəb və Əs-Sxabratda yerləşir. İnkişafı Səudiyyə Ərəbistanı Mədən Şirkəti həyata keçirir. Neft hasilatından fərqli olaraq, bu sahə xarici ölkələrin iştirakına açıqdır və bir sıra şirkətlərin yeni faydalı qazıntı yataqlarını kəşf etmək icazəsi var [2]. Mədənçixarma sənayesi hal-hazırda illik 9%-dən çox artmaqdadır və ümumi daxili məhsulda payı 4 %-dir. Dövlətin əsas təbii sərvəti isə neftdir. Səudiyyə Ərəbistanını zəngin və firavan dövlətə çevirən neft yataqlarının kəşfi idi. Səudiyyə Ərəbistanı hazırda ixracatçı ölkələr arasında 20-ci, iqtisadi cəhətdən bölgənin ən dinamik inkişaf edən ölkəsidir. Eyni zamanda, KSA (Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı) iqtisadiyyatı hələ də kifayət qədər çeşidlənməmiş olaraq qalır, digər sənaye sahələrinin inkişafı son vaxtlara qədər çox yavaş sürətlə və əsasən neft istehsalı ilə əlaqəli olan sənaye sahələrində aparılır. Ancaq son 20-30 ildə Krallığın iqtisadiyyatının sektoral quruluşunda mütərəqqi dəyişikliklər müşahidə edilə bilər. Hazırda neft sənayesinin ÜDM -dəki payı 36%-i keçmir.

Bu günə qədər neft, krallığın və Səudiyyə sülaləsinin çiçəklənməsinin əsasını təşkil edir, hal-hazırda 25 mindən çox adam var, onlardan 200-dən çoxu vəliəhdlerdir. Səudiyyə klani, dərinliklərdə böyük sərvəti olan bütöv dövlətə sahib olan ən böyük ailə şirkətidir. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı Kralı Salman bin Əbdüləziz, taxta çıxması şərafinə, ölkə sakinlərinə 30 milyard ABŞ dolları paylamışdı və infrastruktur üçün əlavə 20 milyard ABŞ dolları ayırmışdı. Ancaq Səudiyyə ailəsinin üzvlərinin yalnız neft gəlirlərindən kirayə haqqını necə alacağını bildiyini söyləmək yanlış olar. İnvestisiya fondlarına, inşaat işlərinə, kimya sənayesinə böyük pullar yatırılır. Səudiyyə Ərəbistanı böyük beynəlxalq layihələrə, xaricdə daşınmaz əmlak və torpaq satın almağa sərmayə qoyur. Ancaq eyni zamanda, dövlət hələ də ictimai edamların tətbiq edildiyi və həyatın bütün sahələrinin dini normalara ciddi şəkildə tabe olduğu mütləq teokratik monarxiyadır.

Neft və qaz sənayesi Səudiyyə Ərəbistanının iqtisadiyyatının “onurğası”dır (ÜDM-in 40%-i, gəlirlərin 75%-i və ixracatın 90%-i). 2020-ci ildə gündə 12 milyon barreldən çox neft hasil edilir. 2019-cu ilin əvvəlinə ehtiyatlar 40,89 milyard tona çatdı (dünya ehtiyatlarının 17,2%-i). 2017-ci ilin əvvəlinə olan məlumata görə, ölkədə 130 karbohidrogen yatağı (neft və qaz) fəaliyyət göstərir. Ölkədə yerləşən Ghavar yatağı (ƏMTQ-ya görə 10,2 milyard ton) dünyanın ən böyük kontinental neft yatağıdır, Safaniya yatağı (4,8 milyard ton) ən böyük dəniz yatağıdır. *Saudi Aramco*, Qırmızı dənizin şelfində, eləcə də quruda yerləşən Jaizan və Um-Luj bölgələrində genişmiqyaslı neft kəşfiyyatı (geoloji) proqramı həyata keçirir. 2014 -cü ildə Səudiyyə Ərəbistanında 2 yeni neft yatağı (Sədavi, Naqa) və 1 neft-qaz yatağı (Qadqad) kəşf edilmişdi. 2015 -ci ildə ölkədə 3 yeni neft (Feskar, Janab, Maqam) və 2 qaz (Edmee, Murooj) yataqları aşkar edilmişdir. 2016-cı ildə 2 neft yatağı (Jubah, Sahaban) və 1 qaz yatağı (Hadidah) 2017-ci ildə - 2 neft yatağı (Sakab, Zumul) və 1 qaz yatağı (Jauf) kəşf edilmişdi.

Əsas magistral boru kəmərləri aşağıdakılardır:

- *Vostochny (Petroline)* – gündə təxminən 4,8 milyon barel hasilatı ilə yüngül nefti Qırmızı dəniz vasitəsilə Avropaya və emal etmək üçün Qərb əyalətinə nəql edir;

- Abkaik - Yanbu – ötürmə qabiliyyəti gündə 270 min barel nəql edir [6].

Əyalət daxilində neft nəql etmək üçün *Saudi Aramco*, ümumi uzunluğu 19 min km-dən çox olan 90-dan çox neft boru kəmərinin neft nəqli sistemindən (NTS) istifadə edir. *Saudi Aramco*, həmçinin özünün törəməsi olan Bahri, Səudiyyə Ərəbistanı Milli Gəmiçilik Şirkəti tərəfindən idarə olunan güclü neft tankerlərindən ibarətdir. 80-dən çox tanker davamlı olaraq nefti Avropa və Yaxın Şərqi nəql edir. Əsas neft terminalları Fars körfəzində (Ras al-Juaymah – 150 milyon ton, Ras Tanurah - 300 milyon ton) və Qırmızı dənizdə (Yanbu – 250 milyon ton) yerləşir.

Səudiyyə Ərəbistanı dünyanın ən böyük xam neft ixracatçılarından biridir. 2018-ci ildə neft ixracının həcmi 2017-ci ilin səviyyəsi ilə müqayisədə 5,8% artaraq 367,4 milyon ton təşkil etmişdir. 2017-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanından neft tədarükünün strukturunda Asiya-Sakit okean bölgəsinin payı 68,8%, Şimali Amerikanın payı 14,4%, Avropanın payı 11,2% təşkil etmişdir. 2018-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanı ildə 514,2 milyon ton xam neft hasil etdi ki, bu da 2017-ci illə müqayisədə 3,6% çoxdur. Bütün istehsal *Saudi Aramco* tərəfindən təmin edildi. İstehsal olunan neftin keyfiyyəti ən yüksək səviyyədə qalır. Ölkədə neft hasilatı 2018-ci ilin əvvəlinə 606 milyon ton təşkil etmişdir. 2015-2016-cı illərdə neft hasilatının artması bir sıra əsas amillərlə bağlıdır:

1. Dünya neft bazarlarında dominant mövqeyi qorumaq üçün strategiya: aşağı qiymətlər şəraitində, ABŞ-ın Kanadanın şist nefti və tar qumları da daxil olmaqla daha qısa investisiya dövrü olan layihələr, Braziliya və Rusiyada daha az sərfəli bahalı layihələr;

2. Ölkənin yüksək büdcə ehtiyacları və neft ixracından asılılıq (2010-2014-cü illərdə neft gəlirləri ixracatın 85% -ni və ÜDM -in 46%-ni təmin edirdi): aşağı neft qiymətləri fonunda Səudiyyə Ərəbistanı ödəmək üçün artıq neft hasil edir, bu da büdcə kəsirinin bir hissəsidir;

3. Böyük neft ehtiyatları və nəticədə yüksək ehtiyat amili ölkə üçün xammalla uzunmüddətli tələbatı təmin etmək həyati əhəmiyyət kəsb edir;

4. Əhalinin rifahının yüksəldilməsi, sənayenin şaxələndirilməsi və yeni neft emalı zavodları və neft-kimya müəssisələrinin inşası, ölkə daxilində enerji qiymətlərinin subsidiyalaşdırılması yolu ilə daxili istehlakın davamlı artımı;

5. Sərbəst tutum səviyyəsini və buna görə də, ölkənin qısa müddətdə dünya neft bazarında tarazlaşdırma qabiliyyətini qorumaq ehtiyacı.

Səudiyyə Ərəbistanı qiymət dövrünün müxtəlif mərhələlərində fərqli davranır. Beləliklə, həddindən artıq böyüyən bazarda və ya ölkə tərəfindən tədarükün dayandırılması qarşısında Səudiyyə Ərəbistanı, digər OPEK ölkələrinin iştirakı olmadan, bazarın tarazlıq vəziyyətinə gətirilməsi, sərbəst güclər hesabına tədarük çatışmazlığını bağlayır. Qiymətlərin düşməsi fonunda ölkə, bir sıra bazarlarda payını itirərək, digər böyük təchizatçılardan təcrid olunmuş halda istehsalını azaltmağa hazır deyildi. Üstəlik, Səudiyyə Ərəbistanı lazım gəldikdə, xüsusilə Asiya bazarlarına atdı [5].

Lakin 2017-ci ilin əvvəlindən etibarən Səudiyyə Ərəbistanı digər OPEK ölkələri və dünyanın bir sıra ən böyük istehsalçı ölkələri ilə birlikdə OPEK+ Vyana Sazişi çərçivəsində hasilatın azaldılması proqramını həyata keçirməyə başladı. 2017-ci ilin sonunda ölkə neft hasilatını 121% azaltmaq standartını yerinə yetirdi. 2018-ci ildə Venesuela və Liviyada istehsal çox azaldığı üçün müqavilədən imtina edilməli idi. 2019-cu ilin yanvar ayında OPEK və bir sıra böyük təchizatçılar yenidən hasilatı azaltmağa başladılar.

Səudiyyə Ərəbistanında əsas istehsal həcmi aşağıdakı sahələr tərəfindən təmin edilir:

- Ghavar (Fars körfəzi – Hasa bölgəsi) – ildə 250 milyon tona qədər istehsal gücü;
- Safaniya (Fars körfəzi – Bəsrə-Küveyt bölgəsi) – ildə 60 milyon tona qədər;
- Xurais (Fars körfəzinin şelfi) – ildə 60 milyon tona qədər;
- Şeybə (Abu Dabinin cənub sərhəddindən 10 km məsafədə) – ildə 50 milyon tona qədər;
- Manifa (Fars körfəzi – Hasa bölgəsi) – ildə 45 milyon tona qədər;
- Zuluf (Fars körfəzi) – ildə 34 milyon tona qədər;
- Khursaniya (Fars körfəzinin şelfi) – ildə 25 milyon tona qədər;
- Qatif (Fars körfəzi – Hasa bölgəsi) – ildə 25 milyon tona qədər;
- Abqaiq (Fars körfəzi – Hasa bölgəsi) – ildə 20 milyon tona qədər [4].

2009-cu ildə Nyayyim (5 milyon ton) və Xurais yataqlarında neft hasilatına başlandı və Şeybə yatağında hasilat genişləndirildi. 2010-cu ildə Xurais yataqlarında (ildə 60 milyon ton Ərəb yüngül nefti və 4 milyon ton qaz kondensatı) və Xursaniyada (ildə 25 milyon ton Ərəb yüngül nefti) hasilat artdı. 2011-ci ildə potensialı artırmaq üçün bir sıra yataqlarda işlər aparılmış və bunun üçün 104 yeni quyu qazılmışdır. Nəticədə onların ümumi istehsal gücü ildə 20,7 milyon ton artdı. 2013-cü ilin aprelində Fars körfəzinin şelfindəki Manifa yatağında hasilat başladı (neft ehtiyatlarına görə dünyanın beşinci ən böyük yatağı), 2014-cü ilin sonunda yataqda neft hasilatı 45 milyon ton gücünə çatdı. 2016-cı ildə Şeybah yatağının istehsal gücü 37,5 milyon tondan 50 milyon tona qədər artırıldı. Layihənin podratçıları, sahədəki enerji qurğularının sadəcə birləşmiş dövrə keçməsinə həyata keçirən Koreyalı *Samsung Engineering* və Çinin *SEPCO* şirkətləridir. İstehsal güclərinin ildə 60

milyon ton səviyyəsində saxlanması üçün Safaniya yatağında istehsal sahələrinin hərtərəfli modernləşdirilməsi layihəsi davam edir. Layihə 2 mərhələni nəzərdə tutur.

✓ Birincisi – neft toplama sisteminin, neft boru kəmərlərinin, enerji təchizatının modernləşdirilməsi;

✓ İkincisi çərçivəsində quyuların modernləşdirilməsi, yeni qaldırıcı infrastrukturun və sualtı nasosların quraşdırılması.

2010-cu ilin mart ayında *Saudi Aramco, McDermott International* ilə Şimali Safaniya yatağı üçün neft toplama sistemini modernləşdirmək, 53 km uzunluğunda neft emalı zavodu çəkmək və elektrik təchizatını təşkil etmək üçün 1 milyard dollarlıq müqavilə imzaladı. 2013-cü ildə enerji təchizatının veriləcəyi gözlənilən yeni TP-20 Dəniz İstehsal Platforması (MP) 2012-ci ilin dekabr ayında quraşdırılmışdır. Ancaq çatdırılma vaxtı dəyişdirildi və elektrik sualtı qayığı (46 km) yalnız 2015-ci ilin ortalarında çəkildi. Layihənin 2-ci mərhələsi üzrə tenderin 2013-cü ildə keçirilməsi nəzərdə tutulurdu, lakin qeyri-müəyyən müddətə təxirə salınmışdı. 2015-ci ilin əvvəlində, *Saudi Aramco*, artan xərclər səbəbiylə ən azından 2018-ci ilə qədər Khurais yatağında istehsal gücünün ildə 75 milyon tona çatdırılması işini dondurdu. Lakin Səudiyyə Ərəbistanı neft nazirinin iri layihələrə sərmayə qoyma ehtiyacı ilə bağlı açıqlamalarından sonra işlər 2015-ci ilin noyabrında yenidən başladı. 3 milyard ABŞ dolları dəyərində olan layihənin EPC podratçısı İtaliyanın *Saipem* şirkətidir. 2018-ci ilin 4 -cü rübündə yeni güclərin işə salınması planlaşdırılırdı.

Səudiyyə Ərəbistanından Neytral Zonanın yataqlarında neft hasilatı *Saudi Aramco – AGOC*-un törəmə şirkəti tərəfindən həyata keçirilib. 2014-cü ilin oktyabr ayında Səudiyyə Ərəbistanının ətraf mühit qanunvericiliyindəki dəyişikliklər səbəbiylə Khafji yatağında, 2015-ci ilin may ayında isə Vafra yatağında hasilat dayandırıldı. Küveyt və Səudiyyə Ərəbistanı nümayəndələri arasında 2019-cu ildə strukturlarda istehsalın bərpası ehtimalı ilə bağlı danışıqlar aparılmışdır. Səudiyyə Ərəbistanı ağırdan yüngülə qədər müxtəlif keyfiyyətlərdə neft istehsal edir. Ölkədə istehsal olunan xam neftin təxminən 2/3 hissəsi yüngül və ultra yüngül neftdir. Yüngül neft növləri əsasən kontinental yataqlarda, ağır növləri isə dənizdə istehsal olunur. *Arab Extra Light* və *Arab Super Light* istisna olmaqla, Səudiyyə Ərəbistanı xam neftində daha çox kükürd var. *Arabian Light Ghawar* sahəsində istehsal olunur. Kükürd miqdarı aşağı olan yüngül neft növləri – *Arab Extra Light* və *Arab Super Light* kontinental *Abqaiq* və *Hawtah* yataqlarında istehsal olunur. Fars körfəzinin şelfində Ərəb Orta nefti (əsas yataqları Zuluf və Mərca) və Ərəb Ağır nefti (əsas yataq Safaniya) istehsal olunur.

Büdcə kəsiri ilə bağlı vəziyyət Səudiyyə Ərəbistanının təhsilinə, səhiyyə sektoruna və infrastruktur layihələrinə ayrılan dövlət vəsaitlərinin miqdarının azaldılmasına ehtiyac yaratdı. Bu dövlətin büdcəsi birbaşa neft gəlirlərindən asılıdır. Neftin qiymətinin düşməsindən sonra yaranmış büdcə boşluqları Ərəbistanın ehtiyat fondları hesabına bağlandı, lakin bu, yaranan kəsirə qarşı son vasitə deyildi. Dövlət istiqrazlarının və xarici qiymətli kağızların satışı, dövlət büdcəsindəki boşluqların artmasına qarşı kömək və bərpa imkanı olaraq da mövcud idi. Əvvəlki büdcə çərçivəsinə qayıtmaq üçün zəruri komponent Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşları üçün sosial müavinət xərclərinin azaldılması olmalıdır. Lazımı islahatlara yanacaq, su və elektrik fakturaları üzrə subsidiyaların ləğv edilməsi daxildir. Dövlət heç bir şeydə vətəndaşlarını mümkün qədər az məhrum etməyə çalışır, lakin vəziyyətin kritikliyi dövlətin daha da çiçəklənməsi üçün heç bir şey qurban vermək üçün seçim qoymur. Səudiyyəlilər yeni gəlir mənbələri axtarırlar - kosmos turizminə sərmayə qoyurlar - *Richard Branson*-un layihələrində yeni texnologiyalarla doldurulmuş gələcəyin şəhərini qururlar.

Ədəbiyyat

1. Dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası / H.B.Soltanovanın redaktəsi ilə. Bakı: “Ecoprint” nəşriyyatı, 2019, 568 səh.

2. Вәдәлов Ә. Дүня иқтисадиyyatı. Вакı, 2006. 200 с.

3. Бабин Э.П., Исаченко Т.М. Внешнеэкономическая политика: учеб. пособие для студентов, обучающихся по спец. "Мировая экономика" М.: Экономика, 2006. 462 с.

4. Гладков И.С. Мировая экономика и международные экономические отношения. -3-е изд., перераб. и доп. М.: Дашков и К, 2003. 295с.

5. Ломакин В.К. Мировая экономика. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 735 с.

6. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. Спб.: Изд-во Михайлова В.А. 2000. 412 с.

Müasir dövrdə miqrasiya prosesləri və əsas xüsusiyyətləri

İsmayılova Aytac Etibar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: dos. Umudova.R.İ

E-mail: Aytacismayilova1999@gmail.com

İqtisadi, hərbi, siyasi səbəblərdən və bəzən daha yaxşı yaşamaq arzusu insanların doğulduqları və yaşadıkları torpaqları tərk etmələrinə səbəb olmaqdadır. Bu kimi səbəblər miqrasiya anlayışının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Son otuz ildə müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilən neo-liberal iqtisadi siyasət insanları heç bir sosial təminatı olmayan və aşağı əmək haqqı olan işlərdə işləməyə məcbur etməkdədir. Bu vəziyyət Şimalın zəngin ölkələri ilə Cənubun kasıb ölkələri arasında mövcud olan bərabərsizliklərin daha artmasına səbəb olmaqdadır. Siyasi, ekoloji və demoqrafik problemlər, fərqli bölgələrdə artan etnik və siyasi qarşıdurmalar kütləvi olaraq insanları öz ölkəsi xaricində qaçqın olmağa, daha yaxşı həyat şəraitinə çatmaq üçün onları miqrasiya etməyə məcbur etməkdədir. Bunlarla yanaşı yeni ticarət zonalarının yaradılması da işçi hərəkətlərinə səbəb olmaqdadır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesabatlarında dərc olunan rəqəmlərə görə, 2000-ci ildə dünyada 174,7 milyon insan beynəlxalq miqrasiya hərəkətində iştirak etmiş və onlardan da təxminən 15,8 milyonunu qaçqınlar təşkil etmişdir. Yuxarıda göstərilən miqrasiya proseslərində sıxlıq mərkəzlərinin Şimali Amerika və Qərbi Avropa olması həm miqrasiyanın mexanizmi, həm də istiqaməti, intensivliyi və axını haqqında son dərəcə əhəmiyyətli bir məlumat verməkdədir. 2002-ci ildə isə 185 milyon insan doğulduğu ölkədən kənardə ən az 12 ay yaşamağı olmuşdur (1, s.8).

Qloballaşma prosesi miqrasiya prosesinə, miqrasiyanın quruluşu və formasına təsir etmiş və nəticədə müxtəlif yeni miqrasiya formaları ortaya çıxmışdır. Məsələn, sənayeləşmiş ölkələrə istiqamətlənmiş iqtisadi əsaslı miqrasiyalar, beynəlxalq miqrasiyanın siyasi quruluşu, qlobal iqtisadiyyatda miqrant işçi qüvvəsinin quruluşu, beynəlxalq miqrasiyanın yeni formaları, mühacirlərin miqrasiya etdikləri ölkələrə uyğunlaşma problemləri qloballaşma dövründə yeni bir ölçü qazanmışdır.

Miqrasiya və əsas xüsusiyyətləri

İqtisadi, mədəni, siyasi və ya təbii fəlakətlər kimi bəzi sosial səbəblərdən insanların yaşadıkları yerlərini dəyişdirmələri hərəkətinə - miqrasiya anlayışı deyə bilərik. Qeyd olunduğu kimi, miqrasiya prosesləri özündə müsbət və mənfi nəticələri doğurur, bir tərəfdən insanların sosial-rifah hallarının yaxşılaşmasını təmin edir, digər tərəfdən isə problemləri, həmçinin demoqrafik və etno-millî problemləri ortaya çıxarır.

Bu gün miqrasiya prosesləri dünya üzrə geniş vüsət almaqdadır. Prosesin coğrafi ərazi genişliyi və yaşayış məskənlərini əhatə etməsi əvvəlcə də qeyd olunduğu kimi, dünyanın miqrasiya mərkəzlərini yaratmaqdadır. ABŞ, Rusiya, Almaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, Fransa, Kanada, Avstraliya və İspaniya kimi ölkələr (daha çox miqrasiya qəbul edən ölkələr arasında ilk onluğa düşən dövlətlər) dünyanın miqrasiya mərkəzi olan dövlətləri kimi mühüm yer tuturlar. Dünyanın miqrasiya mərkəzləri həmçinin dünyanın "əmək mərkəzlərinə", dünyanın "beyin və intellektual mərkəzlərinə", dünyanın "cavan əhali" mərkəzlərinə, dünyanın "turist mərkəzlərinə" çevrilməkdədir. Bu kimi proseslər özündə iqtisadi, siyasi və mədəni sahələr üzrə qloballaşmanı və onun tərkib komponentlərini ehtiva edir. Miqrasiyanın coğrafi mərkəzləri məhz dövlətlərin inkişaf dərəcələrinin meydana gəlməsinə səbəb olan amilləri özlərində cəmləşdirir (4, s.132-133).

Miqrasiya öz-özlüyündə dünyanın mədəni-humanitar və sosial baxımından bütövləşməsinə, xalqlararası əlaqələrin zənginləşməsinə, mədəniyyətlərin transfertinə, mədəniyyət ünsürlərinin yerdəyişmələrinə və qarışmalarına səbəb olsa da, eləcə də bu istiqamətdə bütövlüyə (dünya bütövlüyünə) xidmət etməklə yanaşı, dünyanın müəyyən bucaqlar üzrə birtərəfli - qeyri-tarazlı inkişafına səbəb olur. Əhalinin toplum halda köçü sayəsində dünyanın məkan üzrə təbii əhali nisbəti pozulur və bu da özlüyündə dünyanın güc mərkəzlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Dünyanın immiqrant mərkəzləri potensialdan istifadə edərək ətraf kiçik dövlətlərə qarşı təzyiqlər artan

metodlarından istifadə edirlər. Məsələn, Rusiya keçmiş SSRİ məkanına məhz bu amildən təzyiq vasitəsi kimi yararlanır.

Miqrasiya dünya üzrə makro və mikro problemləri yaradır. Makro problemlər əsasən qeyri-tarazlı inkişafa səbəb olur. Məsələn, işçi qüvvələri, elmi potensial, kadr axını daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşir. "Beyin axını" beyini buraxan ölkənin elmi-texniki baxımdan geridə qalmasına xidmət edir. Miqrasiyanın mənfi xüsusiyyətlərindən biri də onun dünya münasibətləri sistemində qeyri-tarazlığı yaratmasından ibarət olur. Dünyanın elmi potensialı müəyyən istiqamətlərə axın edir, axın etmiş elmi potensial birtərəfli inkişafın əsaslarını yaradır. Miqrasiya özünün arxasınca yeni miqrasiya axınlarını yaradır və bu da inkişafın daha da sürətlənməsinə səbəb olur. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə olan sosial sıçrayış əks cəmiyyətlərdə uyğunsuzluğu meydana gətirir. Gənclərin ölkəni tərk etmələri ilə maddi resurslar arasında ardıcıl əlaqələrin qırılması miqrasiyanın meydana gətirdiyi problemlərdən biri sayıla bilər. Bu da ölkənin gələcək taleyini şübhələr altında qoyur.

XXI əsrdə Miqrasiya

Beynəlxalq miqrasiya tarixi – Ticarət dövrü (1500-1800-cü illər), Sənaye dövrü (1800-1925-ci illər), Məhdud miqrasiya dövrü (1925-1960-cı illər) və Sənaye sonrası miqrasiya dövrü (1960 və sonrakı dövrlər) olmaqla dörd dövrə bölünə bilər (3, s.34). Bu dövrlərin hər birinin özünəməxsus miqrasiyaya səbəb olan faktorları olmuşdur və bu faktorların müəyyənedici olduğunu söyləmək olar. Xüsusilə coğrafi kəşflər, müstəmləkəçilik, sənaye inqilabı və dünya müharibələrindən sonra, Qərbdən dövlətlərinin ixtisaslı və natamam işçi tələblərinin ortaya çıxması bir çox bölgələrin miqrasiyaya məruz qalmasını məcburi etmişdir. Miqrasiya ilə bağlı aparılan araşdırmalar nəticəsində meydana çıxan nəzəriyyələr və bunun praktikada əks olunması təhlil edildikdə, XXI əsrdə meydana gələn miqrasiya dalğasının günümüzün ən əhəmiyyətli problemlərindən biri olduğunu deməyə imkan verir. Keçmişdə, miqrasiya dedikdə ilk ağıla gələn səbəb iqtisadi səbəblər idisə indiki dövrdə miqrasiya dedikdə xüsusilə də müsəlman coğrafiyasının məruz qaldığı şiddətli müharibələr nəticəsində bu torpaqlardan miqrasiya edən insanların miqrasiyası göz önünə gəlməkdədir.

2010-cu ilə gəldikdə isə Tunisdə başlayan və Misir, Liviya, Suriya, Bəhreyn, İordaniya və Yəmən kimi ölkələrə yayılan Ərəb Baharı adlı sosial etirazlar yeni bir miqrasiya dalğasına səbəb olmuşdur. Şimali Afrika və Yaxın Şərqdəki bu etirazlar nəticəsində Muammar Qəddafi və Hüsnü Mübarək kimi bölgənin iki önəmli lideri devrildi və bölgə ölkələri vətəndaş müharibəsinə sürükləndi (5, s.461). Müsəlman coğrafiyasında bu müharibələrin baş verməsi bir tale deyil, xüsusilə Qərbdən dövlətlərinin açıq və ya gizli şəkildə apardığı bölgə üzərində hökmranlıq mübarizəsinin məhsuludur. Bu coğrafiyadakı ölkələrin oxşar səbəblərdən vətəndaş müharibələrinə məruz qalmaları kiçik qruplar şəklində və ya kütləvi olaraq bu bölgədən insanların qaçmaqlarına səbəb oldu. Təbii ki, ölkələrini tərk etmək məcburiyyətində qalan bu insanların gedəcəkləri bir yeri olmalı idi. Ancaq Avropa dövlətləri mühacirləri qəbul etməkdə istəksiz davrandılar və nəticədə çox az və yetərsiz sayda mühacir qəbul etdilər (6, s.1685).

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2015-ci il Miqrasiya Hesabatına görə, beynəlxalq miqrantların sayı 2015-ci ildə 244 milyona çatmışdır (2). Dünyanın beynəlxalq miqrantlarından 76 milyonu Avropada, 75 milyonu Asiyada və 54 milyonu Şimali Amerikada yaşayır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının 2017-ci ilin sonuna olan məlumatlarına görə, dünyada məcburi köçkünlərin sayı 68,5 milyona çatıb. Bu rəqəm İkinci Dünya Müharibəsindən bəri ən yüksək rəqəmdir. Bunlardan 25,4 milyonu qaçqın, 3,1 milyonu sığınacaq axtaran və 40 milyonu isə məcburi köçkün vəziyyətindədir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr qaçqın və sığınacaq axtaranların təxminən 90 faizinə ev sahibliyi etməkdədir.

İqtisadi miqrantlar dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində yaşadıkları halda, qaçqınlar az inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşamaqdadır. 2017-ci ilin məlumatlarına görə, dünyada ən çox mühacir olan ölkə ABŞ-dır. 2018-ci ildə 3,5 milyondan çox suriyalı olmaqla 4 milyondan çox qaçqına (müvəqqəti qorunan insanlar və müvəqqəti qaçqınlar) ev sahibliyi edən Türkiyə, dünyada ən çox qaçqın qəbul edən ölkə olmuşdur. Bu sıralamada Türkiyəni Pakistan, Livan və İran izləyir.

Dünyadakı qaçqınların yarısından çoxu (yüzdə 53 faizi) Suriya, Əfqanıstan və Somalidəndir. Mühacirlər indi Avropa əhalisinin 10 faizindən çoxunu təşkil edir. Bəzi Avropa ölkələrindəki miqrant nisbətlərinə baxsaq, İngiltərədə 12,4 faiz, Almaniyada 11,9 faiz, Fransada 11,6 faiz, İspaniyada 13,8 faiz və Hollandiyada 11,7 faiz təşkil edir. BƏƏ, Küveyt və Qətər kimi Körfəz ölkələrində mühacirlərin sayı yerli əhalidən daha çoxdur. Bu rəqəmlər və statistika bizə açıq şəkildə göstərir ki,

miqrasiya fenomeni dünyanın bütün dövlətlərini əhatə edən dünya sisteminin vacib bir komponenti olaraq qarşımızda durur.

Nəticə

XVI əsrdən bəri torpaq və xammalın arxasınca qaçan kapitalist ölkələr, bu hədəflərinə nail olmaq üçün müxtəlif zamanlarda Amerika qitəsini, Afrika və Asiyanı “əməliyyat masasına” çevirmişdilər. Bu bölgələrdən ölkələrinə apardıqları insanlar isə işğalçı ölkələrin inkişafında hərəkətverici faktor olaraq ön plana çıxmışdılar. Bu əsrlərdə böyük dövlətlərin iş üçün ölkələrinə apardıqları mühacirlərin yerini müasir dövrümüzə Qərbi gücləri tərəfindən bu gün doğulduqları və böyüdükləri torpaqlardan uzaqlaşdırılan mühacirlər tutmaqdadır.

Qloballaşma dövrü olaraq adlandırılan dövr, zaman və məkan fenomeninin yenidən müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Qloballaşma, müasir nəqliyyat imkanları sayəsində beynəlxalq miqrasiya hərəkətlərini sürətləndirmişdir. İnsanlar daha təhlükəsiz və fəravan bir həyat üçün (cənubdan şimala, şərqdən qərbə) daim miqrasiya edirlər. Hər il yüz minlərlə insan çox çətin və riskli səyahəti gözə alaraq miqrasiya prosesinə qatılırlar. Yaşadıqları ölkələrdə müharibələrdən və ya daxili qarşıdurmalardan qaçan minlərlə insan, Aralıq dənizi üzərindən Avropa ölkələrinə çatmaq üçün həyatlarını riskə atırlar və hər il yüz minlərlə insan həyatını itirir. Bu Aralıq dənizi üzərindən olan yol ən ölümcül miqrasiya yolu adlanır çünki Avropaya çatarkən 3500 immiqrant həyatını itirməkdədir. Müasir dövrümüzə isə miqrasiya dalğası, xüsusilə 2010-cu ildə Tunisdən başlayan Misir, Liviya, Suriya və İordaniya kimi ərəb ölkələrinə təsir edən müharibələrin nəticəsində insanların doğulduqları və böyüdükləri torpaqları tərk etmələri ilə ortaya çıxmışdır.

Ədəbiyyat

1. Castles, Steven ve Mark. J. Miller (2008). Göçlər Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hərəkətləri. (Çev. B. U. Bal & İ. Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.s.8
2. <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/index.asp>
3. MASSEY, D.S. (1999). “Why Does Immigration Occur? A Theoretical Synthesis”, s.34-52, (Ed.) Hirschman, C., Kasinitz, P. & De Wind, J., The Handbook of International Migration: The American Experience, Russell Sage Foundation: New York.
4. Nəsimov.E, “ Miqrasiyanın əsasları”, Elm və təhsil nəşriyyatı, Bakı 2014, 240 s.
5. Sandal, E.K., Hañçerkiran, M. & Tiraş, M. (2016). “Türkiyə'deki Suriyeli Mülteciler ve Gaziantep İlindeki Yansımaları”, Gaziantep University Journal of Social Sciences, 15(2), s.461-483
6. Yılmaz, Abdurrahman (2014), “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”, Turkish Studies, Vol.9, N.2, pp.1685-1704

XXI əsrdə Qloballaşmanın inkişaf istiqaməti və nəzəriyyələri

Kərimzadə Nuray Əflatun qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d M.R.Musayeva

E-mail: karimzadenuray@gmail.com

İqtisadi "qloballaşma" tarixi bir prosesdir, insan yeniliyinin və texnoloji tərəqqinin nəticəsidir. Xüsusilə məhsulların, xidmətlərin və sərmayələrin sərhədlərarası hərəkəti ilə bütün dünyada iqtisadiyyatların artan inteqrasiyasına aiddir. Bu termin bəzən insanların (əməyin) və biliyin (texnologiyanın) beynəlxalq sərhədlər üzərindəki hərəkətinə də aiddir. Qloballaşmanın daha geniş mədəni, siyasi və ekoloji ölçüləri də var.

"Qloballaşma" termini, 1980-ci illərdə daha çox istifadə edilməyə başlandı, bu da beynəlxalq əməliyyatları – həm ticarət, həm də maliyyə axınlarını başa çatdırmağı asanlaşdıran və daha sürətli edən texnoloji inkişafı əks etdirir. Əsrlər boyu insan iqtisadi fəaliyyətinin bütün səviyyələrinə – kənd bazarlarında, şəhər sənaye sahələrində və ya maliyyə mərkəzlərində fəaliyyət göstərən eyni bazar qüvvələrinin milli sərhədləri xaricində uzanması da aiddir.¹

¹ <https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2008/053008.htm>

Qloballaşma, beynəlxalq sahədəki mövcud hadisələrin inkişaf, iqtisadi şərtlər, sosial senarilər, siyasi və mədəni təsirlər baxımından şərhini ehtiva edən bir nəzəriyyədir. Qloballaşma, nəzəri iddialar toplusu olaraq, xüsusilə iki əsas artan tendensiya ilə vurğulanır: 1) dünyada aktiv ünsiyyət sistemləri; 2) axıcı iqtisadi şərtlər, xüsusilə maliyyə mənbələri və ticarətin yüksək hərəkətliyi.

Qloballaşma prosesində, daha çox millətin ünsiyyət, beynəlxalq maliyyə sistemi və ticarət baxımından dünya şərtlərindən asılı olmasıdır. (1) Bu səbəbdən dünya senarisi beynəlxalq iqtisadi əməliyyatlara daha çox inteqrasiya olunur. Bu "inteqrasiya aspektlərindən" gələn təsir və təsirlər iki əsas baxımdan öyrənilə bilər: 1) ölkələrin xarici səviyyəsi və ya sistemli yanaşması; 2) millətlər daxilində daxili və ya daxili şərtlər -alt sistemli yanaşma. Bu son qeyd edilən vəziyyətdə, təhlil vahidləri iqtisadi artımın milli dəyişənlərinə və ya sosial göstəricilərə uyğun olacaq.

Mövcud dünya iqtisadi şərtlərində baş verən qloballaşma prosesi baxımından beynəlxalq siyasi iqtisadiyyatın iki əsas mövzusu bunlardır: beynəlxalq iqtisadi sistemin quruluşu və bu quruluşun necə dəyişdiyi. İnkişaf baxımından qloballaşma, nəzəriyyəsinin tətbiqi ilə həll edilə bilər. Bu qloballaşma yanaşması, qlobal sistemin quruluşunun və ölkələrin beynəlxalq ticarət və əmək bölgüsü içərisində oynadıqları rolların, müəyyən ölkələr daxilində bir çox sosial, siyasi və iqtisadi dəyişiklikləri anlamaqda çox əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Əsas iddia, beynəlxalq əlaqələrin, rolların və inkişafın müxtəlif ölçülərini - məsələn, iqtisadi böyüməni, ölkələr arasında ticarət, maliyyə əlaqələri və ünsiyyətləri izah etməyə çalışan hər hansı bir təhlildə vacib dəyişənlər olmasıdır.

Qloballaşmanın əsas şərti, cəmiyyətlər arasında artan inteqrasiya dərəcəsinin əksər sosial və iqtisadi dəyişikliklərdə həlledici rol oynamasıdır. Bu müddəa hamı tərəfindən qəbul edilir. Bununla birlikdə, onun əsas təşkilatlanma prinsipləri və hərəkət qanunları haqqında daha az fikir birliyi var. Müqayisəli üstünlüklərə əsaslanan neoklassik iqtisadi nəzəriyyələr (Klein, Pauly və Voisin 1985), geopolitikanı vurğulayan beynəlxalq münasibətlər (Keohane 1993 və Thompson 1991) və "qeyri-bərabər mübadilə" ni vurğulayan dünya sistemləri perspektivləri (Amin 1989; Frank 1979); (Wallerstein 1991) beynəlxalq sistemin təzadlı modellərini təklif edir.

İnkişaf nəzəriyyələri, Qloballaşma: Qloballaşma termini ümumiyyətlə iki əsas mənaya malikdir:

a) Bir fenomen olaraq, dünyanın müxtəlif bölgələri və ölkələri arasında maliyyə, ticarət və kommunikasiya baxımından daha çox qarşılıqlı asılılığın baş verdiyini göstərir;

b) İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi olaraq, əsas fərziyyələrdən biri, dünyanın müxtəlif bölgələri arasında daha çox inteqrasiyanın baş verməsi və bu inteqrasiyanın iqtisadi artıma və sosial göstəricilərə əhəmiyyətli təsir göstərməsidir.

Qloballaşma nəzəriyyəsi kommunikasiya və iqtisadi əməliyyatlar sahəsinə xüsusi diqqət yetirməklə daha böyük inteqrasiyanın qlobal mexanizmlərindən irəli gəlir. Bu baxımdan bu perspektiv dünya sistemləri yanaşmasına bənzəyir. Bununla birlikdə, qloballaşma mövqeyinin ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri, mədəni aspektlərə və onların dünya miqyasında ünsiyyətinə diqqət yetirməsidir. (2)

Texnoloji, maliyyə və siyasi əlaqələrə əlavə olaraq, qloballaşma alimləri inkişafın təsiri üçün müasir elementlərin xalqlar arasındakı mədəni və iqtisadi əlaqələr olduğunu müdafiə edirlər. Bu mədəni ünsiyyətdə, ən əhəmiyyətli faktorlardan biri, dünyanın insanlarını birləşdirmək üçün texnologiyanın artan elastikliyi.

Qloballaşma nəzəriyyəsinin əsas aspektlərini aşağıdakı kimi ayırmaq olar:

a) Qlobal kommunikasiya sistemləri hər keçən gün artan əhəmiyyət kəsb edir və bu proses vasitəsilə bütün millətlər nəinki hökumət səviyyəsində, həm də vətəndaşlar daxilində daha tez -tez və asanlıqla qarşılıqlı əlaqə qururlar;

b) Əsas kommunikasiya sistemləri daha inkişaf etmiş ölkələr arasında işləsə də, bu mexanizmlər daha az inkişaf etmiş ölkələrə də yayılır. Bu fakt, yoxsul ölkələrdəki marjinal qrupların yeni texnologiyadan istifadə edərək qlobal bir kontekstdə ünsiyyət qurma və qarşılıqlı əlaqə qurma ehtimalını artıracaq və buna görə də dünya ünsiyyətində və əməliyyatlarda mövcud ssenarini əks etdirən "qlobal kənd" ilə inteqrasiya oluna bilər;

c) İqtisadi fəaliyyət baxımından, ünsiyyətdəki yeni texnoloji inkişafı yerli və kiçik müəssisələr üçün daha əlçatan olur. Bu vəziyyət iqtisadi əməliyyatlar aparmaq, məhsullar mənbələrdən, avadanlıqlardan, ticarət məhsullarından istifadə etmək və "virtual pul mexanizmlərindən" istifadə etmək üçün tamamilə yeni bir mühit yaradır. Mədəni baxımdan, yeni ünsiyyət məhsulları, ən azından

mövcud şərtlər altında iqtisadi əməliyyatlar baxımından bütün dünyada ünsiyyət nümunələrini birləşdirir;

d) Müəyyən millətlər daxilində olan azlıqlar anlayışı bu yeni ünsiyyət nümunələrindən təsirlənir. Bu azlıqlar yeni dünya ünsiyyət sisteminə tam inteqrasiya olunmasa da, hər ölkədəki güclü işgüzar və siyasi elitlər bütün dünyada bu qarşılıqlı əlaqənin bir hissəsidir. Nəticədə, biznes və siyasi elit inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qərar verən olmağa davam edir;

e) Mövcud qloballaşma fenomeninin təsiri altında olan sosial və iqtisadi elementlər, hər bir xalqın həyat səviyyəsinə təsir edən müəyyən şərtlərdir.²

Qloballaşma nəzəriyyəsinin əsas fərziyyələrini üç əsas nöqtədə ümumiləşdirmək olar. Birincisi, mədəni və iqtisadi faktorlar hər bir cəmiyyətin müəyyənedici tərəfidir. İkincisi, mövcud qlobal şəraitdə və müəyyən bir sistemi-maliyyə, ticarət sahəsini öyrənərkən-qlobal ünsiyyətlər və beynəlxalq əlaqələrdən bəri, milli dövlət kateqoriyasını bir analiz vahidi olaraq istifadə etmənin əvvəllər düşündüyümüz qədər əhəmiyyətli olmadığı və bu kateqoriyanı daha az faydalı edir. Üçüncüsü, texnoloji inkişaflarda daha çox standartlaşma ilə daha çox sosial sektor daha sürətli və daha asan ünsiyyət və iqtisadi əməliyyatları nəzərdə tutan dünyanın digər qrupları ilə əlaqə qura biləcək. Bu vəziyyət hər bir millətin dominant və dominant olmayan qruplarını təsir edəcək.

Qloballaşma nəzəriyyəsinin inteqrasiya ilə əlaqəli əsas elementi daha çox inkişaf etmiş ölkələrdən beynəlxalq ticarət, beynəlxalq maliyyə sistemi, texnologiya və kommunikasiyalar və mədəni dəyərlər ilə əlaqəli əsas elementi nəzərdə tutduğunu qeyd etmək vacibdir. Sistem səviyyəsində – ölkələr arasında – iqtisadi inteqrasiya, dünya miqyasında daha güclü əlaqələr deməkdir. Alt sistem səviyyəsində – ayrı-ayrı ölkələrdə fərqli sosial sektorlardan sosial və iqtisadi inteqrasiyanı nəzərdə tutur. Sistem səviyyəsində yeni dünya iqtisadi şərtlərinə digər ölkələrdən daha çox inteqrasiya edə bilən bəzi millətlər var. Alt sistem səviyyəsində, xüsusilə iqtisadi artımdan irəli gələn yeni iqtisadi dinamikaya inteqrasiya edən bəzi sosial sektorlar və sosial baxımdan daha çox marginallaşan sektorlar var.

Son illərdə qloballaşma termini xüsusilə kommunikasiyalardakı texnoloji inqilabdan sonra istifadə olunsa da və "Bazarların Qloballaşması" mövzusunda ilk əsas arqumentlərdən biri olan kiber məkanın yaradılması, indiki şəkildə, Theodore Levittin 1983 -cü ildə Harvard Business Review-da yazdığı məqalədə tapıla bilər.

Qloballaşma anlayışının funksionalist tərəfi, kəmiyyət prosesinə aid olan, lakin daha keyfiyyətli bir növün epoxal dəyişikliyinə aid olmayan, sadəcə beynəlmilləşmə anlayışından fərqləndirən cəhətidir. Peter Kickensə görə, qloballaşma prosesləri beynəlmilləşmə proseslərindən keyfiyyətə fərqlənir. Bunlar iqtisadi fəaliyyətin yalnız milli sərhədlər daxilində coğrafi genişlənməsini deyil, beynəlmilləşdirilməsini, həm də daha da əhəmiyyətli, bu cür beynəlxalq miqyaslı fəaliyyətlərin funksional inteqrasiyasını əhatə edir. Hazırkı qloballaşma prosesləri yeni bir qlobal-funksional birlik yaradır.

Qloballaşma və digər inkişaf nəzəriyyələri: Qloballaşmaya əlavə olaraq digər əsas inkişaf nəzəriyyələri bunlardır: 1. modernləşmə; 2. dünya sistemləri; 3. asılılıq. Daha müqayisəli baxımdan qloballaşma nəzəriyyəsi modernləşmə nəzəriyyəsinin bəzi elementləri ilə üst-üstə düşür. Bir cəhətə ondan ibarətdir ki, hər iki nəzəriyyə əsas inkişaf istiqamətinin ABŞ və Avropanın üzərinə götürdüyünü ifadə edir. Bu məktəblər əsas ünsiyyət nümunələrinin və daha yaxşı həyat standartlarına çatmaq üçün vasitələrin daha inkişaf etmiş bölgələrdə meydana gəldiyini düşünürlər.

Modernləşmə perspektivi qloballaşma yanaşmasından fərqlənir ki, birincisi daha normativ mövqə tutur inkişaf məsələsinin necə həll olunacağını bildirir. Sonuncu, xarakterini normativ iddiadan çox "müsbət" bir perspektiv olaraq gücləndirir.

Qloballaşma nəzəriyyələri, Max Weber nəzəriyyələrinin "hərtərəfli sosial məktəbi"-nə bənzərən millətlərin sosial və siyasi şərtlərinə təsir edən əsas determinantlar olaraq mədəni və iqtisadi faktorları vurğulayır. Bu baxımdan cəmiyyətdəki hakim və tabe qrupların dəyərlər, inanclar və kimlik nümunələri milli xüsusiyyətləri iqtisadi və sosial baxımdan izah etmək üçün vacib elementlərdir. Qloballaşma mövqeyi üçün 1920-ci illərdən etibarən Weberian nəzəriyyəsinin bu ifadəsi, xüsusən də bütün xalqların bir çox sosial qruplarını getdikcə daha çox təsir edən ünsiyyət

² <https://sincronia-cuesh-udg->

[mx.translate.google/globaliz.htm? x tr sch=http& x tr sl=en& x tr tl=az& x tr hl=tr& x tr pto=nui,elem#2](https://sincronia-cuesh-udg-mx.translate.google/globaliz.htm? x tr sch=http& x tr sl=en& x tr tl=az& x tr hl=tr& x tr pto=nui,elem#2)

sistemləri vasitəsi ilə mədəni dəyərlərin yayılması və ötürülməsi baxımından mövcud dünya şəraitinə tətbiq olunmalıdır.

Yuxarıda göstərilən elementlərə əsaslanaraq aydın olur ki, qloballaşma və dünya sistemi nəzəriyyələri, modernləşmə və asılılıq məktəblərində olduğu kimi ciddi şəkildə milli dövlətə diqqət yetirmək əvəzinə, analiz vahidi olaraq qlobal bir perspektiv götürür. Dünya sistemləri nəzəriyyəsi ilə qloballaşma arasındakı ziddiyyətli məqam, birincisinin müəyyən neo-marksist elementləri ehtiva etməsidir, ikincisi nəzəri əsaslarını struktur və funksionalist sosioloji hərəkata söykənir. Buna görə də, qloballaşma yanaşması şiddətli və ya inqilabi çevrilmədən daha çox tədricən keçid istiqamətindədir. Qloballaşan müəlliflər üçün, fərqli sosial qruplar, xüsusən mədəni ünsiyyət və iqtisadi sahədə yeni yeniliklərə uyğunlaşdıqda cəmiyyətlərdəki tədricən dəyişikliklər gerçəkləşir.

Qloballaşma və dünya sistemləri nəzəriyyələri və bəzilərinə asılılıq yanaşması, son 20 ildə dünya quruluşunda və əlaqələrində meydana gələn ən son iqtisadi dəyişiklikləri nəzərə alır; məsələn: a) 1973-cü ilin mart ayında daha inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri məzənnə nəzarəti baxımından daha çevik mexanizmləri işə salmağa başladılar. Bu vəziyyət dünyanın maliyyə mərkəzləri, beynəlxalq banklar və birjalar arasında kapitalın daha sürətli hərəkət etməsinə imkan verdi; b) Xüsusilə 1976-cı ildən etibarən ticarət əməliyyatları, məhsulların gələcək dəyərində dair fərziyyələrini əsaslandırır ki, bu da müasir texnologiyaların informasiya, kompüter və rabitə sistemlərində daha çevik istifadəsi ilə gücləndirilir; c) Səksəninci illərin kompüter inqilabı, faks maşınının ümumi istifadəsi ilə möhkəmlənən məzənnə dəyərləri və investisiyalarla əlaqədar daha sürətli hesablamalar və əməliyyatlar aparmağa imkan verdi; d) 90-cı illərdə əsas xüsusiyyət daha sürətli və geniş ünsiyyətə nail olmağa imkan verən İnternet sistemidir. İnternet getdikcə bir neçə xüsusi bazarda "virtual iqtisadiyyat"-ın xarakterini canlandırmaq üçün şərait yaradır.

Mövcud şəraitdə, qloballaşma baxımından araşdırılan əsas aspektlər bunlardır: a) mədəni dəyişənlər və onların milli, regional və qlobal səviyyədə dəyişməsi ilə bağlı fərziyyələr üçün yeni anlayışlar, təriflər və empirik sübutlar; b) "hərtərəfli sosiologiya" prinsiplərini mövcud "qlobal kənd" atmosferinə uyğunlaşdırmağın spesifik yolları; c) millətdən millətə və dünyada fəaliyyət göstərən xüsusi sosial sistemlərdən fərqli güc səviyyələri arasında qarşılıqlı əlaqə; d) yeni ünsiyyət nümunələrinin hər bir cəmiyyətdəki azlıqlara necə təsir etdiyini; e) milli iqtisadi qərarların əvvəlki birtərəfli effektivliyinin köhnəlməsinə səbəb olan getdikcə daha çevik ünsiyyət vasitələri və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr qarşısında dövlətin muxtariyyəti anlayışı; və f) regionalizm və çoxtərəfli razılaşmalar qlobal iqtisadi və sosial inteqrasiyaya necə təsir edir.

Ədəbiyyat

1. S.Ş.Qafarov "Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma", Bakı-2005, səh.,473-509
2. A.N.Abbasbəyli "Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma", səh., 59-85
3. <http://sincronia.cucsh.udg.mx/globaliz.htm>
4. <https://media.neliti.com/media/publications/297255-geo-economic-strategies-in-the-modern-glo-0b67c349.pdf>
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization>
6. <https://online.hbs.edu/blog/post/globalization-effects-on-environment>

Qusar rayonunun təbii resurs potensialının coğrafi

xarakteristikası

Şamuradova Ayişə Zaur qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: Babayev Maqsud Rüstəm oğlu

E-mail: ayisheshamuradova@gmail.com

Qusar rayonunun coğrafi mövqeyi

Qusar rayonu Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşib, paytaxt Bakıdan cəmi 180 km uzaqlıqdadır. Azərbaycanın "Şimal Darvazası" olaraq adlandırılan Qusar rayonu mühüm iqtisadi-coğrafi mövqeyə malik olmaqla yanaşı, həm də əlverişli fiziki-coğrafi şəraiti ilə respublikanın digər regionlarından

əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İqtisadi-coğrafi mövqeyinin əlverişliliyini onun şimaldan Rusiya Federasiyası ilə qonşuluğu və bu qonşuluqdan yaranan tranzit funksiyası, Quba-Xaçmaz iqtisadi zonasının inkişaf etmiş Quba və Xaçmaz rayonları ilə həmsərhəd olması və ölkə paytaxtına məsafəcə yaxınlığı ilə izah etmək olar. Qusar rayonunun sahəsi 1542 km² –dir, bu da ölkə ərazisinin 1.7%-i deməkdir. Böyüklüyünə görə respublikada 14-cü yerdədir. Rayon ərazisi qərbdən şərqə 84 km, şimaldan cənuba 35 km məsafədə uzanır, ərazisinin tərkibinə 1 şəhər (Qusar), 1 qəsəbə (Samur), 88 kənd daxildir. Rayonun ümumi sərhədlərinin uzunluğu 255 km olub, bunun da 170 km-i quru, 45 km isə su sərhədi (Samurçay və Qusarçay) təşkil edir. Rayon sərhədlərinin uzunluğu kilometr ilə:

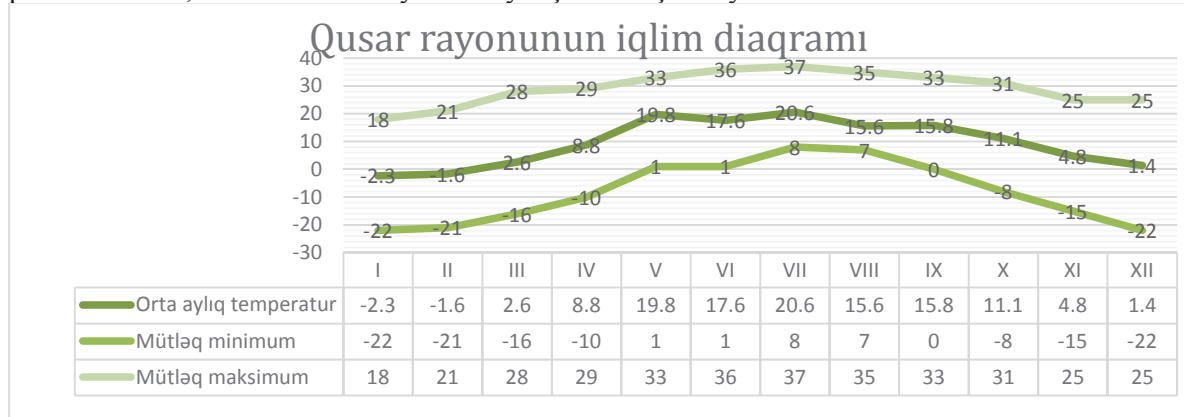
1. Şimalda – Dağıstan Respublikası ilə 95 km (Axtın, Doqquzpara, Məhərrəmkənd rayonları ilə)
2. Cənub-qərbdə – Qəbələ rayonu ilə 25 km
3. Cənubda-Quba rayonu ilə 70 km
4. Şərqdə-Xaçmaz rayonu ilə 65 km

Qusar rayonunun fiziki-coğrafi mövqeyi mürəkkəb xarakterə malikdir. Bu mürəkkəblik ərazinin həm dağlıq, həm də düzənlik relyefə malik olması ilə izah olunur. Belə ki, rayonun cənub-qərb hissəsi dağlıq relyefə malikdir və bu dağlıq zonaya Böyük Qafqaz dağlarının Baş Suayrıcı silsiləsinin şimal-şərq yamacı və Yan silsilə daxildir. Rayonun mərkəzi hissəsi Qusar maili düzənliyində, şimal-şərq kənarı isə Samur-Dəvəçi ovalığında yerləşmişdir. Ərazisinin 90%-dən çoxu 200m-dən yüksəkdə yerləşir, rayon mərkəzi isə dəniz səviyyəsindən 690 m yüksəklikdədir.

Qusar rayonunun iqlim xüsusiyyətləri

Bölgənin ərazisi mülayim iqlim zonasının cənub sərhədində yerləşir. Azərbaycanda mövcud olan 8 iqlim tipindən 4-ü Qusar rayonu ərazisində mövcuddur. Burada Qusar Maili düzənliyində quru çöl iqlim tipindən tutmuş Böyük Qafqazın Suayrıcı və Yan silsilələrinin qarlı zirvələrinin soyuq, rütubətli iqlim tipləri müşahidə olunur.

Düzənlikdən yüksəkliklərə doğru qalxdıqca günəşli saatların illik miqdarı 2200-1900 saat arasında dəyişir. Düzənlikdə günəş radiasiyasının illik miqdarı 125-130 kkal/sm² -ə, yüksək hündürlük zonasında isə artaraq 140-150 kkal /sm² -ə çatır. Günəş radiasiyasının səviyyəsi və iqlim müvafiq olaraq yerin enliyindən asılıdır. Bunun səbəbi günəş şüalarının meyl bucağındakı dəyişiklikdir. Günəş radiasiyasının qeyd olunmuş səviyyədə olması burada buğda, kartof, dənli və paxlalı bitkilər, müxtəlif növ meyvələrin yetişməsinə şərait yaradır.

Rayonda orta illik hava temperaturu +5.8°C-dir. hündürlüyün tədricən artması ilə orta illik temperatur da azalır. Dağlıq ərazilərdə orta illik hava temperaturu 0-dan aşağıdır. Ən soyuq ay yanvar, ən isti iyul ayıdır. Mütləq minimum havanın temperaturu -45° C-ə (Böyük Qafqazda 4000 m-dən yuxarı), düzənlik ərazilərdə isə mütləq maksimum temperatur +37° C-ə çatır.

Gec yaz və erkən payız şaxtaları bitkiçiliyə mənfi təsir göstərir. Rayonun düzənlik hissəsində yaz şaxtaları mart ayının ilk yarısında, dağətəyi bölgələrdə isə ikinci yarısında sona çatır. İlk payız şaxtaları noyabr ayının ilk yarısından etibarən başlayır.

Vegitasiya dövrünün müddəti bitki yetişdirmək üçün böyük praktik əhəmiyyətə malikdir. Qusar rayonunda vegitasiya mövsümü ərzində +10°-dən yuxarı fəal temperaturların orta cəmi 2200°C ilə 3900°C arasında dəyişir. Bu da yüksəkliyə qalxdıqca buludluluğun artması ilə əlaqəlidir. Beləliklə,

kənd təsərrüfatı bitkilərinin istiyə tələbatı, Qusar rayonu şəraitində demək olar ki, mülayim zonanın və subtropik zonanın bəzi bitki növləri üçün təmin olunur.

Şaquli zonallıq, yamacların fərqli ekspozisiyası və Xəzər dənizinə yaxınlığına görə illik yağıntıların miqdarı xeyli dəyişir. Qusar Maili düzənliyindən yüksək dağlıq zonaya qalxdıqca yağıntıların miqdarı 330 - 1200 mm arasında dəyişir. Ən çox yağıntı isti aylarda (may - oktyabr) baş verir. Samura çayı vadisi ən quraq ərazi (350 mm), ən çox yağıntı düşən ərazi isə Böyük Qafqazın dağlıq hissələridir (1200 mm). Yağıntılar əsasən ilin isti dövründə, may-oktyabr aralığında düşür. Rayonda sabit qar örtüyünün dövrü 90-135 gündür. Düzənlikdəki qar örtüyünün qalınlığı 5-10, dağətəyi yerlərdə 10-25, yüksək dağlıq ərazilərdə 50-70 sm-ə çatır.

Ərazidə yerli küləklər ərazinin relyefinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bölgənin bir sıra yerlərində gündüzlər dağ-dərə küləklərinin tez-tez dəyişməsi, gündüzlər dərələrdən dağlara, gecələr dağlardan və yaylalardan dərələrə doğru əsdikləri müşahidə olunur. Dağ-dərə küləklərindən əlavə Qusar ərazisində soyuq mövsümdə müşahidə olunan föhn küləklərinə tez-tez rast gəlinir. Föhn küləyi dağların və dərələrin yamaclarından əsən isti və quru küləkdir, əsasən noyabr-aprel aylarında 400-1200 metr yüksəkliklərdə müşahidə olunur. Bu zaman havanın temperaturu 5-10°C artır. Bu isti külək qarın əriməsinə, bitkilərin saralıb yarpaqlarını tökməsinə səbəb olur və bitkiçiliyə mənfi təsir göstərir.

Qusar ərazisində müşahidə olunan iqlim tipləri:

- Quru çöl iqlimi
- Yağıntıların bərabər paylandığı mülayim isti iqlim
- Qışı quru soyuq iqlim
- Dağ tundra iqlimi

Qusar rayonunun torpaq örtüyü

Qusar rayonu dağlıq relyefə malik olduğuna görə torpaq növlərinin yayılması üfüqi zonallığa tabedir. Onun ərazisində torpağın tərkibində humusun miqdarından asılı olaraq aşağıdakı torpaq növləri seçilir:

1. **Şabalıdı torpaqlar** düzənliklərdə və dağətəyi ərazilərdə geniş yayılmışdır. İçlərindəki humus miqdarı 3-5 %, torpaq 9% -ə qədər kalsiumla zəngindir, bu da aşağı torpaq təbəqələrində humusun yuyulmasını çətinləşdirir. Torpaq bir qədər qələvidir. Bu torpaqlarda geniş olaraq taxıl və tərəvəzə bitkiləri becərilir. Şabalıdı torpaqlar tünd şabalıdı, açıq şabalıdı, çəmən və şabalıdı bölünür.

2. **Qəhvəyi meşə-çöl, çəmən-meşə və çəmən torpaqları.** Çəmən torpaqları yeraltı suların təsiri altında, quraq bölgələrdə isə qəhvəyi torpaqlar yeraltı suların iştirakı olmadan inkişaf edir. Bu torpaqlarda taxıl və meyvə bağları vardır. Otlaq rayon ərazisinin 70% -dən çoxunu tutur.

3. **Dağ meşə torpaqları.** Bu zonada iki növ torpaq var: Rütubətli bölgələrin qəhvəyi torpaqları və quraq ərazilərin qəhvəyi torpaqları. Üst horizont humid maddələrlə zəngindir, humus miqdarı 5-8%, torpağın turşuluğu 6.0-6.7% -dir. Bu torpaqlarda bağlar və meşələr üstünlük təşkil edir, çünki yay otlaqlarının istifadəsi kiçik miqyaslıdır.

4. **Dağ qaratorpaqları.** Humusun orta miqdarı 6-7%, CaCO₃ miqdarı isə 6-8%-dir. Yüksək karbonlaşma əhəngdaşı süxyrlərinin hər yerdə yayılması və yeraltı suların səthə yaxın olması ilə əlaqədardır. Bu torpaq məhlullarının reaksiyası zəif qələvi və ya neytraldır. Bu yüksək məhsuldar torpaqlar kartof, tərəvəz bitkiləri və əkin sahələri üçün istifadə olunur.

5. **Dağ çəmən torpaqları.** Bu torpaqlar meşə qurşağının üstündəki silsilələrin yüksək hissələrini əhatə edir və yay otlaqları kimi istifadə olunur. Humusun miqdarı 10% -ə qədərdir. Torpağın məhlulunun turş və ya zəif turşdur (pH 5,5-5,8). Torpağın dağ çəmən, dağ çəmən qaratorpaqları, çimli dağ-çəmən çəmən və torflu dağ-çəmən yarım tipləri vardır. Bu ərazidə qayalı sahələrin olması torpaqların kənd təsərrüfatında istifadəsi üçün xüsusi texnika və eroziya əleyhinə tədbirlər, yamacların terraslaşdırılması tələb edir. Buna görə də yay otlaqları məqsədilə istifadə olunur.

6. **Subasar çəmən və çəmən-meşə torpaqları.** Çay daçqınları nəticəsində gətirilmiş allüvial çöküntülərin yayıldığı torpaqlardır. Buna görə də bu torpaqların səthində 3-4 sm nazik gilli qat mövcuddur. Humusun miqdarı 6-7% arasında dəyişir. Bu meşələrdə cır alma, armud, əzgil, yemişan və s. bitkilərə rast gəlinir. Aqroistehsalat nöqtəyi-nəzərdən yüksək potensiala malik olan subasar çəmən-meşə torpaqları son illərdə intensiv şəkildə mənimsənilir, xüsusilə tərəvəz bitkilərinin əkilməsində istifadə olunur.

Ümumi torpaq ehtiyatları	120 min ha
Kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqlar	98 min ha
Ümumi meşə sahəsi	22,5 min ha
Otlaq və biçənəklərin ümumi sahəsi	38 min ha
Adambaşına düşən əkin sahəsi	0,98 ha

Cədvəl 1: Qusar rayonunun torpaq fondu (min ha)

Kənd təsərrüfatında istifadə olunan torpaqlar və meşə sahələri ümumilikdə torpaq ehtiyatını əmələ gətirir. Belə ki, Qusar rayonunda əkin sahələri 60,3 min ha-dır. Meşə sahəsinin də 22,5 min ha olduğunu nəzərə alsaq, Qusar rayonunun torpaq ehtiyatı 120 min ha-dan çoxdur. Çünki qış otlaqları və biçənəklər olaraq kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi rayon ərazisində kifayət qədər çoxdur.

Qusar rayonunun hidroloji xüsusiyyətləri

Daxili sulara çoxsaylı çaylar, göllər, yeraltı sular, süni su anbarları və kanallar, həmçinin buzlaqlar və qar sahələri aiddir. Daxili sular bölgə ərazisində topoqrafiya və iqlim şəraitinə görə qeyri-bərabər paylanmışdır. Bəzi yerlərdə (dağlıq zonada) hidroloji ehtiyatlar kifayət qədərdir, çoxsaylı çaylar əmələ gətirir, yeraltı və qatlararası sular yaradır. Digər yerlərdə isə yerüstü su təchizatı zəifdir. Məsələn, Qusar Maili düzənliyində çay şəbəkəsindən məhrum geniş sahələr var və yalnız səthdən müəyyən dərinlikdə yeraltı su ehtiyatları mövcuddur.

Ən sıx çay şəbəkəsi bölgənin orta dağlıq hissələrindədir. Bu ərazilərdəki çay vadiləri dar və dərinidir. Bölgənin çayları yağış suları, əriyən qarlar, buzlaqlar və yeraltı sularla qidalanır. Yağışla qidalanma Böyük Suvun çayları (Piral, Yasab, Hil və s.) üçün xarakterikdir. Yüksək dağ çayları (Sihur, Tufan, Tufandere, Şahnabat, Kürvə, Yatuxdərə və s.) isə buzlaq suları ilə qidalanır. Bəzi çayların dağlıq hissələrində (Şahnabat, Sudur, Ləzə, Tufan və s.) şalələlər var. Suvarma məqsədi ilə, həmçinin elektrik enerjisi istehsal etmək üçün Qusar və Samur çaylarında Cağar-Cibir, Samur-Abşeron kanalları və Yuxarı Zeyxur, Qusar-1, Xuray, Əniğ və Kuzun HES -ləri tikilmişdir.

Qusarçayın uzunluğu 108 km, hövzəsinin sahəsi 799 km²-dir. Dağ buzlaqları (Bazardüzü, Bazaryurd və Şahdağ) ilə qidalanır. Çayın illik axımının 7%-i yağış, 64%-i qar, 29%-i isə yeraltı sulardan əmələ gəlir. Başlıca qolları, soldan Şahnabat (uzunluğu 12 km), sağdan isə Sixur (uzunluğu 14 km) çaylarıdır.

Ukurçay Samurun sağ qoludur. Uzunluğu 28 km, hövzəsi isə 121 km²-dir. Yan silsilənin şimal-şərq yamacından (2020 m) başlanğıcını götürür. Ukurçaya ərimiş qar və yeraltı sularla qidalanır.

Qusar rayonu ərazisində az sayda göl var. Onlar müxtəlif yüksəkliklərdə yerləşir. Mənşəyinə və rejiminə görə dağ gölləridir. Göl hövzələrinin əmələ gəlməsinə görə buzlaq, sürüşmə və süni mənşəli göllər vardır. Əsasən bölgənin yüksək dağlıq hissəsində yerləşən buzlaq gölləri ərazi baxımından kiçikdir. Bunlardan ən böyüyü Baş Qafqaz Silsiləsində yerləşən Tufan göldür (3277). Gölün dərinliyi 6 m-ə qədərdir və 4 hektardan çox ərazini tutur, göldə suyun səviyyəsi hövzəsinə düşən yağıntı və yeraltı suyun miqdarından asılı olaraq daim dəyişir. Qrunt suları ilə qidalanan Şıxhəməzə gölü yamacdakı sürüşmə nəticəsində əmələ gəlmişdir. Göl 600 m hündürlükdə yerləşir, dərinliyi isə 3-5 m-dir. Sahillər sıx qamış kolları ilə örtülmüşdür. Göllərin ən böyüyü isə süni göl və su anbarı olan Qələcuqdur - 1. Anbardakı suyun həcmi 1,5 milyon m³, maksimum dərinliyi 14 m-dir.

Rayon ərazisində qərbdən şərqə doğru hərəkət edərkən yeraltı suyun yuxarı səviyyəsində nəzərəcarpacaq dərəcədə azalma, üzvi maddələrin miqdarında azalma, lakin duzlarda artım müşahidə olunur. Layanı sular da təbii şəraitlə əlaqəlidir, lakin paylanması temperaturu və kimyəvi tərkibi ilk növbədə ərazinin geoloji quruluşu ilə müəyyən edilir. Çayların və göllərin bəslənməsində daha az iştirak edirlər və kimyəvi tərkibi baxımından təzə və mineraldırlar. Bu sular su təchizatı və müalicəvi məqsədlər üçün istifadə olunur.

Baş Suayrıcı və Yan silsilələrində buzlaqlara rast gəlmək mümkündür. Müasir buzlaqların əksəriyyəti 4000 m-dən hündür kölgəli yamaclarda və qədim sirkələrdə yerləşir. Buzlaqlar rayon ərazisinin 0,42 faizə qədərini (6,6 km²) tutmaqla dağ buzlaqlarından ibarətdir. İqlimin istiləşməsi ilə bağlı sonuncu yüzillikdə buzlaqların sahəsi 10 km²-dən, 6,6 km²-ə qədər azalmışdır. Buzlaqlar Bazardüzü zirvəsində (4466 m.) 3,6 km², Bazaryurd zirvəsində (4126 m.) 1 km², Tufandağda (4191 m.) 0,5 km², Şahdağda (4243 m.) 1,2 km², Yarudağda (4106 m.) 0,2 km² sahə tutur.

Dağ buzlaqları Qusar ərazisindən axan Şahnabat, Yataxdərə, Əbildərə, Tahircağay, Şahçay, Gurvaçay və başqa çayların, yeraltı suların qidalanmasında, Qusar rayonunun özünəməxsus sərin iqlimin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Qusar rayonunun bitki örtüyü- Qusar rayonunun bitki örtüyü və onun növ tərkibinin müxtəlifliyi və zənginliyi rayonun şaquli qurşaqlılığından və endemik bitkilərin olması ilə bağlıdır. Biomüxtəlifliyin bir digər səbəbi isə landşaftların formalaşma tarixinin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Meşə və kolluqlar rayon ərazisinin 19,4%-ni təşkil etməklə intensiv antropogen təsirə məruz qalmışdır. Relyefə uyğun olaraq Qusar rayonunun bitki örtüyü dağ və düzənlik olaraq iki hissəyə bölünür. Düzənlik hissədə çəmən, çəmən çöl bitkiləri yayılmışdır. Bu hissə çoxillik insan fəaliyyətinin təsirinə məruz qalmış, taxıl, meyvə-tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahələrinə çevrilmişdir. Çəmən bitki örtüyünün tərkibində bir çox dərman bitkisinə rast gəlinir: bağayarpağı, qaraqınıq, dəvədabanı, çobanyastığı, bənövşə, kəklikotu, və s. Qusar maili düzənliyində meşələrə çay yataqları boyunca ayrı-ayrı massivlərdə rast gəlinir. Bu meşələrdə qovaq, qızılğac, çaytikanı kimi ağac növləri ilə yanaşı dırmaşan bitkilərdən mayaotu, yabanı üzüm kimi bitki növləri də yayılmışdır. Düzənlik meşələri ciddi şəkildə insan təsirinə məruz qalmış, tarla sahələri arasında adacıq şəkildə qalmışdır. Hündürlük artdıqca bitki örtüyündəki fərqlər aydın şəkildə müşahidə olunur. Belə ki, 500 m-ə qədər hündürlüyə malik ərazilərdə çöl bitkiləri ilə örtülmüş dağətəyi çöllər, 500-1000 m aralığında meşə-çöl bitkiləri ilə örtülmüş yaylalar və yüksəkliklər vardır. 1000-1200 m hündürlükdə ot örtüyü olmayan dağ meşələrinin zolağı kəmərləmə gətirmişdir. Ümumiyyətlə hər bir yamacda bir meşə növünün kompleksi və ya mozaikası var və hər kompleks kiçik sahələri əhatə edir, lakin olduqca unikal bir yaşayış mühiti formalaşdırır. Bölgənin enli yarpaqlı meşələrində palıd, vələs, fıstıq, ağcaqayın, kül və yabanı meyvə ağacları böyüyür. Ağcaqayın, yemişan, albalı, gavalı, meşə armudu, alma, heyva və s. ağac növləri şam və ardıc kimi iynəyarpaqlı növlər ilə birləşərək 1200 m-dən 1900-2000 m-ə qədər bir hündürlüyə uzanan meşə landşaftını yaradır. Burada bitki örtüyü daha sulu olur, meşələr və sulu çəmənliklər üstünlük təşkil edir.

Meşələrin tərkibi iqlim dəyişikliyinə, mütləq hündürlüyə və dağ yamaclarının ekspozisiyasına görə dəyişir. Məsələn, palıd meşələri əsasən dağların quru cənub yamaclarında yayılmışdır. Bölgədə iynəyarpaqlı meşələrə nadir hallarda rast gəlinir. Bunlar dik yamaclarda – Kuzun, Aladaş, Sudur, Eçexür, Qənərçay və s. müşahidə olunur.

Meşələrin yuxarı sərhəddi 1800-2100 m-də artıq seyrək meşəliyə çevrilir. Burada relikt tozağacı, ardıc, şər qaladı, Eldar şamı, cırtıdan fıstıq, Qafqaz rhododendronu və s. bitir. Bu seyrək meşə qurşağından yuxarıda (2000-2200 m və 2600-2800 m) isə hündürlüyü bir metrə çatan ot bitkilərindən ibarət subalp qurşaq yerləşmişdir. Subalp çəmənliklərində özünəməxsus parlaq çiçəkli bitkilər var - mavi scabiosa, çobanyastığı, andız, qərənfil, Qafqaz rhododendronu və s. 2800 - 3000 m yüksəklikdən başlayaraq alp çəmənlikləri qurşağı var. Alp çəmənliklərinə keçidlə bitki örtüyü daha da kasıblaşır. Qusar rayonu parlaq çiçəkli -zəngçiçəyi, bənövşə, sarı yonca və s.-dən ibarət geniş alp çəmənlikləri ilə məşhurdur. Torpaq və bitki örtüyü qaya parçaları ilə parçalanır. Bəzən çəmənlər daimi qarların sərhədinə çatır. Subalp və alp çəmənlikləri qiymətli yay otlaqlarıdır, yüksək məhsuldarlığa malikdir və keyfiyyətcə ot biçini və arıçılığın inkişafı üçün dəyərlidir. 3000 m-dən yuxarıda isə tundra zonası yerləşir. 3200 m hündürlükdən başlayaraq bitki örtüyünün olmadığı, qayalıq ərazilər buzlaqlarla dəyişən yüksək dağlıq səhrələr zonası var. 3500 metrədən yuxarıda daimi qar və buzlaqlar zonası yerləşir. İnsan təsirinə məruz qalmış ərazilərin bitki örtüyü orijinal görünüşünü itirmişdir. Antropogen transformasiyaya meşə və çöl landşaftları daha çox məruz qalmaqdadır. Sistemsiz meşələrin qırılması qiymətli ağac növlərinin məhvinə səbəb olur. Əsrin əvvəllərində ərazinin meşə örtüyü 50% idisə, 2005-ci ildə artıq 19% -ə düşdü. Meşələrin keyfiyyət tərkibi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi; köhnə palıd meşələri əvəzinə gənc böyümə dayaqları və ya kol kolları inkişaf etdi. Subalp və alp çəmənliklərinin otlaqlar üçün istifadəsi isə növ müxtəlifliyinə mənfi təsir göstərir və növlərin yox olmasına imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Qərib Məmmədov. "Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları" Bakı-2007
2. Müseyib Müseyibov. "Azərbaycanın fiziki coğrafiyası" Bakı-1998
3. <http://www.kycap.com/index.php?start=12>
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qusar>

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının qeyri-neft ixracına təsiri

Namazova Gülnur Famil qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.ü.f.d Cəfərova N.R

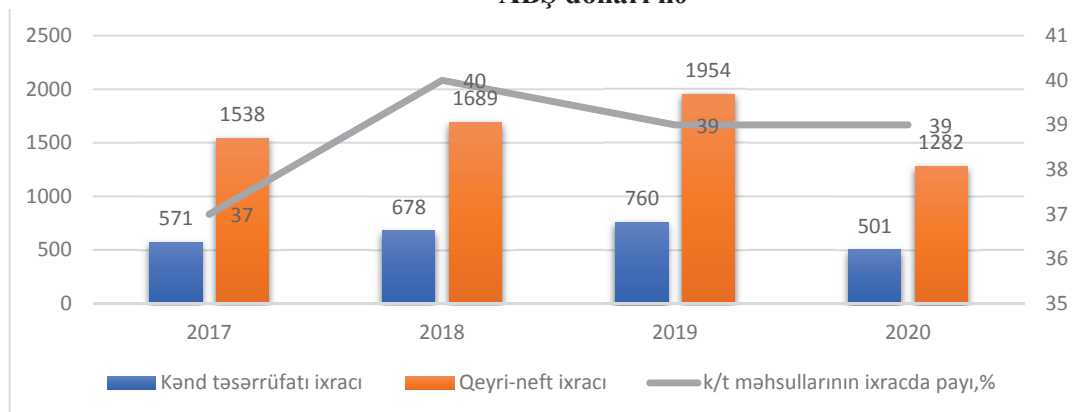
E-mail: gulnur.f.namazova@mail.com

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft ixracının artması dövlətin əsas prioritetlərindən biridir. Belə ki, kənd təsərrüfatı Azərbaycan üçün strateji sektor hesab olunur və qeyri-neft ixracının artmasında xüsusi rol oynayır.

Koronavirus (Covid-19) pandemiyasına qarşı dövlətimizin apardığı siyasət uğurlu olsada, qlobal dünya iqtisadiyyatında yaşanan problemlər ölkəmizdən yan ötməmişdir. 2020-ci ilin ilk 9 ayında Azərbaycanda ixrac məhsulları içərisində qeyri-neft ixracı 9.2% azalmışdır. Ümumilikdə qeyri-neft ixracının azalmasına baxmayaraq, bu müddət ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları ixracında artım qorunub saxlanmışdır. Belə ki, 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında 501.2 milyon ABŞ dolları həcmində kənd təsərrüfatı məhsulu ixrac olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracının həcmi ötən ilin müvafiq dövrünə nəzərən dəyər ifadəsində 0.2% artmışdır. Ümumilikdə götürsək, 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında qeyri-neft ixracında kənd təsərrüfatının payı 39% təşkil etmişdir. Eyni zamanda 2020-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkəmizdə Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 3,9% azalsa da, kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1,5 % artmışdır. Bu keçən dövr ərzində kənd təsərrüfatı, meşə və balıqçılıq sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin payı ÜDM-də payı 7,6% olmuşdur.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi, xüsusilə koronavirus pandemiyasının baş verməsi, respublikamızın iqtisadiyyatı qarşısında yeni çağırışlar yaratmışdır. Hökumətimiz bu çağırışlara cavab verərək “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamının icrasının təmin etmək üçün Tədbirlər planı təsdiqlənmişdir. Bu zaman kənd təsərrüfatı və emal sənayesi əsas sektor olaraq seçilmişdir. Belə ki, respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün böyük potensial mövcuddur. Respublikamızda heyvandarlığın, bitkiçiliyin və onların ayrı-ayrı sahələrinin istehsalının zəngin tarixi və özünəməxsus ənənəsi olmuşdur. Ölkəmizdə həyata keçirilən aqrar islahatlarda bu sahələrin dinamik inkişafına səbəb olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə artım 2015-ci ildə 6.6%, 2016-cı ildə 2.6%, 2017-ci ildə 4.2%, 2018-ci ildə 4.6% və 2019- cu ildə 7.2% olmuşdur. Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı nəticəsində son illərdə ölkəmizin Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksindəki mövqeyi 2019-cu ilə qədər artım istiqamətində olmuşdur. Məhz 2019-cu ildə bu hesabatda Azərbaycan 53-cü, 2020-ci ildə isə 56-cı yeri tutmuş və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına görə Asiya və Sakit okean ölkələri üzrə 11-ci yerdə qərarlaşmışdır.

Qrafik 1. Qeyri-neft ixracında kənd təsərrüfatı məhsullarının payı, mln. ABŞ dolları ilə

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Qrafikdən də görüldüyü kimi 2019-cu ilə qədər kənd təsərrüfatı məhsullarının qeyri-neft ixracında payı artım istiqamətində olmuşdur. 2019-2020-ci illərdə isə 39% təşkil etmişdir. Pandemiya dövrünün nəzərə alsaq deyə bilərik ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının payı qeyri-neft ixracında öz tempini qoruyub saxlamağı bacarmışdır.

Son illərdə meyvə-tərəvəz ixracında artım müşahidə olunur. Bu faktı qeyd etmək olar ki, 2019-cu ildə Azərbaycandan 189 milyon ABŞ dolları həcmində pomidor ixrac edilmişdir. 2020-ci ildə isə pomidor ixracı 168 milyon ABŞ dolları dəyərində olmuşdur. Bu rəqəmlər göstərir ki, ixracın həcmi əvvəlki ilə müqayisədə 18% artmışdır.

Postpandemiya dövründə iqtisadiyyatda illik artım tempinin yüksəldilməsi üçün onun yeni mexanizmlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, bu məqsədlə daha dayanıqlı və inklüziv iqtisadi artım mənbələrinin yaradılmasına, qeyri-neft ixracının genişləndirilməsinə əsaslanan milli inkişaf prioritetlərinin müəyyən edilməsi və digər strateji vəzifələrin icrası təmin olunmalıdır. Bütün bunlar 2020-ci il 19 mart tarixli Sərəncamında öz əksini tapmışdır.

Eyni zamanda “Azərbaycanda Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” əsasən qeyri-neft sektoru üzrə ixracın 2015-ci ildəki adambaşına 170 ABŞ dollarından 2025-ci ildə ən azı 450 ABŞ dollarına qaldırılması hədəflənmişdir. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzində aparılan araşdırmalar göstərir ki, 2015-2017-ci illər ərzində əksər bitkiçilik məhsulları üzrə Daxili Resurs Xərcləri (DRC) əmsali vahiddən kiçikdir. Bu o deməkdir ki, ölkə daxilində istehsal edilən bitkiçilik məhsullarının dünya bazar qiymətləri ilə satışından daxil olan 1 vahid gəlirin müqabilində, dünya bazarı qiymətləri ilə müvafiq xərc göstəriciləri vahiddən aşağıdır. Yəni Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac bazarlarında qiymət rəqabətliyinə malikdir.

Ümumiyyətlə qeyri-neft ixracının artımı iqtisadi təhlükəsizlik və makro sabitlik üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Lakin qeyri-neft ixracının artımı kəmiyyət deyil, keyfiyyət baxımından, başqa sözlə desək, yaradılmış mənfəət baxımından yanaşmaq daha doğru hesab olunur. Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları üzrə qlobal ixracda emal olunmuş məhsulların xüsusi çəkisinin getdikcə artması müşahidə olunur. Belə ki, qlobal ticarət üzrə TRADEMAP informasiya bazasının məlumatlarına əsasən, ilkin kənd təsərrüfatı məhsullarının və emal olunmuş məhsulların ümumi ixracdakı xüsusi çəkisi 2001-ci ildə müvafiq olaraq 41.4% və 58.6% idisə, 2015-ci ildə bu göstəricilər müvafiq olaraq 38.4% və 61.6% təşkil etmişdir. Bu o deməkdir ki, həmin illər ərzində ilkin kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcmi 2.5 dəfə artdığı halda, emal olunmuş məhsulların ixrac həcmi 2.9 dəfə artmışdır. Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəliyi ilə keçirilən 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədən irəli gələn tapşırıqların icrasının təmin edilməsi üzrə Tədbirlər Planı”nda yeni qeyri-neft strategiyasının hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bu tipli sənədlər aqrar sənaye məhsullarımızın qlobal dəyər zəncirinə qoşulması prosesini sürətləndirəcəkdir. Azərbaycan qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulanda məhsul istehsalının bütün mərhələlərini deyil, rəqabət üstünlüyü olan mərhələsində fokuslanmalıdır. Məsələn 2019-cu ildə Azərbaycandan 122 milyon dollar pambıq mahlıçı ixrac etmişdir. 2021-ci ilin mart ayında qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 170 milyon dollar təşkil etmişdir. Bu müddət ərzində ixrac edilən qeyri-neft sektoruna aid malların siyahısında pambıq mahlıçı (31.4 mln dollar) birinci, polimerləşmə nəticəsində əmələ gələn ilkin formalı digər maddələr (13.7 mln dollar) ikinci və qabığı təmizlənmiş meşə fındığı (9.7 mln dollar) üçüncü olmuşdur.

Göstərilən bu müddət ərzində meyvə-tərəvəz ixracı 97.2 milyon dollar, pambıq lifi ixracı 69 milyon dollar, pambıq ipliyi ixracı 10.3 milyon dollar, şəkər ixracı 9 milyon dollar, heyvan mənşəli piylər və yağlar ixracı 8.4 milyon dollar, spirtli və spirtsiz içkilərin ixracı 3.4 milyon dollar, bitki və çay ixracı 2 milyon dollar təşkil etmişdir. İxrac edilən ölkələr siyahısında Türkiyə, Rusiya və Gürcüstan kimi dövlətlər ilk yerləri tuturlar.

Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ixracı üçün yeni potensial imkanlar formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin verdiyi tapşırıqlara uyğun olaraq Kənd təsərrüfatı nazirliyi “Azərcosmos” ASC ilə birlikdə azad olunmuş ərazilərdə faktiki əkinaltı torpaqların, çoxillik əkmələrin peyk təsvirləri əsasında xəritələşməsini aparmışdır. Bu onu göstərir ki, bu istiqamətdə CİS texnologiyalarından

istifadə mühüm rol oynayır. Hazırda Həmin torpaqlarda əkinlərin aparılması və çoxillik əkmələrə aqrotexniki qulluq tədbirlərinin göstərilməsi məqsədilə işlər davam etdirilir.

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, qeyd edilən bütün tədbirlər tam olaraq həyata keçirilərsə, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixrac potensialı tam reallaşa bilər.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir <http://www.president.az/articles/22110>

2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir- <http://www.president.az/articles/22110>

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəliyi ilə keçirilən 2019-cu ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədən irəli gələn tapşırıqların icrasının təmin edilməsi üzrə Tədbirlər Planı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 16 yanvar tarixli 15s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. 4. Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair hesabat. Bakı: 2019, 17 s.

5. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı: 19 mart 2020-ci il. <http://e-qanun.az/framework/44791>

6. “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 19 mart tarixli 1950 nömrəli Sərəncamının 10.2-ci bəndinin icrası ilə bağlı Tədbirlər Planı. Bakı: 04 aprel 2020-ci il.

https://azertag.az/xeber/Koronavirus_COVID_19_pandemiyasinin_ve_bundan_ireli_gelerek_dunya_enerji_ve_sehm_bazarlarinda_bas_veren_keskin_dalgalanmalarin_Azerbaycan_Respublikasini_n_iqtisadiyyatina_makroiqtisadi_sabitliye_olkede_mesgulluq_meselelerine_ve_sahibkarliq_subyektlarine_menfi_tesirinin_azaldilmasi_ile_bagli_bir_sira_tedbirler_haqqinda_Azerbaycan_Respublikasi_Prezidentinin_2020_ci_il_19_mart_tarixli_1950_nomreli_Serencaminin_102_ci_bendinin_icrasi_ile_bagli_Tedbirler_Planinin_tesdiq_edilmesi_barede-1454827

7. <https://president.az/>

8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.

<https://www.stat.gov.az>

9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi.

<http://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/>

10. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi.

<http://agro.gov.az>

11. www.trademap.org

12. <https://apa.az/az/xeber/daxili-siyaset/Prezident-Ilham-liyevin-sdrliyi-il-2020-ci-ilin-yekunlarina-hsr-olunmus-videoformatda-musavir-kecirilib-623275>

Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial iqtisadi inkişaf proqramları və Zaqatala rayonunun yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişaf istiqamətləri

Fərzəlizadə İlahə Süleyman qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: Babayev Maqsud R.

E-mail: iferzelizade@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının ən zəngin bölgələrindən biri – Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın şimal-qərbində - Böyük Qafqazın cənub yamacında yerləşir və Balakən, Qax, Qəbələ, Oğuz, Zaqatala, Şəki inzibati ərazilərini əhatə edir. Bunlar da özləri inzibati ərazi vahidlərinə, şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqəsinə bölünürlər. İqtisadi rayonda 6 rayon, 6 şəhər, 8 qəsəbə vardır. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda kəndlərin sayı 336-a bərabərdir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 181 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 8.96 min kvadrat kilometrdir. Yəni ölkə ərazisininin 10.3%-ni təşkil edir. Bölgənin relyefi alp və dağətəyi hissələrə bölünür. İqtisadi bölgə məhdud torpaq ehtiyatlarına malikdir. Ərazidə böyük hündürlük fərqlinin olması nəticəsində müxtəlif təbii şəraitin yaranmasına səbəb olmuşdur. Zona mülayim iqlim şəraitinə malikdir.

İqtisadi rayonun ümumi əhalisi 626.7 min , Zaqatala rayonun əhalisi isə 129.8 min nəfərdir. (1 yanvar 2020-ci il,Dövlət Statistika Komitəsi) Əhalisi əsasən dağətəyi bölgələrdə yaşayır, o cümlədən yüzdə 27-si şəhərlərdə, yüzdə 73-ü kəndlərdə. Son on ildə əhalinin orta illik artımı yüzdə 1,5 idi. Rayon az əhali sıxlığına malikdir - hər kvadrat kilometrə 71 nəfər. Zaqatalada isə 1 kvadrat kilometrə 96 nəfər düşür. Zaqatala rayonu rayon icra hakimiyyəti başçısı, onun ərazi icra nümayəndələri və bələdiyyələr tərəfindən idarə olunur. Rayonda 29 icra nümayəndəliyi və 31 bələdiyyə fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə 2019-cu il üzrə Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsünə əsasən Zaqatala rayonunda mövcud olan 31 bələdiyyənin tərkibində 1 şəhər, 1 şəhər tipli qəsəbə və 60 kənd yaşayış məntəqəsi vardır.

2003-cü ildən başlayaraq Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün yeni iqtisadi siyasət strategiyasını həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, dövlət başçısının bu dövrlərdə verdiyi ilk fərmanlar dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və həmçinin regionların sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafı haqqında olmuşdur. I Dövlət proqramı 2004-2008-ci illəri əhatə edirdi və bu proqram Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində inkişafın əsasını qoydu, tərəqqi prosesini növbəti uğurlu mərhələyə keçirdi.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda həyata keçirilən proqramlar ərazilərdəki yerli idarəetmə orqanlarına məxsus olan məhsulları istehsal edən, onları emaldan keçirən, əhaliyə mədəni-məişət xidməti göstərən, müəssisə və təşkilatların dinamik inkişafını təmin edən, təhsil, səhiyyə, rabitə, tikinti, yol salınması, yolların abadlaşdırılması, yeni parklar salınması və mövcud parkların xidmətinin get-gedə yaxşılaşdırılması, su və elektrik, rabitə-kommunikasiya və təmir işlərinin vaxtı-vaxtında nizama salınması və s. üçün maddi-texniki baza yaradılması, bu problemlərin həlli üçün pul vəsaiti ayrılmasının təmin edilməsinə xidmət edir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”nın uğurlu icrası nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsində yüksək artım əldə edilmiş, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır. Ötən beş ildə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) real həcmi 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manata çatmış, ÜDM-in adambaşına düşən nominal həcmi 5 dəfə artaraq 4440 manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə artmış, 2008-ci ilin yekunlarına görə ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payı 84,5 faiz təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyanın həcmi son beş ildə 6,2 dəfə artmış və ümumi investisiyaların strukturunda onun xüsusi çəkisi 2003-cü ildəki 26,8 faizdən 2008-ci ildə 69 faizə çatmışdır. Ölkə sənayesində 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatında isə 25,2 faiz artım olmuşdur.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın əsas məqsədi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına, tarazlı regional və davamlı sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına nail olmaqdır.

Dövlət Proqramında qarşıda duran əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıda göstərilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulurdu:

- ölkənin təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi;
- infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın inkişafına investisiyaların cəlb olunması işinin davam etdirilməsi;
- ixracyönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması;
- müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması, mövcud obyektlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması;
- əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması.

Zaqatala rayonunun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında qərara əsasən, on altı min nəfər əhalinin yaşadığı 12 yaşayış məntəqəsini birləşdirən Zaqatala-Danaçı-Aşağı Çardaxlar avtomobil yolunun tikintisi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Zaqatala Rayon İcra Hakimiyyətinə 5,5 milyon (beş milyon beş yüz min) manat ayrılmışdır həmçinin rayonda tərəvəzçilik, gülçülük, taxılçılıq, tütüncülük, meyvəçilik və heyvandarlığın inkişafının dəstəklənməsi, Balakən Gömrük İdarəsinin gömrük sərhəd-keçid məntəqəsinin tikintisi, Rayonda tikinti materialları yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı işlərinin aparılması, Rayon ərazisində kəndlərarası yerli əhəmiyyətli yollara asfalt örtüyünün salınması və həmin yollarda körpülərin tikintisi, Zaqatala şəhəri ərazisində küçələrin əsaslı təmiri və asfaltlaşdırılması, Rayonun elektrik şəbəkəsində yenidənqurma işlərinin aparılması, Zaqatala şəhərində yaşayış binaları üçün nəzərdə tutulmuş qazanxananın modernləşdirilməsi və məhəllədaxili istilik sisteminin bərpası, Zaqatala şəhərinin qaz təchizatının yaxşılaşdırılması və rayonunun yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması, Televiziya və radio proqramlarının yayım keyfiyyətinin yüksəldilməsi, Zaqatala şəhərinin su təchizatının və kanalizasiya sisteminin yenidən qurulması, Rayon ərazisində meliorasiya-irriqasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi, Çaylarda sahibbərkitmə işlərinin davam etdirilməsi, Zaqatala rayonunun səhiyyə müəssisələrinin təmiri, avadanlıqlarla təchiz edilməsi və yenilərinin tikintisi, Rayonda mədəniyyət obyektlərinin təmiri və tikintisi, tarix- mədəniyyət abidələrinin bərpası, Təhsil müəssisələrinin əsaslı təmiri, məktəblər üçün idman və akt zallarının, əlavə sinif otaqlarının və yeni məktəb binalarının tikintisi üçün müəyyən tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Və beləliklə, Azərbaycan Dövlət Statistik məlumatlarına əsasən Dövlət proqramlarının icra olunduğu 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmışdır.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşıdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

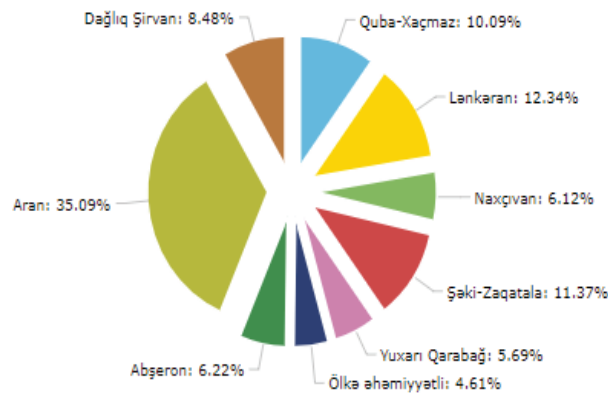
Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynayacaqdır.

Dövlət Proqramında müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün regionlarda infrastruktur təminatının, o cümlədən əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının daha da yaxşılaşdırılması, ixracyönümlü və rəqabətədavamlı məhsul istehsalı istiqamətində sahibkarlığın inkişafının

sürətləndirilməsi, əhalinin, xüsusi ilə kənd əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin, həmçinin Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə ayrılmış vəsaitlər və daxili imkanlar hesabına Zaqatala Rayon İcra Hakimiyyəti tərəfindən aparılan abadlıq-quruculuq işləri də sosial sahədə mövcud olan problemlərin həllinə şərait yaratmış və bu sahədə gücləndirilmiş tədbirləri həyata keçirmişdir.

Zaqatala rayonu barədə Dövlət inkişaf proqramında cins heyvandarlıq, meyvəçilik (qərzəkli meyvəçilik), çayçılıq, gülçülük, taxılçılıq, toxumçuluq, tingçilik, tərəvəzçilik və digər bitkiçilik (xüsusilə qarğıdalı) sahələrinin inkişafının dəstəklənməsi, Kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına xidmət edən infrastrukturun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, Rayon ərazisində qeyri-filiz (mərmər oniksi, dağ bülluru, qum-çınqıl və s.) yataqlarının axtarışı və qiymətləndirilməsi işlərinin aparılması, Yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisinin, yenidən qurulmasının, əsaslı təmirinin və həmin yollarda körpülərin əsaslı təmirinin, tikintisinin davam etdirilməsi, o cümlədən Əliabad-Yengiyan-Faldarlı-Muğanlı avtomobil yolunun yenidən qurulması, Zaqatala şəhərinin M.Vidadi və F.Əhmədov küçələrinin kəsişməsində yeraltı keçidin tikintisi, Rayonun elektrik enerjisi təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində müvafiq işlərin davam etdirilməsi, o cümlədən elektrik verilişi xətlərinin tikintisi və yenidən qurulması, Rayonun istilik və qaz təchizatının yaxşılaşdırılması, rabitə və informasiya xətlərinin yaxşılaşdırılması sahəsində müvafiq işlərin davam etdirilməsi, Rayonun torpaqlarının su təminatının yaxşılaşdırılması üçün meliorasiya-irriqasiya işlərinin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi, o cümlədən Əliabad, Danaçı, Bəhmətli, Kəpənəkçi, Aşağı Çardaxlar, Çobankol, Yuxarı Tala, Dombabinə, Aşağı Tala, Mosul, Göyəm, Mamrux, Zəyəm, Sumaylı, Yeni Suvagil, Bazar və Gözbarax yaşayış məntəqələrində subartezian quyusunun qazılması, Mədəniyyət obyektlərinin əsaslı təmiri, tikintisi, tarix-mədəniyyət abidələrinin bərpası və konservasiyası sahəsində işlərin davam etdirilməsi və sair sahədə müvafiq tədbirlərin görülməsi barədə sərəncamlar verilmişdir.

Şəkil 1. 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramında nəzərdə tutulan tədbirlərin regionlar üzrə faiz bölgüsü.

Göstərilən statistikaya görə Dövlət proqramlarının icra olunduğu 2004–2018-ci illər ərzində ümumi daxili məhsul 3,3 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 2,8 dəfə, sənaye üzrə 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı üzrə 1,7 dəfə artmışdır.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,5 milyonu daimi olmaqla 2 milyondan çox yeni iş yeri, 100 mindən çox müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,1 faizə enmişdir. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Ölkə regionlarının, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində əldə olunan nailiyyətləri daha da artırmaq və “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair” Strateji Yol Xəritəsinin 9.1.4-cü bəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır.

Dövlət Proqramının icrasından gözlənilən nəticələrə əsasən, regionların, o cümlədən kənd yerlərinin inkişafı potensialı daha da güclənəcək, regionlarda iqtisadiyyat daha da şaxələndiriləcək, yeni müasir emal müəssisələri açılacaq, qeyri-neft sənayesi daha da inkişaf edəcək, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalında yüksək artım olacaq, qeyri-neft ixracının həcmi və çeşidi daha da artacaq, məhsuldarlıq və əlavə dəyər artacaq, regionlarda məşğulluq imkanları artacaq, həmçinin xidmət sektoru, turizm potensialı daha da inkişaf edəcək, regionlarda kommunal xidmətlərin və sosial infrastrukturun keyfiyyəti daha da yüksələcək, həmçinin enerji resursları ilə təminatı artacaqdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrası ilə bağlı 2020-ci il ərzində görülmüş işlər barədə hesabatə nəzər yetirsək görürük ki, regionların, o cümlədən kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafı sahəsində görülmüş işlərin davam etdirilməsi, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması, əhalinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər böyük uğurla davam etdirilmişdir.

İlk öncə bunu qeyd etmək lazımdır ki, ötən il sentyabrın 27-dən başlamış və 44 gün davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi ilə başa çatdırılması və rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən ölkəmizin işğalda olan ərazilərin azad olunması, ərazi bütövlüyümüzün bərpası ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə vermişdir. İşğaldan azad edilmiş Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan və Ağdam rayonları da ölkəmizin digər bölgələri kimi inkişaf edəcəyinə, çiçəklənəcəyinə əminlik hissi yaranmışdır.

Bütövlükdə 2020-ci ildə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlər uğurla icra olunmuş və qarşıdakı dövrdə sözügedən tədbirlərin icrasının davam etdirilməsi ilə yanaşı işğaldan azad edilmiş ərazilərdə quruculuq-bərpa, məskunlaşma, layiqli yaşayış və iqtisadi fəallığın təmin edilməsi istiqamətində genişmiqyaslı işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Və ən sonda 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" fərman imzalayıb. Beləliklə, fərmana əsasən, **Qarabağ iqtisadi rayonu** (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və **Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu** (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) yaradılıb. İqtisadi rayonlar: Bakı iqtisadi rayonu, Naxçıvan iqtisadi rayonu, Abşeron–Xızı iqtisadi rayonu, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, Gəncə–Daşkəsən iqtisadi rayonu, Qarabağ iqtisadi rayonu, Qazax–Tovuz iqtisadi rayonu, Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonu, Lənkəran–Astara iqtisadi rayonu, Mərkəzi Aran iqtisadi rayonu, Mil–Muğan iqtisadi rayonu, Şəki–Zaqatala iqtisadi rayonu, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, Şirvan–Salyan iqtisadi rayonu

Nəticə

Azərbaycan Respublikasında ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə həyata keçirilən dövlət proqramlarının ölkənin və regionlarının ümumi inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, 2004-cü ildən bəri uğurla icra olunan bu proqramlar regionlarda şəhər, qəsəbə və kəndlərin həm xarici, həm də daxili vəziyyətini köklü şəkildə dəyişmiş, regionların, o cümlədən Zaqatalanın da sosial-iqtisadi inkişaf potensiallarının artmasına, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, yeni iş yerlərinin və müəssisələrin yaradılması, kommunal xidmətlərin yaxşılaşmasına, əhalinin rifahının yüksəlməsinə, ekoloji təhlükəsizliyinin artmasına, biznes və investisiya mühitinin genişlənməsinə və sair sahələrin daha da formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Qəbul edilən bu dövlət proqramlarının Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu və onun daxilində yerləşən Zaqatala rayonunun yaşayış məntəqələrinə təsiri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yaşayış məntəqləri, yeni tikilən iş yerləri və müəssisələr və s. ərazinin, həmçinin əhalinin yaşadığı yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişafına müəyyən şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları
2. <https://azerbaijan.az/related-information/276>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası
4. Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu Pasportu-2015
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

6. İnzibati Ərazi bölgüsü təsnifatı-2019
 7. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı 2007
 8. https://www.wikiwand.com/az/Zaqatala_rayonu
 9. <https://gsaz.az/articles/view/107/Azərbaycan-Respublikası-arazisinin-relyefi>
-

Azərbaycanın Türkiyə ilə turizm sahəsində əməkdaşlığı

İsgəndərli Aytac Ramin qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.n.Həsənov S.Q.

E-mail: a.isgenderli1080@gmail.com

Azərbaycan və Türkiyə arasında münasibətlər bu gün birgə və qarşılıqlı səylər nəticəsində inkişaf etdirilir. Qarşılıqlı əlaqə istər iqtisadi, istər sosial, istərsə də hərbi sahədə həyata keçirilir. Azərbaycan və Türkiyə arasında əsas əlaqələrdən biri də turizm sahəsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında aparılan qarşılıqlı əməkdaşlıq nəticəsində, bu iki ölkə arasında viza ilə bağlı yeni sənəd təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı olaraq vizadan azad etmə haqqında 25 fevral 2020-ci il tarixində Bakı şəhərində imzalanmış Sazişə dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında “1 sayılı Protokol”un təsdiq edilməsi barədə qanun layihəsində bildirilib.

Belə ki, 2020-ci il sentyabrın 1-dən Azərbaycana səfər edəcək Türkiyə vətəndaşlarından viza tələb edilməyəcək. Viza tətbiqinin ləğvi iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətlərin daha da yaxşılaşmasına tövhə verəcək.

Nəticədə Azərbaycan vətəndaşlarının Türkiyəyə aşağıdakı sənədlərlə səfər edəcək.

1. Türkiyə Respublikasının diplomatik pasportu;
2. Türkiyə Respublikasının xüsusi pasportu;
3. Türkiyə Respublikasının xidməti pasportu;
4. Türkiyə Respublikasının vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsi (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının 9303 sayılı sənədinin və onun cari əlavələrinin standartlarına müvafiq olaraq maşınla oxunan və biometrik məlumatları ehtiva edən);
5. Türkiyə Respublikasının Dənizçinin kitabı;
6. Hava gəmisi heyətinin səyahət sənədi;
7. Qatarlar və Lokomotiv heyətinin səyahət sənədi;
8. Səyahət sənədi və ya Müvəqqəti Pasport (Türkiyə Respublikasına qayıtmaq üçün Azərbaycan Respublikasında yalnız müvəqqəti qalmaq, oradan tranzit keçmək və çıxmaq üçün). [15]

Azərbaycana türk turistləri cəlb etmək üçün ilk əvvəl Azərbaycan haqqında turistlərin məlumatlılığının artırılması vacibdir. Bunun üçün atılan addımlardan biri də 2021-ci ildə Azərbaycanın Türkiyədə tanıtım nümayəndəliyinin açılmasıdır.

Azərbaycan və Türkiyə turizm sahəsinin inkişafı üçün bir-biri ilə əməkdaşlıq edir. İki qardaş ölkə arasındakı turizm sahəsindəki əməkdaşlığa nümunə olaraq 2015-ci il martın 15-də “Azərbaycan Hava Yolları” və “Türk Hava Yolları” arasında kod-şerinq sazişi imzalanmasını göstərmək olar. Bu saziş 29.03.2015-ci il tarixdə qüvvəyə minmişdir. Kod-şerinq sazişi çərçivəsində AZAL-ın Bakı – İstanbul Atatürk/Sabiha Gökçen/Ankara istiqamətləri üzrə reyslərində “Türk Hava Yolları”nın marketing kodu yerləşdiriləcək. Eyni zamanda, AZAL-ın marketing kodu isə, “Türk Hava Yolları”nın İstanbul – Bakı/Naxçıvan/Gəncə və Sabiha Gökçen – Bakı istiqamətləri üzrə reyslərində yerləşdiriləcək.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan Hava Yolları” 1993-cü ildə yaradılmışdır. Hava gəmiləri parkı 30 müasir təyyarədən ibarətdir. 57 istiqamətdə uçuşlar yerinə yetirir ki, bu uçuşlar Avropa, Asiya, ABŞ və MDB üzrə həyata keçirilir.

Türkiyə və Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi üçün Türkiyə və Azərbaycan İş Adamları və Sənayeçilər İctimai Birliyi (TUİB) yaradılmışdır. Birliyin yaradılmasında əsas məqsəd Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda Azərbaycana sərmayə qoyan Türk iş adamları və şirkətlərini ölkənin

qanunvericiliyində baş verən yeniliklər və dəyişikliklər ilə bağlı məlumatlandırmaq önəmli yer tutur. Türk iş adamları və şirkətlərini Azərbaycana sərmayə yatırıma təşviq etmək, bunun üçün də müxtəlif məsləhətlər vermək, sərmayə yatırımı və kommersiya fəaliyyətləri zamanı yaranan problemlərin həll olunmasında iştirak etmək Türkiyə və Azərbaycan İş Adamları və Sənayeçilər İctimai Birliyinin yerinə yetirdiyi məsələlərdən biridir.

Bu birlik əldə etdikləri uğurlarla sadəcə xalqımızın rifah halının yaxşılaşdırılması ilə yanaşı, eyni zamanda ölkəmizdə inteqrasiyanı yerinə yetirməyi hədəfləyir. Azərbaycan və Türkiyə arasında mövcud potensialın qiymətləndirilməsi üçün:

1. Hər iki ölkənin iş adamları arasında orta platformalar təsis etmək, onları birgə əməkdaşlıq etməyə və investisiya yatırımlarına təşviq etmək;

2. Real və məhsuldar məşğulluğu artırmaq, insanların rifahını yüksəldə biləcək fəaliyyət sahələrinə üstünlük vermək;

3. Üzvlərimizin əlavə dəyəri yüksək sahələrdə daha da fəal olmaları üçün təşviq etmək;

4. Mövcud qanunvericilikdə inkişaf etdirilməyə ehtiyac duyulan xüsuslar olduqda müvafiq qanunverici orqanlarla öz təcrübə və biliklərimizi paylaşmaq, təkliflər təqdim etmək və bütün tərəflərin məmnun qalmasını təmin etmək; əsas hədəflər arasındadır. [14]

Azərbaycan iş adamları və şirkətlərinin əməkdaşlığı nəticəsində Türkiyənin turizm sahəsində əldə etdiyi təcrübəsindən yararlanma bilərik. Qardaş Türkiyə turizm sahəsində əldə etdiyi təcrübəsindən hər zaman Azərbaycan iş adamları ilə bölüşməyə hazır olduğunu bildirir. Bunun üçün turizmin müxtəlif sahələrinin, xidmət sahələrinin, eyni zamanda mehmanxana biznesinin Azərbaycanda inkişaf etdirmək məqsədi ilə təlimlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Respublikamızda turizmin inkişaf etdirilməsi baxımından yerli turist şirkətlərinin rolu əvəz edilməzdir. Bu turizm şirkətlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, problemlərin birgə aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycan Turizm Assosiasiyası (AZTA) yaradılıb. Azərbaycan Turizm Assosiasiyası 2009-cu ilin aprelindən etibarən fəaliyyət göstərir. AZTA turizm şirkətlərinin fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, onların işində mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması, yerli və beynəlxalq tədbirlərdə iştirak etmək məqsədilə yaradılmışdır. Assosiasiyanın yaradılması turizmin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm addım hesab olunur. AZTA 11 aparıcı turizm şirkətinin təşəbbüsü və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə yaradılmışdır.

AZTA xarici ölkələrin müvafiq qurumları ilə daim əlaqə saxlayır və həmin qurumların təcrübəsindən yararlanır. Bunlardan biri də Türkiyə Turizm Şirkətləri Assosiasiyasıdır (TURSAB). Bu qurumun hazırda 3 mindən çox üzvü mövcuddur. AZTA bəzi məsələlər ilə bağlı TURSAB rəhbəri ilə əlaqə saxlayır. 2014-cü il mayın 13-də AZTA ilə TURSAB birgə təşkilatçılığı ilə iki ölkənin turizm şirkətlərinin nümayəndələri arasında görüş keçirildi.

Məqsəd isə Türkiyədən Azərbaycana daha çox turist gətirməkdir. Azərbaycandan il ərzində Türkiyəyə 600 minə yaxın turist səfər edir. Lakin Türkiyədən Azərbaycana gələn turistlərin sayı aşağıdır. Bu məqsədlə 2014-cü ildə 21 turizm şirkətinin əməkdaşlarından ibarət nümayəndə heyəti Azərbaycana gəldi və Azərbaycanın turizm potensialı ilə yaxından tanış oldu. Və bu şirkətlər Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün tur proqramları hazırlayırlar, Azərbaycana tur təşkil edirlər. Belə ki, hər iki ölkənin turizm assosiasiyalarının məqsədi qarşılıqlı olaraq turizm səfərlərinin təşkil edilməsidir.

Türkiyənin turizm şirkətləri, mehmanxanalar və muzeylərini özündə birləşdirən TURSAB turizm təşkilatının 9000-dən artıq üzvü var və artıq uzun müddətdir həm Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, həm də Azərbaycan Turizm Assosiasiyası ilə adı çəkilən təşkilat arasında sıx əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur.

Belə ki TURSAB Azərbaycana tur təşkil edən turizm şirkətlərinə dəstək verir. Türkiyədə turizm sahəsində fəaliyyət göstərmək üçün Türkiyə Turizm Nazirliyinin rəsmi icazəsi olmalıdır. Bu icazəni almaq üçün TURSAB-a üzv olmaq lazımdır. Belə ki, TURSAB-ın üzvü olmayan şirkət fəaliyyət üçün sertifikat ala bilmir. Bu qayda "Turizm haqqında" qanunla tənzimlənir. Və nəticədə TURSAB bütün turizm şirkətlərinin fəaliyyətinə nəzarət edir. Türkiyədə turizm şirkətləri A, B, C kateqoriyalarına bölünür. Hər kateqoriyanın öz işi var. Bu kateqoriyalarla şirkətlərin turistlərə göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyəti, Türkiyə vətəndaşları üçün tur təşkil edən şirkətlərin fəaliyyəti və s. müəyyənləşdirilir. Nəticədə Türkiyədə turizm keyfiyyət və kəmiyyət baxımından daim inkişaf edir.

Bundan əlavə Türkdilli ölkələrin mədəni irsini təbliğ edən turizm layihələri də həyata keçirilir. Bu layihələrdən biri 2015-ci ilin sentyabrında Astanada keçirilən zirvə görüşündə qəbul edilmişdir. Qərara əsasən Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğızıstan birlikdə “Türk Şurası İpək Yolu – ortaq turizm paketi” layihəsinin icrasına başlanılıb. Bu layihə üzv ölkələrin turizm məsələləri üzrə nazirliklərinin dəstəyi və turizm şirkətlərinin birgə iştirakı ilə həyata keçiriləcək. Layihəyə “Azərbaycan Hava Yolları”, “Air Astana” və “Türk Hava Yolları” şirkətləri dəstək verirlər. Ortaq turizm paketinin ilkin versiyası 14 günlük nəzərdə tutulub.

Azərbaycanın Türkiyə ilə turizm sahəsində yaratdığı əməkdaşlığa Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan turizm marşrutunu göstərmək olar. Belə ki, üç qonşu ölkəni əhatə edən turizm marşrutu bu ölkələrin turizminin daha da inkişafına şərait yaradacaq. Nəticədə Türkiyədən Azərbaycana gələn turistlərin sayı da artacaq.

Uzaq ölkələrdən gələn turistlər adətən bir ölkəni gəzməklə kifayətlənmirlər. Onlar qonşu ölkələrə də səyahət etmək istəyirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən kombinə olunmuş turizm böyük ehtiyac var. Keçən əsrin 70-ci illərində amerikalı turistlər üçün yeni bir turpaket təqdim edilirdi. Bu turpaket Yunanıstan və Türkiyəni əhatə edirdi. Bu sistem hələ də davam edir. Bu cür turpaketini Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan üçün də tətbiq etmək olar.

İki ölkə arasında turizm əlaqələrinin inkişafı üçün dövlət qurumları ilə yanaşı ictimai təşkilatların da birgə fəaliyyəti vacibdir. Buna nümunə olaraq yanvarın 22-dən 25-dək İstanbulda keçirilən “EMİTT-2015” beynəlxalq turizm sərgisini göstərə bilərik. Bu sərgidə Azərbaycan geniş tərkibli nümayəndə heyəti ilə təmsil olunub. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Turizm şöbəsinin müdiri Aydın İsmiyevin rəhbərlik etdiyi heyətdə şöbənin Regionlarda turizmin inkişafı sektorunun məsləhətçisi Cəmil Kəlbəliyev, Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzinin turizm işi üzrə mütəxəssisi Elin Abasov, habelə 8 turizm şirkəti ("Greenwich travel", "Millennium Tourism and Congress", "Gilan tourism", "Regea travel", "Geo travel", "Proxy travel", "Meridian travel", "Vector travel") və 3 mehmanxananın ("Rixos Quba Azerbaijan", "Chinar Hotel and Spa Naftalan", "Duzdağ hotel") nümayəndələri yer alıb. [18]

2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və yerli turizm şirkətləri artıq on üçüncü dəfədir ki, "EMİTT" beynəlxalq turizm sərgisində iştirak edir, həmçinin bu il adı çəkilən tədbirdə ölkəmizlə yanaşı, 71 ölkədən 4500-ə yaxın şirkət təmsil olunub.

Sərgidə Azərbaycanın turizm imkanlarını əks etdirən videoçarx nümayiş olunub. Həmçinin Türkiyə və Azərbaycanın turizm şirkətləri və mehmanxana nümayəndələri arasında görüşlər keçirilib. TURSAB və Azərbaycan Turizm Assosiasiyası arasında əməkdaşlığa dair protokol imzalanıb.

TURSAB Türkiyədə fəaliyyət göstərən turizm şirkətlərinin birləşdiyi ən böyük təşkilatdır. Və bu qurumun bu sahədə çoxillik təcrübəsi var. Ölkəmizdə turizm yeni inkişaf edən sahədir, Azərbaycan Turizm Assosiasiyası beş ildir fəaliyyət göstərir. TURSAB kimi nüfuzlu bir təşkilatla AZTA-nın əməkdaşlıq etməsi ölkəmizdə turizmin inkişafına böyük töhfə verəcək. Bu baxımdan TURSAB-la Azərbaycan Turizm Assosiasiyası arasında imzalanan əməkdaşlıq protokolunun əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan ilə Türkiyə arasında turizm sahəsində əvvəl də müəyyən əməkdaşlıq əlaqələri vardı. Lakin bu görüşdən sonra bu əlaqələr daha da genişlənəcək. Türkiyə tərəfdən görüşdə 100-ə yaxın, Azərbaycan tərəfdən isə 22 şirkətin nümayəndəsi iştirak edirdi. Gələcəkdə də bu tip turizm sərgilərinin keçirilməsi əhəmiyyətlidir.

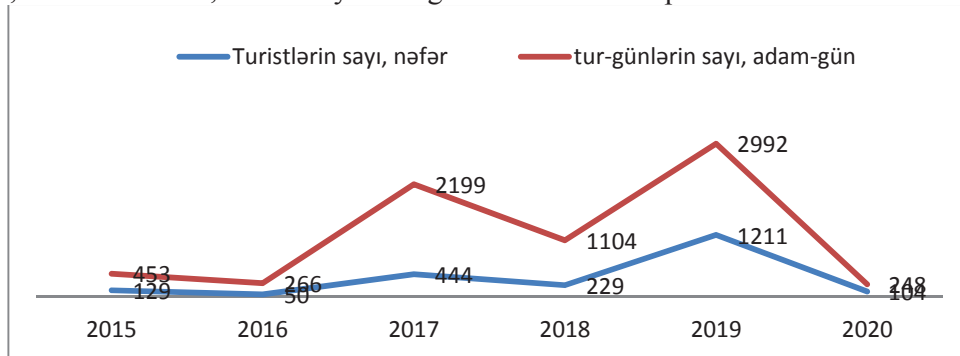
2016-cı il 27 fevral tarixində Azərbaycanın turizm imkanlarının Türkiyədə tanıtılması, təbliğat kampaniyasının aparılması məqsədilə İstanbulda turizm nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsədlə Nazirlik ilə İstanbul şəhərində fəaliyyət göstərən “Gateway” şirkəti arasında razılıq əldə olunub. İstanbulda turizm nümayəndəliyinin rəsmi açılışı ilə bağlı fevralın 29-da tədbir keçirilmişdir. Bu tədbirdə Mədəniyyət və Turizm Nazirinin müavini Nazim Səmədovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə yanaşı, Azərbaycan Turizm Assosiasiyasının, Azərbaycan Sağlamlıq və Termal Turizm Dəstək Assosiasiyasının, Azərbaycan Konqreslər Bürosunun rəhbərləri, Türkiyənin Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nümayəndələri, Azərbaycan və Türkiyə turizm şirkətləri və mehmanxanalarının, həmçinin hər iki ölkənin KİV nümayəndələri iştirak etmişdir. [16]

Azərbaycanın Türkiyə ilə turizm sahəsində əlaqələrin inkişafı tuoperator və turagentlərlə də əlaqədardır. İlk əvvəl iki ölkə və turizm şirkətləri arasında müqavilə bağlanır. Bu cür turizm şirkətləri digər şirkətlərlə də iş birliyi yaradırlar ki, bunlara da nəqliyyat, yerləşdirmə, yeyinti müəssisələri və

s. daxildir. Bunu nəticəsi olaraq şirkətlər bir çox güzəştlər əldə edir. Xarici ölkəyə turist göndərən turoperator həmin ölkədə ya yerli tur şirkətlərlə iş birliyi qurur (representativ), ya da öz nümayəndəsini həmin ölkədə təyin edir (nümayəndəliyini, filialını açır). Bu cür fəaliyyət prezentativ iş prinsipi adlanır.

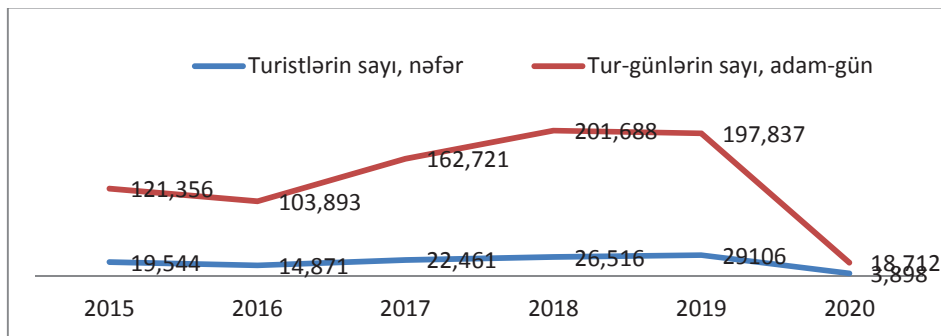
Lakin dünyanın bir çox ölkələrində hal-hazırda turoperatorların və turagentliklərin xidmətindən imtina edilir. Artıq insanlar istirahətləri, səfərləri ilə bağlı seçimlərini edərək otellərlə, istirahət mərkəzləri ilə birbaşa əlaqə saxlayır, hava yollarının saytlarından uçuş biletlərini birbaşa özləri bron edirlər. Ekspertlər hesab edir ki, 5-10 ilə nə turagentə, nə də turoperatora heç bir ehtiyac qalmayacaq.

Azərbaycan vətəndaşlarının çox az bir hissəsi səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə Türkiyəyə səyahət edirlər. Eyni zamanda Azərbaycana gələn türk turistlərin də çox az hissəsi səyahət agentlikləri və turoperatorlarından istifadə edirlər. Diaqram 1-dən görüldüyü kimi 2018-ci ildə Azərbaycana gələn Türkiyə vətəndaşlarının 0,08%-i, 2019-cu ildə 0,4%-i, 2020-ci ildə 0,07%-i səyahət agentlikləri və turoperatorlardan istifadə etmişdir.

Diaqram 1. Səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə Azərbaycana gələn Türkiyə vətəndaşları, nəfər

Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyə vətəndaşlarının da az bir hissəsi səyahət agentlikləri və turoperatorlardan istifadə edirlər. Diaqram 2-dən görüldüyü kimi turizm məqsədi ilə Türkiyəyə səfər etmiş Azərbaycan vətəndaşlarının 2019-cu ildə 21%-i, 2020-ci ildə 7,8%-i səyahət agentlikləri və turoperatorlardan istifadə etmişdir.

Diaqram 2. Səyahət agentlikləri və turoperatorların vasitəçiliyi ilə Türkiyəyə gedən Azərbaycan vətəndaşları, nəfər

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. İllik Turizm Statistika, 2019
2. Aslanov E. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər, Bakı-2010
3. Bahadır Bilalov. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Bakı-2006
4. B.Ə.Bilalov, Ç.G.Gülalhyevin redaktəsi ilə. Turizmin əsasları, Bakı-2015
5. İlqar Hüseynov, Nigar Əfəndiyeva. Turizmin əsasları. Bakı-2007
6. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası, Bakı-2002
7. Kozak Nazmi. Genel Turizm, Ankara-1997
8. Kozak N. Turizm pazarlaması, Ankara

9. Sezgin Orhan. Genel Turizm ve Turizm Mevzuatı, Ankara-2001
 10. <https://tourism.gov.az/>
 11. <https://www.stat.gov.az/>
 12. <https://www.tuik.gov.tr/>
 13. <https://yigm.ktb.gov.tr/>
 14. <http://tuib.az/az/>
 15. <https://qazet.az/az>
 16. <https://musavat.com/>
 17. <http://www.e-qanun.az/framework/4759>
 18. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2015/yanvar/416729.htm>
-

Hadisə turizmində beynəlxalq və yerli təcrübə

Əmirli Turan Namik qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: h.ü.f.d Ağalievə D.A.

E-mail: amirlituran11@gmail.com

Müasir dövrümüzdə turizm o cümlədən hadisə turizmi getdikcə inkişaf etməkdədir. Dünyada turistlərin sayı artdıqca onların turizmin bu və ya digər növləri ilə bağlı gözləntiləri də artır. Belə ki, hər il müxtəlif regionlarda irimiqyaslı beynəlxalq yarışlar, festivallar, konfranslar, sərgilər və s. keçirilir. Bununla bağlı olaraq, keçirilən tədbirlərə ev sahibliyi edən ölkələrin bu sahədə təcrübəsi getdikcə artır və beynəlxalq miqyasda istifadə olunur.

Bu sahədə beynəlxalq təcrübəyə nəzər salsaq hadisə turizminin keçirildiyi ölkəyə iqtisadi, sosial və mədəni faydalar verdiyini görə bilərik. Buna görə də şəhərlər hadisə turizminə yönəlmişdir.

Formula 1 yarışları 1920-1930-cu illərdə Avropada keçirilən oxşar müsabiqələrdən ilhamlanaraq yaradılmışdır. Bir sezondakı hər yarışa “Grand-Prix” və ya GP deyilir. Avropa Qran-Prisi 2013-cü ildə təqvimdən çıxarılmış, lakin 2016-cı ildə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda keçirilmiş Qran-Prisi ilə yenidən əlavə olunmuşdur. Formula 1 yarışlarının keçirilməsinin müsbət cəhətləri:

1. Hər il tələbələr üçün 10-15 günlük iş imkanı yaradır.
2. Hava limanı, ticarət mərkəzləri və s. daha çox işləyir.
3. Ölkənin ümumi iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir.
4. Ölkənin beynəlxalq arenada tanınmasında mühüm rol oynayır və s.

Yaponiya, Suzuka Formula 1- Suzuka halqası Formula 1 yarışında istifadə olunan ən böyük halqalardan biridir. Ən çox turist çəkən Formula 1 yarışları Yaponiyada həyata keçməkdədir. Bunun əsas səbəbi ölkənin Formula 1 yarışları zamanı uçuş biletlərinə endirim etməsidir. Həmçinin Yaponiya xarici ölkələrin turagentliklərinə yarış biletləri paylayaraq keçirilən Formula 1 yarışlarına turların təşkil olunmasında da iştirak edir. Nəzərə alsaq ki, bununla bağlı olaraq yarışlarda daha az gəlir götürür, amma öz ölkəsi üçün turist kütləsi təşkil edir.

FIFA Dünya Kuboku- Futbol üzrə ən əhəmiyyətli sayılan turnir 1930-cu ildən başlayaraq hər 4 ildən bir keçirilir. Bu tədbir üzrə ən çox gəlir əldə edən ölkə Braziliyadır. Braziliyanın dünyaya futbolçu transfer etdiyi və futboldan gələn gəlirlərin təxminən 1/3 hissəsini transfer etdiyi futbolçulardan qazandığı bilinməkdədir. 2014-cü ildə Braziliya Dünya Çempionatından ən az 4 milyard olmaqla 14 milyarda yaxın dolaylı və birbaşa yol ilə gəlir əldə etmişdir. Bu qədər çox gəlir əldə etməsinin səbəbi futbol sahəsində olduqca bacarıqlı olması və Dünya Çempionatının ən çox bu ölkədə keçirilməsidir.

2018-ci ildə Dünya Kuboku Rusiyada keçirilmişdir. Bu Rusiyanın ev sahibliyi etdiyi ilk dünya kuboku olmaqla yanaşı həm də Şərqi Avropada keçirilən ilk mundialdır. İlk dəfədir ki, mundial iki qitədə- Avropa və Asiyada keçirildi və 14,2 milyard dollar xərclənərək ən bahalı mundial olaraq tarixə keçmişdir.

2022-ci ildə Dünya Çempionatı Qətərdə keçiriləcək və bunun üçün 8 arena nəzərdə tutulmuşdur. Əl-Rayyan adı verilən stadion 40 min tutuma malikdir. Arenada ölkənin dəyərlərini əks etdirən

parıldayan, işıqlı və naxışlı fasad var. Stadion dünya çempionatının 7 oyununa ev sahibliyi edəcək. Bundan başqa, Qətərdə DÇ-2022 üçün Xəlifə, Əl-Cənub və Edyukeyşn Siti arenaları da açılıb.

2026-cı ildə ABŞ, Meksika, Kanada da keçiriləcək Dünya Kuboku 48 komandanın yarışdığı ilk Dünya Kuboku olacaq.

Olimpiya Oyunları Yaz və Qış Olimpiya Oyunları olmaqla iki yerə ayrılır. 1896-cı ildən etibarən hər dörd ildən bir keçirilən oyunlara 200-dən çox ölkənin yarışçıları qoşulur. 1924-cü ildən Yay Olimpiya Oyunları təsis edilmişdir.

Tokio-2020 Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq 2021-ci il 23 iyul- 8 avqust tarixlərində keçirilmişdir. Olimpiya oyunlarının keçirilməsi üçün 8 idman arenası nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar arasında Yumenoshima parkında inşa edilən oxçuluq və otüstü xokkey sahələri də mövcuddur. 1964-cü ildə istifadə olunan Olimpiya Stadionunda isə yenilənmə işləri aparılmışdır. Bu oyunlarda Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq yeni model yaradılmışdır. Burada Tokio xaricində digər yerlərdə tədbirlərin azərkeşlərsiz keçiriləcəyi bildirilmiş və insanlara idmançıları evdən dəstəkləmələri barədə çağırışlar edilmişdir. Həmçinin ölkə Tokiodan sonra Olimpia oyunlarına ev sahibliyi edəcək 2024-cü ildə Paris, 2028-ci ildə Los Ancelesdə də bu modelin tətbiqinə üstünlük verilməsini istəmişdir. Bundan başqa, ilk dəfə Tokio-2020 Olimpia Oyunlarında gender bərabərliyi siyasəti aparılmışdır. Bütün ölkələr Olimpiya Oyunlarının açılış mərasimində iki bayraqdarla (həm kişi,həm də qadın) təmsil olunmuşdur.

Rio Karnavalı dünyanın ən böyük və məşhur karnavalıdır.Fevral və ya mart ayında keçirilən karnavala getmək üçün hər il 2 milyon turist Braziliyaya üz tutur. Turistlərin əksəriyyəti ABŞ, Argentina və Çilidən gələnlərdir, karna-val müddətindəki turist sayı isə il ərzində Braziliyanın bu sektorda ümumi göstəricilərinin 80 faizini təşkil edir. Braziliyada bu karnavalı ümumilikdə samba məktəbləri hazırlayır və demək olar ki, onlar bütün il boyu bu karnavala hazırlaşırlar. Karnaval müddətindəki ən maraqlı mərasim Samba keçididir. 1984-cü ildən samba keçidi uzunluğu 700 m olan Sambadromeda həyata keçirilir və ən yaxşı samba məktəbləri burada yarışirlar. Burada keçiş mərasimində iştirak üçün biletlərin qiyməti müxtəlifdir. Ortalama götürsək isə qiymətlər ucuz deyil.2017-ci ildə ən ucuz bilet 70 ABŞ dolları olmuşdur.

Hadisə turizmində Azərbaycanın təcrübəsi də bu gün beynəlxalq arenada öz sözünü deyir. Ölkəmiz hər il onlarla yarışlara, tədbirlərə, konfranslara, sərgilərə və s. ev sahibliyi edir. Paytaxt Bakıda 2012-ci ildə keçirilmiş Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi, 2015-ci ildə keçirilmiş I Avropa Oyunları, 2016-cı ildən keçirilən Formula 1 yarışları və digər möhtəşəm tədbirlər dünyanın böyük bir hissəsinin izlədiyi tədbirlərdən olmuşdur. Belə ki, bu tədbirlərin keçirilməsini “Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”nin nəticəsi kimi qeyd edə bilərik.

Avroviziya Mahnı Müsabiqəsinin yarımfinaları 2012-ci ilin 22 və 24 may, finalı isə 26 may tarixində paytaxt Bakıda baş tutmuşdur. Müsabiqədə 42 ölkə iştirak etmişdir. Bu ərəfədə turizm məqsədilə Azərbaycana gələn insanların sayı 50 min nəfərdən çox olmuşdur. Mahnı müsabiqəsinə hazırlığın ən mühüm göstəricisi və uğuru Dövlət Bayrağı Meydanının yaxınlığında inşa olunan Bakı Kristal Zalıının inşası olmuşdur. Paytaxtın memarlıq quruluşuna xüsusi yaraşır verən bu kompleks 25 min nəfərlik tamaşaçı yerinə malik olub, orijinal arxitekturası ilə fərqlənir. Kompleksdə daha sonra bir sıra tədbirlərin keçirilməsi də mümkün olmuşdur.

I Avropa Oyunları 2015-ci il 12 iyundan 28 iyuna qədər Bakı şəhərində keçirilmişdir. Bu yarışda Avropanın 50 ölkəsindən 50 idman növü üzrə 10.000 iştirakçı mübarizə aparıb. Ümumilikdə gələn turistlərin sayı 50 min nəfərdən çox olmuşdur. I Avropa Oyunlarında idman yarışlarının keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş 18 idman obyektindən 12-nin daimi (o cümlədən 5 yeni obyekt - Milli Gimnastika Arenası, Bakı Olimpiya Stadionu, Su İdmanı Sarayı, Bakı Atıcılıq Mərkəzi, BMX Veloparkı), 6-sının isə müvəqqəti yarış obyektləri (Su Polosu Arenası, Çimərlik Arenası, 3x3 basketbol Arenası, Dağ velosipedi Veloparkı, Triatlon və şosse velosipedi yarışları üçün qurğular) olmasına baxmayaraq, Su Polosu, Çimərlik və 3x3 Basketbol arenasını özündə birləşdirən Avropa Oyunları Parkının tikinti və quraşdırma işləri çox yüksək səviyyədə aparıldığından, gələcəkdə daimi idman obyektini kimi istifadəsi nəzərdə tutulur. [1, s. 128]. 68700 tamaşaçı tutumlu Bakı Olimpiya Stadionu FİFA,UEFA,ESSMA-nın yüksək beynəlxalq standartlarına uyğun olaraq tikilmişdir. Daha

sonra da müxtəlif tədbirlərin keçirildiyi bu stadion dünyanın ən yaxşı 7-ci stadionu seçilmiş və 2019-cu ildən UEFA Elit Stadionların siyahısına daxil edilmişdir.

Nar Festivalı ilk dəfə 2006-cı il 3 noyabrda Göyçayda keçirilmişdir. Hər il oktyabr və ya noyabr ayında Göyçayda keçirilən mədəniyyət festivalıdır. Festivalda ənənəvi Azərbaycan rəqsləri və Azərbaycan musiqisi ilə mədəni parad keçirilir. Bu festivala təxminən 5000-7000 ziyarətçi cəlb edilir. Onlar arasında dövlət və hökumət rəsmiləri ilə yanaşı, 20-dən çox xarici ölkənin nümayəndələri də vardır. Zaman keçdikcə festivaldakı fəaliyyətlər daha da genişlənir və daha çox insanı cəlb edir. Festivalda musiqi, rəqslə yanaşı hər il ən tez nar yemək, nar şirəsi sıxmaq bacarığı, ən böyük nar kimi yarışlar keçirilir. Festival zamanı şəhərin mərkəzi meydanında müxtəlif sərğilər keçirilir, yarmarka açılır. Bayramda keçirilən sərğilərdə Veles, Şirin, Güleyşə, Şıxbaba kimi çeşidlər nümayiş etdirilir. Həmçinin, nar bayramının bu günlərində hər il “Ən böyük nar meyvəsi” adlanan müsabiqə keçirilir və burada çəkisi 1,5 kiloqramdan çox olan ən böyük meyvə nümayiş etdirilir. 12-ci Nar Festivalında “Ən gözəl nar qızı” müsabiqəsi keçirilmişdir.

“JARA” Beynəlxalq Musiqi Festivalı 2016-cı ildən etibarən keçirilən illik yay musiqi festivalıdır. Festival iyul ayında Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Nardarandakı beynəlxalq səviyyəli Sea Breeze Resort&Residences çimərlik otelinin həyətidə keçirilir. “JARA” üçün dənizin sahilində qeyri-adi videoinstallasiyalarla bəzədilmiş, öz ölçüləri ilə hər kəsi təəcüləndirən səhnə quraşdırılır. 26-29 iyul tarixlərində keçirilən “JARA-2018” beynəlxalq musiqi festivalı MDB ölkələrinin 2018-ci ilin yayında açıq havada keçirilən ən yaxşı və populyar festivallarının reytinginə daxil olub. Festival üçün biletlər 50-600 AZN təşkil edir. Festivalın turist tərəfdaşı olan PASHA Travel “JARA” festivalına təşrif buyurmaq üçün turistik paket təklif edir. Turlara daxildir: seçilmiş otelin standart kateqoriyalı DBL otağında bir nəfər üçün yaşayış, hava limanı— otel — hava limanı transferi, festivalın keçirilmə yerinə və otelə geri qayıtmaq üçün şatl. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dubay 3 may 2019-cu ildə “JARA” festivalını qəbul edən ilk xarici şəhər olmuşdur.

Bildiyimiz kimi hadisə turizmi turizmin daha gənc növüdür və gün keçdikcə daha sürətlə inkişaf edir. Dünya ölkələri o cümlədən Azərbaycan bu sahədə yeniliklər tətbiq edir və beynəlxalq arenada bu təcrübələrdən istifadə olunur. Ölkəmizdə yüksək səviyyədə təşkil olunan bu yarışlar hələ də nümunə olaraq göstərilir. Azərbaycanın təşkilatçılıq qabiliyyəti, bacarığı misal olaraq çəkilir və beynəlxalq miqyasda geniş istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov E.Q. Azərbaycanca idman turizminin inkişaf perspektivləri, “Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları” Bakı, 2015, səh 120-129

2. <https://azerbaijan.travel/book-tours-activities-in-azerbaijan/goychay-pomegranate-festival-114376p12>

3. <https://www.evaneos.com/brazil/holidays/essential-information/12974-rio-carnival/>

4. <https://www.fifa.com/tournaments/mens/worldcup/qatar2022>

5. www.formula1.com

6. <https://ich.unesco.org/en/news/unesco-assembles-peoples-around-transnational-traditions-like-couscous-one-of-32-new-inscriptions-on-its-intangible-heritage-lists-13288>

7. <https://www.reuters.com/lifestyle/sports/tokyo-2020-ceo-says-tokyo-olympics-will-create-model-pandemic-games-2021-07-11/>

8. <https://yolgunlukleri.net/rio-karnavali-hakkinda-her-sey/>

9. www.zhara.az

Ermənistanın talançılıq siyasəti. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə görülən tədbirlər

Musayeva Gültəkin Əvəz qızı

BDU, Geologiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: g.-m.e.d., dos H.Ö.Vəliyev

E-mail: musayeva.gultekin@inbox.ru

Qədim mədəniyyət nümunələrinə, əsrarəngiz təbii-iqlim şəraitinə, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan Qarabağın şöhrəti hələ yüz illər öncəsindən bütün dünyaya məlum olub. Orta əsrlərdə Azərbaycana səfər edən səyyahlar bu torpağın gözəlliklərindən bəhs edib, buradakı unikal təbii, tarixi-mədəni zənginliklərdən söhbət açıblar. Gözəl həyat üçün hər cür şəraiti olan Qarabağ, bəlkə, elə bu səbəbdən də yadellilərin iştahasında olub, hücumlara məruz qalıb. Tarixboyu amansız döyüşlər meydanı olmuş bu torpaq nə qədər çətin mübarizələrdən keçsə də, öz azərbaycanlı kimliyini qoruyub, düşmənlərinə boyun əyməyib.

30 ilə yaxın Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində mövcud olan faydalı qazıntılar, əlvan və qara metallar, mineral sular, həmçinin digər şirin su resursları, meşə fonduna daxil olan torpaqlar amansız istismar olunmuş, flora və fauna sistemli şəkildə məhv edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının mineral ehtiyatlarının böyük bir qismi işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yerləşir. Azərbaycanın Kəlbəcər, Laçın, Tərtər, Ağdam ərazilərində yerləşən qızıl, gümüş, mis, civə, molibden yataqları; Kəlbəcər, Tərtərdə yerləşən kükürd; Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl ərazilərindəki çinqil, gil, qum və digər faydalı qazıntı yataqlarında işğalçı Ermənistan tərəfində qeyri-qanuni, intensiv şəkildə kəşfiyyat və hasilat işləri aparılmışdır. Qeyri-qanuni fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlirlər işğalçı rejimin maliyyə təminatınının çox böyük bir hissəsinin təşkil edirdi. Qarabağda təbii ehtiyatların istismarına 30-a yaxın şirkət cəlb edilib. ‘GoldStar, Base Metals, Vallex Group, GeoProMining’ və s şirkətlərin adın çəkmək olar. İşğal edilmiş ərazilərdən qiymətli təbii sərvətləri talamağa əsasən 90-cı illərin sonlarında-2000-ci illərin əvvəllərində başlayıblar. Kəlbəcərin Ermənistanla sərhəd bölgələrindəki zəngin qızıl yataqlarında qanunsuz istismar işləri aparılmışdır. Ağdərə və Zəngilanda da qızıl yataqlarının talançılıq siyasəti davam etmişdir. Tanınmamış Dağlıq Qarabağ “hökuməti” də dağ filiz sənayesini ən çox gəlir gətirən perspektivli sahə hesab edir. 2002-ci ilin avqust ayında yaradılmış “Base Metals” MMC şirkəti artıq 2 ildir ki, Ağdərə rayonunun Qızılbulaq kəndindəki mis-qızıl mədənlərini işlədir. Qızılbulaq yatağında qızıl ehtiyatı 13,5 ton təşkil edir. Mədəndə hər ay 12 min ton filiz çıxarılır və saflaşdırma kombinatında emal edilirdi. İşğal edilmiş ərazilərdə faydalı qazıntıların hasilatı ilə “Maneks və Valeks” adlı şirkət də məşğuldu.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycana vurulmuş maddi və mənəvi zərər çox böyükdür. Azərbaycan xalqına dəymiş mənəvi zərərin miqyasını təyin etmək praktiki olaraq mümkün deyildir.

30 ilə yaxın bir müddətdə Ermənistanın işğalı altında olmuş Qarabağın azad edilməsi uğrunda aparılan 44 günlük müharibə təkcə bu regionda deyil, bütün dünyada çox geniş rezonans yaratdı. İndi hər yerdə düşmən hədəflərini gözündən vuran ağıllı silah-sursatların tətbiqindən tutmuş, Şuşanı əlbəyaxa döyüşlə işğalçılardan təmizləyən Azərbaycan əsgərinin igidliyindən danışılır. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin apardığı siyasət, qazanılmış diplomatik uğurlar isə, sözün əsl mənasında, dünya liderlərinə bir dərs oldu. Artıq Azərbaycan qalib ölkədir.

30 ilə yaxın Erməni işğalı altında qalmış Qarabağ və ətraf rayonlarımız yeni görkəm alır. Erməni vandalizminin izləri yavaş-yavaş silinir. Tarixi abidələr bərpa olunur, yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunu yaradılır, yüksək gərginlikli elektrik xətləri çəkilir, yeni yarımstansiyalar inşa olunur. Azad edilmiş ərazilərdə kiçik su elektrik stansiyalarının bərpası və inventarlaşması üzrə işlər başlayıb. Tərtər və Həkəri çaylarının su ehtiyatları işğalçılar tərəfindən hər hansı ekoloji normaya əməl olunmadan istismar edilirdi. Əldə olunan enerjinin bir hissəsi Ermənistanına nəql olunur. Amma 44 günlük müharibədən sonra ermənilər atəşkəs rejimindən istifadə edərək kiçik su elektrik stansiyalarını söküb və avadanlıqları məhv ediblər. Stansiyaların ümumi gücü 140 meqavatt səviyəsində qiymətləndirilir və onların tikintisi Azərbaycanın ekoloji təmiz enerji ilə təmin olunması xüsusi töhfə verəcəkdir.

Ən vacib işlərdən biri həmin ərazilərin elektrik enerjisi ilə təchiz edilməsidir. Artıq bu ərazilərdə elektrik enerjisi infrastrukturunun yenilənməsi və bərpası işləri demək olar ki, tamamlanır. Vətən müharibəsi başa çatandan cəmi bir neçə ay sonra Qarabağın elektrik enerjisi zəncirinin əsas hissələrini təşkil edən 8 meqavat gücə malik “Güləbird” Su Elektrik Stansiyası, 110/35/10 kilovoltluq Şuşa, Füzuli və Şükürbəyli yarımstansiyalarının açılışı bu ilin sonuna qədər azad edilmiş ərazilərdə bütün elektrik enerjisi infrastrukturunun qurulmasının yekunlaşacağına əsas verir.

Erməni işğalından azad olunmuş digər ərazilərdə “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarının reallaşdırılması nəzərdə tutulur. “Ağıllı kənd” texnologiyalarının tətbiqi həmin ərazilərdə sosial innovasiyaların, kiçik sahibkarlığın inkişafına da şərait yaradacaq və Qarabağ regionunun həm də texnoloji innovasiya-startap mərkəzi kimi cəlbediciliyini də artıracaq. Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin icrasına başlanılıb. Kənd layihəsi əsasən 5 komponent üzrə aparılacaq. Onlar yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “Ağıllı kənd təsərrüfatı” və alternativ enerji sahələridir. İnşa ediləcək 200 evdən ibarət kəndin enerjiyə olan tələbatı yalnız alternativ enerji mənbələrindən əldə olunacaq.

10 noyabrda Azərbaycanın tam Qələbəsi ilə başa çatan Vətən müharibəsi sonunda Qarabağda iqtisadi-mədəni inkişafın gələcək perspektivləri gündəmdəki yerini qoruyur. Ordumuzun möhtəşəm zəfərindən sonra Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatının 60 faizinə malik olan Azərbaycan iqtisadiyyatının da Qarabağda nəyə nail olacağını bütün dünya maraqla gözləyir.

Ədəbiyyat

1. İlham Əliyev – Yolumuz Qarabağadır
2. AzerGold QSC – Hesabatı 2020
3. Azərbaycan xalqına qarşı cinayətləri ifşa edən hesabat (2020)
4. Wikipedia

Covid-19 pandemiyasının beynəlxalq turizm axınlarına təsirinin qiymətləndirilməsi

Məhərrəmov Kənan Ayaz oğlu

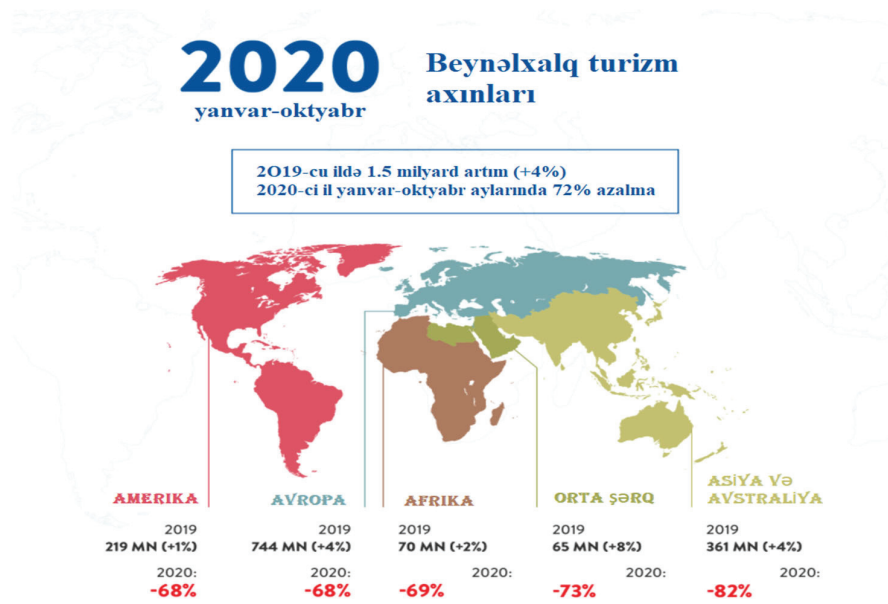
BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: b/müə. Dərgahov V.S.

E-mail: kenanmov999@gmail.com

Dünya, COVID-19 pandemiyası nəticəsində görünməmiş bir qlobal sağlamlıq, sosial və iqtisadi fəvqəladə vəziyyətlə üz-üzədir. Səyahət və turizm, virusun qarşısını almaq üçün bir çox sərhədləri tamamilə bağlayan qlobal səyahət məhdudiyyətləri fonunda beynəlxalq tələbatın kütləvi şəkildə azalması ilə ən çox təsirlənən sektorlardan biridir. UNWTO Dünya Turizm Barometrinin son sayına görə, beynəlxalq turist axını (gəcələyənlər) 2020-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında keçən ilin

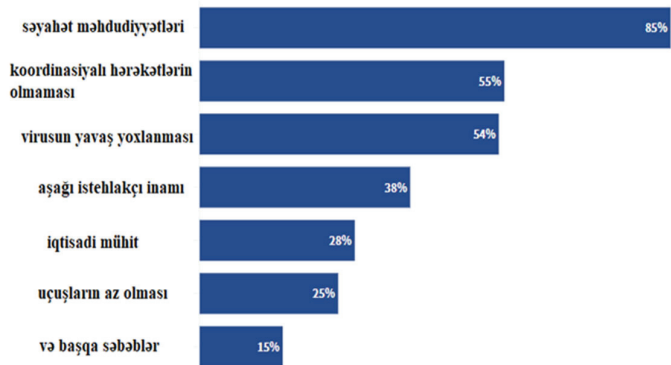
Şəkil 4: Yuxarı pliosen dövründə Azərbaycanın landşaftlarının vəziyyəti [3]

eyni dövrü ilə müqayisədə 72% azalıb. Virusun yavaş yayılması, səyahətçilərin güvəninin aşağı olması və hələ də səyahətə əhəmiyyətli məhdudiyyətlər qoyub. İlin ilk on ayında azalma, 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 900 milyon daha az beynəlxalq turist gəlişini ifadə edir və beynəlxalq turizmdən gələn ixracat gəlirlərində 2009-cu ildəki zərərin 10 qatından çox 935 milyard ABŞ dolları zərəərə çevrilir. 2020-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında Asiya və Sakit Okeana gələnlərin sayı 82% azalıb. Yaxın Şərqdə 73%, Afrikada isə bu on aylıq dövrdə 69% azalma qeydə alınıb. Həm Avropaya, həm də Amerikaya beynəlxalq gələnlər 68% azalıb. Beynəlxalq turizm xərcləri ilə bağlı məlumatlar gediş-gəlişə olan tələbatın çox zəif olduğunu əks etdirməyə davam edir. Bununla birlikdə, ABŞ, Almaniya və Fransa kimi bəzi böyük bazarlarda son aylarda bəzi utanc verici əlamətlər göstərildi. Beynəlxalq səyahətlərə olan tələbat azalsa da, daxili turizm səyahətinin əsasən COVID-ə qədər olan səviyyəyə qayıtdığı Çin və Rusiya kimi bir neçə böyük bazarda daxili turizm artmağa davam edir. Mövcud tendensiyalara əsaslanaraq, UNWTO, 2020-ci il ərzində beynəlxalq gələnlərin 70%-dən 75%-ə qədər azalacağını gözləyir. Bu o deməkdir ki, beynəlxalq turizm 30 il əvvəlki səviyyəyə qayıda bilərdi. 2020-ci ildə beynəlxalq turizmdə gözlənilən azalma, təxminən 1 milyard gələn ziyan və beynəlxalq turizm gəlirlərində 1,1 trilyon ABŞ dollarına bərabərdir. Beynəlxalq turizm sahəsindəki bu çökmə, 2019-cu ildə dünya ÜDM-in 2%-dən çox olan qlobal ÜDM-də 2 trilyon ABŞ dollarından çox olan iqtisadi itki ilə nəticələnmə bilər. İrəli baxdıqda, bir peyvəndin elan edilməsi və yayılmasının istehlakçı güvənini tədricən artıracığı və səyahət məhdudiyyətlərini yüngülləşdirməsinə töhfə verəcəyi gözlənilir. UNWTO-nun 2021-2024-cü illər üçün genişləndirilmiş ssenariləri, 2021-ci ilin ikinci yarısına qədər beynəlxalq turizmdə yenidən yüksəliş olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, beynəlxalq gələnlər baxımından 2019 səviyyələrinə qayıtma 2-4 il çəkə bilər.

Beynəlxalq turizmin bərpasına təsir edən əsas amillər nələrdir?

Mütəxəssislər, səyahət məhdudiyyətlərini, beynəlxalq turizmin bərpasına mane olan əsas maneə hesab edirlər, eyni zamanda virusun yavaş yayılması və istehlakçı inamı var.

COVID-19-dan əvvəl səyahət və turizm dünya iqtisadiyyatının ən mühüm sektorlarından birinə çevrilmiş, qlobal ÜDM-in 10 faizini və dünya üzrə 320 milyondan çox işi təşkil etmişdir. 1950-ci ildə, reaktiv dövrünün başlanğıcında, cəmi 25 milyon insan xarici səfərlərə çıxdı. 2019-cu ilə qədər bu rəqəm 1,5 milyarda çatdı və səyahət və turizm sektoru bir çox iqtisadiyyatlar üçün demək olar ki, çox böyük nisbətlərə çatdı. Turizmə bağlı ölkələr, ehtimal ki, böhranın mənfi təsirlərini digər iqtisadiyyatlara nisbətən daha uzun müddət hiss edəcəklər. Turizm və səyahət sektorlarının əsas əlaqəsi olan xidmətlər pandemiyaqan qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənir və insanlar yenidən kütləvi şəkildə səyahət etmək üçün özlərini təhlükəsiz hiss edənə qədər mübarizəni davam etdirəcəklər. Dünya üzrə turizm gəlirlərinin 2023-cü ilə qədər 2019-cu il səviyyəsinə qayıtması gözlənilmir. Bu ilin birinci yarısında qlobal miqyasda turistlərin gəlişi 65 faizdən çox azalıb, aprel ayından etibarən demək olar ki, dayanıb. Sektorun bərpası ilə bağlı böyük qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alaraq, yeni normala uyğunlaşmaq üçün innovativ struktur siyasətləri zəruri olacaq. Böhranın daimi şoku təmsil edib-etmədiyini müəyyən etmək hələ tezdir. Bütün dünyada turizmə bağlı iqtisadiyyatlar, turizm gəlirlərinin aşağı düşməsinin ev təsərrüfatlarına və müəssisələrə təsirini yumşaltmaq üçün geniş miqyaslı siyasət tədbirlərini maliyyələşdirmək üçün çalışırlar. Nağd pul köçürmələri, qrantlar, vergi güzəştləri, əmək haqqı dəstəyi və kredit zəmanətləri tətbiq edildi. Banklar da bəzi hallarda kredit ödənişlərini dayandıraraq. Bəzi ölkələr turizm sektorunda cəmlənməyə meyilli olan və çox həssas olan qeyri-rəsmi işçilərə dəstək verirlər. Məsləhətçi firma 24 iqtisadiyyatda turizm sənayesinə 100 milyard ABŞ dolları məbləğində birbaşa yardım və turizmdə əhəmiyyətli iştirak edən digər sektorlar üzrə 300 milyard dollar dəyərində stimül paketlərini təhlil edib. Ən birbaşa stimül

Şəkil 2. UNWTO Dünya Turizm Barometrinin məlumatına əsasən Beynəlxalq turizmin bərpasına təsir edən amillər

qrantlar, borcların yüngülləşdirilməsi və kiçik və orta müəssisələrə və aviaşirkətlərə yardım şəklində olmuşdur.

İnkişaf problemi

Böhran bir çox ölkələr üçün yoxsulluğu azaltmaq və iqtisadiyyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün turizmin inkişaf yolu kimi əhəmiyyətini kristallaşdırdı. Afrikada turizmin inkişafı yoxsul və zəngin ölkələr arasındakı uçurumu aradan qaldırmaq üçün əsas sürücü olmuşdur, turizmdən asılı olan ölkələr 1990-2019-cu illər arasında adambaşına düşən ÜDM-in orta hesabla 2,4 faiz artması ilə qeyri-turizmlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə sürətli olmuşdur. Daha kiçik, turizmdən asılı olan ölkələr bir çox cəhətdən öz iqtisadi talelərinə qapanıblar. Kiçik ada dövlətləri arasında əmək və kapitalı köçürə biləcəkləri alternativ sektorlar azdır. Məsələn, Seyşel adaları COVID-19 dövründə turizm itkilərini bir qədər kompensasiya edən orkinos ixracındakı artımdan faydalandı, lakin bu əlavə qazanclar turizm gəlirlərinin bir hissəsi olaraq qalır. Hökumət, eyni zamanda, yenidən hazırlıq imkanları təklif etməklə, məcburi köçkün turizm sektoru işçilərinə əmək haqqının ödənilməsi planını həyata keçirir. Bu arada, Babados hökuməti sosial xərcləri saxlamağa və kənd təsərrüfatı və infrastrukturun inkişafı kimi qeyri-turizm sektorlarında ən azı müvəqqəti iş yerləri yaratmaq üçün kapital xərclərini yenidən prioritetləşdirməyə çalışır. Karib Otelləri və Turizm Assosiasiyası, Karib dənizi regionunda planlaşdırma və ya tikinti mərhələsində olan 30,000 yeni otel otağının 60 faizinin böhran nəticəsində tamamlanmayacağını proqnozlaşdırdı. Yəni də böhran daha çox rəqəmsallaşma və ətraf mühitin davamlılığı vasitəsilə orta və uzunmüddətli perspektivdə sənayeni təkmilləşdirmək üçün bir fürsət kimi nəzərdən keçirilir. UNWTO böyük verilənlərin, verilənlərin analitikasının və süni intellektin dəyərindən istifadə etmək üçün rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə işçilərin təliminə dəstəyi təşviq etmişdir. “Qlobal miqyasda hər 10 nəfərdən 1-ni işlə təmin edən, innovasiya və rəqəmsallaşmadan istifadə edən, yerli dəyərləri mənimsəyən və hamı üçün, xüsusən gənclər, qadınlar və cəmiyyətlərimizin ən həssas qrupları üçün layiqli iş yerləri yaradan bir sektorda turizmin ön sıralarında ola bilər..

Turizm və covid-19 – görünməmiş iqtisadi təsirlər

Siyasət Məlumatı pandemiyanın turizmə, o cümlədən onun təmin etdiyi milyonlarla dolanışq vasitələrinə sosial-iqtisadi təsirlərinin icmalını təqdim edir. O, turizmin ekoloji məqsədlər və mədəniyyətlə əlaqəsi də daxil olmaqla, Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin irəliləyişində oynadığı rolu vurğulayır. Böhran, turizmin cəmiyyətlərimizlə, digər iqtisadi sektorlarımızla və təbii qaynaqlarımızla və ekosistemlərimizlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu düşünmək üçün bir fürsətdir; onu daha yaxşı ölçmək və idarə etmək; faydalarının ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək və karbon neytral və dayanıqlı turizm iqtisadiyyatına keçidi inkişaf etdirmək. Qısaca həyətlərə və iqtisadiyyatlara böyük təsirləri yumşaltmaq və mərkəzdəki insanlarla turizmi yenidən qurmaq üçün beş prioritet sahədə tövsiyələr təqdim edir. Bu, hökumətlərin sektora dəstəyinin nümunələrini təqdim edir, işçilərin, səyahətçilərin və ev sahibi icmaların sağlamlığına və təhlükəsizliyinə üstünlük verən və turizmi dəyişdirmək üçün yol xəritəsi təqdim edən yenidən açılışa çağırır.

Yaşayış vasitələrinə kütləvi təsir

Dünyada 144 milyon işçinin məşğulluğunu təmin edən, əmək tutumlu yaşayış və qida xidmətləri sənayesi kimi turizmlə əlaqəli sektorlara əlavə olaraq, 100 milyon birbaşa turizm işi risk altındadır . Kiçik bizneslər (qlobal turizmin 80%-ni çiyində tutur) xüsusilə həssasdır. Turizm işçi qüvvəsinin 54%-ni təşkil edən qadınlar, gənclər və qeyri-formal iqtisadiyyatda çalışanlar ən çox risk altında olan kateqoriyalar sırasındadır. Heç bir xalq təsirsiz qalmayacaq. İş yerləri və iqtisadi artım üçün turizmə daha çox güvənən istiqamətlər ən çox zərər görəcek: Ən Az İnkişaf etmiş Ölkələr (Az İnkişaf Etmiş Ölkələr) və Afrika ölkələri. Afrikada sektor 2019-cu ildə bütün ixracın 10%-ni təşkil edib.

Planetin qorunması - təbiətə və mədəniyyətə təsirin azaldılması

Turizmin qəfil azalması biomüxtəlifliyin qorunması üçün ayrılan maliyyəni kəsir . Dünya turizminin təxminən 7%-i vəhşi təbiətlə bağlıdır , bu seqment ildə 3% artır. Bu, işləri risk altında qoyur və qismən turistlərin və işçilərin sayının azalması səbəbindən brakonyerlik, talançılıq və kol ətinin istehlakının artmasına səbəb olub . Afrikanın bir çox istiqamətlərində vəhşi təbiət ziyarətlərin 80%-ə qədərini təşkil edir və bir çox SIDS-də turizm gəlirləri dənizlərin mühafizəsi səylərinə imkan verir. Təbiətin turizminə cəmiyyətin cəlb olunmasının bir neçə nümunəsi, yerli xalqlar da daxil olmaqla, icmaların mədəni və təbii irslərini necə zənginləşdirərkən və rifahlarını yaxşılaşdırmaqda bacarıqlarını göstərir. COVID-19-un turizmə təsiri irsin qorunmasına, həmçinin icmaların , xüsusən

də yerli əhali və etnik qrupların mədəni və sosial quruluşuna daha çox təzyiq göstərir . Məsələn, ənənəvi festivallar və toplantılar kimi bir çox qeyri-maddi mədəni irs təcrübələri dayandırılıb və ya təxirə salınıb və əl işləri, məhsullar və digər mallar üçün bazarların bağlanması ilə yerli qadınların gəlirləri xüsusilə təsirlənib. Ölkələrin 90%-i Ümumdünya İrs Saytlarını bağlayıb və turizmdən asılı olan icmalar üçün böyük sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarıb. Bundan əlavə, muzeylərin 90%-i bağlanıb və 13%-i heç vaxt açıla bilməz.

Ədəbiyyat

1. <https://www.unwto.org/impact-assessment-of-the-covid-19-outbreak-on-international-tourism>
2. <https://www.unwto.org/tourism-and-covid-19-unprecedented-economic-impacts>
3. <https://apa.az/az/xeber/turizm/COVID-19-Pandemiyasinin-Biznes-v-Cmiyyt-Tsiri-adli-vebinar-kecirilib-593621>

Müalicə və sağlamlıq müəssisələrində asudə vaxtın təşkilinin tədqiqi

Əliyeva Arzu Rizvan qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi,

II kurs magistr

Elmi rəhbər: Talıbov Səbuhi Ə.

E-mail: ismayil.bagirov.99@mail.ru

Sağlamlıq turizmində asudə vaxt anlayışı və təşkili formaları

Son dövrlərdə insan və cəmiyyətin sağlamlığında bir sıra mənfi təsirlər yaranır. Sağlam olmayan cəmiyyətdə isə əmək qabiliyyəti və istehsal gücünün azalması müşahidə olunur. Bunun üçün də insan sağlamlığını qorumaq, əməyinin məhsuldarlığını və istehsalı artırmaq məqsədi ilə təbii turizm mənbələrindən istifadə edilməsi aktualdır. Sağlamlıq turizmi insanların sağlamlığını qorumaq, müalicə almaq məqsədi ilə yaşadıkları ölkədən xarici bir ölkəyə səyahət etmələridir.

Sağlamlıq turizmi son dövrlərdə dünyada sürətlə inkişaf edən sektorlardan biri olaraq ən əhəmiyyətli bir turizm növünə çevrilmişdir. İnsanların son illərdə bu turizm sektoruna marağı daha da artmışdır. İnsanların sağlamlıqları ilə əlaqədar problemlərinin həlli məsələsində ən effektiv seçimə üstünlük verməyə çalışırlar. İstirahət və müalicə məqsədilə ölkələrarası və şəhərlərarası baş tutan səyahətlərə sağlamlıq turizmi deyilir.

Sağlamlıq turizminin turizmin digər növlərindən fərqi odur ki, bu turizm növündə yeni bir turizm məhsulu yaradılır. Burada mövcud olan turizm ehtiyatlarından istifadə edilərək xidmət göstərilir.

İnsanların digər ölkədəki və ya öz ölkələrindəki sağlamlıq-müalicə ehtiyatlarından istifadəsilə sağlamlıq turizmi formalaşmışdır. Bunun sayəsində də ölkənin gəlirləri artır.

Müalicə və sağlamlıq turizminin digərlərindən bir fərqi də odur ki, bu turizm növünün 21-24 gün davam etmə müddəti var.

Bu turizm növü ilin hər mövsümündə fəaliyyət göstərir. Ona görə ki, insanların xəstələnmələrinin, xəstəlikdən qurtulmalarının sezonu olmur və sağlamlıq turizmi yay aylarına xas sezonluq turistik fəaliyyətlərdən ayrılır. Sağlamlıq turizminin 2 məqsədi var:

1. ölkənin xarici və daxili turizmini canlandıraraq ölkə iqtisadiyyatında önəm kəsb etməsi
2. insanları yaşadığı stressdən və müxtəlif sağlamlıq problemlərdən qurtarılmasına kömək etmək

Müalicə və sağlamlıq turizmində əsas fikir turistin gündəlik həyatdan uzaqlaşaraq fərqli

bir məkanda müalicə alaraq istirahət etməsidir. Ölkələr arası iş birliyinin artması, nəqliyyat xidmətinin inkişafı, səyahət etmək imkanlarının artması dünyada sağlamlıq turizm anlayışının əhəmiyyətinin artmasına səbəb olmuşdur.

Bu, fərdi turizm növüdür. Müalicə və sağlamlıq turizmini həyata keçirən insanlar daha çox kurortlar, sanatoriya, müxtəlif sağlamlıq mərkəzlərinin mövcud olduğu regionlara üstünlük verirlər. Kurort və sanatoriyalar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edir.

Sağlamlıq turizminə tələbat ilbəl artır. Sağlamlıq turizm yerləri müalicədən əlavə, xüsusi qulluq və gözəllik yönlü digər xidmətləri də təklif etməkdədir.

Sağlamlıq turizmində yaşam keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı insan ömrünün uzanması böyük rol oynayır. Yaş artdıqca insanlar şəfa tapmaq üçün termal mənbələrdən, şəfalı suların və

təbiətdən istifadə etməyə çalışırlar. Buna görə də sağlamlıq turizmində “Termal Turizm” anlayışı meydana gəlmişdir.

Müalicə və sağlamlıq turizmi ölkə iqtisadiyyatında, ölkənin yaşayış səviyyəsində, beynəlxalq səviyyədə tanınmasında, yerli mənbələrin istehsalı cəlbində rolu ilə yanaşı bu sektorla əlaqəsi olan digər sektorların da inkişafında təşviqedicisi rolunun artması danılmazdır.

İnsanların başqa ölkədə müalicə almasının fərqli səbəbləri var. Bunlara aiddir:

- Müalicə alacaq şəxsin öz ölkəsində sağlamlıq xidmətinin zəif olması, başqa bir ölkədə daha keyfiyyətli bir xidmət almaq imkanının mövcud olması

- Qloballaşma prosesi
- Səhiyyə xidmətinin daha yaxşı inkişaf etdiyi, inkişaf etmiş texnologiyaya sahib olan, müasir standartların mövcud olduğu bir ölkədə müalicə almaq istəyi

Müalicə və sağlamlıq turizminin ölkə iqtisadiyyatı baxımından əhəmiyyətləri:

- Sağlamlıq turizmi milli gəlirə böyük miqdarda kömək edir;
- Sağlamlıq turizmi iqtisadiyyatın inkişafına dəstək verir;
- Sağlamlıq turizminin inkişafı əhalinin işlə təmin olunmasına dəstək olur;
- Turizmin inkişafı ölkənin coğrafiyasının və mədəniyyətinin tanınmasına əlverişli şərait yaradır;

- Sağlamlıq turizmi dövlət və özəl sektorun inkişafına və rəqabət gücünün artmasına təsir göstərir.

Ümumdünya Turizm Təşkilatına (WTO) görə müalicə və sağlamlıq ən önəmli turizm motivasiyalarındandır. Müasir dövrdə sağlamlıq turizmi qlobal ölçüdə yayılmış və inkişaf etmişdir. Beynəlxalq kurort və turizm əlaqələri sistemində sağlamlıq turizminin xüsusi bir yeri var. Avstriyalı alim L.K.Richterə görə “Sağlamlıq turizmi istirahət və əyləncənin birləşməsidir və fərdi müştərinin sağlamlıq proqramlarına diqqət göstərməyi hədəfləyir”. Dünyada sağlamlıq turizminə maraq çox artıb. Artıq insanlar tək-cə müalicə məqsədi üçün deyil, istirahət məqsədi üçün də şəfalı bulaqlara getməyə başlamışdır.

Müasir dünya gündəlik həyatının ölçülərini zənginləşdirdikcə, boş vaxtını getdikcə daha çox önəmsəyir. Asudə vaxt həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsində müəyyən edici rola malik olan ekzistensial resursdur.

Asudə vaxtınızı prioritet etmək psixi sağlamlığınızı üçün yaxşıdır. Çoxları üçün, xüsusən də məhsuldarlığı hər şeydən üstün tutan insanlar üçün bu, daha önəmlidir.

Selin Malkoc, "Asudə vaxtın psixi sağlamlıq üçün faydaları olduğunu və bizi daha məhsuldar və daha az stresli edəcəyini göstərən çoxlu araşdırma var" dedi. O, Kolumbusdakı Ohayo Dövlət Universitetində marketinq üzrə dosentdir.

Müalicə turizmi deyəndə xaricdə tibbi xidmət və müalicədən başqa, həm də başqa ölkələrlə yaxından tanış olmaq imkanı, onların mədəniyyəti, adət-ənənələri, tibbi təyinatlar zamanı kurort istirahəti nəzərdə tutulur.

Əgər səfərinizin məqsədi hərtərəfli diaqnostik müayinədən keçməkdirsə, onda siz istirahətinizi bir neçə günə planlaşdırmalısınız. Bu müddət ərzində kifayət qədər sıx bir proqram təşkil edə bilərsiniz. Səhər saatlarında şəhərin əsas yerlərini görə bilərsiniz. Gündüzlər yerli muzeylərə, qalereyalara, mağazalara və butiklərə baş çəkə bilərsiniz. Axşamları isə teatra, operaya və ya konsertə həsr edə bilərsiniz.

Sağlamlıq mərkəzində və ya kurortda bərpa təxminən 2-3 həftəlik müalicə kursunu təşkil edir. Bu müddət ərzində siz nəinki olduğunuz kurort şəhərinin bütün görməli yerlərini görə bilərsiniz, həm də ölkənin mədəniyyəti, adət-ənənələri, maraqlı məkanları haqqında çox şey öyrənə və ya hətta ən görkəmli tarixi yerləri ziyarət edərək, bir neçə şəhəri gəzərək asudə vaxtınızı daha da maraqlı hala gətirə bilərsiniz.

Müalicə kursu və ya cərrahi müdaxilə üçün hər hansı bir ölkəyə gəlmisənizsə, asudə vaxtınızın daha çox fəaliyyətlərlə dolması çətin məsələdir. Bununla belə, hətta bu halda bir və ya iki günlük mədəni proqrama uyğunlaşmaq ola bilər. Özünüzü yormamaq və hələ tam sağalmamış orqanizminizə zərər verməmək üçün əvvəlcə həkiminiz və tibbi nəzarətçinizlə məsləhətləşərək avtomobillə görməli yerlərə ekskursiya təşkil edə bilərsiniz. Reabilitasiya dövründə yaxın məsafədə yerləşən görməli yerləri ziyarət edə bilərsiniz.

Tipik olaraq müalicə və ya sağalma zamanı asudə vaxtınızı təşkil etmək üçün aşağıdakı variantlar təklif olunur:

- Ölkəyə səfərinizdən əvvəl planlaşdırılan fərdi mədəni və əyləncə proqramları
- Yerində seçilməsi mümkün olan turlar
- Qısa gəzintilər və maşınla şəhər ətrafında gəzintilər
- Su turları
- Teatr, opera, konsertlərə getmək
- Restoranlara getmək
- Şopinq
- Bələdçi turları və b.

Siz asudə vaxtınızın təşkili ilə bağlı yardımı təkcə tibbi turizmin köməkçilərindən deyil, həm də təyinat ölkəsindəki tibb mərkəzlərinin, turizm və tur şirkətlərinin menecerlərindən ala bilərsiniz.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılova Nigar Rafik qızı «Azərbaycanda müalicə-sağlamlıq turizminin təşkili və inkişaf perspektivləri» mövzusunda magistr dissertasiyası
2. <http://www.intmedtourism.com/en/sightseeing-tours/>
3. <https://www.webmd.com/balance/news/20210826/leisure-time-is-good-for-your-mental-health>
4. <https://www.webmd.com/balance/news/20210826/leisure-time-is-good-for-your-mental-health>

Təbii fəlakətlərin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri

Əmirova Sona Elman qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.d., prof. Babaxanov.N.A.

E-mail: sonamirova@yahoo.com

Minilliklər ərzində insanlar təbii fəlakətlərə qarşı mübarizə sahəsində müəyyən təcrübəyə nail olmuşlar. Buna baxmayaraq, təcrübələr bir qayda olaraq ümumi uyğunlaşmaya əsaslanırdı. Ən əlverişli hallarda isə, təbii fəlakətlərin birbaşa vurduqları zərərləri nəzərə alırdılar. Elm sahələri inkişaf etdikcə, müasir inkişaf mərhələsində təbii fəlakətlərin öyrənilməsi məqsədyönlü xarakter daşıyıb, daha çox kompleks və beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə müasir dövrdə planetdə baş verən təbii fəlakətləri aerokosmik, xəritələşdirmə və s. metodlar ilə qabaqcadan təyin etmək olur.

Təbii fəlakətlərə aid tədqiqatlar 3 əsas istiqamətdə aparılır:

- 1) təbiətşünaslıq;
- 2) mühəndislik;
- 3) sosial-iqtisadi.

Bu istiqamətdə konsepsiya V.M.Kotlyakov tərəfindən hazırlanmışdır. O, yazırdı: «Bu və ya digər təbii fəlakətlərin baş vermə vaxtının və miqyasının proqnozlaşdırılması qarşıda duran əsas məqsədlərdən biridir. Lakin bunun üçün onların müəyyən ərazidə baş verməsi mexanizmini və yayılma səbəblərini, təbiətin digər komponentlərinə və təbii proseslərə təsirini öyrənmək zəruridir».

Birinci əsas istiqamət fiziki coğrafiya, geologiya və geofizika elmlərinin birgə keçirdikləri tədqiqatları birləşdirir. Bunlara misal olaraq yer kürəsində baş verən təbii fəlakətlərin əvvəlcə fiziki coğrafi mövqedə qiymətləndirilməlidir. Məsələn, Azərbaycanda baş verən təbii fəlakətləri müəyyənləşdirmək üçün ölkənin fiziki-coğrafi mövqeyi müəyyən olunmalıdır. Daha sonra baş verəcək təbii fəlakətlər geoloji baxımdan öyrənilməli və tədqiq edilməlidir.

Mühəndislik istiqamətində tədqiqatlar isə təbii fəlakətlərin vurduğu zərərlərin azadılması, dağıdıcı güclərin zəiflədilməsi və onlara qarşı mübarizə aparılması üçün texniki metodlardan geniş istifadə imkanının işlənilib hazırlanmasını həyata keçirir.

Mühəndislik istiqamətində tətbiq olunan mühəndis-texniki, aqrotexniki metodlardan asılı olaraq çoxlu sayda elmi işlər aparılmışdır. Göstərilən hər iki istiqaməti ənənəvi olaraq adlandırmaq olar. Dünyada mühəndis texniki metodu üzrə əsaslı tədbirlər aparılır. Buna misal olaraq Şərqi Asiya

ölkələri, ABŞ və s. kimi ölkələr əsaslı mühəndis texniki işlərlə məşğul olurlar. Lakin, son 50 ildə ölkəmizdə təbii fəlakət hadisələrinə qarşı mühəndis-texniki mübarizə tədbirləri kifayət qədər aparılmamışdır.

Üçüncü əsas istiqamət isə təbii fəlakət hadisələrinin iqtisadi və sosial coğrafi baxımdan tədqiqi meydana çıxdı. Onun mahiyyətini bu cür ifadə etmək olar. İqtisadi və sosial istiqamətin əsas məqsədi sosial-iqtisadi şəraiti nəzərə alınmaqla, zəruri vasitə və metodlar seçib, insan tələfatını və vurulan ziyanı kəskin surətdə azaldılmaqdan ibarətdir. Sosial-iqtisadi istiqamətdə təbii fəlakətlərin inkişafını mühəndis metodları və təbiətşünaslıq baxımından aparılan tədqiqatlar təşkil edir. Lakin bu istiqamət öz tədqiqat sahəsindən kənara çıxaraq sosial-iqtisadi, təşkilatı, psixoloji və başqa aspektləri də əhatə edir. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi istiqamətdə öyrənilməsi daxilində onların təsərrüfatın ərazi quruluşuna təsiri, dəyən ziyanın azdırılması məqsədilə yeni yanaşma üsulundan istifadə edilir. S.M.Stoykov və P.R.Tretyakin(1983) “təbiət-fəlakət-insan” kitabında müəlliflər qeyd etmişlər ki, antropogen amillərin nəticəsində baş verən təbii fəlakətləri nəzərdən keçirərək, bu sahədə yol verilən səhvlərin aradan qaldırılması üçün uzun müddət və böyük kapital qoyuluşu tələb olunduğu göstərilmişlər.

İnsan təbii fəlakətlərinin bir neçə növləri ilə mübarizədə irəliyə doğru addım atsa da, bütün təbii fəlakətlərdən tam müdafiə olunmaq və onları tamamilə zərərsizləşdirmək üsullarını əsaslı şəkildə hələ də tapmamışdır.

Təbii fəlakətlərə münasibətin 3 növü nəzərə çarpır:

1. Rayonda təbii fəlakətlərinin baş verməsi və təkrarlandığı müddətdə ərazidən köçmək üsulu.

2. Təbii fəlakətlərdən müdafiə və uyğunlaşma müxtəlif üsul və vasitələr ilə həyata keçirilir ki, bunu da iki əsas qrupa bölmək olar. Bu qruplara hasarlıma-çəpərləmə (müdafiə bəndlərinin inşası, meşə zolaqlarının salınması, meyvə bağlarının saxtadan qorunması) və dağıntıya məruz qalan obyektlərin (seysmik hadisələrə davamlı tikinti, bitkilərin quraqlığa qarşı dözümlü sortlarının yetişdirilməsi) daxildir.

3. Təbii fəlakətlərin qarşısının alınması bəzi dağıdıcı fəlakət daşıyıcısının xassələrinin dəyişməsinə şərait yaradır.

Təbii fəlakət hadisələri baş verərkən, onun nəticələrindən müdafiə proqramlarının işlənilib hazırlanması mərhələsində, sosial və psixoloji amillər böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu sahə fəlakətlərin planlaşdırılması zamanı ətraflı araşdırılaraq tədqiq edilir. Məsələn, ABŞ, Yaponiya, İngiltərə və s. ölkələrdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir.

1. Beynəlxalq, milli, regional səviyyədə fəlakətlərin planlaşdırılması üzrə proqramların işlənilib hazırlanması.

2. Fəlakətlərin planlaşdırılması üzrə mütəxəssislərin hazırlığı.

3. Təbii fəlakət hadisələrinin sosial-psixoloji tədqiqi ilə əlaqədar elmi tədqiqatların aparılması.

4. Regional səviyyədə təbii fəlakət hadisələrinin planlaşdırılması üzrə proqramların işlənilib hazırlanması.

İnkişaf etmiş ölkələrdə təbii fəlakətlərin planlaşdırılması ilə bağlı geniş tədqiqat işləri hazırlanır. Bu proqrama aşağıdakılar daxildir:

1. Zərərcəkən əhaliyə ilk tibbi yardımların göstərilməsi;

2. Təbii fəlakətlərin vurduğu zərərlərin ləğvi üzrə yerli təşkilatların - dövlət, xeyriyyə cəmiyyətləri, könüllü dəstə və qrupların birlikdə iştirakı;

3. Əhalinin fəlakət bölgələrindən çıxarılması, zərərcəkənlərə sığınacaqların, qida, tibbi vasitələrin verilməsi;

4. Bu məqsədlər üçün hazırlıqlı, təlim keçmiş mütəxəssislərin təşkili;

5. Maliyyələşdirmə mənbələri və s.

Təbii fəlakət probleminin sosial baxımdan tədqiqi, onun vacibliyinin dərk olunmasının təsdiqi və bu sahədə genişlənən beynəlxalq əməkdaşlığın nəticəsidir. Bu sahədə 1972-ci ildə BMT-nin başçılığı altında təbii fəlakətlər zamanı yardım göstərən xüsusi təşkilat yaradılmışdır. Bu təşkilatın əsas funksiyası təbii fəlakətdən zərər çəkmiş rayonlar üçün beynəlxalq fəvqaladə yardımın səfərbərliyindən, təbii fəlakətlərə hazırlıq dərəcəsi, həmçinin texniki nailiyyətlər və kəşflər üzrə informasiyanın toplanmasına və öyrənilməsinin təşkilinə, onların proqnozlaşdırılması əsasında təbii fəlakətlərdən xəbər verilməsinə əsaslanır.

Təbii fəlakətlərin vurduqları ziyanın faktiki ola bilən dəyər baxımından müəyyən edilməsi olduqca zəruridir. Bütün bunlar müdafiə tədbirlərinin seçilməsini, vurulan zərərin həcmi, müdafiə vasitələrinin və bu sahəyə kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini müəyyənləşdirməsinə imkan verir.

Təbii fəlakətlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi hər dövr üzrə dəyişir, buna səbəb iqtisadiyyatın inkişafı və insanların artımı ilə əlaqədar itkilərin siyahısı genişlənir və vurulan ziyanın qiymətləndirmə üsulları dəyişir və təkmilləşir. Təbii fəlakətlərin iqtisadi nəticələrinin dəyərini çox vaxt pul vahidlərilə müəyyən edilir. Təbii fəlakətlərdən dəymiş ziyanın iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsində müxtəlif metod və üsullar mövcuddur.

Təbii fəlakətlər nəticəsində dəyən ziyanın müəyyənləşdirilməsi üçün ilkin məlumatlar kimi hər bir ərazilərdə çoxillik müşahidələr nəticəsində əldə olunmuş statistik göstəricilərdən istifadə oluna bilər. Məsələn: daşqına məruz qalan ərazinin müəyyən hissəsinin qiymətləndirilməsi şərti olaraq eyni səviyyəli bütün ərazilərə tətbiq oluna bilər. Bu metod ərazinin mənimsəmə səviyyəsindən asılı olaraq təbii fəlakətlərdən dəyə bilən ziyanın ölçülərini təyin etməyə, problemin iqtisadi və sosial coğrafi baxımdan müvafiq səviyyədə tədqiq olunmasına imkan verir. Lakin burada ərazinin qiymətləndirilməsinin mürəkkəbliyi ilə qarşılaşılır. Ümumi nəzərdə tutduqda, torpaqların iqtisadi qiymətləndirmə göstəricilərindən ərazinin ayrı-ayrı sahələri üçün istifadə olunur. Məhz buna görə də statistik məlumatların doğruluğuna əminliyin az olduğunu nəzərə alıb, ərazinin dəyərini və əhalinin sıxlığını şərti olaraq keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul etmək olar. Sadə şəkildə iqtisadi coğrafi hesablamalar aparmaqla, təbii fəlakətlərin əhalinin sıxlığına təsirini qiymətləndirib, bunu böyük ərazilər səviyyəsində müqayisə etmək mümkün olmalıdır.

Təbii fəlakətləri tədqiq edərkən həmin ölkədə hansı təbii fəlakət hadisəsinin iqtisadiyyata vurduğu zərəri hesablamaq lazımdır. Azərbaycanda aparılmış statistik məlumatlarda göstərilir ki, ən çox respublika iqtisadiyyatına, demək olar ki, bütün sahələrinə və eləcə də əhalinin sağlamlığına böyük zərər vuran hadisənin sellər olduğu müəyyən edilmişdir.

Daşqınlar Azərbaycan iqtisadiyyatına ikinci əsas zərər vuran təbii fəlakətlərə aiddir. Təkcə son 100 ildə Kür və Araz çaylarında 70-ə qədər daşqın hadisəsi qeydə alınmış və respublika iqtisadiyyatına orta hesabla 2 mlrd. ABŞ dolları zərər dəymişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisinin 52%-i daşqın və subasma hadisələrinin

təkrarlanması əvvəllər 5-10 ildən bir təsadüf olunardısı, son illərdə bu proses demək olar ki, hər il təkrarlanır.

Digər dağıdıcı təbii fəlakət də doludur. Yalnız 1995-2019-cu illərdə Qazax, Tovuz, Gədəbəy rayonlarında və Naxçıvan MR –də baş vermiş dolu hadisəsi daha ağır iqtisadi nəticələrə səbəb olmuşdur.

Təhlillər göstərir ki, təbii fəlakətlərin vurduğu ziyanların hesablanması iqtisadi və sosial coğrafiya baxımdan əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Babaxanov N.A. Təbii fəlakətləri ram etmək olarmı? Bakı, 2006.
2. Babaxanov N.A. Paşayev N.Ə Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial coğrafi öyrənilməsi. Bakı "ELM" 2004.
3. Əliyev F.Ş. Təbii fəlakətləri qabaqcadan xəbər vermək olarmı? Bakı. Çıraq. 1998.
4. Həmzəyeva G.Ə. Təbii fəlakətlər. Bakı. Elm. 2008.
5. Göyçaylı Ş. Y. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı, 2006.
6. Doğanay, H. (2002) Coğrafiyaya Giriş 1: Genel ve Fiziki Coğrafiya Aktiv Yayıncılık.
7. Baran, B. ve Çelebi G. (2003) Deprem Nedir? Afet işleri Genel Müdürlüğü.
8. Waugh, William ve R.J.HY (1990) Handbook of Emergency Management: Programs and Policies Dealing With Major Hazards and Disasters. New York.

Rusiya və Çin arasında azad iqtisadi zonasının fəaliyyətinin tədqiqi

Salmanova Rəfiqə Ceyhun qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

I kurs Magistr

Elmi rəhbər: c.e.n. Umudova R.

Email: refiqe.salmanova00@mail.ru

Açar sözlər: Azad iqtisadi zona (AİZ), investisiya layhəsi, xüsusi iqtisadi zona (XİZ), BRİCS.

Azad İqtisadi Zona – xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərən ölkə ərazisinin bir hissəsidir. Azad iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfat subyektləri xüsusi qanunvericiliyi özündə əks etdirən rejim altında fəaliyyət göstərirlər və onların bu fəaliyyəti tənzimlənir. Bu da özündə aşağıdakı vacib məsələləri əhatə edir: gömrük tənzimlənməsi; vergiyə cəlbətmə; lisenziyalaşdırma; viza rəsmiləşdirilməsi; bank fəaliyyəti; mülkiyyət və girov münasibətləri (o cümlədən, torpağa sahiblik hüququna dair məsələlər); konsessiyanın (imtiyazın) verilməsi; azad zonanın idarə edilməsi. Azad iqtisadi zonaların müəyyənədi xüsusiyyətlərindən biri də əmək və sosial qanunvericilik aktlarının belə ərazilərdə tətbiq olunmasıdır. Azad zonaların problemlərinə həsr edilmiş müasir nəzəri işlərdə onların mahiyyəti daha geniş izah olunur: onlar, dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsinin həcmnin azaldılması aləti kimi göstərilir. “Azad zona” anlayışına bu cür izahat verilməsi, onun təsərrüfatlaşdırmanın preferensial rejiminin fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün prosesləri əhatə etməsi deməkdir. Bu cür yanaşmaya görə “azad zona – təkə ayrılmış, xüsusi bir coğrafi ərazi deyil, əksinə, milli iqtisadi məkanın bir hissəsi olmaqla, burada ölkənin digər yerlərində istifadə olunmayan müəyyən güzəşt və stimullar sistemi tətbiq edilir” (<https://www.yeniavaz.com/az/news/172395/azad-iqtisadi-zona-nedir>, 2021).

Azad iqtisadi zonalar (AİZ) dünya iqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, bu da özünü milli iqtisadiyyatın beynəlxalq, milli və regional səviyyədə bərpasına göstərmişdir. Azad iqtisadi zonalar regionların sosial-iqtisadi inkişafına da effektiv təsir göstərirlər. AİZ-lərin sosial-iqtisadi inkişafa təsirinin dərəcəsi və dərinliyi onların yerləşdiyi ərazi üçün qarşıya qoyulan bir çox amillərdən və məqsədlərdən asılıdır (<https://www.exportiamo.it/aree-tematiche/13729/free-economic-zones-pros-and-cons/> 2018).

AİZ-lər, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki (İEOÖ) azad ticarət zonalar əhəmiyyətli rifah təsirləri olan kapital axınına səbəb ola bilər. Bir çox İEOÖ-də tənzimləmə və müdafiə kapital axınına ciddi maneələr yaradır. Belə maneələri aradan qaldıran AİZ-lərin yaradılması kapital axınına təkan verir. Bu, əməyin məhsuldarlığını artırır, əlaqələr yaradır, təsir göstərir və xarici firmaların mənfəətindən gəlir vergisi gəlirlərinə səbəb olur. Bütün bunlar rifahın artmasına və nəticədə ev sahibi ölkənin inkişafına səbəb olur.

Azad iqtisadi zonalara qarşı dövlətlərin qarşıya qoyduqları məqsədlər biricins deyil. Bəzi dövlətlər işsizliyin aradan qaldırılması, sosial-iqtisadi inkişafın aşağı səviyyəsi, həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların maraqlarının qorunması ilə bağlı regionların konkret problemlərini həll etməyə çalışırlar. Digərlərində isə azad iqtisadi zonalar ictimai maraq, vahid iqtisadi mexanizm, qabaqcıl xarici iqtisadi təcrübə və idarəetmənin toplanması və yayılmasının, yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının səmərəli mənbələri kimi istifadə olunur (<https://revistaespacios.com/a19v40n28/a19v40n28p12.pdf>, 2018).

Makro eləcə də mikro və sektor səviyyəli problemlər səbəbindən sosial, iqtisadi və coğrafi amillərdən asılı olan AİZ-lərin əksəriyyətinin uğurları məhduddur və hələ də məhdud olaraq qalır.

Azad iqtisadi zona fəaliyyətlərinin inkişafı üçün bir neçə ölkələr birliklər yaradırlar. Bunlardan biri də BRİCS-dir. BRİCS 2006-cı ildə, BMT-nin 61-ci sessiyasında Braziliya, Rusiya, Hindistan və Çin, Cənubi Afrika xarici işlər nazirlərinin ilk iclası keçirildiyi zaman yaradılıb. Statistik araşdırmalara görə, 2020-ci il üçün Azad iqtisadi zonaların 3079-u BRİCS ölkələrinin payına düşür ki, bu da qlobal sayın 57%-ni təşkil edir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) məlumatına görə, BRİCS-in yaradıldığı 2006-cı ildən bəri BRİCS ölkələrinə xarici investisiyaların həcmi artmaqdadır. Eyni zamanda, 2015-

ci ildən etibarən BRİCS ölkələrində xarici investisiyaların qlobal həcmdə payında müntəzəm artım müşahidə olunur ki, bu göstərici 2019-cu ildə 20,9 milyard dollara çatıb (Vladimirovich P.P”, 2020).

Tədqiqatda BRICS ölkələrinə daxil olan Rusiya və Çin arasındakı azad iqtisadi zonalar üzərində araşdırma aparılmış, qarşılıqlı fəaliyyətləri təhlil edilmişdir.

Analiz

Çin və Rusiya: İqtisadi qeyri-bərabərlik.

Ticarət Çin və Rusiyanın maraqlarının ən çox üst-üstə düşdüyü təbii ehtiyatlarda cəmləşmişdir. İnvestisiya Rusiyada korrupsiya və zəif infrastrukturla məhdudlaşır. Beləliklə, insanlar arasında əlaqələr yaxşılaşır, lakin inamsızlıq olduğu kimi qalmaqda davam edir. Çin və Rusiya rəqəmsal infrastrukturun qurulmasında əməkdaşlıq etdiyinə baxmayaraq, hər bir tərəf məlumat axınını məhdudlaşdıran məhdudiyyətlər qoyur. Rusiyanın inkişaf problemləri və hər iki hökumətin nəzarəti əllərində saxlamaqla bağlı olan tədbirləri daha dərin əlaqələrin yaranmasına mane olur.

Ticarət. 2006-cı ildə Putin 2010-cu ilə qədər Çinlə ikitərəfli ticarətinin ən azı 60 milyard dollara çatdıracağı hədəflədiyini açıqlamışdı. Lakin ticarət artımı 2010-cu ildən 2015-ci ilə qədər bərpa olunmamış dayandı. Daha sonra rəsmi hədəf 100 milyard dollara qaldırıldı və ölkələr bu hədəflərə 2018-ci ildə nail ola bildilər. 2019-cu ildə ikitərəfli ticarət təxminən 110 milyard dollara çatmasından sonra Putin və Xi 2024-cü ilə qədər ticarətdə 200 milyard dollarlıq yeni hədəf açıqladılar. 2010-cu ildə Çin Almaniyanı geridə qoyaraq Rusiyanın ən böyük vahid ticarət tərəfdaşına çevrildi. Ümumilikdə, Avropa İttifaqı bütövlükdə Rusiyanın ən böyük tərəfdaşdır və 2019-cu ildə 260 milyard dollar (232 milyard avro) ticarət həcminə malik olmuşlardır ki, bu da Çinin Rusiya arasındakı ticarətdən iki dəfə çoxdur. Buna baxmayaraq, Çin son illərdə Rusiya üçün daha çox əhəmiyyət kəsb etmiş və 2018-ci ildə ümumi ticarətinin 15,5 faizini təşkil etmişdir. Rusiya isə əksinə olaraq 2018-ci ildə Çinin ümumi ticarətinin yalnız 0,8 faizini təşkil edə bilmişdir. (<https://www.csis.org/analysis/china-and-russia-economic-unequals>, 2020).

Ümumilikdə Rusiyanın Uzaq Şərqində 20 azad iqtisadi zona var: çoxsaylı Qabaqcıl Xüsusi İqtisadi Zonalar (ASEZ) və Vladivostok Azad Limanı (FPV). Onların əksəriyyəti 2014-2015-ci illərdə – Ukrayna böhranından sonra Qərb sanksiyalarının ilk vaxtları Rusiyaya dəydiyi zaman yaradılıb. FPV sakinləri demək olar ki, hər cür bizneslə məşğul ola bilsələr də, ASEZ-lər sənaye ixtisasına malikdirlər. Məsələn, “Xabarovsk” ASEZ logistika və istehsala, “Nadejdinskoe” ASEZ isə meşə təsərrüfatı sahəsində ixtisaslaşmışdır. ASEZ-lər öz sakinlərini əsas infrastrukturla təmin edərkən, FPV sakinləri tender keçirmədən torpaq sahələri əldə etmək hüququndan istifadə edirlər. Həmçinin, Uzaq Şərq XİZ-ləri azaldılmış vergilərə, qısaldılmış nəzarət yoxlamalarına və öz rezidentlərinə məhkəmədə investisiyaların qorunmasına köməklik etməyə zəmanət verilir. Bundan əlavə, “azad gömrük zonası” yarada bilərlərsə, gömrük imtiyazlarından da istifadə edə bilirlər.

2019-cu ilin iyun ayında Rusiyaya dövlət səfəri zamanı Çin lideri Xi Jinping Vladimir Putinlə birlikdə Çin və Rusiya şirkətləri arasında bir sıra investisiya əməkdaşlığı sazişlərinin imzalanması üzrə müzakirələr həyata keçirdilər. Nəticədə bu sənədlərin gələcək illərdə Rusiyaya bir milyard dollar dəyərində Çin birbaşa xarici investisiyalar (XBİ) vəd edilməsi planlaşdırıldı. Bəs hər şey planlaşdırıldığı kimi mi gedir?

2019-cu ilin aprelində Rusiya-Çin sərhədindən 200 km-dən az məsafədə yerləşən Vladivostokda sahə işi layihəsində aparılan araşdırmalarda göründü ki, yerli maraqlı tərəflər Çin kapitalının Rusiyanın uzaq bölgələrinə cəlb edilməsinin maneələrindən şikayətlənirlər. Rusiyanın Uzaq Şərqinə gəldikdə, davam edən Çin-Rusiya geosiyasi yaxınlaşması və bir neçə əlamətdar investisiya layihələri Çin investorlarının sərhədin o tayındakı bazara marağına yalnız məhdud təsir göstərirdi. Moskvanın azaldılmış vergilər və sadələşdirilmiş bürokratik prosedurlar vasitəsilə XBİ cəlb etmək üçün burada müxtəlif azad iqtisadi zonalar (AİZ) yaratmaq söylərinə baxmayaraq, statistik məlumatlara əsasən, 2017-ci ildə Çinin Rusiyaya qoyduğu 140 milyard ABŞ dolları məbləğində XBİ-nin yalnız 2%-i bu regiona sərmayə yatırıldığı ortaya çıxmışdır (<https://www.ispionline.it/en/publicazione/why-russias-special-economic-zones-fail-attract-chinese-investors-24316>, 2020). Bu da Rusiya və Çin arasında azad iqtisadi zona fəaliyyətlərinin heç də səmərəli və bərabər səviyyədə inkişaf etmədiyini göstərir.

Rusiyanın Uzaq Şərqinə sərmayələrin cəlb edilməsi məsələsinə gəldikdə, Moskva ilə bölgələr arasında maraqların toqquşması AİZ-lər daxilində əməliyyatlarla bağlı problemlərə gətirib çıxardığını görürük. Sakinlər zona ilə bağlı mütəmadi olaraq dəyişən qanunvericiliyin onlara qarşı

geriyə şamil edilməsindən narazıdırlar. Qanunvericilik dəyişiklikləri çox vaxt yerli məmurların AİZ-lərin “çox imtiyazlı” ola biləcəyi və yerli vergi bazasını poza biləcəyi ilə bağlı narahatlıqları ilə əlaqələndirilir.

Digər bir tərəfdən isə, AİZ-lərin bəzi imtiyazları tam işləməməsidir. Məsələn, AİZ rezidentlərinin uyğun olduğu azad gömrük zonası AİZ rezidentlərinin əksəriyyəti üçün çox baha başa gələn xüsusi gömrük infrastrukturunun tikintisini tələb edir. Bəzi FPV layihələri yerli hakimiyyət orqanları ilə bürokratik problemlər üzündən bir neçə ay torpaq sahəsinin təsdiqini gözləyir, bəzi ASEZ sakinləri isə əsas infrastrukturun keyfiyyətsizliyindən şikayətlənirlər (Spivak, V. and Foy, H. <https://www.ft.com/content/d4cf3486-681b-11e9-a79d-04f350474d62>, 2019).

Nəhayət, AİZ-lərin mövcudluğu Uzaq Şərq bazarının böyük sosial-iqtisadi problemlərini həll etmir: 40,6%-ni və ya Rusiya ərazisini əhatə etsə də, ölkənin ÜDM-də payı cəmi dörd faizdir. Bazarın kiçik olması və Rusiyanın Uzaq Şərqində nəqliyyat infrastrukturunun olmaması çinli investorları uzaqlaşdırır. Ümumiyyətlə, Rusiya valyutasının dəyişkənliyi, Rusiyanın Uzaq Şərqində ixtisaslı işçi qüvvəsinin olmaması və mürəkkəb Rusiya qanunvericiliyi çinliləri Rusiyadan fərqli investisiyalara istiqamətlərinə sövq edir.

Nəticə

Bu amillərin hər birini qiymətləndirdikdən sonra yekun bölmədə Çin-Rusiya iqtisadi əlaqələrinin gələcək trayektoriyası və onun ABŞ maraqları üçün təsirləri nəzərdən keçiriliyində bu nəticəyə gəlinir ki, artım üçün yer var, lakin Çin və Rusiyanın iqtisadi əlaqələri gücləndikcə, onların tərəfdaşlığı daha da qeyri-bərabər olacaq. Rusiyanın kiçik statusu daha çox məsuliyyətə çevriləcək və Rusiya rəsmiləri Çinə daha çox güvənmə riskini azaltmaq üçün həvəsləndirilə biləcəklər. Çinin kütləvililiyi, yaxınlığı və tərəfdaşlarını iqtisadi cəhətdən məcbur etmək istəyi sonda Rusiyanı yenidən Qərbə baxmağa vadar edə bilər, çünki Çinlə artan əlaqələrə baxmayaraq ticarətinin böyük hissəsi hələ də burada qalır.

Ədəbiyyat

1. Central Bank of the Russian Federation. https://www.cbr.ru/statistics/macro_itm/svs/, (2018)
2. <https://www.yeniavaz.com/az/news/172395/azad-iqtisadi-zona-nedir>, 2021
3. Jonathan E. Hillman “China and Russia: Economic Unequals” 2020 <https://www.csis.org/analysis/china-and-russia-economic-unequals>
4. Morvarid M. (2018) “Free Economic Zones: pros and cons” <https://www.exportiamo.it/aree-tematiche/13729/free-economic-zones-pros-and-cons/> -
5. Pavel Vladimirovich Pavlov “Free economic zones in brics countries as driver of economic development”, 2020
6. PAVLOV, P.V., MAKAROVA, E.L., BAKALARCZYK S.M. (2019) “Free Economic Zones: Global experience, perspectives and concept of development in global practice” <https://revistaespacios.com/a19v40n28/a19v40n28p12.pdf>
7. Spivak V. “Why Russia’s Special Economic Zones Fail to Attract Chinese Investors” <https://www.ispionline.it/en/pubblicazione/why-russias-special-economic-zones-fail-attract-chinese-investors-24316>, 24 noyabr,2020
8. Spivak, V. and Foy, H. (2019). Russia struggles to attract Chinese capital to its Far East. Financial Times, <https://www.ft.com/content/d4cf3486-681b-11e9-a79d-04f350474d62>

Azərbaycanda logistik nəqliyyat sisteminin inkişafı və təkmilləşməsi

Omarova Gülnar Malik qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: dos Sahilə Allahverdiyeva

E-mail: gulnar.omarlar@bk.ru

Cənubi Qafqazın ən böyük nəqliyyat-logistik mərkəzi kimi Azərbaycan regionun mərkəzi qovşağına çevrilib. Ölkəmizin ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri Azərbaycanın logistik mərkəzə çevrilməsi üçün real imkanlar yaradır. Azərbaycanın Şimaldan-Cənuba və Şərqdən-Qərbə uzanan yollar üzərində yerləşməsi, geosiyasi cəhətdən qitələr və ölkələr arasında mövcudluğu, həmçinin böyük daxili bazarlara malik olan Rusiya, Türkiyə, İran və Mərkəzi Asiya regionu ilə

həmsərhəd olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan logistik sahənin inkişafına xüsusi diqqət ayrılır.

Azərbaycan pandemiya dövründə nəqliyyat-logistika sahəsində Mərkəzi Asiya ölkələri üçün ən etibarlı tərəfdaş oldu. Belə ki, ölkələrin əksəriyyəti sərhədlərini bağladığı halda Azərbaycan bu fürsətdən istifadə edərək yük daşımaları üçün heç bir məhdudiyət qoymadı və sərhədlər daim açıq qaldı. Bu nəqliyyat – logistika sahəsinin inkişafı üçün fürsət idi və Azərbaycan bu fürsətdən yaxşı istifadə etdi. Bu fürsəti daimi əməkdaşlığa çevirmək üçün bir çox güzəştlər və strateji planların həyata keçirilməsi şərtidir. Belə ki, artıq ölkələr sərhədlərini yavaş-yavaş açır və bu rəqabətin güclənməsi deməkdir. Azərbaycan logistik sektora yeni qoşulan ölkələr sırasındadır və bu sektorun inkişaf etməsi, rəqabətə davamlı olması üçün logistik mərkəzlər beynəlxalq standartlara cavab verməlidir.

Nəqliyyat-logistik mərkəzlər, limanlar beynəlxalq standartlara cavab verdikdə yük dövriyyəsində də artım müşahidə olunur. Məsələn, Bakı limanının yük dövriyyəsinə nəzər yetirsək görürük ki, artım var. 2021-ci ilin ilk rübündə limanın yük dövriyyəsində ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətə 17 %-ə yaxın artım olmuşdur. Bu ilin üç rübü üzrə isə limanın ümumi yük dövriyyəsi 21 % artıbdir. 2021-ci ilin doqquz ayı ərzində “ Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanı ” QSC-də (Bakı limanı) ümumi yükdaşımının həcmində nəzərə çarpacaq dərəcədə artım müşahidə edilmişdir. Ötən ilin müvafiq dövründə 3 milyon 564 min tondan çox yük aşırılmışdırsa, 2021-ci ilin eyni dövründə bu rəqəm 4 milyon 298 min tondan çox olub.[4]

2021-ci ilin üç rübündə ümumi yük daşımının 93 %-i tranzit yüklərin payına düşmüşdür. Ümumi yükdaşımada tranzit yüklərin payı daha da çoxalır. İdxal və ixracın payı tranzit yüklərlə müqayisədə çox aşağıdır. Bu da ölkəmizin logistik nəqliyyatının əhəmiyyətini birdaha vurğulayır. Həmçinin göstərilən xidmətlər içərisində quru yük aşırımlarında da artım müşahidə edilmişdir. 2021-ci ilin doqquz ayı ərzində limanda aşırılan quru yükün həcmi 856 min tondan çox olmuşdur. Bu isə öz növbəsində ötən illə müqayisədə 69 %-lik artım deməkdir. [4]

Azərbaycanda logistik mərkəzlər son bir neçə ildə yaranmağa başlamışdır. Faktiki vəziyyəti əvvəlki illərdən fəqli olaraq qənaətbəx hesab etmək olar. Logistik mərkəz dedikdə, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə malların qəbulu, saxlanması, hazırlanması və paylanması kimi işləri yerinə yetirmək üçün modernləşdirilmiş anbarlar nəzərdə tutulur. Logistik mərkəzlər ən yeni texnologiyalara əsaslanmalı, avtomatlaşdırılmış müasir informasiya sistemləri ilə təchiz olunmalıdır. Xüsusən də bu sektorda rəqəmsallaşma üzrə inkişaf böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas məqsəd, xüsusilə rəqəmsal texnologiyaların təqdim etdiyi imkanlardan daha yaxşı istifadə etməklə böyüməni, rəqabət qabiliyyətini, iş yerlərini və daxili bazarı inkişaf etdirməkdir.

Nəqliyyat-logistik sektorda rəqəmsallaşma, yeni texnologiyalar və böyük məlumatlar yüklərin trafik axınının təşkili və idarə olunmasını dəyişdirmək potensialına malikdir. Həmçinin yeni xidmətlərə yol açır. Təchizat zənciri iştirakçıları arasında əməkdaşlığa, nəqliyyat və yük axınlarının real vaxt rejimində idarə edilməsinə, inzibati yükün sadələşdirilməsinə və azaldılmasına imkan verir. Bu proses infrastruktur və mənbələrdən daha yaxşı istifadə etməyə imkan verir, səmərəliliyi artırır və xərcləri azaldır. Nəqliyyatda rəqəmsallaşmanı inkişaf etdirməklə yükdaşımada hər hansı bir məntəqədən çıxan yükün ölkəmizə çatmadan, həmin yük haqqında məlumatın ən azı 24 saat əvvəl əldə edilməsi əməliyyatların həyata keçirilməsini daha çox effektiv edəcəkdir. Həm də rəqəmsallaşma vasitəsilə planlı şəkildə, dəqiq vaxtların təyin olunması yüklərin qəbulu və daşınması əməliyyatları sürətlə həyata keçiriləcəkdir ki, bu da logistik sektorda tələb olunan yüksək xidmətlərdən biridir. Çünki, bu sektorda ən əsas məqsəd daşınan yüklərin aparılacaq yerlərə daha tez çatdırılmasıdır. Bu baxımdan da rəqəmsallaşma çox vacibdir.

Bu faydalardan istifadə etmək üçün ölkəmizdə nəqliyyat standart olaraq rəqəmsal hala gəlməlidir. Elektron məlumatlar, dövlət orqanları ilə və müəssisələr arasında məlumat mübadiləsi də daxil olmaqla tədarük zəncirləri vasitəsi ilə problemlərdən xalınmalıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq beynəlxalq standartlara cavab verə biləcək logistik sahəni inkişaf etdirmək üçün 2016-cı ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" (bundan sonra – Strateji Yol Xəritəsi) sənədi 2020, 2025 və 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün qısa, orta və uzunmüddətli perspektiv istiqamətləri özündə əks etdirir. 2025-ci ilə qədər Azərbaycanda logistika və ticarət infrastrukturunun əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsi və bundan sonra güclü əlaqələrə malik regional logistik mərkəzə çevrilməsi əsas hədəflərdən biridir. 2025-ci ildən etibarən Azərbaycanın uzunmüddətli məqsədi digər ölkələrlə güclü

əlaqələrə malik səmərəli fəaliyyət göstərən logistik mərkəzlər vasitəsilə regional logistika mərkəzi olmaqdır.

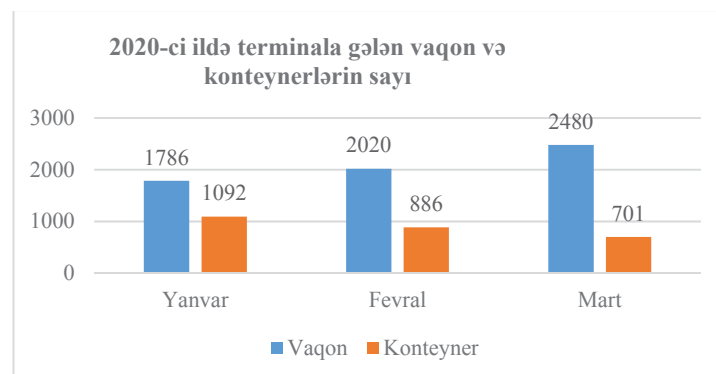
İnfrastruktur təkmilləşdikdən sonra bu sektorun müəyyən hissəsini dövlət özəl sektora verməlidir. Özəl sektor vasitəsilə daşınan beynəlxalq yüklər logistik sahənin inkişafına birbaşa güclü təsir edir. Həmçinin ölkə üzərindən daşınan yüklər yeni yatırımların və xarici brendlərin ölkəyə cəlb edilməsinə gətirib çıxardır. Bu baxımdan logistik mərkəzlərin qurulmasının əhəmiyyəti böyükdür. Çünki, bu mərkəzlərin əsas məqsədlərindən biri də odur ki, xarici yatırımcıları ölkəyə cəlb etsin. Bu proses Azərbaycanda ləng hərəkət edir, bu da logistik sahədə inkişafın sürətli olmadığını göstərir. Azərbaycanda logistik sektor sürətli xidmət göstərsə də, inkişafı bir o qədər də sürətli deyil.

Logistika və ticarətin inkişafı üçün əsas olaraq düzgün planlaşdırma və aydın strategiyanın olması çox vacib amillərdən biridir. 2018-ci ildə Xəzərdə ən böyük Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının, Abşeron Logistika Mərkəzinin istifadəyə verilməsi Azərbaycanda bu istiqamətdə məqsədyönlü strateji planın uğurla həyata keçirilməsini göstərir.

Abşeron logistik mərkəzi Azərbaycanda yaradılan ilk özəl logistik mərkəzdir və beynəlxalq standartlara cavab verir. Müasir dövrün tələblərinə cavab verən bu logistik mərkəz təhlükəsiz, sürətli xidmət göstərir. Güclü infraquruluca malikdir. Burada yaradılmış bir pəncərə sistemi ilə yüksək səviyyəli və operativ xidmət göstərilir. Bu sistemin əsas məqsədi ayrı-ayrı məntəqələrdə göstərilən bir sıra xidmətlərin bir nöqtədən həyata keçirilməsi və bununla da vaxta qənaət edərək xərclərin azaldılmasıdır.

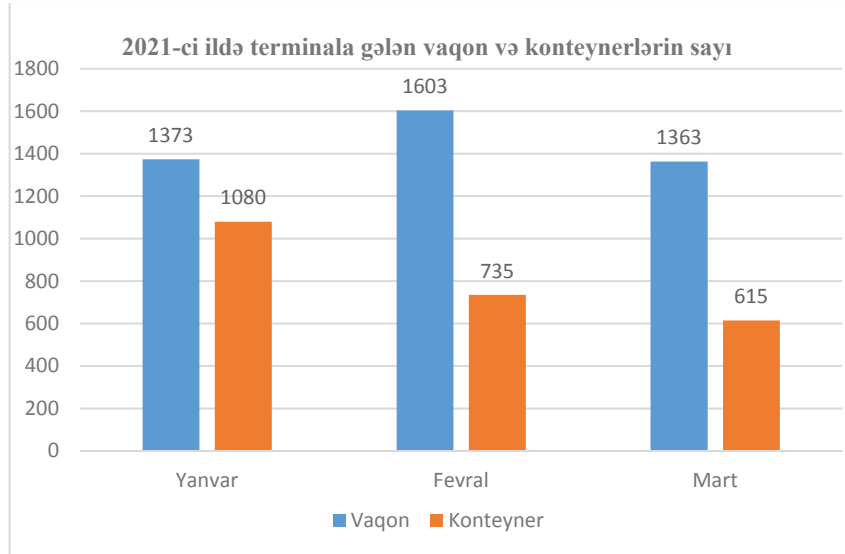
Abşeron logistik mərkəzə gələn vaqon və konteynerlərin sayında hər ay üzrə fərqlilik müşahidə edilir. 2020-ci ilin ilk üç ayı ərzində logistik mərkəzin qəbul etdiyi vaqon və konteynerlərlə 2021-ci ilin ilk üç ayı ilə müqayisə etsək aralarında fərqin yarandığını, azalma və artmanın müşahidə edildiyini görürük. Beləki 2020-ci ilin yanvar ayında 1786 vaqon, 1092 konteyner, fevral ayında 2020 vaqon, 886 konteyner, mart ayında 2480 vaqon, 886 konteyner, mart ayında 2480 vaqon, 701 konteyner mərkəz tərəfindən qəbul edilmişdir.

[3]

Mənbə: <http://absheronport.az/>

2021-ci ilin yanvar ayında isə 1373 vaqon, 1080 konteyner, fevral ayında 1603 vaqon, 735 konteyner, mart ayında isə 1363 vaqon, 615 konteyner mərkəz tərəfindən qəbul edilmişdir. 2020-ci ilin yanvar ayını 2021-ci ilin yanvar ayı ilə müqayisə etsək 2021-ci ilin ilk ayında azalmanın, 2020-ci ilin mart ayı ilə 2021-ci ilin mart ayı ilə müqayisə etsək vaqonların və konteynerlərin sayının 2021-ci ildə artığını müşahidə edərük. Bu statistik məlumatlara əsasən hər ay qəbul edilən vaqon və konteynerlərin sayının sabit qalmadığını müşahidə edirik. [3]

Mənbə: <http://absheronport.az/>

Həmçinin nəqliyyat və ticarət sektorunda logistik mərkəzlərin yaradılmasının planlı şəkildə həyata keçirilməsi həm yeni iş yerlərinin açılmasına, həm xarici yatırımcıların cəlb edilməsinə, həm də ölkə iqtisadiyyatına təsiri böyükdür. Bundan başqa logistik və ticarət mərkəzləri səmərəli olmalı, ticarət marşrutları optimallaşdırılmalı, məhsulların saxlanması xərcləri azaldılma və bu sahədə özəl sektorun iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi üzrə ciddi tədbirlər görülməsi öndə duran məsələlərdən bir neçəsidir.

Özəl sektorların payının logistik sahənin idarəetməsində çoxalması ölkənin iqtisadiyyatında əlavə dəyərlərin çoxlmasına gətirib çıxardır. Buna görə də həm özəl sektorların, həm də xarici yatırımcıların cəlb edilməsi üçün görülən bütün tədbirlər planlı, strateji və rəqabətə davamlı olmalıdır. Xarici yatırımcılar hər şeydən əvvəl məhsulların təhlükəsiz daşınmasını təmin edən ölkələrə üstünlük vermələri də önəmli faktorlardan biridir. Bu faktoru nəzərə alsaq Cənubi Qafqaz münaqişəli regionlar sırasında idi və xarici yatırımcıların marağını çox cəlb etmirdi. 2020-ci ildə 44 günlük müharibənin nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edərək təhlükəsizlik narahatlıqlarını aradan qaldırdı. Regionun inkişafında gələcək logistik yatırımlar üçün böyük fürsət yarandı. Bütün bunlar Azərbaycan üçün iqtisadi üstünlüklərdir və Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan logistik sahənin inkişafını daha da sürətləndirməyə, ölkələrlə daha geniş, təhlükəsiz əməkdaşlıq etməyə, logistik mərkəzlərin daha sürətlə inkişafına şərait yaratdı.

İşğaldan azad olunmuş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda, Cəbrayıl rayonu ərazisində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı adlı 04 oktyabr 2021-ci ildə fərman imzalamışdır. “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkı logistika işinin təşkili baxımdan da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Cəbrayıl rayonunda logistika mərkəzinin yaradılması işğaldan azad edilmiş digər rayonların bərpasında da faydalı olacaqdır. [5]

26 oktyabr 2021-ci ildə Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun təməli qoyulmuşdur. Təmali qoyulan bu quru yol Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrini bərpa edərək bölgədə yeni iqtisadi imkanlar yaradacaq, tranzit əlaqələri genişləndirəcəkdir. Bu yol Zəngəzur dəhlizinin yoludur. Birinci qovşaq olan bu yol Ermənistan sərhədinə qədər 123.6 kilometr məsafəni əhatə edəcəkdir. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Naxçıvanla quru əlaqələri yaradılacaqdır. [5]

Zəngəzur dəhlizi həm Çin kimi nəhəng iqtisadi gücə malik olan ölkənin, həm də Türkiyənin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanı Gürcüstan vasitəsilə Türkiyəyə bağlayan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə müqayisədə yeni dəhlizin yolu təxminən 340 km qısılacaq ki, bu da nəqliyyat məsafəsini qısaldaraq nəqliyyat xərclərini azaldacaqdır. Dəhliz daha sonra Türkiyənin şərq bölgələrinə qədər uzadılacaqdır. Yeni dəhliz vasitəsilə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında ikitərəfli ticarətin də artacağı gözlənilir.

Çin üçün Bakı – Tbilisi – Qars marşrutu ən az xərc tələb edən tranzit marşrut olsa da yeni dəhliz həm xərc, həm də məsafənin azaldılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu baxımdan

Azərbaycanın iqtisadi diversifikasiya siyasəti və Çinin sənaye potensialını Avropaya ötürmək istəyi iki ölkə arasında daha böyük iqtisadi əməkdaşlığı asanlaşdırır.

Zəngəzur dəhlizi həm də Cənubi Qafqazdan keçən Şimal-Cənub, Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərində də əhəmiyyətli rola malik ola bilər. Bu səbəbdən Zəngəzur dəhlizi region ölkələrinin gələcək iqtisadi inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat:

1. Z.S. Məmmədov “ XXI əsr: İqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru” – Bakı, Azər nəşr, 2002.– 386 səh.
2. Allahverdiyeva S.Ə. “Nəqliyyatın coğrafiyası” Dərs vəsaiti – Bakı, Avropa nəşr, 2019. – 284 səh.
3. Abşeron Logistika mərkəzinin rəsmi saytı: <https://absheronport.az/>
4. Bakı limanının rəsmi saytı: <https://portofbaku.com/>
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı: <https://president.az/>
6. <https://en.rayhaber.com/2020/09/cin-azerbaycanin-baskenti-bakuyu-lojistik-merkezi-yapiyor/>
7. <https://report.az/analitika/azerbaycan-cinin-bir-kemer-bir-yol-tesebusunun-vacib-hissesidir/>
8. <https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/1650068>

Ekoloji turizm və onun növləri

Hacızadə İlkin Tofiq oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: b/müəll Nuriyev.E

E-mail: haciilkin.lh@gmail.com

Ekoloji turizm - dünya turizm sənayesinin ən sürətli inkişaf edən sahələrindən biridir. Ekoloji turizm təbiətdən zövq almaq, istirahət məqsədi ilə istifadənin yeni forması olmaqla yanaşı, rekreasiya ehtiyatlarından düşünülmüş şəkildə istifadə etməyi, bioloji müxtəlifliyin qorunmasını təbliğ etməklə, həm də turizm fəaliyyətinin dayanıqlılığını təmin etmək üçün «qeyri-aşındırıcı» təbiətdən istifadə rejiminin işlənilib hazırlanması tələb edir.

Ekoloji turizmin inkişaf tendensiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşmış qolu olan Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMÜTT) tərəfindən müəyyən olunmuşdur. Bu təşkilatın proqnozlarına görə ekoloji turizm 2020-ci ilə qədər olan dövrdə turizmin inkişafının beş əsas strateji istiqamətləri sırasına daxildir.

Ölkəmizə BMÜTT tərəfindən ekoloji turizmin inkişafı nöqteyi nəzərdən ən perspektivli regionlardan biri kimi baxılır. Ölkə prezidenti İ.Əliyev tərəfindən 2011-ci ilin turizm ili elan olunması bu məsələyə respublikamızda necə önəm verildiyinin göstəricisidir.

Ekoturizm ətraf mühitin mühafizəsi və yerli əhalinin rifah halını yaxşılaşdırmaq, onun tələblərini qarşılamaq üçün potensiala malik olan davamlı bir turizm növüdür. Odur ki, ekoturizm belə müəyyən olunur: «İcmaların iqtisadi imkanlarını genişləndirməklə qonaq qəbul edən sahibkarlar üçün iqtisadi və sosial imkanlar təmin etmək, təbii interpretasiya və ekoloji təhsil vasitəsi ilə təbii ehtiyatlarının qorunmasına kömək edərək səfər olunan ərazilərin təbiəti, tarixi və mədəniyyəti haqqında öyrənməkdə maraqlı olan insanların ekoloji səyahətlərdən zövq almasıdır».

Azərbaycan təbii ekoturizm sahəsində real potensial imkanlara malikdir. Çox maraqlı və zəngin ölkə kimi onun ərazisinin yarısından çoxunu qum landşaftları (yarımsəhrələr, dağətəyi və dağlıq çöllər) əhatə edir. Təbii və coğrafi şəraitin unikallığı burada flora və faunanın növ müxtəlifliyinin rəngarəngliyinə şərait yaratmışdır. Yer üzündə mövcud olan 11 iqlim tipinin 9-u Azərbaycanda təsadüf edilir. Bu amil ölkəmizdə zəngin biomüxtəlifliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda təxminən 4500 ali bitki növü yayılmışdır ki, bu da Qafqazın zəngin bitki aləminin növ tərkibinin 64%-ni təşkil edir. Bunlardan 240-ı endemik və reliktd növlərdir. Azərbaycan Respublikasının «Qırmızı kitab»ına 140 nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitki növü daxil edilmişdir. Burada yayılmış fauna növləri: 14000 həşəratkimilər, 123 balıq, 9 sudaqumda yaşayanlar, 54 sürünənlər, 360 quş və 99 məməli olmaqla, bunlardan 108 növ «Qırmızı kitab»a salınmışdır

Turist kompaniyaları üçün isə aşağıdakı 10 şərtləri yerinə yetirmək tələb olunur:

1. Turist ehtiyatlarından minimum istifadə
2. İstifadə və idarə oluna bilən enerjilərdən səmərəli istifadə
3. Şirin su ehtiyatlarını qorumaq onlara ziyan yetirməmək
4. Dayanıqlı su hövzələrini qorumaq
5. Təhlükəli maddələrlə ehtiyatlı davranmaq
6. Nəqliyyatdan və nəqliyyat vasitələrindən səmərəli istifadə
7. İstifadə olunan ərazilərin qorunması
8. Yerli əhalinin təbiəti və milli sərvətlərin qorunmasına cəlb etmək
9. Davamlı inkişaf layihələri həyata keçirmək
10. İnkişaf naminə əməkdaşlıq

Ekoturizm - İngilis dilində olan «ecological tourism» və «ecotourism» sözlərinin dilimizə keçmiş formasıdır. Regionun davamlı inkişafını təmin edən və yerli mədəni-sosial mühitin qorunmasına qayğı göstərən, təbiətlə mehriban münasibətləri formalaşdıran, ekologiya təhsili maarifçiliyinə istiqamətlənmiş, təbiətə ziyan vurmayan turizmdir (Bax: Turizm termin və anlayışlarının izahlı ensiklopedik lüğəti, Bakı, 2004). Elmi ədəbiyyata ekoturizm anlayışını ilk dəfə meksikalı iqtisadçı Hektor Seballos-Laskureyn (Ceballos-Lascurain) tərəfindən 1980-ci ildə daxil edilmişdir. Onun fikrincə “ekoturizm təbiətə ekoloji həssas münasibətlə səyahətin uzlaşdırılmasıdır ki, nəticədə flora və fauna nümunələri ilə tanışlıq, yaratmaqla onların qorunması imkanlarını birləşdirir”. BMÜTT tərəfindən qəbul olunmuş təyinatda deyilir: - “Ekoturizm təbiət turizminin bütün formalarını əhatə edir ki, bu zaman turistlərin əsas motivasiyası təbiəti seyr etmək və onunla ünsiyyət yaradır”. Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fonduna görə “ekoturizm-təbiətin qorunmasına yardım edən təbiət turizmidir”

Almaniyanın inkişafı və maliyyə əməkdaşlığı üzrə Federal nazirlikdə hesab edirlər ki, “ekoturizm turizmin elə növüdür ki, bu zaman ətraf mühitə mənfi təsirlərin minimuma endirilməsi, mühafizə edilən təbiət ərazilərinin maliyyələşdirilməsinə yardım edilməsi, yerli əhaliyə gəlir mənbəyi yaradılması üçün düşünülmüş cəhdlər edilir”.

Ekoturizmin baza prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Rekreasiya təbiət ərazilərinin bioloji müxtəlifliyinin qorunması;
- Ekoturizm sferasına cəlb olunmuş regionların iqtisadi dayanıqlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- Ekoturizm fəaliyyəti iştirakçılarının ekoloji mədəniyyətlərinin yüksəldilməsi;
- Rekreasiya ərazisinin etnoqrafik statusunun saxlanması.

Mütəxəssislər trekkinq və ya piyada turizmi, velosipedlə və atla (və ya digərləri ilə) səyahətləri, naturalist - alimlərlə gəzintini (botaniki, zooloji, omitoloji, ixtioloji, geoloji və s. turlar), daxili sularda (raftinq) və dəniz səyahətini (dayvinq və s), speleoturizmi, xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərində ovçuluğu ekoturizmə aid edirlər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ekoturizm həqiqətən dayanıqlı inkişaf ideyasını həyata keçirən iqtisadiyyatın bir qoludur. Belə ki, o, əsasən asan dağla bilən təbii komplekslərə toxunur, həmçinin istehlakçı «dəstəsinə» əvvəllər naməlum olan rayonları açır. Turizmin təbii komplekslərə birbaşa və dolaylı təsir miqyası və gedişi çətin təyin olunur.

- Birbaşa təsirə aşağıdakılar daxildir:

1) ov, balıqçılıq zamanı flora, fauna nümunələrinə təsirlə yanaşı, ərazilərin təsərrüfat fəaliyyətinə daxil edilməsi yolu ilə və s. təbii yaşayış şəraitinin məhv edilməsi;

2) bitkilərin və heyvanların onların yemlənməsi, süni yaradılmış şəraitdə artırılması, üzərilərində müşahidə aparılması, səs-küy təsiri, yuvalarının, kahalarının dağıdılması və s. yolu ilə təbii həyat fəaliyyəti prosesinə müdaxilə;

3) insanın həyat fəaliyyəti vasitəsi ilə (təcrübələr, üzvü qida tullantıları) infeksiya və xəstəliklərin gətirilməsi və yayılması, təsərrüfat fəaliyyəti (meşələrin qırılması, torpaqların korlanması və s.).

- Dolayısı təsirə isə bunlar aiddir:

1) təbii qida mühitinin dəyişməsi;

2) coğrafi mühitin komponentlərinə qlobal antropogen təsir (torpaqların və səthi suların çirklənməsi, meşələrin qırılması və eroziyanın inkişafı, iqlimin qlobal dəyişməsi, atmosferin çirklənməsi və s.);

3) heyvanların süni yolla artırılması, təbii mühitə və insanın özünə son təsirinin hələ axıra qədər dəqiq öyrənilməməsi, əvvəlcədən planlaşdırılmış xüsusiyyətləri olan heyvanların və bitkilərin

genlərinin dəyişdirilməsi. Belə proseslərdə nadir heyvanların və bitkilərin (endemiklər, reliktlər) kiçik populyasiyaları və ya gec nəsil verən növləri daha çox əziyyət çəkir.

Turizmin təbiətə təsir prosesini də həmçinin birbaşa və ya dolayısı ilə müəyyənləşdirmək olar. Birbaşa müəyyənləşdirilmə variantına təbii kompleksə turist yüklənməsinin yol verilən həddə uyğun olaraq müştərilərin ümumi sayının məhdudlaşdırılması, turistlərə nümayişi olunan obyektlərin ərazilərinin və xüsusi mühafizə olunan təbii ərazilərin zonalaşdırılması, ətraf mühitin çirklənməsini minimuma endirən xüsusi texnologiyaların istifadə olunması daxildir. Obrazlı şəkildə desək, bu inzibati məsuliyyətə cəlb etməyə əsaslanmış (cərimələr, göstərişlər, tariflər, buraxılış vərəqələrinin tətbiqi və s.) güc siyasəti olub, turistlərin rahatlığının pozulmasına gətirib çıxarır. Dolayısı variant turistlərin yerli əhaliyə, heyvanlara və bitkilərə humanist münasibətin, hörmətin tərbiyə olunması, təhsil səviyyəsinin artırılması yolu ilə davranışının dəyişməsinə əsaslanır. Turistlərə təsirin hər iki variantını uzlaşdırmaq lazımdır. Əks təqdirdə hər biri ayrı-ayrılıqda gözlənilən nəticəni verməyə də bilər. Eyni zamanda ekoturizmin mahiyyətini və onu təşkil edən üsullər düzgün başa düşülən şəraitdə, aşağıda sadalananlar vasitəsi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafına artı bilər:

- 1) həm turizm sənayesində, həm də qarışıq sahələrdə yerli əhali üçün iş yerləri yaranar;
- 2) yerli iqtisadiyyatın gəlirli sahələrinin inkişafı (mehmanxana təsərrüfatı, ictimai iaşə, nəqliyyat kompleksi, suvenirlərin istehsalı, xalq sənətkarlığı və s.) sürətlənər.
- 3) valyuta mübadiləsinin stimullaşdırılması üçün münbit şərait yaranar;
- 4) istehsal olunan məhsula tələbatın artması və əlavə investisiyalar vasitəsi ilə kənd təsərrüfatının və qida sənayesinin inkişafı sürətlənər;
- 5) mənzil-kommunal təsərrüfatı müəssisələrinin və nəqliyyatın işinin yaxşılaşar;
- 6) turizm ehtiyatlarının (turistlərin diqqətinə layiq), o cümlədən xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin səmərəli istifadəsinin investisiyalaşdırılması prosesi baş verər;
- 7) intensiv kənd təsərrüfatına keçidlə, böyük torpaq sahələrinin təbii vəziyyətdə saxlanması zəruriliyi ortaya çıxar;
- 8) global kommunikasiyanın inkişafı diqqət mərkəzində olar;
- 9) yerli mədəni və təbii irsin turizm ictimaiyyətinin onlara daimi diqqətinə görə mühafizəsinin stimullaşdırılması;
- 10) rekreasiya kompleksinin inkişafı və onun nəticəsi kimi yerli əhalinin istirahəti üçün şərait yaranar.

Hazırda ekoturizmi və ekoturları dörd növə ayırırlar: 1. Elmi turizm, 2. Təbii tarixi tur, 3. Macəra turizmi, 4. Xüsusi qorunan təbiət ərazilərinə səyahət.

1. **Elmi turizm.** Turistlər elmi ekoturların gedişində təbiətin müxtəlif növlü tədqiqində iştirak edirlər, sahə müşahidələri aparırlar. Məsələn, Latın Amerikasında quşların davranışı üzrə müşahidə ilə bağlı olan, Sakit okeanda balinaların populyasiyalarının sayı ilə əlaqədar olan ekoturlar hamıya məlumdur. Adətən, belə qruplarda turist yerləri kimi xüsusi mühafizə olunan ərazilər çıxış edir: qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar, təbiət abidələri. Elmi turizmə həmçinin xarici elmi-tədqiqat ekspedisiyaları, universitetlərin və institutların təbiət elmləri fakültələrində təhsil alan tələbələrin çöl praktikaları aid edilir.

2. **Təbii tarixi turlar.** Bu yerli mədəniyyəti və ətraf təbiəti dərk etməklə əlaqədar olan səyahətdir. Adətən, belə turlar xüsusi təchiz olunmuş ekoloji cığırılardan keçən, tədris, elmi-kütləvi və tematik ekskursiyaların məcmusunu özündə təmsil edir. Hər şeydən əvvəl onlar həmçinin qoruqların və milli parkların əraziləri üzrə təşkil olunur. Bura həm də hərəkət zamanı müəllimlərin, bələdçilərin təbiət haqqında ekskursiya və söhbət apardığı məktəblərin yürüşü də aiddir. Ekoturizmin bu növü daha çox Almaniyada məşhurdur. Bu səbəbdən də onu həm də «ekoturizmin inkişafının alman modeli» adlandırırlar.

3. **Macəra turizmi.** Bu növ idman nailiyyətlərinin qazanılması və turistlərin fiziki formalarının yaxşılaşdırılması, yeni hiss və təəssüratların alınması məqsədinə malik olan təbiətdə (out door) dincəlmək və aktiv üsullarla hərəkətlə bağlı olan bütün səyahətləri birləşdirir. Bura alpinizm, qayaya çıxma, buza çıxma, dağ və piyada turizmi, su, xizək və dağ xizəyi turizmi, kanon, at turizmi, mauntbayk, dayvinq və s. kimi turizm növləri aiddir. Bu turizm növlərindən çoxu yaxın keçmişdə əmələ gəlmişdir və ekstremal hesab olunur. Belə ki, böyük risklə əlaqədardır. Bununla belə o ən tez inkişaf edən, gəlirli lakin baha başa gələn ekoturizm növüdür. Macəra turizmini çox vaxt turistlərin macəra həvəsinin təbiəti mühafizə motivlərini burada üstələməyi ilə əlaqədar «ağır ekoturizm» adlandırırlar. Gələcəkdə ekoturizm haqqında danışdıqda biz həm də macəra turizmini nəzərdə

tutacağıq. Macərə turizmini çox vaxt turistlərin aktiv üsul adlanan üsulun köməyi ilə (piyada, velosipedlə, qayıqla, sal ilə və s.) yerlərini dəyişdiyi aktiv turizmlə və idman turizmi ilə (alpinizmlə və s.) eyniləşdirirlər. Əslində bu tam düzgün deyildir. İdman turizmi yarışa getmək və ya idmanla məşğul olmaq məqsədi ilə səyahət kimi həm də səyahətlə əlaqədar olmayan, riskli turizm növlərini də özündə birləşdirir. Buna misal olaraq təlim-məşq toplantısına yola düşən futbol komandasını və ya xaricdəki oyunlarda öz komandasının ardınca gedən azarkeş- fanatları göstərmək olar. Eyni zamanda macərə turizmi aktiv hərəkət üsulu olmayan səyahət növlərini də özündə birləşdirir. Məsələn, cıpiq - yüksək keçicilik qabiliyyətli avtomobillərdə dərə-təpəlik yerlərdə səyahət və ya BASE - xüsusi paraşütlə uçan aparatlardan, dik qayalardan, yüksək antropogen obyektlərdən (tağşəkilli körpülər, teleqüllə və s.) və ya dərinsulu ərazilərə tullanmalardır. Hazırda dünya bazarında macərə turizmi (adventure tourism) sadəcə sərgüzəştlərlə dolu səyahət deyil, müstəsna olaraq turistlər üçün qeyri-adi elementləri olan turlardır. Eyni bir turoperator bazarında verilmiş hər hansı seqmentində xidmətin geniş spektrini: meşədə bayağı piyada gəzintidən Arktikaya ekspedisiyaya qədər təklif edə bilər. Məsələn, aparıcı ingilis turoperatoru olan «Exodus» səyahət turlarının aşağıdakı növlərini təklif edir: - Diskoveri and Adventura Holiday - aktiv yerdəyişmə ilə planetin uzaq regionlarına səyahət; - Europlan Destinations - piyada və ya velosipedlə hərəkət etməklə avropa ölkələrinin xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə (XMTƏ) qısamüddətli baha olmayan turlar; - Walking and Frekking - macərə turizminin əsas növüdür. Bu xüsusi ekoloji cəhətlə yükləri daşımadan (turistlərin yüklərini xüsusi yükdaşıyanlar əllərində və ya nəqliyyat vasitəsi ilə aparırlar) piyada səyahət yürüşüdür; - Multi Activity Holidays - raftinq, kanonik, speleologiya, qayaya dırmanmaq, balıq tutmaq, cıpiqin daxil olduğu, bir həftəyə yaxın müddətə, əhəmiyyətli həcmdə fiziki iş nəzərdə tutan səyahətdir; - Overland - yaşayış üçün yenidən xüsusi təchiz edilmiş yüksək keçicilik qabiliyyətinə malik olan yük avtomobillərində səyahətdir. Adətən, tur isti iqlimi olan ölkələrə (Afrika, Cənubi Amerika, Cənub-Şərqi Asiya) təşkil olunur və turistlər bir səfər zamanı bir neçə ölkəyə gedirlər.

4. Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə, təbii rezervatlara səyahət XMTƏ-də olan nadir və ekzotik təbii obyektlərin və hadisələrin yüksək cazibədarlığı çoxlu turist cəlb edir. Məsələn, Latın Amerikasına gəlmiş turistlərin 48%-i təbii rezervatlara səyahət etmək məqsədinə malikdir. Əksər milli parkların, qoruqların rəhbərliyi ekoloji ekskursiyaları əsl şouya çevirirlər. Nümunə kimi qeyzlərin aktivlik dövrü ilə əlaqədar olan və davam etmə müddəti dəqiqələrə görə hesablanmış, ABŞ-ın Yellostoun milli parkına təşkil olunmuş ekskursiyaları göstərmək olar. Təbii obyektlərin, xüsusən də mağaraların çox tez-tez nümayiş etdirilməsi aborijenlərin həyatından müxtəlif teatrlaşdırılmış səhnələri nümayiş etdirən, musiqi və altdan işıqlandırma ilə müşahidə olunur. Ekoturizmin bu növü daha çox Avstraliyada inkişaf etmişdir. Odur ki, onu “ekoturizmin inkişafının Avstraliya modeli” ilə eyniləşdirirlər.

Ekoturizm ölkəmizin turist firmaları üçün yeni biznes növüdür. Yeni bazarın «işğalının» cəlbədiçi perspektivi heç də həmişə uğursuzluq qarşısında qorxu hissi üzərindən aşıb keçir. Bu daha çox kiçik və orta operatorlara aiddir. Hətta iqtisadi cəhətdən firavan və sabit olan Avstraliyada hər il 30000-ə qədər turfirması ləğv olur. Turizm biznesində uğursuzluğun 6 əsas səbəbi müəyyən olunmuşdur:

- 1) maliyyə menecmentində olan problemlər;
- 2) bazarın və firmanın xarici mühitinin qeyri-sabitliyi, inflyasiya;
- 3) uçotda olan çatışmazlıqlar;
- 4) marketinqdə olan problemlər;
- 5) insan resurslarının idarə olunmasındakı problemlər;
- 6) xarici məsləhətləşmələrin qeyri-düzgün istifadə olunması. Bunlardan savayı ailə turfirmalarında tez-tez emosional xarakterli problemlər meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. Bilalov B.Ə. «Turizmin menecmenti». Bakı: - 2005.
2. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı; Mütərcim, - 2006.
3. Bilalov B.Ə. Turizmin tarixi. Bakı: Mütərcim, - 2008.
4. Cənub rayonlarının bələdçi kitabı. GTZ PSDP/GFA Consulting Group. Bakı: 2010
5. Dərgahov V. «Azərbaycanın Xəzərsahili rekreasiya - turizm ehtiyatları». Bakı: - 2003

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə nəqliyyat-logistika imkanlarının mövcud vəziyyəti: planlaşdırılan layihələr və onların gələcək inkişaf istiqamətləri

Bayramov İmran Azər oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs, bakalavr

E-mail: imranbayramov2003@mail.ru

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur tarixi Azərbaycan ərazisi olub, coğrafi mövqeyinə görə əlverişli ərazidə yerləşmişdir. Bu səbəbdən işğaldan sonrakı dövrdə bu ərazilərdə müasir dünyaya uyğunlaşan və tarixi dəyərlərini özündə əks etdirən yenidənqurma işlərinin aparılması zəruri əhəmiyyət daşıyır.

Tunellər. Ərazinin əsasən dağ relyefinə (Qarabağ dağları rayonu, Qarabağ vulkanik yaylası rayonu, Həkəri rayonu) sahib olması burada nəqliyyat kommunikasiyalarının qurulmasında tunellərin tikintisini zəruri edir. Buna misal kimi Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolu üzərində Murovdagında inşa olunacaq 11.6 kilometrlik tuneli (Şəkil 1.), Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun Daşaltı kəndinin ərazisindən keçən hissəsində təməli qoyulan tunel də daxil olmaqla, yol boyu ümumilikdə inşa olunacaq 7 tuneli və Kəlbəcər və Laçın rayonlarını birləşdirəcək tuneli göstərə bilərik. [1], [2], [3]

Şəkil 1. Qarabağda inşa olunan tunel

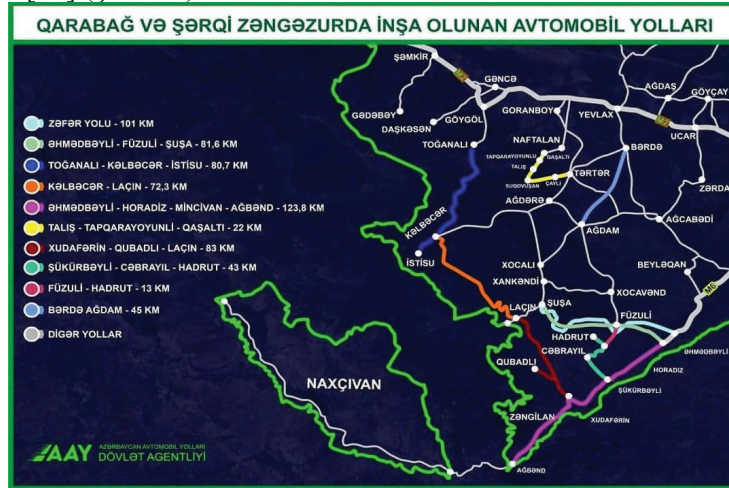
Dəmir yolları. Nisbətən düzənlik ərazilərdən hesab olunan Qazax-Qarabağ fiziki-coğrafi rayonunun cənub bölgəsi və Arazboyu rayonu həm avtomobil, həm də dəmir yolu çəkilişində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, Yevlax-Xankəndi dəmir yolu (Şəkil 2.) və onun bir hissəsi olan 45 kilometrlik Bərdə-Ağdam dəmir yolunun yenidən qurulması, həmçinin strateji əhəmiyyətə malik Horadiz-Zəngilan-Ağbənd dəmir yolunun inşası və bu istiqamətdə Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun tikintisi gələcəkdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını nəinki digər rayonlarla, hətta Naxçıvan MR və qonşu ölkələrlə bağlayacaqdır. [1], [4], [5]

Şəkil 2. Yevlax-Xankəndi dəmir yolu

Avtomobil yolları. Çətin relyefə malik Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının həm daxili, həm də xarici nəqliyyat əlaqələrinin gücləndirilməsi məqsədi ilə burada nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasına başlanılmışdır. Hazırda Horadiz qəsəbəsində olan avtomobil yolu üzərində təmir-tikinti işləri aparılır və yaxın gələcəkdə bu yol Horadiz-Şükürbəyli-Xudafərin-Ağbənd yaşayış məntəqələrini birləşdirərək Zəngəzur dəhlizinə qədər uzanacaqdır. Füzuli rayonunun Əhmədbəyli kəndindən Zəngilan rayonunun Ağbənd qəsəbəsində uzanacaq bu yolun ümumi uzunluğu 123,8 km təşkil edəcək. Azərbaycan ordusunun Şuşa şəhərini azad etmək üçün qət etdiyi, dağ və meşələrdən keçən, yol boyu yeni avtomobil yolu olan 101 km uzunluğa malik Zəfər yolu salınmışdır. [6]

Bundan əlavə yaxın gələcəkdə Şuşa şəhərinə olan məsafəni qısaldmaq üçün 81,6 km uzunluğunda Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu, Gəncə və Kəlbəcəri birləşdirəcək 80,7 km uzunluğunda Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu avtomobil yolu, 72,3 km-lik Kəlbəcər-Laçın avtomobil yolu, Naftalan və Tərtər şəhərlərini birləşdirəcək 22 km-lik Talış-Tapqaraqoyunlu-Qaşaltı avtomobil yolu, Şərqi Zəngəzur nəqliyyat infrastrukturunun “şah damarı” olacaq 83 km-lik Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolu, 43 km-lik Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yolu, 13 km-lik Füzuli-Hadrut avtomobil yolu və 45 km-lik Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun tikintisi əlverişli regiondaxili nəqliyyat kommunikasiyaları yaradmaqla bərabər, bu rayonların digər rayonlarla və xarici dövlətlərlə əlaqəsini artıracaqdır. [11] (Şəkil 3.)

Şəkil 3. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda inşa olunan avtomobil yolları (mənbə: AAYDA)

Hava limanları. Hava nəqliyyatının səmərəli təşkili istiqamətində inşası planlaşdırılan Zəngilan beynəlxalq hava limanı və Azərbaycanda ən hündürdə yerləşən hava limanı olacaq Laçın aeroportu ilə yanaşı, artıq ilk sərnişinlərini qəbul etmiş və strateji əhəmiyyətə malik Füzuli beynəlxalq hava limanı (Şəkil 4.) yaxın gələcəkdə regionda istər sərnişindaşıma, istər yükdaşıma fəaliyyətlərinə əlverişli imkanlar yaradacaqdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda hava limanlarının inşa edilməsi həm də çiçəklənən və yenidən qurulan bu regionun turizm potensialının artmasında mühüm rol oynayacaq. [7]

Şəkil 4. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı

Tramvay sistemi. Nəqliyyat sisteminin inkişafında və əhaliyə xidmət imkanlarının artırılmasında Ağdam şəhərinin yeni baş planında (Şəkil 5.) əks olunmuş və yaxın illərdə fəaliyyətə başlayacaq tramvay sistemi, sərnişindaşıma vasitəsi kimi vacib əhəmiyyətə malikdir. İctimai nəqliyyatda tramvayların təşkili şəhərdaxili yerdəyişməni asanlaşdıracaqdır. Baş planının təqdimatı vaxtı şəhərdə BMT-nin UNICEF qurumunun "Ağıllı və dayanıqlı şəhərin müddəaları haqqında" kitabçasında göstərilən 18 müddəasının nəzərə alındığı qeyd olunub. Planın müəllifləri müvafiq prinsiplərin kompüter şəbəkəsindən tutmuş turizm və yaşıllıq zonalarına qədər əks olunduğunu deyirlər. Misal üçün, ağıllı və ya dayanıqlı şəhər prinsipinə uyğun olaraq, burada su, elektrik təchizatı, sosial infrastruktur, elə qurulub ki, əlçatan olsun və sakinlərə xəstəxana, məktəb və ya baş meydana piyada getmək imkanı verilsin. Ağıllı şəhər konsepsiyasının tələb etdiyi kimi, şəhərin bütün elementləri 125 hektarlıq meşədən tutmuş, su kanalları, göl, müasir körpülər və yollar vahid sistemin tərkibi olmalıdır. [8], [9]

Şəkil 5. Ağdam şəhərinin baş planı

Zəngəzur dəhlizi. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin nəqliyyat-logsitika imkanlarının gələcək inkişafı istiqamətində Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvan MR ilə birləşdirəcək və Türkiyə vasitəsilə Avropaya çıxış imkanlarını asanlaşdıracaq Zəngəzur dəhlizi vacib əhəmiyyət daşıyır. Dəhlizin hansı istiqamətdə olacağını müəyyən etmək üçün yolların müharibədən əvvəlki birləşmələrini təhlil etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Şəkil 6.).

Şəkil 6. Ermənistan SSR və Azərbaycan SSR avtomobil yolları (1 iyul 1967)

Xəritəyə baxdıqda 1960-70-ci illərdə Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan MR birləşdirən bir neçə nəqliyyat dəhlizini görə bilərik. Bunlar, Laçın-Gorus-Əngləvit-Şahbuz və Laçın-Gorus-Əngələvit-Bazarçay-Soylan (Paşalı)-Keşişkənd-Sədərək yaşayış məntəqələrini birləşdirən, həmçinin məsafə baxımından daha yaxın olan Zəngilan-Mehri-Ordubad yaşayış məntəqələrini birləşdirən yollardır. Xüsusi diqqəti Zəngilan və Ordubad rayonlarını birləşdirən dəmir yolu xətti çəkir ki, hazırda bu dəhlizin gələcək inkişafı məqsədi ilə azad edilmiş ərazilərdə dəmir yollarının yenidənqurma və bərpa işləri aparılır. [10]

Turizm marşrutları. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı məqsədi ilə yaxın gələcəkdə turizm marşrutlarının işlənilməsi və hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə Azərbaycan Turizm Bürosunda mütəxəssislər fəaliyyət göstərir. Yaxın gələcəkdə həmin ərazilərdə müvafiq təhlükəsizlik məsələləri həll ediləndən və müəyyən infrastruktur qurulandan sonra turistlər ora axın edəəcəklər. İlk növbədə daxili turizmin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bölgədə hər turizm sahəsini inkişaf etdirmək mümkündür. Eko- və aqroturizm, haykinq, sağlamlıq və qış turizmi, Şuşada festivallar, təillər, mədəni, təbiət turizmi sahəsində marşrutlar qurmaq və məhsullar yaratmaq olar. [12] (Şəkil 7.)

Şəkil 7. Şuşa qalası

Ədəbiyyat

1. Eminov Z.N., Səmədov Q.M. Coğrafiya ensiklopediyası (II kitab). “Çaşıoğlu Multimedia”, 2012, 249 səh.
2. <https://news.milli.az/society/985395.html>
3. <https://news.milli.az/society/965645.html>
4. <https://news.milli.az/society/913729.html>
5. <https://news.milli.az/politics/923018.html>
6. <https://news.milli.az/society/982301.html>
7. <https://news.milli.az/society/926696.html>
8. <https://news.day.az/azerinews/1347297.html>
9. [https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fdam%C4%B1n_ba%C5%9F_plan%C4%B1_\(2021\)](https://az.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fdam%C4%B1n_ba%C5%9F_plan%C4%B1_(2021))
10. Главное управление геодезии и картографии при СМ СССР. Атлас автомобильных дорог СССР (2-е издание дополненное). Составлен фабрикой №2 и отпечатан фабрикой №4 Главного управления геодезии и картографии при СМ СССР, 1969, стр. 51-52.
11. <http://aayda.gov.az/>
12. <https://bizim.media/az/cemiyet/9710/qarabada-turizm-marsrutlari-qurulacaq-dvlet-turizm-agentliyi-aciqladi/>

Qarabağ memarlığı

Cavadova Vəfa Zaur qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

IV kurs bakalavr

E-mail: vefacavadova62@gmail.com

Qarabağ bölgəsi özünün tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir. Dünyanın ən zəngin muzeylərində Qarabağ xalq sənətkarlığının timsalında Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək olar. 2020-ci ildə 44-günlük müharibə nəticəsində 30 ilə yaxın davam edən işğal zülmündən şanlı Azərbaycan ordusu tərəfindən azad olmuş Qarabağ bu gün yenə də əvvəlki əzəmətini bərpa etdirir. Gəlin Qarabağdakı milli irsimizin bir hissəsi ilə tanış olaq. [1]

Qarabağın incilərinə Füzuli bölgəsində Şeyx Yaqubun (XII əsr) türbəsi, Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Hacı Ələsgər məscidi, Aşağı Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV əsr) və Əhmədallar kəndindəki türbələr (XIV əsr), Şeyx İbrahim türbəsi (XVII əsr), Əhməd Sultan türbəsi, Cəlal türbəsi (h. t. 1307), Horadiz kəndindəki Cümə məscidi, Dağlıq Qarabağ ərazisində Əsgəran qalası, Cəbrayıl rayonunda “Qız qalası”, Cəbrayılın Şıxlar kəndində türbə (1308) və d. türbələr, Ağdam bölgəsində Xaçın-Dərbənd kəndi yaxınlığında 12 küncü türbə, Ağdam Cümə məscidi (1870), türbələr, Ağdamın Abdal-Gülablı kəndində hamam binası (XX əsrin əvvəlləri), Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü (XIV əsr), “Bərdə”, “Axsadan baba” türbələri (XIV əsr), Kərbalayı Səfxan Qarabaği tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli “İmamzadə” məscid kompleksi (1868), “Bəhmən Mirzə” türbəsi, Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası, Natəvanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarayı, Culfalar məscidi, Hacı Yusifli məscidi, Saatlı məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa

məscidi (XIX əsr), Xan evi, gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasaqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi (XV əsr), Cicimli kəndindəki türbələr, Quşçu kəndində “Uşaq qalası”, “Böyük bulaq” abidəsi (XV əsr), Həmzə Sultan sarayı (1761) da tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələrini misal göstərə bilərik.

XVIII əsrin II yarısında Qarabağda Bayat, Şahbulaq (Tərnəküt), Pənahabad (Şuşa) qalaları salınmış və həmin qalalarda bazar, karvansaray, məscid, hamam, və s. inşa edilmişdir. Ağdamda imarətlər. Pənah xana və nəslinə aid kümbəzlər tikilmişdir. [3]

Şəkil 1. Gövhər Ağa məscidi.

Şəkil 2. Şuşa Qalası

Qarabağ xanlığı dövründə bir çox qalalar (Bayat, Şahbulaq, Pənahabad (Şuşa) tikilmiş, şəhər və qəsəbə tipli yaşayış məntəqələri yaranmışdır

XX əsrin sonlarında Ermənistanın törətdiyi pozuculuq fəaliyyəti, münaqişə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniyyət abidələrinin taleyini təhlükə altına qoydu.

Müharibə ərəfəsində abidələrin qeydinə qalmağa imkan belə olmadı. Muzey ekspozatlarının və kitabxanaların köçürülməsinə imkan verilmədi. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini – Xocalı faciəsini törətdilər erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalı əhalisini soyqırma məruz qoydular. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbristanlığını texnika vastəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşada Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik etdilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar.

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarası ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrildi. İslam abidələri dağıdılıb yer üzərindən silindi. Alban xristian abidələri isə təmənilə saxtalaşdırıldı. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi və digər abidələrdə alban yazıları silindi. Həmin abidələrin albanlara məxsus olan əşyaları dağıdıldı. Yelisey məbədində məbədində saxlanılmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və sövməsindəki yazı təmənilə məhv edildi.

Mayın 12-də Şuşada təməli qoyulan yeni məscid kompleksinin təməli qoyulub. Dövlət başçısı bildirib ki, məscidin forması 8 rəqəmini əks etdirməlidir: “Çünki noyabrın 8-də biz Şuşanı işğalçılardan azad etdik və 8 noyabr Azərbaycanda artıq rəsmi olaraq Zəfər Günüdür. Məscidin iki minarəsi 11 rəqəmini əks etdirməlidir. On birinci ayda Şuşa və Qarabağ tam işğaldan azad edildi. Bu fikirlər əsasında memarlar işləməyə başlamışlar və burada göstərilən təqdimatda məscidin görkəmi öz əksini tapır. Bu, ilkin versiyadır, bunun üzərində hələ iş aparılacaq, müəyyən dəyişikliklər ola bilər”. Prezident İlham Əliyev xüsusi olaraq vurğulayıb ki, Şuşa şəhərinə hakim olan bina məscid binası olmalıdır və bu bina şəhərin yuxarı hissəsində yerləşməlidir. [2]

Şәkil 3. Şuşada tәмәli qoyulan yeni мәscid kompleksi

Әдәбиyyat:

1. <https://azerbaijan.travel/qarabag>
 2. <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/susada-temeli-qoyulan-yeni-mescid-kompleksinin-layihesi-aciqlanib-foto-642694>
 3. <https://www.virtualkarabakh.az/>
-

Инклюзивное образование: факты, проблемы, перспективы

Исмаилзаде Эмилия Камран гызы

БГУ, Географический факультет

IV курс бакалавр

Научный руководитель: Ракчиева-Актопрак И.Ф.

E-mail: emiliya_ismayilzade@mail.ru

Аннотация: в настоящее время проблема образования детей с ограниченными возможностями здоровья, является одним из приоритетных направлений в современной социальной и образовательной политике Азербайджанской Республики. Инклюзивное образование в Азербайджане находится в стадии формирования, поэтому для нашей страны задача налаживания системы инклюзивного образования требует решения на государственном уровне. В Азербайджане насчитывается около 530 тысяч инвалидов, из которых порядка 62 тысяч – дети, лишь 12 тысяч из этих детей привлечены к процессу обучения, из которых 2558 обучаются в спецшколах, 2725 – в специальных интернатах, 412 – в специальных классах интернатов смешанного типа, 9355 обучаются на дому и всего 298 детей привлечены к инклюзивному образованию. Остальные 75%, то есть 46652 детей с ограниченными возможностями никак не привлечены к образованию. Сегодня в качестве пилотного проекта в 13 дошкольных учреждениях, 17 средних школах и 30 специальных мастерских дети с ограниченными возможностями обучаются вместе со здоровыми детьми.

Ключевые слова: инклюзив, образование, педагогика

В международной практике (ЮНЕСКО) термин "интегрированное образование", описывающий данный процесс, был заменен термином "инклюзивное образование" (integration — inclusion).

Инклюзивное образование — обеспечение равного доступа к образованию для всех обучающихся с учетом разнообразия особых образовательных потребностей и индивидуальных возможностей.

Инклюзия — это попытка придать уверенность в своих силах учащимся с ограниченными возможностями здоровья, тем самым мотивируя их пойти учиться в школу вместе с другими детьми: друзьями и соседями.

Восемь принципов инклюзивного образования:

1. Ценность человека не зависит от его способностей и достижений;
2. Каждый человек способен чувствовать и думать;
3. Каждый человек имеет право на общение и на то, чтобы быть услышанным;
4. Все люди нуждаются друг в друге;

5. Подлинное образование может осуществляться только в контексте реальных взаимоотношений;

6. Все люди нуждаются в поддержке и дружбе ровесников;

7. Для всех обучающихся достижение прогресса скорее может быть в том, что они могут делать, чем в том, что не могут;

8. Разнообразие усиливает все стороны жизни человека.

В России специальное образование детей с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью имеет почти 200-летнюю историю. В 1806 году в городе Павловске возле Санкт-Петербурга было открыто первое учебно-воспитательное учреждение (опытное училище) для 12 глухонемых детей, в 1807 году – образовательное учреждение для слепых детей. Специальное образование, как государственная система обучения детей с отклонениями, стало развиваться только после 1918 года. Создавались школы для детей глухонемых, тугоухих, слепых, слабовидящих и умственно отсталых. В 1950-е гг. началось обучение детей с нарушением опорно-двигательного аппарата и тяжелыми нарушениями речи. В 1990-х годах начали появляться первые экспериментальные школы, которые принимали на обучение детей с ОВЗ и инвалидностью. Однако только после 2012 года, когда были внесены изменения в закон об образовании, у таких детей появилась возможность получения образования независимо от состояния здоровья.

14 декабря 2017 года Президент Азербайджана подписал Распоряжение «Об утверждении Государственной программы по развитию в Азербайджане инклюзивного образования для лиц с ограниченными возможностями здоровья в 2018-2024 гг.». Его целью является обеспечение образования лиц с ограниченными возможностями здоровья равным доступом к образованию на всех уровнях и создание беспрепятственной среды для их образования. В настоящее время в нашей стране функционируют 25 специализированных школ и школ-интернатов для детей, нуждающихся в особой заботе. 18 из них – это учреждения типа интерната, 7 – специализированные школы. В этих учреждениях в целом обучается около 6000 учащихся. Министерство совместно с американской организацией «Взгляд на мир», ЮНЕСКО и Международным медицинским корпусом осуществляют 3 инклюзивных проекта по образованию. Эти проекты охватывают около 30 школ и детских садов в городах Баку, Сумгайыт, Мингячевир и в Евлахском районе, более 100 детей дошкольного и школьного возраста, нуждающихся в особой заботе. Для учебных заведений, охваченных проектом, приобретено необходимое оборудование, открыт также специальный веб-сайт, посвященный инклюзивному образованию. По инициативе Фонда Гейдара Алиева для детей, нуждающихся в особой заботе, полностью отремонтированы и восстановлены 23 учебных заведения и детских домов, они оснащены современным оборудованием.

Литература:

1. Социокультурная интеграция и специальное образование. Саратовский государственный университет имени Н.Г. Чернышевского. Москва, 2015

2. <https://ria.ru/20090917/185408867.html>

3. https://akvobr.ru/inklyuzivnoe_obrazovanie_ehto.html

4. <https://1news.az/news/inklyuzivnoe-obrazovanie-v-usloviyah-sovremennoy-shkoly-celi-i-zadachi-propisannye-v-gosstrategii>

5. https://studme.org/46388/pedagogika/inklyuzivnoe_obrazovanie

6. <https://1news.az/news/inklyuzivnoe-obrazovanie-v-usloviyah-sovremennoy-shkoly-celi-i-zadachi-propisannye-v-gosstrategii>

7. https://azertag.az/ru/xeber/PROVODITSYA_MEZHDUNARODNAYA_KONFERENCIY_A_NA_TEMU_OPYT_INKLYUZIVNOGO_OBRAZOVANIYA_V_AZERBAIDZHANE-648681

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat, telekommunikasiya imkanlarının inkişafı və bərpa prosesində xarici şirkətlərin iştirakı

Mansurova Aydan Vəli qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs bakalvr

E-mail: mansurovaaydan252@gmail.com

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Vətən müharibəsində böyük qələbədən və torpaqlarımızın erməni işğalından azad olunmasından sonra Azərbaycanın qarşısında Qarabağın bərpası və regionun iqtisadi inkişafının təmin olunması kimi mühüm işlər durur. Bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün bölgənin nəyə ehtiyac duyduğunu düşünmək lazımdır. Mənim subyektiv fikrimə görə, bölgəyə ilk öncə onu bərpa edə biləcək, Qarabağda yaşayıb onun rifahı üçün çalışacaq gənclər lazımdır və ilkin ehtiyac duyulan infrastruktur olan yerdə yaşayacaq və quruculuq fəaliyyəti ilə məşğul olacaqlar.

Bu gün Ümummilli liderin Avropa və Asiya arasında Azərbaycandan keçən telekommunikasiya dəhlizinin yaradılması üzrə layihə təşəbbüsü “Rəqəmsal İpək Yolu” (Digital Silk Way) layihəsi şəklində reallaşdırılır və Azərbaycanın rəqəmsallaşma sahəsində inkişafı üçün yeni üfqlər açır. Tarixi İpək Yolunun yerində reallaşdırılan qlobal “Rəqəmsal İpək Yolu” layihəsi təkcə Azərbaycanın deyil, həm də qitələri birləşdirən yeni telekommunikasiya dəhlizinin keçəcəyi ərazilər vasitəsi ilə Avropa və Asiya ölkələrinə də inkişaf üçün imkanlar yaradır.

“Rəqəmsal İpək Yolu” (Digital Silk Way).

Bu günlərdə Qara dənizin dibindən keçən, Avropanı Cənubi Qafqaz və Xəzər regionu ilə birləşdirən fiber optik internet xəttinin sahibi olan Gürcüstanın “Caucasus Online” şirkətinin Azərbaycanın “NEQSOL Holding” şirkəti tərəfindən satın alınması geniş əks-səda doğurdu. Belə ki, bu hadisə Azərbaycanın regional iqtisadi nailiyyətləri sırasında mühüm yer tutur. Beləliklə, 2018-ci ildən əsası qoyulan, Avropanı Gürcüstan və Azərbaycan üzərindən Orta və Cənubi Asiyaya qovuşduracaq fiber optik internet infrastrukturunun yaradılmasını hədəfləyən Digital Silk Way, yəni Rəqəmsal İpək Yolu adlı irimiqyaslı beynəlxalq layihəni tam şəkildə yerinə yetirməyə daha da yaxınlaşdıq.

Həmin layihə çərçivəsində Azərbaycanla Qazaxıstanı Xəzərin dibi ilə birləşdirəcək fiber optik xəttinin tikintisinin artıq getdiyi məlumdur. Ölkəmizi Türkmənistanla da birləşdirəcək bu cür xəttin tikilməsinə dair razılaşma 2019-cu ildə əldə edilib. Həmçinin ölkə daxilində də fiber optik internet xətlərinin tikintisi davam edir.

Nəqliyyat sektoru. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması istiqamətində atılan ilk addımlar Avtomobil yolların çəkilməsi oldu. Qarabağın dirçəlişinə aparən “Böyük Qayıdış” proqramının Birinci mərhələsi məhz işğal olunmuş ərazilərdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. İcra edilən nəqliyyat layihələri Şimal, Cənub və Şərq istiqamətindən Qarabağa hərəkət etmək imkanı yaradacaqdır. Həyata keçirilən və ya həyata keçirilməsi planlaşdırılan avtomobil, dəmiryolu və hava limanı layihələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Suqovuşan və Talış avtomobil yolu. Həyata keçirilməsinə başlanılan ilk layihələrdən biri Tərtər rayonunun Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən avtomobil yollarının yenidən qurulması oldu. Hələ döyüşlərin davam etdiyi dövrdə bu yolların çəkilişinə başlandı. Bu yolun Tərtər şəhərindən Suqovuşan kəndinə qədər olan hissəsi 21 km, Suqovuşandan Talış kəndinə doğru uzanan hissəsi isə

Ermənistan ərazisindən keçməklə Naxçıvana gedən Zəngəzur dəhlizinin əsas komponentlərindən biridir.

Hava limanları. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sürətli inkişafının təmin edilməsi və turizm potensialının tam olaraq reallaşdırılması üçün hava limanlarının da tikintisi nəzərdə tutulur. İlk hava limanı layihəsi Beynəlxalq Füzuli Hava Limanının layihəsidir. Atıq cari ilin yanvar ayının 14-də Füzuli Hava limanının təməli qoyulmuşdur. Yeni hava limanı beynəlxalq standartlara uyğun infrastrukturla təchiz ediləcəkdir. Limanın uçuş-ənmə zolağının uzunluğu 2800 metr olacaqdır və bu il istifadəyə verilməsi gözlənilir. Hava limanının binasının isə ən gec gələn il istifadəyə veriləcəkdir. Tikinti işləri sürətlə gedərsə cari ildə də istifadəyə verilə bilər. Yeni hava limanının əsas məqsədi xarici qonaqların və turistlərin azad edilmiş ərazilərə, xüsusilə də Şuşaya gəlişini təmin etməkdir. Xarici qonaqlar Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına gələrək, çox rahat və qısa müddət ərzində tikintisi həyata keçirilən Füzuli-Şuşa avtomobil yolu vasitəsilə Şuşa şəhərinə gedə biləcəklər. Eyni zamanda azad edilmiş ərazilərdə daha iki hava limanın tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. Bu limanlar Zəngilan və Laçın rayonlarının ərazisində inşa ediləcəkdir. Hazırda limanlar üçün uyğun ərazinin seçilməsi həyata keçirilir.

Bərpa prosesində xarici ölkə və şirkətlərin iştirakı. Bərpa prosesində ən sıx əməkdaşlıq müharibə dövründə Azərbaycana ən böyük dəstək verən Türkiyə şirkətləri ilə qurulur. Türkiyə şirkətlərinin iştirak etdiyi layihələrə aşağıdakılar aiddir:

- Türkiyənin “Kolin İnşaat” şirkəti Əhmədbəyli–Füzuli–Şuşa avtomobil yolunun tikintisində iştirak edir.

- Azərbaycan İnnovasiya Agentliyi Türkiyənin GOSB texnoparkı ilə azad edilmiş ərazilərdə ortaq texnoloji parkın yaradılması barədə anlaşma memorandumu imzalayıb.

- Türkiyənin Ziraat Bankı Şuşa şəhərində filial açmaq niyyətindədir və bununla bağlı artıq müraciət edib.

- Türkiyədəki qabaqcıl iş adamlarını özündə birləşdirən TUMKIAD təşkilatı azad edilmiş torpaqlara 50 milyon dollar sərmayə yatırmağı planlaşdırdıqlarını açıqlayıb.

- Şuşada doqquz fənn üzrə ibtidai məktəbin Türkiyə tərəfindən inşa edilməsi təklifi irəli sürülüb.

İtaliyanın “Ansaldo Energia” şirkəti ilə 2020-ci ilin dekabr ayında Qarabağ regionunda yerləşən dörd yarımstansiyaya avadanlıqların tədarükünə dair müqavilə imzalanıb. Müqavilənin dəyəri 6 milyon dollardır və müqavilə əsasında hər birinin gücü 110 kilovat olan Stansiyalar Ağdam, Füzuli, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında yerləşir. Stansiyalar 2021-ci ilin iyun ayının sonunda tikilərək istifadəyə veriləcəkdir.

Şəkil4- Azərbaycan və İtaliya arasında Hökumətlərarası Komissiyanın iclası

Azad edilmiş ərazilərin bərpa edilməsində maraqlı olan digər ölkə isə Macarıstandır. Artıq bu istiqamətdə müəyyən layihələr icra edilir. Belə ki, Macarıstanın Eksim Milli Bankı (Exim Bank) torpaqların bərpasında iştirak etmək istəyən Macarıstan şirkətləri üçün 100 milyon dollar dəyərində kredit xətti açmışdır. Bundan başqa Macarıstan hökuməti azad edilmiş ərazilərin minalardan təmizlənməsi üzrə əməliyyatların aparılmasına kömək etmək üçün 25 min avro vəsait ayırmağı təklif edib.

ŞƏKİL5- Azərbaycan-Macaristan hökumətlərarası komissiyası

Ədəbiyyat:

1. [Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet səhifəsi - SƏNƏDLƏR](http://www.president.az) » Sərəncamlar (president.az)
2. <https://www.azadpress.az/post/rəqəmsal-ipək-yolu-regionun-inkışafı-üçün-yeni-imkanlar>
3. [BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏHLİLİ MƏRKƏZİ](http://aircenter.az) (aircenter.az)

Dünyada Ağıllı Şəhər və Ağıllı Kənd təcrübəsi və bunun Qarabağa qatacağı üstünlüklər

Muradova Rahidə Bəxtiyar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs bakalavr

E-mail: rahide002a@gmail.com

Hal hazırda bir çox ölkələr, həm inkişaf etmiş həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr diqqətlərini Ağıllı Şəhər və Ağıllı Kənd konsepsiyalarına yönəldirlər. Belə ki, ədəbiyyatlarda Danimarkanın Orhus və Kopenhagen, Finlandiyanın Ağıllı Helsinki və Sinqapurun Ağıllı Millətinin uğurlarından çox bəhs edilir. Buna baxmayaraq, Lavasa (Hindistan), Ordos (Çin) və Santander (İspaniya) nümunələri şəhərlərin isə uğursuzluqla nəticələnmişdir. Bu zaman belə bir sual yaranır, Ağıllı Şəhər və ağıllı kənd nədir və bizə nə üçün lazımdır? [2]

Ağıllı şəhər, xidmət göstərmək və şəhər problemlərini həll etmək üçün texnologiyadan istifadə edən bir şəhərdir. Ağıllı şəhər nəqliyyat əlçatanlığını və sosial xidmətləri yaxşılaşdırmaq, yerli məlumat sistemləri şöbələri, məktəblər, kitabxanalar, xəstəxanalar, elektrik stansiyaları, su və tullantıların idarə edilməsi sistemləri, hüquq -mühafizə orqanları və digər ictimai xidmətləri də daxil olmaqla şəhər mülkiyyətinin idarə edilməsi üçün çoxlu informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını birləşdirmək, davamlılığı təşviq etmək və vətəndaşlarına səs vermək üçün imkanlar yaradır. Ağıllı şəhərin əsas hədəfləri siyasət səmərəliliyinin artırılması, israfçılığın və narahatçılığın azaldılması, sosial və iqtisadi keyfiyyətin yaxşılaşdırılması və sosial daxilolma səviyyəsinin artırılmasıdır. Ağıllı Şəhər ilə adi şəhərlər arasındakı fərq, bütün infrastrukturun rəqəmsallaşdırılması və böyük bir verilənlər bazasının yaradılmasıdır

"Ağıllı kəndlər" termini isə ümumiyyətlə kiçik şəhər və kəndlərin şəbəkələrinə aiddir. Avropada ən çox istifadə edilən tərif Avropa Birliyinin (AB) tərifidir Ağıllı kəndlər "mövcud güclərinə və varlıqlarına əsaslanan kənd yerləri və icmalar" olaraq təyin edilir, ənənəvi və yeni şəbəkələrin və xidmətlərin vasitəsi ilə gücləndirildiyi yeni imkanlar inkişaf etdirmək kimi rəqəmsal, telekommunikasiya texnologiyaları, yeniliklər və biliklərin daha yaxşı istifadəsidir ". Dünyada belə kəndlər yaratmağın əsas məqsədlərindən biri şəhərləşmənin qarşısını almaqdır. Yəni kənd yerlərində yaşayan insanlar üçün, şəhərlərdə göstərilən bütün lazımlı xidmətlərin kəndlərdə göstərilməsi üçün belə şərait yaradılır. Başqa bir vacib məqam da budur ki, "Ağıllı Kənd" anlayışının insanların adi şəhərdən daha çox qazanc əldə etməsinə imkan verir.

Şəhər yerləri ilə müqayisədə kənd yerləri infrastruktura, xidmətlərə və bazarlara nisbətən aşağı çıxışa malikdir və aqlomerasiya faydalarından məhrumdur. Kənd yerlərində bu problemlər aşağıdakı kimi aradan qaldırıla bilər. Birincisi, kənd əhalisinin əldə etməsinə təmin edilməsi ilə: rəqəmsal xidmətlər (teletibb, virtual məktəblər, fermerlər üçün virtual logistika platformaları, mobillik tətbiqləri kimi), elektron idarəetmə platformaları və xidmətlərin adambaşına düşən xərclərini aşağı salmaq. İkinci olaraq, iş yerləri yaradılması, dolanışq imkanları və yerli işçilərin əmək məhsuldarlığını və əməliyyat səmərəliliyini artırılması ilə bu problemlər aradan qaldırıla bilər. [1]

Hal hazırda dünya üzərində hansı ağıllı şəhərlər vardır?

Dünyada ağıllı şəhərlərin ümumi dəqiq reytingi mövcud deyil, çünki şəhərlərin reytingini ayrı-ayrı meyarlarla hesablayırlar. Amma bir qədər geniş yayılan sıralamalar var ki, onlardan biri də LOSI indeksidir. Bu reyting yerli elektron xidmətlərin yayılması dərəcəsini ölçür. Digər reytingi isə IMD şirkəti hesablayır və burada Sinqapur, Helsinki və Sürix irəlidedir. Ağıllı şəhər texnologiyalarına yatırımların həcminə görə isə Sinqapur, Pekin və Seul irəlidedir. Bu şəhərlərin hər biri belə texnologiyalara ildə 1 milyard dollardan artıq pul xərcləyir. Hətta qonşu Rusiya da ağıllı şəhər texnologiyalarına başlayıb. Moskvada bu prosesə 2011-ci ildən start verilib, ağıllı şəhər sistemləri Peterburqda və Rusiyanın daha kiçik əyalət şəhərlərində də qurulur.[1]

İndi isə Dünyada mövcud olan ağıllı şəhərlər və ağıllı kəndlərinə nəzər salaq. Bunların nəticəsi olaraq hansı dəyişikliklərin baş verdiyini, insan həyatına hansı müsbət və mənfi təsirlərinin olduğunu qeyd edək.

Koreyada ağıllı kənd və kənd təsərrüfatının inkişafı. 2013 -cü ildə Koreya Kənd Təsərrüfatı, Qida və Kənd İşləri Nazirliyi (MAFRA) konsepsiyasını qəbul etdi. Kənd təsərrüfatında dəyər qatmağı hədəfləyən "Altıncı sənayeləşmədə" kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, paylanması, ixracı və kənd turizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu konsepsiya nəticəsində: Kənd bölgələrinə gələn turistlərin sayı 8 milyonu keçdi, MAFRA, istehsal, emal, paylama, kənd turizmini altı əsas müəssisə ilə Altıncı sənayeyi tanımaq üçün ayrı bir fond yaratdı. 2014 -cü ildə Koreya Kənd Təsərrüfatı, Qida və Kənd İşləri Nazirliyi, birləşdirmək məqsədi daşıyan Ağıllı Kənd Təsərrüfatı Layihəsini həyata keçirməyə başladı, bu layihədə İKT əsaslı həllər vasitəsilə təsərrüfatları modernləşdirmək nəzərdə tutulurdu. Bu, istehsalçılara, pərakəndə satıcılara və İKT təşkilatlarına imkan verir, onlarla əməkdaşlıq edir və gəncləri kənd yerlərində məskunlaşmağa təşviq edir, gəncləri ağıllılara cəlb edir təlim kursları verməklə və genişmiqyaslı ağıllı təsərrüfat komplekslərinin inkişafına dəstək verir. Ağıllı təsərrüfat yenilik modeli, təhsil və təlim daxil olmaqla üç əsas elementi özündə birləşdirir kəndli gənclər və fermerlər daha uzun müddət inkubasiya yolu ilə kirayə təsərrüfat və məşğulluq imkanı ilə təmin edir.[1]

Hindistanda Harisal ağıllı kəndi. Əyalətin Melghat Bölgəsində yerləşən 1479 nəfər əhalisi olan kiçik bir kənd olan Harisal Maharashtra, tarixən yoxsulluq səbəbindən aşağı insan inkişaf göstəriciləri ilə xarakterizə edilmişdir. Harisal kəndinin inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədi Ağıllı bir kənd bacarıqları, sağlamlıq xidmətlərini, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırılması, dolanışq imkanları, yerli idarəetmə rəqəmsal əlaqəni inkişaf etdirmək idi. Maharashtra Hökuməti həm texnoloji, həm də sosial yeniliklər sayəsində kəndin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) inkişafın müxtəlif sahələrində artırmağı hədəfləyib. Həmçinin bu bölgə daxilində 52 kənd üçün qovşaq bir kənd olduğu üçün Harisal kəndi pilot olaraq seçilmişdir. Layihədə yeddi inkişaf sektorunda yenilikçi həllər tətbiq edildi. Bunlar aşağıdakılardır:

- Rəqəmsal əlaqə.
- Sağlamlıq (e-Sağlamlıq Mərkəzi, rəqəmsal xəstə qeydlərini, uşaq və ana sağlamlığı ilə bağlı audio-vizual və fəaliyyətə əsaslanan öyrənmə modulları, e-İbtidai Sağlamlıq Mərkəzi sistemi) 3. Təhsil və bacarıq təhsili (interaktiv elektron təhsil həlləri, rəqəmsal siniflər, İKT və Tally Kənd gəncləri üçün mühasibat dərsləri və qadınlar üçün peşə təhsili mərkəzi
- İdarəetmə (e-inzibati xidmətlərin və e-İctimai Xidmətlərin göstərilməsi üçün Vətəndaşlara Xidmət Mərkəzi Dağıtım Sistemi)
- Rəqəmsal maliyyə xidmətləri (mobil ödəniş tətbiqləri və bankomatlar)
- Kənd təsərrüfatı (kənd təsərrüfatı işçiləri tərəfindən fermer təlimləri və mobil əsaslı tətbiqlər əkinçilik təcrübələri haqqında məlumatların yayılması)
- Yaşayış vasitələri (arıçılıq, icma əsaslı eko-turizm, qadınların yerli müəssisələri və.s) [1]

Dünya üzərinə olan ağıllı kənd və ağıllı kənd nümunələrinə əsasən bu layihələr ilə hansı üstünlüklərin qazandığını və hansı nəticələrin əldə olunduğunu söyləyə bilərik. Belə ki, Ağıllı kənd və ağıllı Şəhər layihələrinin nəticəsində üç istiqamətdə nəticə əldə oluna bilər: Balanslı böyümənin üçün əldə olunması, sosial rifahın gücləndirilməsi və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə sahəsində əldə olunan nəticələr.

1. Balanslı böyümənin nəticələri:

- Kənd yerlərində investisiyaların artırılması
- Qabaqcıl və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə iqtisadi inkişafı gücləndirir.

▪ Xüsusilə qeyri-neft sektorlarında və qeyri-təsərrüfat sektorlarında məşğulluq imkanlarının artırılması

▪ Sahibkarlığı gücləndirilir

▪ Kiçik və orta müəssisələrin (KOB) maliyyə dayanıqlığının gücləndirilməsi

▪ Kənd yerlərində turizmin inkişafı (o cümlədən kənd yaşıl turizmi, etnoturizm, ekoturizm, qış turizmi, transsərhəd turizm)

▪ Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılması

▪ Fermerlər və sahibkarlar üçün maliyyə resurslarına çıxışın yaxşılaşdırılması

▪ Daxili və ixrac bazar əlaqələrini gücləndirmək (xüsusilə qeyri-neft sektorlarında)

2. Sosial rifahı gücləndirilməsi sahəsində olan nəticələr:

• Xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması (səhiyyə, təhsil, nəqliyyat, su və enerji təchizatı və s.)

• Həssas əhali üçün xidmətlərin əlçatanlığının artırılması

• Sığorta sisteminin tətbiqi

• Yüksək sürətli genişzolaqlı internet və qabaqcıl rabitə xidmətlərinin əhatə dairəsini genişləndirilməsi

3: Təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə sahəsində olan nəticələr:

▪ Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə genişləndirilir..

▪ Ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsulların istehsalını artırır

▪ Təbii sərvətlərin (su, meşə, torpaq, hava və s.) davamlılığını artırılır.[1]

Azərbaycan "ağıllı şəhərlər"i necə yaradacaq?

Azərbaycan ağıllı şəhər/kənd yanaşmasından istifadə etməyə çalışan ölkələr siyahısındadır. Artıq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Ağıllı Kənd və Ağıllı Şəhər layihələrinin icrasına başlanılıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin yanvar ayındakı çıxışı zamanı qeyd etdi ki, “bu yaxınlarda erməni işğalından azad edilmiş yaşayış məntəqələri ağıllı şəhər/kənd konsepsiyası əsasında yenidən qurulacaqdır” (Caspian News, 2021). Bundan əlavə, prezident Ağıllı Şəhər və Ağıllı Kənd konsepsiyasının hazırlanması üçün sərəncam imzaladı və müxtəlif nazirlikləri təmsil edən işçi qrupu yaradıldı. (Caspian News, 2021). Qarabağda Ağıllı konsepsiyasının əhalini bölgəyə geri qayıtmağa cəlb etmək, davamlı inkişafı təmin etmək və regionu canlandırmaq üçün istifadəsi başa düşülür.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda da ağıllı şəhərlər və ağıllı kəndlər yaradılacaq. Bu barədə Nəqliyyat, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları naziri Rəşad Nəbiyevi qəbul edərkən prezidentimiz bir də təsəvvürlənmişdir ki: «Azad edilmiş ərazilərdə qurulacaq şəhərlər və kəndlər “smart-city”, “smart-village”, - yəni, “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd” konsepsiyası əsasında qurulmalıdır. Şəhərsalma aparılarkən, layihələr icra edilərkən mütləq dünyanın ən qabaqcıl texnologiyaları orada tətbiq olunmalıdır. Ondan sonra və bəlkə də bununla paralel olaraq digər şəhər və kəndlərimizdə buna oxşar layihələri də icra etmək lazımdır. Çünki əgər biz bunu bu gün etməsək, sabah geri qalacağıq. Biz geri qala bilmərik»-deyə prezident bildirib.

Hələlik bu prosesin nə vaxt başlanacağı məlum deyil. Məsələn bundadır ki, belə şəhərlərin yaradılması nəzərdə tutulan ərazilər yenidən işğaldan azad edilib. Burada hələ normal yaşayış şəraiti yaratmaq üçün bir neçə il vaxt tələb olunur. Amma hökumət planlarını artıq elan edib və bu layihə üçün tərəfdaşlar da axtarır. Məsələn bir qədər əvvəl prezident İlham Əliyev "Signify" (əvvəlki adı "Philips Lighting") şirkətinin baş icraçı direktoru Erik Rondolati ilə görüşdə bildirmişdi ki, Azərbaycanın «ağıllı şəhər» yaratmağa hazırlaşır və bununla bağlı sözügedən şirkətlə əməkdaşlıq etmək istəyir: «Mən dəfələrlə dediyim kimi, biz həmin ərazilərdə çox müasir infrastruktur, o cümlədən “ağıllı şəhərlər”, “ağıllı kəndlər” sistemi yaratmağı planlaşdırırıq. Proses artıq başlayıb. Ona görə də bizim müvafiq strukturlarımızla beynəlxalq şirkətlər arasında əməkdaşlıq üçün böyük imkan olacaq»-deyə prezident bildirmişdi.

Layihələr erməni işğalından azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarında müasir standartlara uyğun kommunikasiyaların yaradılmasını nəzərdə tutur. İlk "ağıllı kəndlərdən" birinin təməli Zəngilan rayonunda qoyuldu. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev aprelin 28-də Zəngilan rayonunun Ağalı-I, II və III kəndlərini əhatə edən 'Ağıllı Kənd' layihəsinin təməlini qoydu.

Ağıllı şəhər və ağıllı kəndlərin Qarabağa qatacağı üstünlüklər nələrdir?

Bildiyimiz kimi tarixən Azərbaycanın ən dilbər gülsəhlərindən biri olan Qarabağ 30 ildir ki mənfur düşmən tapdağında idi. Bu müddət ərzində ermənilər tərəfindən Qarabağda mövud olan hər şey

demək olar ki yerlə yeksan olunmuşdu.Nəticədə Azərbaycandan ayrı düşən Qarabağ inkişafdan, müasirlikdən, yeni texnologiyalardan bir sözlə hər şedən geri qalmışdı.Hal hazırda Qarabağın işğaldan azad olunmasından lill ötür. Bu müddət ərzində və təbii ki bundan sonra da Qarabağın yenidən dirçəlməsi üçün bir çox işlər görülür,lahiyələr hazırlanır.Bu lahiyələrdən biri də qeyd etdiyimiz kimi Ağillı .əhər və Ağillı kənd lahiyələridir.Belə bir sual yaranır ki, bu lahiyələr Qarabağın inkişafına necə kömək edəcək? Biz Ağillı Şəhər və ağillı kənd lahiyələrinin tətbiqindən sonra dünyanın müxtəlif ölkələrində əldə olunana nəticələri sadalamışdıq. Lahiyələrinin tətbiqindən sonra biz bu nəticələri Qarabağda da əldə etmiş olacağıq. Belə ki, xidmət sahələrinin yenidən qurulması nəticəsində su və enerji təhizatı fasiləsiz və davamlı olacaqdır, həmçinin nəqliyyatın və infrastruktur da olan problemləri həll olunması; təhsil,səhiyyə və digər xidmət sahələrinin yenidən qurulması və davamlılığı ilə nəticələncəkdir.Daha sonra Qarabağın möhtəşəm və əvəzolunmaz təbiətində salınacaq ağillı kəndlər və şəhərlərdə truzimin inkişafına həmçinin ekotruzim inkişafına da təsir göstərəcəkdir. Bundan başqa Qarabağda qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etməklə iqtisadi inkişafı, qeyri-təsərrüfat sahələri inkişaf edəcəkdir. Bildiyimiz kimi mənfur düşmənlər Qarabağın təbii sərvətlərini kortəbii və vəhşicəsinə mənimsəmişdir.Bu ehtiyatları zəiflətməmiş və azaltmışdır.İndi isə bu ehtiyatlardan səmərəli istifadə üçün bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə genişləndirilməlidir.ekoloji cəhətdən təhlükəsiz məhsulların istehsalını artırmaq və təbii sərvətlərin (su, meşə, torpaq, hava və s.) davamlılığını artırılmalıdır.

Beləliklə,işğaldan azad olunmuş ərazilərdə **Ağillı Kənd** və **Ağillı Şəhər** lahiyələrinin qurulması nəticəsində, Qarabağda davamlı inkişafın daimi qurulması, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması həmçinin, elm, təhsil, mədəniyyət , səhiyyə bir sözlə xidmət sahələrinin inkişafına təsir göstərəcəkdir. Bu konsepsiyaların işlənilib, hazırlanıb ən sonda qurulması nəticəsində uzun müddət düşmənlər tapdağı altında qalmış tarixi əhəmiyyətli torpaqlarımız müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşacaq və ən inkişaf etmiş regionlarından biri olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/35468/Smart-Villages-in-Azerbaijan-A-Framework-for-Analysis-and-Roadmap.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
2. <https://bakuresearchinstitute.org/en/building-smart-cities-and-villages-in-azerbaijan-challenges-and-opportunities/>
3. <https://jamestown.org/program/azerbaijani-leadership-envisages-smart-city-concepts-for-karabakh/>
4. <https://www.azernews.az/analysis/181137.html>
5. <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijan-accelerates-development-of-smart-village-and-smart-city-projects-2021-4-20-0/>

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı

Bağirov Cavid Bəxtiyar oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs, bakalavr

E-mail : cavidbagirov880@gmail.com

Azərbaycanda son illər turizmin inkişafı istiqamətində böyük işlər görülsə də, ölkəmizin ən böyük turizm potensialına malik Qarabağ və ətraf rayonları əvvələn işğal altında olduğundan bu proseslərdən kənar qalmışdı. İlin dörd fəslində füsunkar təbiəti ilə qonaqları heyran edən, saf havası, müalicəvi suları, tarixi abidələri ilə dillərdə dastan olan bu diyar artıq yağ tapdağından azad olunub. Bu gün müzakirə olunan əsas mövzulardan biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizmin inkişaf etdirilməsidir.

Sovet dövründə ən çox üz tutulan məkanlardan birində Qarabağ bölgəsi idi. Belə ki, Şuşada çoxlu sayda sanatoriyalar yerləşirdi. Bununla yanaşı, pioner düşərgələri də var idi. 80-ci illərdə isə Ağdamda turizmin potensialı inkişaf etdirilib. Şuşa şəhərində ilk istirahət evi 1936-cı ildə istifadəyə verilib. Şuşa şəhərində 1316 yerlik Şuşa Sanatoriya Kurort birliyi, 130 yerlik "Şəfa" turist bazası və Ağdam rayonunun Gülablı kəndində 100 yerlik, Şelli kəndində 50 yerlik, Şahbulaqda isə 40 yerlik

müalicə istirahət mərkəzləri fəaliyyət göstərib. Şuşa Sanatoriya-Kurort Birliyinin balansına aid 2 və 3 mərtəbəli 17 bina daxil idi". İşğaldan azad olunan yerlərdə müxtəlif turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkündür. Məsələn, orada eko-turizmin inkişafı üçün şərait mövcuddur. Beynəlxalq hotellərlə yanaşı, ikiulduzlu, çoxulduzlu hotellər tikilməlidir. Turistlərin xərcləri sayəsində Qarabağın iqtisadiyyatına əlavə gəlir gələcəkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müalicəvi suların olması buranın müalicəvi turizm baxımından böyük imkanlara malik olmasından xəbər verir. Təsadüfi deyil ki, vaxtilə həmin ərazilərdəki sanatoriyalar buraya müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanların üz tutduqları müalicəvi məkanlardan olub. Digər tərəflərdən dünyanın ən qədim insan məskənlərindən birinin - Azıx mağarası və digər tarixi abidələr işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm baxımından cəlbediciliyini artırır.

Turizmdə ən böyük motivasiyalardan biri təbii guşələrə maraq olduğu üçün bu, Şuşanı ön plana çıxarır. Şuşanın tarixi və mədəni potensialı turizmi burada inkişaf etdirəcək əsas amillərdən biridir, çünki:

1. Qeyd edildiyi kimi tarixi və mədəni irslə tanışlıq turistlərin cəlb edilməsi üçün ən vacib vasitədir, ən güclü turist motividir;

2. Tarixi və mədəni irs obyektləri mənfəət qazana bilən və iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən mühüm bir sərvətdir;

3. Bölgənin müsbət imicini yaradır, turizm arenasında liderliyin mənimsənilməsinin təsirli vasitəsi kimi istifadə olunan tarixi və mədəni irsə "brend" kimi yanaşılmasını təmin edir.

Şuşanın relyefi dağlıq olduğu üçün snowbord və xizəksürmə üçün uyğun qarlı zəmin yaradıla bilər. Həmçinin sıldırım qayalar və yüksəkliklər alpinizm və "bungee jumping" (insanların əsasən ayaqlarına elastic möhkəm bir ip bağlayaraq yüksək yerlərdən aşağı atladığıları və ip vasitəsilə yuxarı çəkildikləri ekstremal əyləncə növü) üçün ideal şərait yaradır. Ərazisində axan çaylar "rafting" (raft adı verilən qayıqları avar vasitəsilə idarə edərək, çay boyu qayaları və maneələri aşaraq devrilməməyə çalışmaq) üçün də olduqca uyğundur.

Torpaqlarımızın işğaldan azad olunması siyasi, hərbi qələbəmizlə yanaşı, həm də iqtisadiyyatımıza əsaslı təsir göstərəcəkdir. Başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına öz təsirini göstərəcək yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olan ərazilərdə turizmin inkişafı da qaçılmaz deyil.

Ədəbiyyat:

1. <https://xalqgazeti.com/az/news/67819>
2. <https://yenisabah.az/isgaldan-azad-olunan-erazilerin-turizm-potensialı>
3. <https://ikisahil.az/post/ishgaldan-azad-olunmush-eraziler-olke-turizmine-tohfe-vermeye-qadirdirmi>
4. UNEC EKSPERT: İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI. ŞUŞA ŞƏHƏRİ TİMSALINDA. dos., i.f.d. Hüseynli Aytən (Məqalə)

Qarabağda iqtisadi siyasət və inkişaf

Fərzəliyeva Elnarə Ehtiram qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs, bakalavr

E-mail: elnarefrz@gmail.com

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 gün davam edən Vətən müharibəsi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan işğalından azad edilməsi, Azərbaycanın zəfəri, Ermənistanın isə kapitulyasiyası ilə başa çatdı!

Qarabağ Zəfəri ilk növbədə iqtisadi inkişaf, dövlət və ordu quruculuğu sahəsində illərdir Azərbaycanın apardığı siyasətin uğurunu ortaya qoydu. Başqa sözlə, bu zəfər Heydər Əliyev strategiyasının və İlham Əliyev siyasətinin zəfəri idi. Azərbaycan 2020-ci il tarixinə nadir uğurlu ölkə kimi daxil olaraq, dünyadakı yaxşı imicini ciddi şəkildə daha da yaxşılaşdırdı və öz gücünü bütün dünyaya bir daha sübut etdi.

Qarabağın azad olunması ölkəmiz üçün çox böyük tarixi nailiyyət olmaqla yanaşı, həm də böyük fayda verəcək bir hadisədir. Azərbaycanın 20 faizini təşkil edən bu 12 rayon ölkənin ən üstün

potensiallı əraziləri hesab olunur. Erməni işğalından və istismarından xilas edilən yerüstü və yeraltı təbii sərvətlər ölkəmizə çox böyük iqtisadi fayda gətirəcək. Buradan əldə edilən gəlirlər ilk növbədə Qarabağın bərpası və yenidənqurması üçün, daha sonra isə ölkəmizin inkişafına böyük töhfə verəcək.

Qarabağın Ermənistan işğalından azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcəyi baxımdan çox ciddi alternativlər yaratdı. Bu alternativlər Azərbaycanın iqtisadi gücünü artırmaqla, onun iqtisadiyyatının diversifikasiyasını gücləndirməklə, həm də regionun iqtisadi xəritəsini dəyişmək gücündədir.

Bu baxımdan ilk olaraq qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan açıq dənizə çıxış imkanı olmayan ölkədir və açıq dənizə çıxış hazırda Gürcüstan vasitəsilə həyata keçirilir. Naxçıvanla Azərbaycan arasında birbaşa nəqliyyat koridorunun yaradılması açıq dənizə çıxışı Türkiyə vasitəsilə də təmin etməyə imkan yaradacaq. Kommunikasiyaların açılmasından ən çox qazanan isə yenə də Azərbaycandır. Həm ölkəmizin 2 ayrı hissədə olan əraziləri birləşmiş olur, həm də Türkiyə və Avropaya alternativ birbaşa yol əldə olunur. Eləcə də, Qarabağ zəfərindən sonra ortaya çıxacaq yeni regional nəqliyyat şəbəkəsi Azərbaycanın bu sahədəki imkanlarının diversifikasiyasına gətirib çıxaracaq və bu gün mövcud olan asılılığı azaldacaq, tranzit potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artıracaq.

Azərbaycan bu gün 2021-2030-cu illəri əhatə edən keyfiyyətə yeni bir strateji mərhələyə daxil olub. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən iqtisadi strategiya və dərin islahatlar ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin daha da artacağına, müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinin formalaşacağına zəmin yaradıb. Ölkə Prezidentinin “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” barədə müvafiq Sərəncamında da bu məsələyə mühüm istiqamət kimi yanaşılıb.

Yeri gəlmişkən, adıçəkilən Milli Prioritetlərdə vurğulanır ki, milli iqtisadiyyatımız qlobal iqtisadiyyatın tərkib hissəsi olduğundan, xarici mühitdən təsirlənə bilir. Bu səbəbdən uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatın daxili və xarici təsirlərə dayanıqlılığı gücləndirilməli, makroiqtisadi sabitlik daha da möhkəmləndirilməlidir. Ölkədə makroiqtisadi sabitliyin və dayanıqlılığın gücləndirilməsi məqsədilə yeni reallıqlara uyğun büdcə qaydasına əsaslanan fiskal cərcivə formalaşdırılmalıdır.

Yeni alternativlərdən danışarkən Qarabağın bərpası və inkişafı üçün tələb olunan maliyyə mənbələrindən də danışmaq istərdim. Alternativ maliyyə mənbəyi kimi Qarabağın bərpası zamanı İslam maliyyəsi və ya bankçılığı kimi alətdən də istifadə edilə bilər və bu baxımdan Qarabağda fəaliyyət göstərən şirkətlər əlavə maliyyə mənbəyi kimi Sukuk istiqrazlarının tətbiqindən yararlanırlar. Başqa sözlə, Qarabağ istiqrazları həm də Qarabağ Sukuk istiqrazları kimi də emissiya edilə bilər və düşünürük ki, bununla xarici investisiya mənbələri də diversifikasiya edilə bilər. Məlumat üçün bildirim ki, transmilli şirkətlər General Electric və Goldman Sachs korporativ sukuk - İslam istiqrazları buraxırlar.

Bu gün dünyanın 92-dən artıq ölkəsində üç yüzdən çox İslam maliyyə institutu fəaliyyət göstərir və onların aktivləri 3.2 trl. dollar, illik artım templəri isə 10-15% təşkil edir.

İşğal altında olan ərazilərimizdə iqtisadi inkişaf təmin ediləcəyi təqdirdə Qarabağ regionu ölkəyə verdiyi faydaya görə regionlarımız arasında 2-ci mövqeyə sahib olacaq. Həmin ərazilərimizin həm iqlim, həm təbii sərvətlər, həm torpaq fondu cəhətdən Azərbaycanın ən yaxşı bölgəsi sayılır. Ərazinin çox böyük aqrar, turizm potensialı var. Sovet dövründə burada yüngül sənaye, turizm, tərəvəzçilik, üzümçülük, taxılçılıq inkişaf etmişdi. Heyvandalıq üçün də böyük potensial var.

Bildiyiniz kimi, artıq bir neçə ildir ki, Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə milli məhsulların xarici bazarlara çıxarılması üçün “Made in Azerbaijan” brendləşməsi həyata keçirilir. Qarabağda qida sənayesi üçün əlverişli şəraitin olduğunu əsas tutaraq düşünürük ki, “Qarabağ” Halal qida brendi yaradıla bilər və bununla bağlı hüquqi bazanın yaradılmasına, eləcə də PR kompaniyasına dərhal başlamaq olar.

Bundan başqa Qarabağda dərman sənayesi üçün lazım olan faydalı bitkilər yetişir. Bunun sayəsində orda dərman fabriki açmaq və təbii yolla alınan dərmanlar istehsal etmək olar.

Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan azıx mağarasının turizm imkanları çox genişdir.

Bu ərazilərdə innovativ kənd təsərrüfatı modellərinin tətbiq olunması ilə təkcə bu ərazilərin kənd təsərrüfatı sahəsindən gələn gəlir milyard dollarlarla ölçülə bilər

Bu ərazilər ölkənin qeyri-neft sektorunda böyük paya malik olacaq. Ərazidə böyük həcmli faydalı qazıntı imkanları var. Qısa bir müddətdə- 1-2 il müddətində ərazilərə investisiyalar yönəltməklə

sosial-iqtisadi infrastruktur qura bilərik. Ən çox üstülük təşkil edən filiz ehtiyatları ilə dağ-mədən sənayesinin, metallurjiyanı inkişaf etdirməklə, külli miqdarda gəliin Azərbaycan iqtisadiyyatına axınını təmin edər.

Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logsitika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır.

Həm yerli, həm də xarici investorlar cəlb etmək olar. Oradakı yaşayış məntəqələrini bərpa etmək üçün 70-80 faiz bərpa işləri aparılmalıdır. Bunun üçün böyük bir maliyyə lazımdır. Əlbəttə, bunun üçün dövlətin müvafiq ehtiyatları var.

Bizim 50 milyard dollarlıq strateji ehtiyatlarımız var, digər çoxsaylı fondlarımız var, bundan əlavə yerli investorlarımızın böyük imkanları var, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların investisiya qoyması üçün dövlət stimullaşdırıcı tədbirlər görəcək, güzəştlər tətbiq olunacaq. Ermənilər qeyri-qanuni olaraq, xarici şirkətlərlə- Fransa, ABŞ şirkətləri ilə müqavilə bağlayaraq Kəlbəcərdəki qızıl məntəqələrində işləyir və böyük gəlirlər əldə edirdilər. Bu mədənlər də böyük fayda deməkdir və Qarabağın bərpasında həmin mədənlərin böyük rolu olacaq.

1 milyon nəfər məcburi köçkünün həmin ərazilərə- öz yurd-yuvasına qaytarılması da ölkəyə iqtisadi fayda gətirəcək. Həmin əhalinin ərazilərə köçürülməsi həm də digər ərazilərdəki sıxlığı azaldacaq. Ölkənin əhalisi tarazlı paylaşmış olacaq və ən münbit regionlarda yaşaması təmin ediləcək.

Qarabağda tikinti-quruculuq işlərinin aparılması məşğulluq imkanlarını da artıracaq. Aydın ki, hökumətin Qarabağda sosial-iqtisadi infrastrukturunu bərpa etməklə bağlı xüsusi hesablanmış, aydın proqramı var. Maksimum 2-3 il müddətində Qarabağda həm sosial-iqtisadi inkişaf, həm abadlıq baxımından çox böyük dəyişikliklər olacaq, bu region dövlət büdcəsinin gəlirləri, ÜDM-də olan faizinə görə 2-ci yerə malik ola biləcək.

Beləliklə, erməni işğalından və istismarından xilas edilən yerüstü və yeraltı təbii sərvətlər ölkəmizə çox böyük iqtisadi fayda gətirəcək.

Artıq azad olunmuş torpaqlarda bərpa işlərinə başlanılıb və bunun üçün dövlət büdcəsindən vəsait ayrılıb. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə "Qarabağ Dirçəliş Fondu" yaradılıb. Bu fond Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması, habelə dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifaha malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafını təmin edən, eləcə də ölkə daxilində və ölkə xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir. Fərmanda Azərbaycan xalqının ərazilərini Ermənistan işğalından azad edərək, tarixinin ən yaddaqalan və şanlı dövrünə qədəm qoyduğu vurğulanır. Qeyd olunur ki, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpası dövlətimiz üçün beynəlxalq hüququn və milli-mənəvi dəyərlərin aliliyinin nümayişidir. Otuz ilə yaxın bir müddət ərzində erməni qəsbkarları tərəfindən maddi və mədəni sərvətləri talan edilmiş ərazilərimizin yenidən həyata qaytarılması ölkənin siyasi-iqtisadi suverenliyinin güclənməsinin mühüm dayaqlarından biri olacaq. İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə məskunlaşma, layiqli yaşayış və iqtisadi fəallıq təmin ediləcək, bu ərazilərdə həyata keçiriləcək quruculuq-bərpa işləri ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının əsaslarını daha da möhkəmləndirməklə yanaşı, Azərbaycanın yeni inkişaf prosesində mühüm mərhələ olacaq.

Bir sıra dost ölkələr işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası prosesində iştirak etmək arzusunda olduğunu bildirib. Azərbaycan dövləti də dost ölkələrlə bu sahədə əməkdaşlıq etmək niyyətini açıqlayıb. Artıq Qarabağda quruculuq işləri sahəsində xarici ölkələrin şirkətləri ilə konkret əməkdaşlığa başlanılıb. Belə ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində elektroenergetika

infrastrukturunun yaradılması məqsədilə “Azərenerji” ASC ilə İtaliyanın “Ansaldo Energia” şirkəti arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq sahəsində təchizat müqaviləsi imzalanıb. Müqaviləyə əsasən, Ağdam, Füzuli, Kəlbəcər və Qubadlı rayonlarında inşa olunacaq 4 ədəd 110 kilovoltluq yarımstansiyanın avadanlıqlarla təchizatını məhz İtaliya şirkəti həyata keçirəcək. Türkiyədə fəaliyyət göstərən, 130 texnologiya şirkətinə dəstək verən GOSB” texnoparkı ilə Azərbaycan İnnovasiyalar Agentliyi arasında imzalanmış “Mədəni və Elmi Əməkdaşlıq” memorandumuna əsasən Qarabağda Yüksək Texnologiyalar Parkı yaradılacaq. Parkda ən son “soft” və “hard” elmi araşdırmaların aparılması, eyni zamanda yüksək texnoloji cihazların istehsalı planlaşdırılır.

Beləliklə, Qarabağda təhlükəsizlik təmin edildikdən , infrastruktur yeniləndikdən və demoqrafik məsələlər həll olunduqdan sonra turizmin təşkili üçün kompleks layihələr həyata keçirilməsi real görünür.

Göründüyü kimi, Qarabağın azad olunması Azərbaycan üçün yeni iqtisadi gəlirlər və siyasi nüfuz, Ermənistan üçün isə böhran və çöküş gətirir.

Ədəbiyyat

- 1) <http://ikisahil.com/post/242069-qarabagin-iqtisadi-potensial-ve-inkishaf-perspektivleri>
- 2) <http://interfax.az/view/828350/az>
- 3) <http://www.imm.az/exp/2021/07/08/iqtisadiyyatda-yeni-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99-qarabag-iqtisadiyyati-dovriyy%C9%99y%C9%99-qayidir/>
- 4) <https://www.azernews.az/analysis/181137.html>
- 5) <https://sia.az/az/news/economy/849419.html>

Qarabağda alternativ enerji

Rzayev Nəriman Hüseyn oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs, bakalavr

E-mail: Narimanrza21@gmail.com

Azərbaycan 2030-cu ilə qədər enerji balansında bərpa olunan enerjinin payını 30%-ə yüksəltməyi hədəfləyir.

2010-cu ildən etibarən texnologiyanın sürətli inkişafı, neft qiymətlərinin yüksəlməsi, habelə ölkələrin yaşıl enerjiyə keçid strategiyaları bərpa olunan enerji mənbələrinə diqqəti artırdı. Bu çərçivədə, 2010-2019-cu illər ərzində bərpa olunan enerji sektoruna 3 trilyon dollar, 2019-cu ildə isə 302 milyard dollar həcmində investisiya qoyulub. Ümumilikdə isə son 10 ildə alternativ enerji istehsalının tutumunda qlobal miqyasda iki dəfədən çox artım müşahidə edilib.

Azərbaycan Energetika Nazirliyinin məlumatına görə, Azərbaycanın bərpa olunan enerji mənbələri üzrə potensialı 27000 MVt olaraq dəyərləndirilir. Bunun 23000 MVt-ı günəş, 3000 MVt-ı isə külək enerjisinin payına düşür. Günəş enerjisi üzrə, demək olar ki, bütün ölkə ərazisində layihələrin həyata keçirilməsi mümkündür. Külək enerjisi üzrə isə Xəzər akvatoriyasında, Abşeron yarımadasında, Bakıda, habelə Xızı rayonu daha əlverişli sayılır. Bununla yanaşı, Qarabağ bölgəsinin də alternativ enerji potensialı kifayət qədər yüksəkdir. İlk qiymətləndirməyə görə, bölgənin günəş enerjisi potensialı 4000 MVt, külək enerjisi potensialı isə 500 MVt-dır. Günəş enerjisi əsasən, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli rayonlarında, külək enerjisi isə Laçın və Kəlbəcər rayonlarında daha yüksək qiymətləndirilir. Kəlbəcər rayonunun dağlıq ərazilərində küləyin orta illik sürəti 7-8 m/s təşkil edir ki, bu da külək enerjisinin istehsalı baxımından yüksək qiymətləndirilə bilər. Azərbaycanda yerli su ehtiyatlarının 25%-nin Qarabağda formalaşdığı nəzərə alınmaqla, Tərtər, Bazarçay, Həkəri kimi əsas çaylar və onların qollarından elektrik enerjisi istehsalı əlverişli sayılır.

Qarabağda yaşıl enerji zonası yaradılacaq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin müəyyən etdiyi müasir inkişaf strategiyasında Qarabağın “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi mühim əhəmiyyət daşıyır. Bu çərçivədə, may ayının 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam imzalayıb. Dövlət başçısı bu ərazilərdə

“yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə əlaqədar müvafiq konsepsiyanın və baş planın hazırlanması üçün ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi şirkətin cəlb edilməsi məqsədilə 2021-ci ilin dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Prezidentin Ehtiyat Fondundan Energetika Nazirliyinə 1 milyon 391 min 40 ABŞ dollarının manat ekvivalenti məbləğində vəsait ayrılmasını qərara alıb. Beləliklə, Azərbaycanın Energetika Nazirliyi ilə Yaponiyanın “Tepco” şirkəti arasında işğaldan azad edilmiş ərazilərdə külək, günəş, hidro, geotermal və bioenerji kimi bərpaolunan enerji potensialından səmərəli istifadə, enerji səmərəliliyi texnologiyaları, müasir enerji idarəetmə yanaşmaları əsasında regionun enerji təminatını həyata keçirilməsi məqsədilə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə əlaqədar müvafiq konsepsiyanın və baş planın hazırlanması üzrə müqavilə imzalanıb. Alternativ enerji mənbələrinin inkişafı Azərbaycanda enerji sisteminin davamlılığına da kömək edə bilər. Məsələn, paylanmış alternativ enerji sistemləri, batareyaların artan istifadəsi ilə birlikdə tədarük təhlükəsizliyini artıracaq. Dövlət Proqramının məqsədi bərpa olunan və ekoloji cəhətdən təmiz mənbələrdən elektrik enerjisi istehsalını və karbohidrogen enerji mənbələrindən daha səmərəli istifadəni ölkə daxilində təşviq etməkdir. Dövlət Proqramının əsas məqsədləri bunlardır: - Elektrik enerjisi istehsalı üçün alternativ enerji mənbələrinin potensialının müəyyənləşdirilməsi; - Alternativ enerji mənbələrini inkişaf etdirərək ölkədə enerji mənbələrindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq; - Alternativ enerji istehsal sahələrinin yaradılması ilə əlavə iş yerlərinin açılmasını təmin etmək; - Azərbaycanda ənənəvi enerji mənbələrinin mövcudluğunu nəzərə almaqla, alternativ enerji mənbələri hesabına enerji tutumunu artırmaq və bu səbəbdən ölkənin enerji təhlükəsizliyinə nail olmaq. Külək enerjisi ekoloji etibarlılığı və sınırsız mövcudluğu səbəbindən günəş, hidro, geotermal və biokütlə üzərində üstünlük verilən bir enerji mənbəyidir. Azərbaycanın bir çox bölgəsi, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə külək enerjisi obyektlərindən istifadə üçün böyük perspektivlərə malikdir. Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası coğrafi mövqeyi, təbiəti və iqtisadi infrastrukturuna görə illik 1500 MW texniki külək enerjisi gücünə malikdir. Təxminən bu ehtiyat 2,4 milyard kVt/saat elektrik enerjisidir. Bu, 1 milyon tona qədər standart yanacağa qənaət, ozon qatını dağıdan karbon dioksid və çox miqdarda tullantıların atılmasının qarşısını almasını deməkdir. Həmçinin Azərbaycanda günəş enerjisindən istifadə edərək elektrik və istilik enerjisi istehsalı üçün böyük imkanlar var. Məsələn, ABŞ və Orta Asiyada günəş işığının illik sayı 2500-3000 saat, Rusiyada 500-2000 saat, Azərbaycanda isə 2400-3200 saatdır

Ədəbiyyat:

1. <https://azvision.az/news/265046/-dunya-yasil-enerjiye-kecir--boyuk-potensiala-malik-azerbaycanda-hansi-isler-gorulur---.html>
2. UNEC ekspert. Alternativ enerji Qarabağda! Pərvin Məmmədzadə. (məqalə)

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa işləri ilə bağlı coğrafi problemlər

Şıxıyeva Leyla Rahib qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, bakalavr

E-mail: leylasixiyeva21@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual aspektləri tədqiq olunmuşdur. Bunun üçün Böyük Qarabağ zəfərindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa edilməsi və inkişafının aktual problemləri üzrə təhlillər aparılmışdır. Regiona işğal nəticəsində dəyən zərərin ümumi aspektləri verilmişdir. İşğaldan sonrakı dövrdə dirçəliş proseslərinin təşkili məsələlərinə və problemlərinə toxunulmuşdur. Qarabağ regionunda bərpa və dirçəliş proseslərinin aktual məsələləri üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Azərbaycan xalqı tarixinin ən şanlı dövrlərindən birini yaşayır. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu bütün dünyaya öz qüdrətini göstərdi. Ermənistan və havadarları tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız əsgər və zabitlərimizin canı, qanı bahasına azad olundu. Şanlı qələbəmizlə ərazi bütövlüyümüz təmin edildi. Postmüharibə dövründə uzun illər ərzində yığılıb qalmış problemlərin sistemli həllinə ehtiyac vardı. Bunun üçün həmin problemlərin

mahiyyətlərinin açıqlanması vacibdir. Dövlətin bu sahədə atdığı addımlar, hazırladığı strategiya və konsepsiyalar, fəaliyyət proqramları alim və tədqiqatçıların üzərinə böyük vəzifələr qoyur . Bu istiqamətlərdə metodoloji yanaşmaların ölkəmizin milli iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə əsasən hazırlanması tələb edilir. Mövcud resurs potensialına , əhalinin məşğulluq ənənələrinə və müasir dövrün mütərəqqi təcrübəsinə istiqamətlənmiş mexanizmlər gərəkdir . Belə vəziyyətdə yüksək texnologiyaların tələblərinə uyğun gələn praktiki alətlərin tətbiqi daha çox səmər verə bilər . Dağıntıların və işğal dövründən qalan zərərlərin həcmi xeyli böyükdür. Belə ki, 900 yaşayış məntəqələrimiz və 150 min ev, həmçinin 7 min ictimai bina viran edilmişdir. 693 məktəb, 695 tibb müəssisəsi və 855 uşaq baxçası dağıdılmışdır. 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrindən geriyə heç nə qalmamışdır. 2670 km avtomobil yolları, 1601 körpü, 2,3 min km su xəttləri, 2 min km qaz kommunikasiyaları, 15 min km elektrik xəttləri yararsız hala düşmüşdür. 280 min hektar meşələr və 1 mln . hektara yaxın kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar isə tam olaraq deqradasiyaya uğramışdır. Bu ərazilər ekoloji fəlakət zonasına çevrilmiş və hər tərəf minalanmışdır. Həmin yerlərdə, həmçinin mövcud olan bütün növ infrastruktur məhv edilmişdir. Bunların bərpası, yenidən tikilməsi, kənd, qəsəbə və şəhərlərin dirçəldilməsi prioritetləri hazırda ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Amma, bu işlərin sistemli, düşünülmüş və elmi - iqtisadi əsaslara söykənmiş mexanizmlər üzərindən həyata keçirilməsi vacib şərtlərdəndir. Burada əsas məqsəd infrastruktur və xüsusi təyinatlı, eyni zamanda insanlar və ətraf mühit üçün yüksək təhlükə mənbəyi olan xüsusi obyektlərin qorunması və ərazilərin bərpa proseslərinə hazırlanması tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. Dövlət tərəfindən postmüharibə ərazilərinin bərpa olunması və dirçəldilməsi istiqamətində tədbirlər görülməkdədir. 4 yanvar 2021 - ci il tarixli ölkə Prezidentinin "Qarabağ Dirçəliş Fondunun Müşahidə Şurasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında ” Sərəncam ilə şuranın üzvlərinin təsdiq olunması bunun bariz nümunəsidir. Bu isə Qarabağın dirçəldilməsi prioritetləri ilə bağlı problemlərin daha dərindən öyrənilməsinə imkan verir.

Bərpa işləri üzrə hədəflərin elmi - iqtisadi və sosial amillər baxımından obyektiv olaraq əsaslandırılması üçün daha geniş imkanlar formalaşdırılır. Kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə əlverişli olan potensial nöqtəyi - nəzərindən bu istiqamətdə fəaliyyətin gücləndirilməsi mümkündür. Həm də aqrar sektorun genişləndirilməsi, emal müəssisələrinin yardılması hesabına müxtəlif ərzaq məhsullarının istehsal imkanları artar. Beynəlxalq təcrübədən bəhrələnməklə, maksimum ekoloji təmiz ərzaq məhsullarının yetişdirilməsi və tədarük edilməsi perspektivləri diqqət çəkir. Regionda infrastruktur obyektləri şəbəkəsinin çevik və daha intensiv şəkildə yaradılması günün tələbidir. Ərazilərdə enerjidaşıyıcılarla təminatın gücləndirilməsi regionun daha tez bərpasına və dirçəldilməsinə gətirib çıxarar. Enerji infrastrukturunun yaradılması ilə bərabər, həm də bərpa olunan enerji üzrə dəqiq potensialın hesablanmasına da xüsusi önəm verilməkdədir. Bu ərazilərin hidroenerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa olunan güclü enerji mənbələri vardır. Qeyd olunan potensialının qiymətləndirilməsindən ötrü daha çox işlər görülməli və iqtisadi səmərəlilik qiymətləndirilməlidir. Postkonflikt ərazilərdə bərpa proseslərinin daha nizamlı və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsinin prinsip və meyarları da təkmilləşdirilməkdədir. Dövlətin bütün istiqamətlər üzrə müəyyən mənada obyektiv reallıqları nəzərə alan konseptual yanaşmalarının olduğunu görürük. Konkret fəaliyyət istiqamətlərinin əsas konturlarının mövcudluğunun bərpa işlərinin sürətləndirilməsinə əhəmiyyətli təsirini proqnozlaşdırmaq olar regionda olan böyük təbii və iqtisadi potensialın daha obyektiv qiymətləndirilməsi, adekvat tədbirlərin görülməsi üçün vacib şərtlərdəndir. Postkonflikt ərazilərin özünüinkişaf etmə xüsusiyyətlərinin hərəkətə gətirilməsində determinant rolunu oynaya biləcək fəaliyyət mexanizmləri lazımdır. Tətbiq olunan alətlərin düşünülmüş və eyni zamanda səmərəlilik prinsipləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Keçmiş SSRİ dövrünün parametrlərindən baxdıqda və inzibati bölgüdən yanaşdıqda Qarabağda respublikamızın meşə zolağının 25 % -i və su ehtiyatlarımızın təxminən yarısı yerləşirdi. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunan məhsullarının 40 faizi bu regionda istehsal edilirdi. Postkonflikt ərazilərin məhsuldar qüvvələrindən, təbii resurslarından və inkişaf potensialından kompleks istifadənin gücləndirilməsi hazırkı şəraitdə əsas vəzifələrdəndir. Ərazilərin operativ şəkildə inventarlaşdırılmasının aparılması onu göstərir ki, dövlətimiz bu regionun potensialını daha operativ olaraq hərəkətə gətirməyi strateji məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi ölkə iqtisadiyyatının gücünün artırılmasını təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatımızın rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə,

yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin yaradılmasına, dayanıqlı iqtisadi artım mənbələrinin formalaşdırılmasına, milli gəlirin yüksəlməsinə imkan verəcəkdir. Postkonflikt ərazilərin bərpa və inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatına əlavə qatqılar vermək potensialına malikdir. Hesab edirik ki, kəndən cəlbolunan investisiyalar da lazımdır, amma, ilk növbədə, ölkəmiz özünün iqtisadi gücünə və maliyyə potensialına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu ərazilərin səmərəli şəkildə bərpa olunması ölkə iqtisadiyyatının imkanlarının genişləndirilməsinə əlavə mənbələr formalaşdıracaqdır, xüsusilə, regional iqtisadi inkişafda yeni metodoloji - praktiki yanaşmaların ortaya çıxacağı qənaətindəyik. Qarabağa daxil olan rayonlarımızın iqtisadi fəaliyyət strukturu çoxşaxəlidir və güclü resurs potensialı mövcuddur. Burada perspektiv iqtisadiyyat sahələrinin formalaşdırılması və intensiv inkişaf etdirilməsi yetərincə real olaraq baxıla bilər. İşğaldan sonrakı dövrdə kompleks yanaşma yolu ilə ərazilərin sosial - iqtisadi dirçəldilməsinin təşkili və sürətləndirilməsi tədbirləri reallaşdırılmalıdır.. Düşünülüb və əsaslandırılmış strateji, eyni zamanda, konseptual yanaşmalara söykənmiş dövlət iqtisadi siyasəti formalaşdırılmalıdır. Postkonflikt ərazilərin bərpa edilməsinə strateji yanaşmalar olduqca vacibdir və özündə, ilk növbədə, obyektiv reallıqları, yaxın və uzaq perspektivləri ehtiva etməlidir. Bundan əlavə, ölkəmizin bu sahədə milli iqtisadi maraqları ilə uzlaşdırılmış prioritet fəaliyyət istiqamətləri artıq müəyyənləşdirilmişdir. İşğalsonrakı ərazilərin bərpa və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlətimizin iqtisadi siyasətinin 2030 - cu ilədək olan sosial - iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetləri hazırlanmış və təsdiq edilmişdir.

Ümumilikdə, bir qrup tövsiyələr və təkliflərin nəzərə alınması bu proseslərin daha səmərəli təşkilinə imkan verə bilər : postkonflikt vəziyyətdə hər bir ölkənin sosial - iqtisadi inkişaf modelinə və işğaldan azad olunmuş ərazilərin yüksək potensiala malik, həm də perspektivli sosial - iqtisadi inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq bərpa və dirçəliş konsepsiyasına üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğundur, dirçəldilməsi nəzərdə tutulan ərazilərin sosial - iqtisadi inkişafının hədəfləri əsas götürülməklə, tələb olunan maliyyə təminatı və investisiyaların cəlbi mexanizmlərinin həlli istiqamətində təsirli və işlək tədbirlər görülməlidir ; işğalsonrakı vəziyyətdə reallaşdırılan davamlı və sistemli tədbirlərin maksimum səmərəli olması, məcburi köçkünlər və ümumilikdə cəmiyyət, ölkə əhalisi tərəfindən məmnunluqla qarşılınması və qiymətləndirilməsi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən kompleks tədbirlərin və sərf olunan maliyyə resurslarının şəffaflığı, səmərəliliyi, təyinatı üzrə istifadə olunması daim xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır və s.

Ədəbiyyat:

1. <https://president.az/articles/50474>
2. <http://economics.com.az/index.php/tedbirler/venilikl-r/item/2030-azerbaydzan-n-ishzhaldan-azad-edilaen-aerazilaerindae-sahibkarl-zhh-n-inkishaf-istizhamaetlaeri.html>

Восстановление инфраструктур в освобождённых от оккупации территориях Азербайджанской Республики

Оруджева Хокума Шахин гызы
БГУ, Географический факультет
II курс бакалавр
E-mail: orujovah@gmail.com

44-дневная война за освобождение Карабаха от армянской оккупации и территориальную целостность Азербайджана завершилась блестящей победой азербайджанской армии под руководством Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева. В результате этой войны, носящей контрастный характер, было освобождено 5 городов, 4 населенных пункта и 286 сёл. Нелегальное управление этой территории Арменией на протяжении 28-и лет отрицательно повлияло на экономику данного региона. Разрушенная инфраструктура, уничтоженные природные ресурсы – это нынешняя картина в Карабахе после её освобождения в 2020 году.

В ближайшее время произойдёт рурализация (процесс, обратный урбанизации), связанная с Великим возвращением в Карабах около миллиона вынужденных переселенцев.

Наше государство проводит масштабные мероприятия для восстановления Нагорного Карабаха. 2 февраля 2021 года был подписан указ об учреждении «Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития». Данный указ представляет собой реализацию нижеуказанных приоритетов социально-экономического развития страны:

1. стабильно растущая конкурентоспособная экономика;
2. общество, основанное на динамичной, инклюзивной и социальной справедливости;
3. Конкурентоспособный человеческий капитал и пространство для современных инноваций;
4. Великое возвращение на освобожденные территории;
5. Чистая окружающая среда и страна «зеленого роста».

7 октября состоялось заседание экономического совета. На заседании был обсужден предварительный проект "Стратегии социально-экономического развития на 2021-2025 годы", подготовленный в соответствии с подписанным Президентом Азербайджана распоряжением "Азербайджан 2030: национальные приоритеты социально-экономического развития". Данный проект обеспечивает эффективное сотрудничество с ведущими международными организациями и компаниями, участие соответствующих государственных органов (институтов) и научных организаций.

Также 19 апреля 2021 года президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев распоряжение о подготовке концепции «Умный город» (Smart City) и «Умное село» (Smart Village). Данные концепции предусматривают создание коммуникаций на освобожденных территориях в соответствии с современными стандартами. 28 апреля был заложен фундамент для восстановления и внедрения этой концепции в селах Агалы I, II и III Зангиланского района. Проект преследует 5 целей: жилищный вопрос, производство, социальные услуги, «умное сельское хозяйство» и альтернативная энергетика. В рамках проекта в селе будет построено 200 домов, энергоснабжение которых будут обеспечиваться за счет альтернативных источников энергии. В селах планируется построение современных школ, поликлиник и центров электронного управления, формирование и восстановление инфраструктуры туризма. Все жилые дома, социальные объекты, административные здания и процесс переработки и производства сельскохозяйственной продукции будут обеспечиваться альтернативными источниками энергии.

8 мая 2021 года в ходе встречи президента Азербайджана Ильхама Алиева с общественностью Агдама состоялась презентация и утверждение генерального плана города Агдам. Согласно генплану, Агдам будет включать сам город Агдам и 8 близлежащих деревень Агдамского района. Размеры Агдама составят 1750 гектаров с 2450 гектарами пригородной зелёной зоны. Население города составит приблизительно 100 тыс. человек, благодаря чему Агдам станет крупнейшим городом Карабаха и 6-м по величине городом Азербайджана. В настоящее время работы в Агдаме продолжаются в плановом порядке. Строительство железной дороги в Агдаме будет продолжено на всей территории Карабаха

Богатая природа Карабаха и его выгодное географическое положение создают условия для комплексного развития здесь производства и услуг. Целью проведения экономических мероприятий является всестороннее развитие и модернизация Карабаха в соответствии с его огромным потенциалом, чтобы сделать его одним из самых богатых и экономически сильных регионов Азербайджана.

Рис 1: Планировка жилых домов для концепции “Smart Village” в Карабахе

Рис 2. Агдамский генплан

Литература:

1. <http://interfax.az/view/825969>
2. <https://www.trend.az/azerbaijan/business/3452978.html>
3. <https://president.az/articles/50474>
4. <http://margin.az/ru/post/2021-2025-ci-illerde-sosial-iqtisadi-inkisaf-strategiyasinin-ilkin-layihesi-muzakire-edilib-20711>
5. <https://az.sputniknews.ru/20210201/ruralizaciya-azerbaijan-migraciya-426104893.html>
6. <https://alexcheban.livejournal.com/350659.html>

Azərbaycan Respublikasında Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında nəqliyyat kommunikasiya sisteminin inkişafı

İsmayilov Mirxaliq Seymur oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

III kurs, bakalavr

E-mail: ismayilovmirxaliq@mail.com

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında nəqliyyat kommunikasiyaları araşdırılır. Yol, nəqliyyat olmadan inkişafdan, davamlılıqdan söhbət gedə bilməz. Bu baxımdan digər sahələrdə inteqrasiya edilərək araşdırma aparılır. Açar sözlər: Zəfər yolu, Zəngəzur dəhlizi, Horadiz – Ağbənd dəmir yolu, Logistik - nəqliyyat, Avropanın enerji təhlükəsizliyi. Azərbaycan xalqı hazırda 30 ildir həsrəti ilə yaşadığı Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarını işğaldan azad etdi. Bu hazırda Azərbaycan xalqının tarixi ədalətinin bərqərar olduğunu, xalqın qürur mənbəyinin gücləndiyini və rəşadətli ordumuzun torpaqlarımızı göz bəbəyi kimi qorumağa və ona dikilən gözləri dərhal məhv etməyə qadir olduğunun bir daha şahidi olduq. Bu zaman çərsivəsindən belə, biz işğaldan azad edilmiş ərazilərdə olan sərvətlərdən səmərəli və dayanıqlı inkişafı təmin etməliyik. Azərbaycan respublikası tarix boyu dünya nəqliyyat qovşaqlarının mərkəzində yerləşmişdir. Nəqliyyat qovşaqlarının mərkəzində olmaq tarix boyu həm ticari, həm iqtisadi və digər aspektlərdən inkişaf etməsinə baxmayaraq, həmdə düşmənlərin diqqət mərkəzi olmuşdur. Qarabağda nəqliyyatın inkişafı niyə vacib idi? Onu qeyd etmək istəməki, nəqliyyatın inkişafı təkcə maşınların və sərnişinlərin hərəkətini özündə ehtiva etmir. Bu, həm də Qarabağda əhalinin sağlam şəkildə məskunlaşdırılmasında, ərazidə istehsal sahələrinin yaradılmasında, nəqliyyat qovşaqlarının, kənd, qəsəbə, şəhərlərin və limanların inkişafında, işğaldan azad edilən ərazilərdəki təbii sərvətlərin milli kapitalla çevrilməsində, ərazidə milli-mədəni və iqtisadi-sosial, hərbi dayaqların təşəkkül tapmasında, daxili turizm potensialının yaradılmasına mühüm və əsas amildir.

Nəzərinizə çatdırmaq istəyərdəm ki, I Qarabağ müharibəsində nəqliyyat qovşaqlarına düşmən zərbələr endirərək, strateji baxımdan üstünlük əldə etməklə, nəqliyyat kommunikasiyalarımızı məhv

etmişdir.30 il ərzində Ermənistan respublikası Ermənistan -Şərqi Zəngəzur-Qarabağ ərazilərində nəqliyyat kommunikasiyalarını möhkəmləndirmişdi.Nəqliyyat bir ölkənin və ya bir ərazinin qan damar sistemi rolunu oynayır.Biz düşməndən torpaqlarımızı azad edəndən həmən sonra,ilk olaraq yeni yollar çəkdik və Füzuli rayonunda Beynəlxalq hava limanı inşa edildi.Prezident İlham Əliyevin 17 noyabrda Füzuli şəhərindən Şuşa şəhərinə birbaşa avtomobil yolunun çəkilməsi ilə əlaqədar sərəncam imzaladı."Zəfər yolu"adlanan bu yol Füzuli hava limanın yaxınlığından keçir və uzunluğu 101,1 km –dir. Bildiyimiz kimi Zəngəzur dəhlizinin bu yaxınlarda təməli qoyuldu.Yeni tikilən və bərpa edilən yolların əvvəl mövcud olan yollar Zəngəzur kolidoru ilə birləşdirilməsi regionda nəqliyyat şəbəkəsinin genişlənməsinə imkan yaratmaqla yanaşı regional əməkdaşlığa müsbət təsir edəcək.Bu layihələr eyni zamanda üçtərəfli bəyanatda iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpasını nəzərdə tutan müddəaların icrasını da sürətləndirəcək.

Bölgədə dəmir yollarının çəkilməsi əhəmiyyətli dərəcədə qiymətləndiriləcək.Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun açılması əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir.Bu dəmir yolu qonşu dövlətlərə və o cümlədən Ermənistan dövlətində iqtisadi üstünlüklər qazandıracaq.Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun tikintisi, Naxçıvan dəmir yolunda bərpası təmin olunacaqdır. Hava limanlarının tikilməsi nəqliyyat kommunikasiyasının bəlkə də,özəyini təşkil edən əsas amillərdən biridir.Füzuli beynəlxalq hava limanının qısa zaman çərçivəsində tikilib ,istifadəyə verilməsi və Laçın ,Zəngilan hava limanlarının tikintisinə başlanılması Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Qarabağ iqtisadi rayonlarının həm dayanıqlı inkişaf aspektindən ,həmdə səmərəlilik baxımından inkişaf etdirəcəkdir. Zəngilan hava limanının tikilməsi Qarabağın strateji əhəmiyyətinin artması kimi qiymətləndirilir.Zəngilan hava limanı ərazidəli iqtisadi fəallığı artırmaqla şərqə açılan qapı rolunu oynayacaqdır. Hava limanlarının tikintisinə başlanması və istifadəyə verilməsi logistik -nəqliyyat çevrilməsi yalnız Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb etmir ,bütün region üçün əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat kommunikasiyaları haqqında danışan zaman boru kəmərlərini yan ötmək ola bilməz.Torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi Avropanın enerji təhlükəsizliyinə tövhə verəcəkdir. Azərbaycan karbohidrogen ehtiyatları üçün şaxələnmiş ixrac marşrutlarına malik olmaqla Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyini təmin edir. Ancaq Ermənistan bu layihələrdən kənarda qaldığı üçün bu layihələrə qarşı provokasiya etməkdə maraqlı tərəf kimi görünür. Belə ki, daha öncə də, yəni 2020-ci ilin iyul ayında da Ermənistan münafiqə zonasından xeyli aralıda yerləşən və qeyd olunan nəqliyyat, enerji və logistika dəhlizinin yerləşdiyi regiona (Azərbaycanın Tovuz rayonu) hücum etmiş, faktiki Avropanın gələcək enerji təhlükəsizliyi təhdid altına düşmüşdür. Qafqaz, Mərkəzi Asiya regionu və Türkiyənin Avropa İttifaqı ilə iqtisadi, mədəni bağlılığını, integrativ inkişafını gücləndirən bu layihələri hədəf almaqla Ermənistan Avropanın gələcək strateji inkişaf yoluna da ləngidici təsir göstərir. Buna müvafiq olaraq, Ermənistan qonşu ölkələrə qarşı ərazi iddialarından qurtulmağı bacarmalı, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə əməl etmək öhdəliyinə sadıqlıq nümayiş etdirməlidir. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bölgədəki bütün nəqliyyat və iqtisadi əlaqələr bləkdən xilas olmaqla yanaşı,Azərbaycan rayonları arasında əlaqə qurmaq üçün məsafə qısılır.Bu yol vasitəsilə Azərbaycan Naxçıvan və Türkiyə ilə dəmiryolu,avtomobil yolu ilə əlaqə quracaqdır. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanın Naxçıvanla quru yolla əlaqə qurması İran vasitəsilə mümkün idi. Elə İranın Azərbaycana qarşı bugünkü aqressiv və qərəzli mövqe sərgiləməsinin əsas səbəblərindən biri də Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Azərbaycanın gələcəkdə nəqliyyat, iqtisadi potensialının artacağını bilməsidir. İran bunu öz imkanlarının tükənməsi kimi görür. Lakin Azərbaycan öz ərazilərinin bərpasını prosesini aparır və bunu da tam qanuni yollarla həyata keçirir. Digər tərəfdən, Zəngəzur dəhlizinin açılması türk xalqlarının, xüsusilə Türkiyənin iqtisadiyyatına ciddi şəkildə təsir göstərəcək. Nəticədə nə baş verəcək? Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri formalaşacaq və Azərbaycan nəqliyyat qovşağına və bütün dünya üçün mühüm və əvəzsiz mərkəzə çevriləcək. Avropa və Asiyanı Azərbaycan ərazisi ilə birləşdirən Şərq-Qərb dəhlizinin bir hissəsinə çevriləcək Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi dövlətlərin yeni imkanlar əldə etməsinə də şərait yaradacaq Türkiyədən Zəngəzur kolidoru Azərbaycan vasitəçiliyi ilə Türk dövlətlərinə açılan qapıdır.Bunu sadəcə nəqliyyat kommunikasiya kimi qiymətləndirmək düzgün deyil.Bu nəqliyyat kommunikasiyaları tək Azərbaycan və ya Türk dövlətlərinin marağı üçün deyildə ,həmdə dünya dövlətlərinin maraqlarına əsaslanacaq. Nəticə:İşğaldan azad edilən torpaqlarda biz ilk olaraq nəqliyyat kommunikasiyanın inkişafını gördük. Nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti üçün nəzərdə tutulan yolların vəziyyəti həmin ərazidə iqtisadiyyatın, mədəniyyətin və görüləcək işlərin səviyyəsini göstərən əsas amildir.Bu səbəbdən Şərqi Zəngəzur və

Qarabağ iqtisadi rayonlarının hərtərəfli inkişaf imkanları mövcuddur. Dəmir yolu dəhlizlərinin yenidən qurulması nəinki Cənubi qafqazda dəmir yolu şəbəkəsinin inteqrasiyasını genişləndirəcək, həm də Qərbi Çindən Türkiyənin Mersin limanına ən qısa yolu təmin edəcək.

Ədəbiyyat:

- 1) [https://aircenter.az/az/post/qarabag-inkisaf-eden-regional-neqliyyat-habi722#:~:text=Beyn%C9%99lxalq%20M%C3%BCnasib%C9%99tl%C9%99rin%20T%C9%99hlili-,M%C9%99rk%C9%99zinin%20\(BMTM,-\)%20apar%C4%B1c%C4%B1%20m%C9%99sl%C9%99h%C9%99t%C3%A7isi%2](https://aircenter.az/az/post/qarabag-inkisaf-eden-regional-neqliyyat-habi722#:~:text=Beyn%C9%99lxalq%20M%C3%BCnasib%C9%99tl%C9%99rin%20T%C9%99hlili-,M%C9%99rk%C9%99zinin%20(BMTM,-)%20apar%C4%B1c%C4%B1%20m%C9%99sl%C9%99h%C9%99t%C3%A7isi%2)
- 2) İqtisadi zonalar_ENG.cdr (ereforms.gov.az)
- 3) Füzuli Hava Limanına ilk dəfə sərnəşin və yük təyyarələri eniş edib - BBC News Azərbaycanca
- 4) Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi - XƏBƏRLƏR » Tədbirlər (president.az)
- 5) Yeni xəbər Real TV-də
- 6) Nazir: Qarabağda nəqliyyat infrastrukturunun bərpası Çindən Türkiyəyə ən qısa yolu təmin edəcək (azerbaijan-news.az)
- 7) Eurasia Daily Monitor

Avropa Birliyi Ölkələrində turizmin müasir vəziyyəti

Şükürlü Pərvin Fərhad oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistrantı

Elmi rəhbər: c.e.n Həsənov S.Q

E-mail: pervinshukurov6@gmail.com

Turizm - zəmanəmizin əhəmiyyətli təzahürlərindən biridir. O, tükənməz imkanları ilə həm ölkə daxilində, həm də dünya miqyasında iqtisadi və siyasi inkişafın qanunlarını qanunvericilik səviyyəsində müəyyən edir. İnkişaf təməlini qədim əsrlərdən götürən turizm, XX əsrin II yarısında kütləvi hadisəyə çevrildi. Beynəlxalq turizm dünya iqtisadi sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək çoxdan sadəcə sosial hadisə olmaqdan çıxıb. Turizm dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahəsidir. Sürətli böyüməsi və inkişafı üçün turizm mütəxəssislər tərəfindən dövrümüzün iqtisadi fenomeni kimi qəbul edilmişdir. Bir çox ölkələr üçün turizm sənayesi milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biridir. Müasir turizm yeni iş yerləri yaratmaqla yoxsulluğun aradan qaldırılmasına birbaşa töhfə verir. İş yerləri həm bilavasitə turizm sahəsində (səyahət agentlikləri, turoperatorlar, bələdçilər və s.), həm də milli iqtisadiyyatın əlaqəli sahələrində (nəqliyyat, yerləşdirmə obyektləri, iaşə obyektləri və s.) yaradılır. [1, s.109].

Ən cəlbedici turizm bölgəsi Avropadır. Avropa ölkələrində turizm sahəsi daha güclü inkişaf edib. Dünya turizm bazarının 59%-i və valyuta mədaxilinin 51%-i bu bölgənin payına düşür. Avropa, daha doğrusu, Avropa İttifaqı ölkələri beynəlxalq turistlərin istirahəti üçün ən cəlbedici ölkələrdir. Bu gün Avropa İttifaqında tam və ya qismən turizmlə məşğul olan iki milyondan çox şirkət var. Onlarda 12 milyon insan çalışır. Aİ ölkələri 30 milyondan çox turist üçün yaşayış yeri təmin edə bilər. Bəzi Aİ ölkələrində turizm sənayesinin ÜDM-də payı 11 faizə çatır.

Avropa Sosial Fondu turizm sektorunda məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Əmək məhsuldarlığının artırılması məqsədilə kadrların ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanmasına yönəlmiş layihələri maliyyələşdirir. Bu fondun fəaliyyəti çərçivəsində Avropa Birliyi ölkələrində kiçik turizm müəssisələrinin fəaliyyəti də stimullaşdırılır. Bu tədbirlər iqtisadi fəallığın artırılmasına və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə faydalı təsir göstərir [3, s.39].

Avropa turizmin inkişafına görə dünyanın qabaqcıl bölgəsidir. Burada Qərb və Cənub istiqamətləri xüsusilə fərqlənir. Avropaya gələn turistlərin 60 %-i məhz bu istiqamətləri seçir. ÜTT məlumatlarına görə 1995-ci ildə Avropanın payına beynəlxalq turizm bazarının 59.5%-i və pul vəsaitləri mədaxilinin 51%-i düşürdü. 1995-ci ildə Avropaya turizmdən daxil olan vəsait 209.5 mlrd \$, 1998-ci ildə - 226.1 mlrd \$, 2000-ci ildə - 403 mlrd \$, 2010-cu ildə 750 mlrd, 2019-cu ildə 2191 mlrd, 2020-ci ildə 1065 mlrd təşkil etmişdi.

Avropa beynəlxalq turizmdə global liderdir və hər il bölgəyə 700 milyondan çox gələn turist gəlir. 2010-cu illərdə artım tempi daha da sürətləndi, çünki bir çox ölkələr daha mobil oldular. Xoşbəxt

inkişaf olsa da, ziyarətçilərin sayındakı artım öz çətinliklərini də göstərdi, çünki bir çox istiqamətlər turistlərin yüksək intensivliyi ilə mübarizə aparmağın davamlı yollarını axtarırdılar. Səyahət və turizm sektoru Avropa iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmişdir. 2019-cu ildə səyahət və turizmdən Avropa ÜDM-ə təxminən 2,191 milyard avro qatqı təmin edilib, baxmayaraq ki, koronavirus pandemiyası nəticəsində bu rəqəm 2020-ci ildə yarıya qədər azalıb. [4, s 22]

Turizm sahəsi 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyasından ən çox təsirlənənlərdən biri oldu və bu, dünya miqyasında beynəlxalq turistlərin sayında ciddi azalmalara səbəb oldu. Pandemiya ölkədaxili səyahətlərə də təsir etdi, çünki virusun yayılmasına nəzarət etmək üçün evdə qalma əmrləri qəbul edildi. Avropada bunu 2020-ci ildə Avropanın daxili turizm xərclərinin 48 faiz azalaraq, təxminən 631 milyard ABŞ dollarına düşdüyü böyük azalmada görmək olar.

Avropaya gələn beynəlxalq turistlərin sayında da oxşar tendensiyalar müşahidə olunub. Pandemiyanın başlanğıcında Avropaya gələn beynəlxalq turistlərin sayı bütün regionlar üzrə 97 faiz azalıb. 2021-ci ilin əvvəlinə qədər turistlərin gəlişi hələ də əvvəlki səviyyələrinə demək olar ki, bərpa olunmamışdı, Qərbi və Şimali Avropa əvvəlki illə müqayisədə ən böyük azalma barədə məlumat verdi. Avropalılar da pandemiya zamanı çox səyahət etmədilər, Koronavirus (COVID-19) pandemiyası beynəlxalq turizmə ciddi zərbə vurduğundan, 2020-ci ildə dünya üzrə beynəlxalq turistlərin sayı əvvəlki ilə nisbətən kəskin şəkildə azalmışdır. Ümumilikdə, Avropa ən böhran göstəricini 2020-ci ildə qeydə alıb. Bununla belə, bu bölgəyə gələnlərin sayı 2019-cu ildəki 746 milyondan 2020-ci ildə təxminən 236 milyona düşüb. Avropa həmçinin 2019 - cu ildə mənşə bölgəsi baxımından ən çox beynəlxalq turisti təmin edib.

2021-ci ilin ilk altı ayını (yanvar-iyun) 2020-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisə etdikdə, Aİ turistlərinin yerləşdirilməsində gecələmələrin sayı 2020-ci ildəki 474 milyondan 2021-ci ildə 369 milyona (-22%) düşüb. Bu müddət ərzində məlumatların mövcud olduğu 24 Üzv Dövlətdən 15-də azalma qeydə alınıb. Avstriya, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan və Almaniyada gecələmələrin sayı 40%-dən çox azalıb, Xorvatiya, Yunanıstan və Rumıniyada isə 50%-dən çox artım qeydə alınıb. Bu gecələrin on gecəsindən altısı (223 milyon) otellər seqmentində, qalan 146 milyon gecə isə düşərgələrdə və ya digər qısamüddətli yaşayış yerlərində keçirilib.

Aİ ölkələri, bütün dünya kimi, 2020-ci ilin mart ayının sonundan etibarən covid-19 pandemiyası səbəbindən məhdudiyətlər altındadır, buna görə də 2020-ci ilin mart-iyun ayları arasında gecələmələrin sayı 2019-cu ilin eyni dövrü ilə müqayisədə artıq azalmışdır. Bütün Üzv Dövlətlər 2019-cu illə müqayisədə bu müddət ərzində İsveçdə -40%-dən Yunanıstanda -82%-ə qədər azalma qeydə alıblar. 2021-ci ilin aprel ayında 2019-cu ilin aprel ayı ilə müqayisədə Aİ turistlərinin yerləşdirilməsində gecələmələrin sayı 81% azalıb, məlumatın mövcud olduğu bütün Aİ ölkələri həm yerli, həm də beynəlxalq qonaqlar üçün azaldığını bildirib.

2021-ci ilin iyun ayında Aİ turistlərində gecələmələrin sayı 2019-cu ilin eyni ayının səviyyəsinin yarısına çatıb. Bununla belə, ölkə məlumatlarına daha yaxından nəzər saldıqda, səkkiz Üzv Dövlətin (Malta, Sloveniya, Estoniya, Hollandiya, Xorvatiya, Litva, Danimarka və Latviya) 2021-ci ilin iyun ayında öz ölkəsində 2019-cu ilin iyun ayında keçirdikləri gecələrdən daha çox gecə keçiriblər. Digər tərəfdən, 2021-ci ilin iyun ayında beynəlxalq qonaqlar 2019-cu ilin iyun ayına nisbətən bütün Aİ ölkələrində 54% azalma ilə daha az gecələyiblər. [5, s 19]

2020-ci ildə turizm koronavirus pandemiyasından ən çox təsirlənən sektorlar arasında olub: 2019-cu illə müqayisədə Aİ turistlərin yerləşdirilməsində 1,4 milyard az gecə keçirib. Əvvəlki illə müqayisədə bu kəskin 51% azalma bütün Aİ Üzv Dövlətlərində qeydə alınan azalmanı əks etdirir. Kipr, Yunanıstan, Malta, İspaniya və Portuqaliya 60%-dən çox azalma ilə ən çox təsirlənən ölkələr, Hollandiya və Danimarka isə 35%-dən az olan ən kiçik azalmaların olduğunu bildirdi.

Avropa Brliyi Ölkələri arasında gələn turistlərin sayına və qazanılan gəlirə görə ilk 3 ölkə Fransa, İspaniya, İtaliyadır.

Fransa uzun müddətdir ki, Avropada, habelə dünyada turist gəlişlərinə görə ön mövqedə durur. Avropada istirahət edən, əsasən Avropa birliyindən gələn qonaqların beşdə birini Fransa qəbul edir. Fransa, İspaniya və İtaliya 2019-cu ildə ən çox beynəlxalq turist gəlişinə malik Avropa ölkələri olub. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNWTO) məlumatına görə, Fransa 2018-ci ildə təxminən 89,4 milyon turist cəlb edib ki, bu da reytingdə bildirilən ən son rəqəmdir. Bu arada, 2019-cu il üçün müvəqqəti rəqəmlər göstərir ki, İspaniya təxminən 83,5 milyon beynəlxalq gəlişlə Avropada ikinci, İtaliya isə 2019-cu ildə təxminən 64,5 milyon gələn gəlişlə üçüncü yerdədir.

Avropa 2019-cu ildə 745 milyondan çox beynəlxalq turist gəlişi ilə beynəlxalq turizm də dünya lideridir. Müqayisəli olaraq, həmin il Şimali Amerikaya cəmi 146 milyon beynəlxalq turist gəlişi olub. Dünyaca məşhur məkanlara ev sahibliyi edən və görkəmli beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi edən Fransanın beynəlxalq turistlər üçün Avropanın aparıcı səyahət məkanı olması təəccüblü deyil. Paytaxt Paris 2018-ci ildə 16,8 milyondan çox beynəlxalq görməli yerləri cəlb edərək, onu Avropanın aparıcı şəhər istiqamətləri sıralamasında ikinci yeri tutdu. Siyahıya həmin il təxminən 21 milyon beynəlxalq turisti qəbul edən London başçılıq edir.

2020-ci ildə Fransa əsasən tərk edilmiş vəziyyətdə qaldı, çünki COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu kilidləmələr hava nəqliyyatını əsaslandırıldı, dünya miqyasında həm istirahət, həm də biznes üçün beynəlxalq və yerli səyahətləri azaldı. 2020-ci ilin ilk yeddi ayında gələnlərin sayı 66%, turizm gəlirləri isə 50% azalıb. Coğrafi baxımdan beynəlxalq turizm gəlirlərinin azalması paytaxt Paris (23,1 milyard avro azalma), Auvergne-Rhone-Alp bölgəsi (7,2 milyard avro), Provans-Alpes-Kot d daxil olmaqla İle de Frans bölgəsində güclü şəkildə qeyd edildi. Azur (6,7 milyard avro), Occitanie (4,5 milyard avro), Nouvelle Aquitaine (4,1 milyard avro) və Korsika (800 milyon avro).

İspaniya xaricdən gələn turistlərin sayına görə Fransadan sonra ikinci yeri tutur. İspaniya təkcə Avropada deyil - dünya üzrə ən çox turist gələn regionda - həm də qlobal səviyyədə qurulmuş turizm bazarıdır. 2013-cü ildə İspaniya 100 milyondan çox beynəlxalq ziyarətçi qeydə aldı, bu, 2019-cu ilə qədər artım tendensiyası ilə davam etdi və bu rəqəm 125 milyon nişanı keçdi. Bu sonuncu rəqəm İspaniyanın ümumi əhalisinin 2,5 dəfədən çoxunu təmsil edirdi ki, bu da həmin il 47,1 milyon nəfərə çatmışdır. Buna görə də turizm İspaniya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. 2010-cu illərin birinci yarısında ölkədə turistlərin yerləşdirilməsi və qida xidmətləri ilə bağlı sənaye sahələrinin ümumi əlavə dəyəri (GVA) hər bir ildə 50 milyard avrodan çox idi. Bu rəqəm onilliyin ikinci yarısında artaraq 2019-cu ildə 70,3 milyarda çatıb. Həmin il İspaniyanın turizm ÜDM-i 150 milyard avronu keçib.

İspaniyada turizm sektorunun koronavirus (COVID-19) pandemiyası gəldiyi zaman dramatik çöküş yaşadı. Qlobal böhranın başlanğıcında İspaniya ərazisində beynəlxalq giriş turizmi iki ay dayandı və o, 2020-ci il ərzində pandemiya əvvəlki səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıda qaldı. Məsələn, həmin ilin avqustunda — adətən ən aktiv olan ölkədə turizm üçün ay — İspaniya 2018 və 2019-cu ilin avqust ayları ilə müqayisədə təxminən 10,8 milyon beynəlxalq ziyarətçi itirdi. Oxşar qeyddə, İspaniya sakinlərinin turizm istehlakı 2020-ci ildə nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldı, əvvəlki ildə qeydə alınanlardan 77 milyon daxili səfər və 15 milyon gediş az oldu.

İspaniyanın cəlbedici turizm məkanı kimi beynəlxalq səviyyədə tanınması dünyanın hər yerindən ziyarətçiləri cəlb etmişdir. Bununla belə, Böyük Britaniya, Fransa və Almaniya bir neçə ildir ki, İspaniyada turizm üçün aparıcı mənbə bazarları siyahısına başçılıq edirlər. Və COVID-19 böhranına baxmayaraq, bu ölkələr 2020-ci ildə siyahının başında qaldılar. Bu üç Avropa ölkəsi həmin il təxminən 9,5 milyon xarici turisti və ya İberiya ölkəsindəki ümumi beynəlxalq turizm həcminin təxminən dördü birini təşkil edirdi. o on iki ay. Avropadan kənar ABŞ və Braziliya 2020-ci ildə İspaniyaya gələn xarici ziyarətçilər arasında ən populyar mənsə ölkələri olub.

İtaliyada müasir turizm sənayesinin tarixi 100-lik əhatə edir. Dünya miqyasında beynəlxalq turist gəlişi baxımından dünyada beşinci, Avropada üçüncü ölkə olan İtaliya füsunkar mədəniyyəti, təbii mənzərələri, bədii yerləri və məşhur mətbəxi sayəsində hər il milyonlarla turisti cəlb edir. Ən populyar istiqamətlərə nəzər saldıqda, Roma, Venesiya, Milan və Florensiya 2019-cu ildə gecələmələrin sayına görə İtaliyanın aparıcı bələdiyyələri olub, Roma isə digər aparıcı bələdiyyələrlə müqayisədə gecələmələrin iki qatından çox olub. Ümumiyyətlə, İtaliyaya gələn beynəlxalq turistlərin sayında davamlı artım müşahidə olunur son beş il ərzində, 2019-cu ildə gələnlərin sayı təxminən 100 milyon turistə çatmışdır. Bununla belə, bu artım 2020-ci ildə koronavirus (COVID-19) pandemiyasının başlaması ilə dayandı və bu müddət ərzində İtaliyaya beynəlxalq turist gəlişlərinin sayı kəskin şəkildə 40 milyonun altına düşdü.

2020-ci ildə Romada səyahət edənlərin sayı əvvəlki ilə nisbətən kəskin şəkildə azaldığından, Venesiya və Florensiya da pandemiya əvvəlki ilə nisbətən kəskin şəkildə azaldığından, Venesiya və Florensiya da pandemiya əvvəlki ilə nisbətən kəskin şəkildə azaldığından, La Serenissima'da beynəlxalq turizmi nəzərdən keçirərkən, şəhər ləqəbli olduğu üçün, Venesiya beynəlxalq turist gəlişlərində 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən yüzdə 80-dən çox azalma yaşadı. 2020-ci ilin mart ayında İtaliya hökuməti tərəfindən ümummilli kilidləmə tətbiqi ilə İtaliyada turizm ciddi şəkildə məhdudlaşdırıldı. Həmin ilin aprel ayında Florensiyada turistik yerlərə beynəlxalq gələnlərin sayı kəskin şəkildə azaldı, lakin may

ayında kilidləmə tədbirləri tədricən yumşaldıldığı üçün artmağa başladı. Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq, İtaliyanın 2020-ci ildə bir əvvəlki ilə nisbətən təxminən 67 milyon turist azalması qeydə alındığı təxmin edilirdi. Təxmin edildiyi kimi, Veneto təxminən 12 milyon gələn azalma ilə ən yüksək enişin yaşandığı bölgə olub. Lombardiya 2020-ci ilin yanvar-dekabr ayları arasında təxminən 9,5 milyon turisti itirərək ikinci ən yüksək azalmanı qeyd etdi.

Ədəbiyyat

7. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N., Turizmin əsasları. Bakı 2007, 442 s
8. Məmmədova C.A, Soltanova H.B, Rəhimov H.S Beynəlxalq Turizmin Coğrafiyası Bakı 2002, 504 s
9. Гайдукевич Л. Туристская политика в расширенном Европейском союзе // Журнал международного права и международных отношений. 2008. №4.
10. https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2019.pdf
11. https://tourlib.net/wto/WTO_highlights_2020.pdf
12. <https://www.statista.com/topics/3848/travel-and-tourism-in-europe/#dossierKeyfigures>

Azərbaycan-Gürcüstan iqtisadi əlaqələri və İkinci Qarabağ müharibəsinin bu əlaqələrə təsiri

Əliyeva Tamara Omar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs magistr

Elmi rəhbər: c.e.d; prof. İsmaylov Ç.

E-mail: Tamara.aliyeva.1998@mail.ru

Əgər biz tarixə nəzər yetirsək görürük ki, ta AXC dövründən bu yana tarixin bütün mərhələlərində Gürcüstan və Azərbaycan arasında güclü iqtisadi əlaqələr və dostluq münasibətləri hökm sürmüşdür. Tarixə nəzər yetirərək bu məsələyə aydınlıq gətirə bilərik.

1. AXC dövrü:

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə nəzər yetirsək, görürük ki, o dövrdə Bakıda Politseyskaya küçəsi 20 ünvanında Gürcüstanın nümayəndəliyi yerləşdirilmiş və buraya N.S.Alışbey rəhbərlik etmişdir.

2. Sovet dövrü

Bildiyimiz kimi, həm Azərbaycan həm də Gürcüstan keçmiş SSRİ-nin tərkibində müttəfiq respublikalar olmuşlar. Demək olar ki, ele bu dövrdən başlayaraq 2 respublika arasında mədəni və iqtisadi əlaqələr formalaşmışdır. SSRİ parçalandıqdan yəni dağıldıqdan sonra, həmçinin postsovet məkanında müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra iki ölkə arasındakı mədəni və iqtisadi münasibətlər daha da inkişaf etməyə başlamışdır.

3. Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı dövr

Təbii ki, iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr hər iki ölkə də müstəqillik əldə etdikdən sonra olmuşdur.

Azərbaycan və Gürcüstan arasında diplomatik əlaqələr 1992-ci ilin noyabr ayının 18-də qurulmuşdur. 1995-ci ilin fevral ayında Bakıda Gürcüstan səfirliyinin açılışı baş tutmuşdur. 1996-cı ilin mart ayında isə Tbilisidə Azərbaycan səfirliyinin açılışı gerçəkləşdirilmiş və hər iki səfirliyin açılışı ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına daha da stimül verilmişdir.

İki ölkə arasında müstəqillikdən sonra yaranan münasibətləri iki mərhələyə bölə bilərik. Belə ki, birinci mərhələyə 1991-1993-cü illər aiddir. Zviad Qamsaxurdiyannın hakimiyyəti illərində yaranmış gürcü millətçiliyi yerli Azərbaycan xalqına qarşı çevrildi. Gürcü millətçiliyi Qafqazda Ölkəmizin milli mənafələrinə qarşı təhlükə törədirdi. Nəhayət ki, 1993-cü ildə Heydər Əliyevi və Eduard Şevardnadze hakimiyyətə gəldikdən sonra iki ölkə arasında yaranan bu anlaşılmazlıqlar aradan qaldırılmış və Cənubi Qafqazda iki xalq arasında ziddiyyətlər həlli yolunu tapmışdır. İki ölkəni aşağıdakı siyasi xətlər birləşdirir:

- Müstəqil dövlətin möhkəmlənməsi və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi
- Qafqazda nisbi siyasi sabitliyin yaranması
- Transqafqaz və Transxəzər magistralının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

- Demokratik cəmiyyətin, hüquqi dövlətin qurulması

Hal-hazırda Gürcüstan regionda Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqlərindən biridir. İki ölkəni hər şeydən qabaq ilk növbədə Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və TRASEKA kimi qlobal enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri birləşdirir. Həmçinin ölkələr arasındakı ikitərəfli əməkdaşlığı və qarşılıqlı strateji əlaqələri üzv olduqları GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumların daxilində olmaqları daha da möhkəmləndirmişdir. 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Tarixi Böyük İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Konfrans keçirilmiş və həmin ilin oktyabr ayının 7-də Azərbaycan və Gürcüstan sərhədində yeni körpü açılışı olmuşdur və 1 il sonra aprelin ayının 17-də Bakı-Supsa neft kəməri işə salınmışdır. Ötən dövr ərzində iki ölkə üçün də tarixi əhəmiyyətə malik Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəmərinin tikintisi sahəsində intensiv işlər aparılmış və nəticə olaraq 2005-ci il mayın 24–25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəmərinin Azərbaycanda, 12 oktyabr isə Gürcüstandakı hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi baş tutmuşdur.

Son dövrlərdə Gürcüstanın bir sıra ictimai-siyasi dairələrində Azərbaycanın ərazisi olan şimal-qərb bölgəsinə, həmçinin David Qareci monastırı ərazisinə və bəzi digər torpaqlarımıza qarşı açıq və üstüörtülü formada iddialar irəli sürülməkdədir.

Parlamentlərarası əlaqələrə baxsaq biz aşağıdakı halları müşahidə edə bilərik:

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində Azərbaycan-Gürcüstan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu fəaliyyət göstərir. Bu işçi qrupu 7 mart 1997-ci il tarixində yaradılmış və ilk rəhbəri Zahid Qaralov olmuşdur. 4 mart 2016-cı il tarixindən Əflatun Amaşov işçi qrupunun rəhbəridir.

İndi isə iqtisadi əlaqələr haqqında bir qədər geniş məlumat verək:

2012-ci ilin yekun məlumatlarına nəzər saldıqda görə bilərik ki, iki ölkə arasında qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi düz 1 milyard dollardan çox olmuşdur. Həmçinin araşdırma nəticəsində deyə bilərik ki, Respublikamız Gürcüstanda əsas investor və kreditor ölkələrdəndir.

Gürcüstanın büdcəsinə ən çox vergi ödəyən şirkət isə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətidir.

Yekun olaraq iki ölkə arasında aqrar sahədə bir sıra araşdırmalar etsək görərik ki, Azərbaycan və Gürcüstan arasında iqtisadiyyatın digər sahələri kimi həmçinin aqrar-sənaye sahəsi, kompleksi istiqamətində də əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmış və inkişaf etdirilmişdir. 2011-ci ildə Gürcüstandan Azərbaycana 12754,9 min ABŞ dolları həcmində bar verən kolluqlar, ağaclar, peyvənd edilmiş tinglər, heyvan və bitki mənşəli piylər və yağlar, mandarin və digər sitrus meyvə məhsulları, kartof, tərəvəz bitkilərinin toxumu, ədviyyatlar və digər kənd təsərrüfatı məhsulları ixal edilmişdir. Respublikamızdan Gürcüstana isə 17346,4 min ABŞ dolları dəyərində faraş meyvə-tərəvəz, bitki yağları, meyvə-tərəvəz konservləri, şəkər tozu, çay və digər aqrar istehsal məhsulları ixrac olunmuşdur. Ölkəmiz və Gürcüstan arasında eyni zamanda aqrar elmi-tədqiqat sahəsində də əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur.

Nəzərinizə çatdırım ki, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Əkinçilik İnstitutu ilə Gürcüstan Elmi-Tədqiqat Bitki Mühafizəsi İnstitutu arasında Quraq Bölgələrdə Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Mərkəzinin (ICARDA) maliyyə dəstəyi ilə taxıl əkinlərində xəstəliklərin arealının müəyyənləşdirilməsi üzrə vaxtaşırı birgə ekspedisiyalar keçirilir. Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Üzümçülük və Şərabçılıq İnstitutunun Gürcüstanın müvafiq elmi-tədqiqat institutu ilə əməkdaşlıq əlaqəsi davam etdirilir. Azərbaycan və Gürcüstan arasında daimi şəkildə mütəmadi olaraq, aqrar elmi tədqiqatların nəticələri barədə informasiya mübadiləsi aparılır.

İndi isə Azərbaycanın Gürcüstanda olan səfirliklərinə diqqət yetirək:

- Tbilisidə Azərbaycan səfirliyi
- Batumidə General-Konsulluq

Gürcüstanın Ölkəmizdə olan səfirlikləri isə aşağıdakılardır:

- Bakıda Gürcüstan səfirliyi
- Gəncədə General-Konsulluq

Azərbaycan və Gürcüstan arasında olan dünəndən bu günə kimi iqtisadi əlaqələrdən bir qədər məlumat verdikdən sonra, eyni zamanda 2-ci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə iki ölkə arasındakı iqtisadi münasibətlərə nəzər salmaq və bu müharibənin nəticələrinin hər iki ölkəyə nə dərəcədə təsir edəcəyini müəyyən dərəcədə araşdırmaq istədim. Hamımıza məlumdur ki, Ali Baş Komandan, hörmətli Prezident İlham Əliyevin başçılığı altında cəsur və müzəffər ordumuz

Ermənistan üzərində şanlı bir qələbə əldə edərək bütün dünyada tarix yazmışdır. Və heç şübhəsiz ki, bu şanlı tarixin nəticələri vardır və Respublikamıza o cümlədən türk dünyasına öz müsbət təsirlərini göstərir və göstərəcəkdir. Bu müsbət nəticələrdən biri də heç şübhəsiz ki, Zəngəzur dəhlizi məsələsidir.

Araşdırmalar nəticəsində Qənirə Paşayevanın “Türk dünyasının Zəngəzur dəhlizi” yazısına rast gəldim. Yazıya diqqət yetirsək aşağıdakı fikirləri görmüş olarıq:

İlk baxışdan, indiki ərazisi etibarı ilə Türk Şurasının ən kiçik üzvü sayılan Azərbaycanın bir bölgəsinin işğaldan azad olunmasının böyüt türk dünyasının problem və perspektivləri baxımından necə bir önəm daşdığı kimlərsə mübahisəli görünə bilər; lakin bu bir həqiqətdir və bu həqiqətin kamil ifadəsi Türk Şurasının hazırkı sədrinin çıxışında yer alıb: “Bu gün biz artıq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal çalışırıq. Naxçıvanda keçirilmiş Zirvə görüşündə mən demişdim ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan alıb Ermənistana birləşdirmək türk dünyasının coğrafi parçalanması idi. Çünki əgər xəritəyə baxsaq görürük ki, sanki bizim bədənimizə xəncər saplanmışdır, türk dünyası parçalanmışdır. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzur indi türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq. Çünki Zəngəzurdan keçən nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək, eyni zamanda, digər ölkələr üçün əlavə imkanlar yaradacaq, o cümlədən Ermənistan üçün. Ermənistanın hazırda onun müttəfiqi olan Rusiya ilə dəmir yolu əlaqəsi yoxdur. Bu dəmir yolu əlaqəsi Azərbaycan ərazisindən yarana bilər. Ermənistanın onun qonşusu olan İranla dəmir yolu əlaqəsi yoxdur. Naxçıvan vasitəsilə bu dəmir yolu təmin edilə bilər. Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikası vasitəsilə Türkiyə ilə birləşir, Orta Asiya Avropa ilə birləşir. Yəni, yeni nəqliyyat dəhlizi yaranmaqdadır. Artıq Azərbaycan bu işlərə start vermişdir. Əminəm ki, tərəfdaş ölkələr də bu imkanlardan istifadə edəcəklər”. Bu sözlər başa çatmış müharibə və bununla da meydana çıxmış yeni imkanlar, o cümlədən vacib nəqliyyat imkanları barədə Azərbaycanın türk dünyasına töhfələrini ifadə etməkdədir. Məşhur deyimlə söyləsək, bu, mövzuya böyük tabloda baxmaqdır. Bu mövzunun haqq etdiyi də məhz böyük tablodur...

Heç təsadüfi deyil ki Türk Şurasının fəxri sədri, qardaş Qazaxıstanın birinci Prezidenti - Elbası Nursultan Nazarbayev də öz çıxışında Azərbaycan Prezidentini Qələbə münasibətilə təbrik edərək, iqtisadi əlaqələrin önəminə toxundu: “Biz hamımız bu prosesləri həyəcanla izləyir və nəticələri gözləyirdik. Əlbəttə ki, Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi və Rusiyanın dəstəyi ilə Bakı və Yerevan arasında imzalanmış sülh razılaşması böyük İpək Yolunun çiçəklənməsi üçün yeni imkanlara yol açır və Çinin “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsündən istifadə etməklə Xəzər dənizinin rolunu artırır”...

Bəli, Türk Şurasının hazırkı sədri olan Azərbaycan Prezidenti öz çıxışın Vətən müharibəsinə, onun tarixinə və nəticələrinə həsr etdi.

Prezidentin özünün dediyi kimi, bu, təbiidir, çünki videokonfrans iştirakçısı olan ölkə başçılarının məsələnin mahiyyətini bilməsi vacibdir. Azərbaycan Prezidentinin çıxışında qardaş Türkiyə dövlətinə, şəxsən Cümhurbaşqanı Ərdoğana, Türk Şurasına, şəxsən Şuranın fəxri sədri Nazarbayevə, Qoşulmama Hərəkatına, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına bizə göstərdikləri siyasi, mənəvi dəstəyə görə təşəkkür etdi. Necə deyərlər, heç nə unudulmur, heç nə yaddan çıxmır...

Dövlətimiz var olsun!

Bu yazıdan belə bir nəticə əldə etmək olar ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması nəticəsində, Bakı-Tiflisi-Qars dəmir yolu xətti əvvəlki əhəmiyyətini itirə bilər. Bununlada Azərbaycan və Gürcüstan arasında olan iqtisadi münasibətlər nisbətən zəifləyə bilər. Lakin hər halda deyə bilərik ki, Ölkəmizin və xalqımızın bu şanlı qalibiyyəti bizi hər sahədə inkişaf etdirməyə və hər tərəfli dirçəltməyə qadirdir. Artıq Azərbaycan regionda və dünya arenasında öz sözünü demiş bir ölkədir!

Yaşasın xalqımız və yaşasın dövlətimiz!

Ulu öndər Heydər Əliyevin də dediyi kimi:

“Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!”

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri Şamil Rəhmanzadə, Bakı-2008
2. axc.preslib.az
3. <http://ikisahil.com/>
4. <https://www.bbc.com/>

Naxçıvan iqtisadi rayonunda urbanizasiya prosesləri

Quliyeva Xatirə Nəriman

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: dos. Nağıyev.S.Q

E-mail: abbasova.xatira98@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər məskunlaşmasının formalaşması və inkişafı inzibati rayonlar üzrə urbanizasiya səviyyəsinin dinamikası təhlil edilmişdir. Regionun şəhər məntəqələrində demoqrafik proseslərin tədqiqi göstərir ki, son illər əhali arasında təbii artım, doğum və nikahların dinamikasında azalma, ölüm, körpə ölümü və boşanma proseslərində artım müşahidə edilmişdir. Doğulan uşaqların ümumi sayında rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqların xüsusi çəkisinin artımı baş vermişdir. Bəzi demoqrafik göstəricilərin nisbi əmsalı ölkə üzrə səviyyədən yüksək doğum və nikah, ölüm və körpə ölümü, aşağı səviyyə təbii artım və boşanmalar üzrə müşahidə olunmuşdur. Regionda şəhərlərin demoqrafik inkişaf problemləri və onların həlli istiqamətləri üzrə təkliflər və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: şəhər əhalisi, şəhər aqlomerasiyası, urbanizasiya, yenilənmiş inkişaf, hipo-urbanizasiya zonası.

Urbanizasiya şəhərlərdə məhsuldar qüvvələrin və sosial münasibətlərin formalarının inkişafını və təmərküzləşməsinə, şəhər həyat tərzinin bütün yaşayış məntəqələri şəbəkəsinə yayılması ilə bağlı şəhərlərin rolunun artırılmasının tarixi prosesidir. Ümumiyyətlə, urbanizasiya meyilləri ziddiyyətlidir. Müxtəlif ölkələrdə və regionlarda kəmiyyət baxımından ziddiyyətlidir.

Məqalənin əsas məqsədi Naxçıvan iqtisadi rayonunda müasir urbanizasiyanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsidir.

Naxçıvan iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının aşağı urbanizasiyalı ərazilərindəndir. 2021-ci ilin əvvəlinə rayon əhalisinin (461,5 min nəfər) təqribən 35,4 faizi şəhər yerlərində yaşayır. Ümumiyyətlə Azərbaycanda şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 53,4 faiz təşkil edir. Naxçıvan iqtisadi rayonu bu göstəricilərinə görə 8-ci yerdədir. 2021-ci ilin əvvəlində Muxtar Respublikada 5 şəhər (Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Culfa, Şahbuz) və 8 qəsəbə (Əliabad, Babək, Parağaçay, Ağdərə, Şəhriyar, Qıvrıq, Badamlı, Heydərabad) mövcuddur. Rayon yaşayış məntəqələrinin sayının sabitliyi ilə xarakterizə olunur.

Naxçıvan şəhəri Muxtar Respublikanın paytaxtıdır və regional mərkəz şəhəri statusuna malikdir. Şəhərlərdə 163,4 min nəfər yəni ümumi əhalinin 35,4 faizi yaşayır. (2021). Rayonda ən aşağı urbanizasiya səviyyəsi Babək rayonunda müşahidə olunur. Belə ki, burada əhalinin 7,7%-i şəhərlərdə yaşayır.

Muxtar Respublikada əhalinin ən yüksək orta illik artım 1960-1970-ci illərə təsadüf edir. 1959-1970-ci illərin əhali siyahıyaalınması dövründə Naxçıvan MR-da əhalinin sayı 43 % (Azərbaycan SSR-də 38,4 %) artmışdır. Həmin dövrdə bütünlükdə Azərbaycan SSR-də əhalinin orta illik artım sürəti 3,5 % olduğu halda, Naxçıvan MR-da 3,9 % təşkil etmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl həmin dövrdə Muxtar Respublikada əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım göstəricilərinin Azərbaycan SSR-dən xeyli yüksək olması ilə əlaqədar idi.

Muxtar Respublikada 1970-1990-ci illərdə əhalinin sayı 48,6 % artaraq 205,7 min nəfərdən 305,7 min nəfərə, o cümlədən şəhər əhalisi 99,2 % artaraq 51,0 min nəfərdən 101,6 min nəfərə, kənd əhalisi isə 31,9 % artaraq 154,7 min nəfərdən 204,1 min nəfərə çatmışdı. 1990-ci illərin sosial iqtisadi çətinliklərinə baxmayaraq, bu dövrdə burada əhalinin sayı 15,8 % artaraq 305,7 min nəfərdən 361,2 min nəfərə çatmışdır. Orta sıxlıq 1 km²-də 69 nəfərdir (2019) [2]

Cədvəl 1

Naxçıvan iqtisadi rayonunun inzibati ərazi tərkibinin dinamikası 2021

Göstəricilər	1979	1989	1999	2009	2021
Ərazi min km ²	5,5	5,5	5,5	5,5	5,5
Əhali min nəfər	238,8	293,9	354,1	402,4	461,5

Şəhər əhalisi	62,5	87,7	95,1	115,4	163,4
Şəhər əhalisi %	26,6	29,8	26,9	29,0	34,5
Rayonların sayı	5	5	7	7	7
Şəhərlərin sayı	6	6	6	6	5
Qəsəbələrin sayı	2	2	8	8	8

Mənbə : azstat.gov.az

Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər məskunlaşmasının geodemoqrafik şəraiti və inkişafının nizamlanması ölkədə aparılan dayanıqlı sosial-iqtisadi siyasətin müəyyən hissəsini təşkil edir. Regionda istehsalın və əhalinin daha səmərəli ərazi təşkili üçün şəhərlərin demoqrafik şəraitinin öyrənilməsi zəruriliyi ortaya çıxır. Geodemoqrafik şərait əhalinin təbii hərəkəti, onun strukturu və yerləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Hazırda Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda əhalinin 37,4%-i, sənaye və sosial-iqtisadi potensialının böyük hissəsi şəhər məntəqələrində cəmləşir. 2019-cı ildə regionda əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi həcmində sənayenin payı artaraq 23% təşkil etmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında regionun Şahbuz, Culfa, Şərur və d. şəhərləri mütərəqqi rol oynasalar da, lakin urbanizasiyanın inkişafında onların mövqeyi zəif hiss edilmişdir. Bu səbəbdən region 1999-2020-ci illər ərzində təbii artımın inkişafına görə ölkə səviyyəsindən xeyli geri qalmışdır.[1] Şəhər məntəqələrinin demoqrafik inkişafında qarşıya çıxan problemlərin həlli üçün elmi təhlillərin aparılması və onların nəticələrinə görə dövlət səviyyəsində tədbirlər planının hazırlanması olduqca zəruridir. Ölkə əhalisinin sağlamlığının qorunması və sosial təminatı, məşğulluq probleminin həlli və digər istiqamətlərdə aparılan tədbirlər demoqrafik proseslərin inkişafında mühüm rol oynayır.

Cədvəl 2

Naxçıvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin dinamikası 2021

Göstəricilər	1979	1989	1999	2009	2021
Şəhərlərdə və qəsəbələrdə əhalinin ümumi sayı	61,2	87,7	95,1	115,5	163,4
Naxçıvan	39,6	58,8	63,2	73,9	84,4
Şərur	3,3	5,9	6,5	6,6	7,4
Culfa	6,9	8,9	10,1	11,9	13,5
Ordubad	7,9	9,5	9,9	10,5	11,3
Şahbuz	1,7	2,3	2,6	3,7	5,3
Sədərək			0,5	1,6	2,3
Babək				3,3	33,0
Kəngərli				4,6	6,2

Mənbə : azstat.gov.az

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan şəhərinin əhalisinin artım tempi rayonun digər şəhərləri ilə müqayisədə yüksəkdir.

Son illərdə rayonlarda şəhər əhalisinin artım dinamikası çox aşağıdır. Bu, ilk növbədə, şəhərlərdə əhalinin təbii artımının davam etməsi ilə əlaqədardır ki, bu da Azərbaycanın kənd yerlərindən və digər regionlarından və MDB ölkələrindən əhalinin miqrasiya axınının qarşısını alır. Son iyirmi ildə rayon

şəhərlərinin, eləcə də bütövlükdə Azərbaycanda əhalinin sayının dəyişməsinin təhlili göstərir ki, əhalinin iri şəhərlərə axını tendensiyası davam edir.

Şəhər yerləri üzrə əhalininin təbii artımında körpə ölümünün yüksək olması qidanın keyfiyyətinin aşağı olması, qadınlarımızın sağlam həyat tərzini keçirməməsi, tibbi sığortanın olmaması və digər amillərlə bağlıdır. Bütün rayonlarda son illər dövlət proqramlarına uyğun görülən tədbirlər səhiyyə sahəsini də əhatə etmiş, çox sayda yeni doğum evləri açılmışdır, lakin görünür kadrların səviyyəsinin aşağı olması bu problemin çözülməsinə mənfi təsir göstərir. Beləki yaxşı həkimlər daha çox maaş almaq üçün özəl klinikalara gedir.

Cədvəl 3

Şəhər yerləri üzrə əhalinin hər 1000 nəfərinə görə nikah və boşanma dinamikası

İnzibati rayonlar	Nikah			Boşanma		
	2010	2015	2020	2010	2015	2020
Naxçıvan	584	514	281	101	68	136
Şərur	847	539	375	56	67	102
Ordubad	344	317	141	31	41	48
Culfa	395	326	169	34	23	47
Şahbuz	195	146	85	24	27	27
Kəngərli	299	216	118	22	21	30
Babək	617	494	275	59	70	65
Sədrək	116	81	41	6	5	7

Əhalinin təbii artımına təsir edən ən mühüm amillərdən biri nikah və boşanmadır. Bu proseslərin dinamikasının təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə hər 1000 nəfərinə görə nikah göstəricisi iqtisadi-coğrafi rayonda və tərkibində olan rayonlarda ölkə göstəricisindən yüksək, boşanma isə aşağı olmuşdur. 2010-2015-ci illərdə rayonlar üzrə nikah göstəricisi yüksək səviyyəyə çatmış, 2015-2019-cü illərdə yenidən azalma prosesi ilə səciylənmişdir. 2019-cü ildə nikahın yüksək göstəricisi ilə Naxçıvan, Şərur şəhərlərində aşağı göstəricisi isə Culfa və Şahbuz rayonları üçün səciyyəvi olmuşdur. Boşanmanın yüksək göstəricisi Naxçıvan və Şərur şəhərlərində, aşağı göstəricisi Ordubad, Culfa və Şahbuzda müşahidə edilmişdir. [2]Boşanmanın yüksək göstəricisi olan rayonlarda təbii artımın aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri də bu proses olmuşdur. Boşanma prosesinin qarşısını almaq üçün gənc ailələrə dövlət qayğısı güclənməli, onların həyat və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və sonsuzluğa qarşı tibb elminin nailiyyətlərindən istifadə üçün davamlı proqramlar hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Ailələrdə bütün uşaqlara 18 yaşına kimi uşaq pulu verilməsi bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi bizim ölkədə də həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sağlam ailələrin yaranmasına və formalaşmasına üçün şərait yaradır.

Naxçıvan iqtisadi-coğrafi rayonunda şəhər məskunlaşması və şəhərlərin demoqrafik inkişaf proseslərində müşahidə olunan meyilləri tədqiq edərkən gəldiyimiz nəticələr, verilən təkliflər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

✓ iqtisadi-coğrafi rayonda 1999-2019-cü illər ərzində şəhər əhalisi sayının artımında ən mühüm rol oynayan amil təbii artım olmuşdur. Bu dövr şəhərlər üçün mənfi miqrasiya saldosu səciyyəvi idi.

✓ Müstəqillik dövründə şəhərlər arasında ən yüksək əhali sayının artımı Naxçıvan və Şərurda olmuşdur. 2010-2019-cü illərdə regionun şəhər əhalisinin orta illik artımı Naxçıvan, Şərur və Ordubadda nisbətən daha yüksək olmuşdur.

✓ Regionun şəhər məntəqələrində son illər demografik proseslərin tədqiqi göstərir ki, əhalinin təbii artım və nikah dinamikasında azalma, körpə ölümü, doğumda rəsmi qeydə alınmamış nikahdan doğulan uşaqların xüsusi çəkisində və boşanmalarda artım müşahidə edilmişdir.

Region şəhərlərində demografik inkişaf problemlərinin nizamlanması üçün, onlarda məşğulluq, sosial müdafiə, tibb və digər sahələrdə davamlı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır. İqtisadi rayonun inkişafı üçün aşağıdakı təklifləri tövsiyə edirik.

- Şəhər ərazilərinin yeni şəhərsalma infrastrukturuna uyğun genişləndirilməsi yaxşı olardı.
- Şəhərlərə şəhər infrastrukturuna uyğun yenilənməsi vacib məsələdir.
- İqtisadi-coğrafi rayonda böyük kəndlərə qəsəbə, böyük qəsəbələrə isə şəhər statusunun verilməsi məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın demografik göstəriciləri. Bakı- 2020 DSK
2. Azərbaycanın demografik göstəriciləri. Bakı-2019, DSK, 492 s.
3. Azərbaycanın əhalisi. Bakı-2019, DSK. 135 s. 4. Azərbaycanın Regionları. Bakı-2019, DSK, 492 s. 793 s.
4. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyası. II cild, Avrupa, Bakı-2018, 501 s.
5. Нагиев С.К. Демографическая обстановка в Азербайджане РГО«Известия»», Санкт-Петербург, 2005 г. С. 71-77
6. Нагиев С.К. Малые и средние города в системе расселения Азербайджана.РГО <<Известия»», Санкт-Петербург, 2009 г. С.76-49
7. V.A.Afandiyev, S.K. Nagiyev Economic and geographical development problems of Baku agglomeration Analele asociatiei profesionale a Geografilor din Romania. Anul 2012 p.59

Eco-agro tourism potential in the north-western region of Azerbaijan

Semedov Ramil Emil oğlu

Baku State University, Geography faculty

II course, master

Scientific supervisor: Talibov S.

E- mail: semedovramil7@gmail.com

Summary

Ecotourism, agro-tourism, rural tourism are forms of tourism that emerged in the last century, becoming increasingly important sectors of the tourism industry worldwide. The new kinds of lifestyle the evolving tourist behaviour and continuously changing customers preferences coupled with the widespread concern about environment, industrial heritage and sustainable development are all factors that led to the expansion of these niche market types of tourism. The objectives of this paper are to research important implications and identify significant trends of ecotourism, agro-tourism and rural tourism in the European Union, focusing on the New Member States area, as there is a lot of potential for the expansion of these forms of tourism in the region. The Old Member States earn significant income from agro-tourism, while in the New Member States this is rather an unexploited opportunity, despite the fact that the cultural heritage and number of unspoiled natural areas is much more abundant than in the West. This paper will also look at the policies in this field, as the European Union is very interested and active in supporting agro-tourism and sustainable development, and many policies, programmes and initiatives address the three types of niche tourism, Key features, economic, environmental and socio-cultural benefits, as well as current and future challenges for ecotourism, agro-tourism and rural tourism in the entire European Union, but more thoroughly in the New Member States will also be addressed, with the purpose of creating a comprehensive paper, able to convince the scholars and practitioners in the field to pay more attention to this rather new topic, as a proactive approach can enable investments and attract more tourists to the area.

Keywords

Ecotourism, agro-tourism, rural tourism, sustainable development, EU policies, niche tourism.

Agri-ecotourism or agro-ecotourism is a mix of both ecotourism and agrotourism. It's a form of tourism that involves visitors participating in sustainable farming and learning about local produce. Known to be socially responsible and eco-friendly, the popularity of agro-ecotourism continues to grow as people look for new experiences outside of cities. The essence of this type of tourism is that tourists live in the village for sometime, get acquainted with local culture and local traditions, participate in traditional rural labor.

Table 1. Main characteristics of rural tourism, agro-tourism and ecotourism.

<i>Rural Tourism</i>	<i>Agro-tourism</i>	<i>Ecotourism</i>
<i>All forms of tourism that take place in rural areas or rural communities.</i>	<i>Tourism activities directly related to agriculture.</i>	<i>Nature-based form of Tourism, the main motivation of the tourists being observation and appreciation of nature as well as the traditional cultures prevailing.</i>
<i>Practiced in small family owned establishment</i>	<i>Practiced in a farm or household as a secondary source of income</i>	<i>Service providers tend to be Small, locally owned businesses</i>
<i>Highlights natural areas, local practices, culture and gastronomy</i>	<i>Educational activities are undertaken, aiming at highlighting and explaining aspects of agricultural lifestyle</i>	<i>Has educational and Interpretation features, Increasing awareness towards the conservation of natural and cultural assets</i>
<i>Often referred to as "agro tourism", "nature-based tourism", "farm-based tourism" and "village tourism"</i>	<i>Often referred to as "farm based tourism", rural tourism" and "Village Tourism"</i>	<i>Often referred to as "sustainable tourism", "responsible tourism" and "green tourism"</i>
<i>Independent activity integrated in the Sector of the economy, alternative/complementary form of mass-tourism</i>	<i>Entirely integrated within rural tourism</i>	<i>Perfectly described as "niche tourism", from rural tourism by the closeness to nature and the more rational exploitation of tourism resources.</i>
<i>Potential customers are nature-lovers</i>	<i>Potential customers are interested in farming,crafting, folklore, natural agricultural products and gastronomy</i>	<i>Potential customers are interested in meaningful community participation, slow travel, high-quality, experiences picturesque,nature-made elements, gastronomy,traditions and routes that allow them to feel as if they were locals</i>

Agro-ecotourism also is a new concept in the tourism industry. It normally occurs on farms and is associated with the agro. It is the symbiotic association of farming sector, tourism industry and farm business. It can create the job opportunities for the rural people. The concept of agro-ecotourism entails visiting a working farm or any agriculture, horticulture or agrobusiness operation, for the purpose of leisure, refreshment, recreation, education and active involvement in the activities of the agriculture including agricultural operations, fishing, dining and celebrating local festivals with the farming communities. The development of agro-ecotourism is primarily aimed to give awareness and knowledge on conservation of environment and natural resources in a participatory mode with farmers and to improve their socio-economic status.

In recent years, this type of tourism has begun to develop actively around the world. This is due to the rapid growth of urbanization in the country. More and more people are tired of the noisy and

urban lifestyle therefore, such people choose rural areas where they can enjoy tranquility, scenic views and fresh air.

Difference between Agrotourism and Eco tourism-Agrotourism brings tourists to a farm or ranch to teach them about the local culture and increase income while ecotourism promotes sustainable and responsible travel to areas with the intention of conserving and protecting the environment. Ecotourism, also known as nature tourism, tends to be more focused on raising awareness for environmental issues. Both of these forms of tourism also work towards supporting the local community and encouraging a respectful mindset. The combination of the two results in agri-ecotourism, a new and durable approach to tourism.

Agro-Ecotourism activities for guests

Agro-ecotourism is a lot more than just learning about the farming process. There's an abundance of invigorating and memorable activities that guests can participate in when visiting eco-friendly farms. The best part is that it provides something interesting for all age groups.

If you own a vacation rental farmhouse, here's a list of agro-ecotourism related activities that you can promote to your guests:

- Meeting local farmers
- Tasting a variety of fresh foods and produce
- Learning about rural art
- Farmer's markets
- Visiting nearby protected areas and learning about their history
- Going on educational tours for a multitude of topics
- Milking cattle
- Winery tours
- Attending local festivals and fairs
- Renting out farmhouses or rural B&B to live out the full experience
- Workshops for corn grinding or traditional milk processing
- Learning about local architecture and construction

Nowhere in the world is there a perfect and unified concept of agritourism. However, despite all this, the agro-tourism industry in most European countries has been developing rapidly for many years and has become a source of additional income.

The list of places where agricultural-eco tourism can be developed in the world and accommodation, food and drink, list of activities to be done, information based on previous experience and tourist comments can be found on the website at URL-1. The site is used as a site for tourism enthusiasts. The highlight of the site is the large number of agro-tourism opportunities in Italy. For the development of agritourism in various provinces of Italy, first the local government, and then the central government passed laws. As a result, the infrastructure for the comprehensive development of agro-tourism was developed in the south of Italy, in economically underdeveloped regions (Calabria, Sicily, Sardinia, etc.)

Live real rural life in India, taste local original dishes and agro-eco tourism has been developed to get acquainted with various agricultural activities. Agriculture is the backbone of the Indian economy. About 75% of the population is directly or indirectly dependent on agriculture, and almost all of India's income 26% comes from agriculture.

Agro-eco tourism is also being developed in our country. The development of agro-tourism in the mountainous and foothill regions is very important to provide an additional source of income for people working in the agricultural sector of the country. The people who use this type of tourism the most are the middle class in terms of finance.

Research shows that the interest of Azerbaijani citizens in this area is still very low. The main reason for this is the lack of awareness and information among the population, as well as the lack of local infrastructure at any level. At the same time, it should be noted that the number of companies engaged in agro-tourism is small. Although this is typical of many former Soviet countries, Belarus and Georgia have been paying close attention to this area in recent years.

There are very favorable conditions for agro-eco tourism in the north-western region of Azerbaijan. In the north western of Azerbaijan are located these districts: Balaken, Zakatala, Gakh, Sheki, Oghuz, Gabala, Ismayilli, Shamakh.

A "from city to village" project has been created to develop our regions with beautiful nature and modern infrastructure. Lake Valbina in the Ismayilli district, which is included in this project, is a real recreation area for both locals and tourists. Travellers travelling to the lake can also experience the excitement of fishing. The main occupations of the population of Ismayilli "Tazekand" are grain growing, animal husbandry, fruit growing, melon growing, viticulture, and tourists can get acquainted with these activities. Tourists participating in the project must go to Shamakhi to participate in the grape and wine festival. They can visit the vineyards of local and foreign grape varieties in the territory of "Shirvan" winery located in Meysari village of Shamakhi and take part in the manual harvesting of grapes grown in natural conditions. At the winery located on the territory of the complex, participants can get acquainted with wines and the process of their preparation. The main occupations on Gonaghkand village of Shamakhi are agriculture, animal husbandry and crop production. Tour participants can take a tour of the apple orchard in Gonaghkand and learn about different types of apples from the farmer. The tour program also sometimes includes a "master class" on "bughlama" for participants.

In the Sheki district, there is a horticultural farm "Biogarden", which has become an agro-tourist destination. Lemons, kiwis, grapefruits, oranges, mandarins and other fruits and berries imported from a number of foreign countries, all kinds of plants from saffron to hips are grown here completely organically. Trout, carp and other species of fish, a variety of poultry and ornamental birds, various types of flowers grown on a special farm give a special beauty and charm to the area. In this place you can get acquainted with the farm, taste the grown fruits and have a good rest, as well as a variety of other products and services, a special rural breakfast and a variety of homemade dishes, seasonal products grown on the farm.

Also, there are seven hunting farms in the north-west tourism region of Azerbaijan: "Ulu-duz", "Gakh", "Zagatala", "Oguz", "Qabala", "Ismailli", "Shaki". There are 4 state reserves in the region. Gabala district is also a nut, hazelnut, but also chestnuts known for its gardens.

The Savalan winery, one of the most famous high-quality wine producers in Azerbaijan, also attracts tourists to this district. The winery is located south of Gabala. The international team working in the company uses the experience of Italy and Azerbaijan to create 20 different types of wine. The plant organizes various tours for those who want to taste wine. A beautiful view of the mountains awaits the tour participants in clear weather.

"Fishing" recreation center is located in the village of Makov, Zagatala district. Fishing and trips are organized here for tourists. Also, tourists can feel like they are in paradise when visiting the rose plantations in Zagatala. Tourists are interested in visiting tobacco production and processing plants in this region.

According to official statistics, 72.4% of the north-western region of the Azerbaijan live in rural areas and 27.6% in cities. An economic analysis of the region's agricultural sector shows that although our villages are engaged in the production of various types of agricultural products, the income of most of them is not enough to support their families. People working in this sector are trying to get out of the situation, mainly through government subsidies. Low living standards and lack of jobs are causing people (especially young people) to flock to big cities and nearby countries.

Although there are wide geographical opportunities for agro-eco tourism in the north-western region of our country, this sector is still not fully developed. Research shows that the development of agro-tourism in the following villages located in the north-western region of the country can be more efficient and effective from an economic point of view.

In Sheki region: "Kish", "Bash Kunchut", "Bilecik" villages

In Oghuz region: "Bash Dashagil", "Xal-xal" villages

In Gakh region: "Ilisu", "Gakhbashi" villages

In Balaken region: "Katekh", "Mahamalar" villages

Taking from foreign experience, it is necessary to pay more attention to the development of agro-tourism in our country. For this, the necessary infrastructure, a management center for the development of agrotourism, a database for travel agents at the central and regional levels must be

created. Thus, along with the promotion of labor practices of the local population, the sale of household goods to tourists, acquaintance with historical monuments, it is possible to achieve the development of villages, further increase the income of the rural population.

Literature

1. <https://azerbaijan.travel/>
2. АГРОЭКОТУРИЗМ Л. М. Гайдукевич (гл. Ред.), В. А. Клицунова, А.Н.Решетникова
3. Barbu, I., 2013. Approach to the Concept of Rural Tourism. Scientific Research, Agricultural Management., pp.125-28.
4. agritourismworld.com
5. lodgify.com
6. medeniyyet.az
7. fed.az

İnsanların yer kürəsi üzərində qeyri bərabər paylanması və məskunlaşmaya təsir göstərən əsas amillər

Məmmədzadə Əli Vüqar oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

IV kurs, Bakalavr

E-mail: elimemmedzade476@gmail.com

İnsanlar yer kürəsində qeyri-bərabər şəkildə yayılmışdır. Buna bir sıra amillər təsir edir- **iqlim, relyef, ekoloji, şərait, iqtisadi amillər, siyasi amillər** və s. Yer kürəsində məskunlaşmış və məskunlaşmamış ərazilər mövcuddur. Məskunlaşmaya məruz qalan ərazilər “ **icma oykumenləri**”adlanır. İlk ictimai “ icma oykumenlərinə” – **Ön Asiya, Cənubi Avropanın Aralıq dənizi sahili, Mesopatomiya ovalığı və Şimal-Şərqi Afrika** aid edilir. Quldarlıq dövrü üçün **2** əsas məskunlaşma forması mövcud idi.

1-Çay vadiləri (Dəclə, Fərat, Qanq, Mekonq, Nil, Xuanxe və s.)

2-Aralıq dənizi sahilləri

Böyük coğrafi kəşflər dövründə tətqiqatçılar məskunlaşmış ərazilərin əsas xüsusiyyətlərini yenidən təyin etməyi bacardılar. Yeni ərazilərin kəşf olunması yeni məskunlaşma formalarını ortaya çıxardı. Müasir dövrdə yer kürəsindəki ərazilər insanlar tərəfindən **2 formada** qiymətləndirilir:

➤ **Əlverişli ərazilər**

➤ **Ekstremal (əlverişsiz) ərazilər**

İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti də onun məskunlaşmasına təsir edir. İctimai formasiyaların hər birində insanlar yer kürəsinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir. **Təbii şəraitin və insan təsərrüfat fəaliyyətinin** yer kürəsində müxtəlif yerləşmə formaları – **Məskunlaşma** adlanır. Əhalinin sıxlığını göstərən kəmiyyət birbaşa məskunlaşma ilə bağlıdır. Dünya əhalisinin sıxlığının orta kəmiyyəti **1km²-ə 43 (bəzi ədəbiyyatlarda 45-46)** nəfərdir. Əhali sıxlığına görə dünyada birinci yerdə Banqladeş (**1 km²-ə 1014-1015 nəfər**) xüsusi diqqəti cəlb edir. Respublikamızda bu kəmiyyəti isə **hər km²- ə 95-96** nəfər hesab olunur.

Şəhər məskunlaşması və onun inkişaf dinamikasının əsas göstəriciləri

Şəhər dedikdə elmin, texnikanın mədəniyyətin, istehsalın və incəsənətin yaranması ocağı nəzərdə tutulur. Məşhur fransız yazıçısı **Viktor Hüqonun** dediyi kimi: **Şəhərsiz Kainat sanki başsız bədəndir**. Şəhərlər qədim dövrdən inkişaf mərhələsindən keçərək bu günə gəlib çatmışdır. Qədim dövrün ən böyük şəhərləri (e.ə II minilliyin əvvəli) çayarasında əmələ gəlmişdir. Bu şəhərlərdən biri əhalisinin ümumi sayı 1 mln-a yaxın olan **Babil** şəhəri olmuşdur. Həmçinin qədim dövrdə mövcud olan şəhərlər sənətkarlıq-ticarət mərkəzi hesab olunurdu. Şəhərlərin inkişaf prosesi **XIX əsrdə başlamış** və günümüze qədər davam etməkdədir. Bir neşə vəzifəni yerinə yetirən şəhərlərdə hal-hazırda inkişaf etməkdədir. Bu vəzifələrə - **elm, incəsənət, paytaxt, sənaye, istehsal və s.** aiddir.

Hal-hazırda dünya əhalisinin yarısından çoxu şəhərlərdə yaşayır. İEÖ- in əhalisinin **75-80%-i** , Respublikamızın isə **52%-i (bəzi ədəbiyyatlarda 54%-i)** şəhərlərdə yaşamaqdadır.

Şəhərlərin iqtisadi baza funksiyaları **2 formada** təşkil tapmışdır.

➤ **Şəhəryaratma**

➤ **Şəhərxidmət**

Şəhər əhalisinin kəmiyyət göstəricilərinin dəyişməsinə-Mexaniki artım, təbii artım və kənd əhalisinin şəhərə köçməsi təsir edir.

Şəhərlərin iqtisadi-coğrafi funksiyası (əhəmiyyəti) və şəhər yaşayış məntəqələrinin əsas tipoloji təsnifatı

Şəhərin iqtisadi-coğrafi mövqeyi onun həyata keçirdiyi funksiyalarla bağlı olub və **2 mövqedə** qiymətləndirilir- **mezomövqe və mikromövqe**. Mikromövqe şəhərə yaxın ərazilərin şəhərlə münasibətindən, mezomövqe isə ölkə və onun iri ərazilərinin şəhərlə münasibət formasında yaranır. Münasibət forması dedikdə nəzərdə tutulur:

➤ **Iqtisadi-siyasi əlaqələr**

➤ **Nəqliyyat**

➤ **Ticarət mərkəzləri**

➤ **İxtisas ixtisaslaşması**

Şəhərin inkişaf qanunauyğunluqlarına bir sıra başlıca amillər- demoqrafik, siyasi,coğrafi və iqtisadi amillər təsir edir. Məhz ele bu səbəbdən şəhərlərin tipoloji təsnifatı mürəkkəbdir və bir neçə istiqamət qrupda birləşdirilir. Tipoloji təsnifatın əsas istiqaməti aşağıdakı kimi təsnif edilir.

➤ **Böyüklüyünə görə (əhalinin sayını nəzərə almaqla aparılır)**

➤ **Genetik təsnifat və yaxud “mənşəyinə” görə aparılan təsnifat**

➤ **Ərazi daxilində ictimai əmək bölgüsündəki iştirak səviyyəsinə görə**

➤ **Yerinə yetirdiyi funksiyalara görə-funksional təsnifat**

Əhalinin sayını nəzərə almaqla aparılan təsnifat-**kiçik şəhərlər** (50 mindən az əhali) **orta** (50-100 min nəfər), **böyük** (100-250min), **iri şəhərlər** (250-500), **ən iri** (500-1 mln nəfər)**milyonçu şəhərlər** (1 mln-dan artıq)

Qeyd: Milyonçu şəhərlər **2 cür**- əhalisinin sayı **10mln- a qədər olan** və əhalisinin **10 mln-dan çox olan** milyonçu şəhərlər. Genetik təsnifat dedikdə- şəhərlərin iqtisadi inkişaf yollarını təhlil edən xalq təsərrüfatı strukturları nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə əmək **bölgüsü-bölgələrarası, bölgə daxili,yerli əlaqə, beynəlxalq əmək bölgüsü** kimi təsnif edilir.Funksional tipoloji şəhərin yerinə yetirdiyi – **iqtisadi və qeyri-iqtisadi** funksiyalara bölünür. Sənaye sahəsi ilə bağlı olan məsələlər iqtisadi, əhalinin rifah halı ilə bağlı olan bir sıra məsələlər qeyri-iqtisadi hesab olunur.

Urbanizasiya prosesi və onun təşəkkül tapmış formaları. Şəhər əhalisinin bu prosesdə xüsusi çəkisi , ictimai inkişafın urbanizasiya prosesinin tarazlığını pozması

Planetimizin bir sıra ölkələrində geniş şəkildə vüsət almış miqrasiya növündən biri də insanların kənd yaşayış məntəqəsindən şəhər yaşayış məskənlərinə köç etməsidir. Şəhər əhalisinin çəkisinin artması və şəhər həyat tərzinin geniş yayılması “ **Urbanizasiya**” prosesi adlanır. “**Urbanizasiya**” latın mənşəli söz olub, “**urbanos**” sözündən götürülüb və mənası şəhərli, şəhərəməxsus deməkdir. Bu proses “**Demoqrafik strukturların**” mütəhərrikliyi və inkişafı əsasında baş verir. Əhalinin şəhərlərdə sürətlə artması “**urbanistik partlayış**” adlanır.

“**Urbanizasiya**” termini **XX əsrdə** yaranmışdır.Sürətli urbanizasiyalaşma müxtəlif illərdə müxtəlif göstəricilərlə ifadə olunmuşdur. 1950-ci ildən 2000-ci ilə kimi (**50 il fərqlə**) şəhər əhalisinin payı (**21% artıraraq**) **50%-ə** çatmışdır.

Urbanizasiya səviyyəsinə görə dünya ölkələri bir-birindən %-lə fərqlənir. Bu fərq **3 qrupa** bölünür.

➤ **Urbanizasiya səviyyəsi yüksək olan ölkələr-** (Rusiya, ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan) **Qeyd:** Bu ölkələrin əhalisinin **50%-dən** çoxu şəhərdə yaşayır.

➤ **Urbanizasiya səviyyəsi optimum olan ölkələr-**(Çin, Hindistan, Türkmənistan, Misir və s.) **Qeyd** etdiyimiz ölkələrdə şəhər əhalisinin % göstəricisi **20-50%** arasında dəyişir.

➤ **Urbanizasiya səviyyəsi aşağı(minimum) olan ölkələr-** (Kot-D-İvuar, Efiopiya,Niger, və s.)Bu ölkələrdə şəhər əhalisinin ümumi %- lə göstəricisi **20%-ə** qədərdir.

Dünya ölkələri üzrə urbanizasiya göstəriciləri:

Urbanizasiya	Ölkələr və regionlar
Yüksək	Avstraliya, Yeni Zelandiya, Rusiya, Liviya Əlcəzair, Qazaxıstan, Malaziya
Orta	Türkmənistan, Hindistan, Pakistan, Çin, Monqolustan və Cənubi-Şərqi Asiya regionu
Zəif	Nepal, Butan, Banqladeş, Efiopiya, Oman

Şəhər əhalisinin müəyyən bir hissəsinin “şəhər ətrafı” zonaya köçməsi prosesinə **“suburbanizasiya”** prosesi deyilir. Suburbanizasiya prosesinə səbəb olan amillər-ekoloji vəziyyətin gərgin olması (**su problemi, relyef göstəriciləri, hava çirklənməsi**) və s. aid edilir. Məhz bu səbəbdən şəhər əhalisi şəhər ətrafında villalarda yaşamağa başlayır. Bu proses ən çox **İEO-lər** üçün xarakterik hesab olunur. Hal-hazırda statistik göstəricilərə əsaslanıb deyə bilərik ki, ABŞ əhalisinin **65%-i** (bəzi ədəbiyyatlarda **63%**) şəhər ətrafı zonada yaşayır. Təsərrüfat sahələrinin gerilməsi əhalinin kəndlərdən şəhərə axın etməsinə səbəb olur. Bu proses sürətlə artır, şəhərlərdə əhalini iş və yaşayış mənzilləri ilə təmin edə bilmir. Bu danışdığımız ictimai hadisə **“Yalançı urbanizasiya”** adlanır. Yalançı urbanizasiyaya gətirib çıxaran digər səbəblər **yoxsulluq, işsizlik və torpaq azlığı** hesab olunur. Yalançı urbanizasiya prosesində şəhərlərdə **“yoxsulluq zonaları”** yaranır və yoxsulluq dərəcəsi artmağa başlayır. Normal formada **“Sanitar Məişət şəraiti”** olmayan, müəyyən müddət ərzində əhalinin yaşaması üçün nəzərdə tutulmuş bölgələr – Afrikada **“Bidonvil”**, Türkiyədə **“Gecəqondu”** və Braziliyada isə **“Favel”** adlanır.

Aqlomerasiyalar: Kiçik şəhərlərin əmək, istehsalat, mədəni-məişət inzibati əlaqələr üzrə ərazi sistemi daxilində birləşməsinə deyilir. Aqlomerasiyalar mərkəz prinsipinə görə **2 cür olur** – monosentrik və polisentrik aqlomerasiyalara ayrılır. Monosentrik aqlomerasiya vahid mərkəzli, polisentrik isə bir-biri ilə kompleks şəkildə əlaqədə olan bir neçə mərkəzdən ibarətdir. **1990-ci ildə** 30 aqlomerasiyanın 9-u inkişaf etmiş regionda, 21-i isə İEOÖ- lərdə qeyd olunmuşdur. Aqlomerasiyaların birləşmiş və ən yüksək inkişaf etmiş urbanizasiyası – **“Meqapolis”** terminini ortaya çıxarır. Meqapolislərə: **Boş-Vaş, San-San, Tokaydo, Çi-Piç, Reynboyu və Qara İngiltərə** aid edilir. Urbanizasiya prosesinin inkişafında yaranan əsas problemlər dedikdə – **“ərzaq məhsulları”, “mənzil xidməti”** daha aydın nəzərə çarpır. **“Sosial patologiya”** –nin bir sıra mənfi (pis) motivlərinə – qumar oyunları, əxlaqsızlıq, ruhi xəstəliklər, alkoqolizm və s. ən bariz nümunədir. **Qeyd:** İnsan inkişaf amilidir. İnsan haradadırsa inkişaf ordadır deməkdir. Bunun ən bariz nümunəsi az məskunlaşmış ərazilərin (**bəzilərini çıxmaq şərti ilə**) inkişaf etməməsini göstərə bilərik.

Kənd yaşayış məntəqəsi və onun regional göstəriciləri, özünəməxsus coğrafi-iqtisadi xüsusiyyətləri

Şəhər əhalisinin dinamikliyinə baxmayaraq, dünya əhalisinin yarısı kəndlərdə yaşayır. Kənd yaşayış məntəqələri şəhər və qəsəbə statuslu yaşayış məntəqələrdən daha kiçik hesab olunur. **Qeyd:** Hal-hazırda Respublikamızda **4342** kənd yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Kənd yaşayış məntəqəsində yaşayan əhali **2 qrupa** ayrılır.

- **Kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan əhali**
- **Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayan əhali**

Kənd əhalisi sakinləri **3** böyük qrupda – kənd yerlərində fəaliyyət göstərən Sənaye müəssisələrində çalışanlar; Kəndə yaxın ərazidə yerləşən müəssisə və idarələrdə xidmət göstərənlər; Kənd əhalisinə xidmət sahələrində xidmət göstərənlər.

Elmin inkişafı kənd yaşayış məntəqəsinin müasir şəkildə formalaşmasına xidmət göstərir. Kənd yaşayış məskənləri son illərdə sosial-iqtisadi problemlərin həllinə üstünlük verir. Kənd əhalisi artım tempinə görə Afrika, Asiya artmış, Avstraliya orta statistik göstəricilər səviyyəsində; Latın Amerikasında və Şimal Amerika regionunda azalmışdır. Kənd əhalisinin Ümumi Daxili məhsulu (Amerika Birləşmiş Dolları ilə) şəhər əhalisinə nisbətən çox aşağı olur. **2000-ci illərin** orta statistik göstəricilərinə əsaslanıb deyə bilərik ki, **760 USD** –aşağı gəlirli; **780-9400 USD** orta miqdarda hesab olunan gəlir; **10000 USD** və daha çox isə yüksək gəlirli ölkələr hesab olunur. **“Dünya Kənd əhalisi”** –nin **54%-ni** aşağı gəlirli; **6%-i** yüksək gəlirli; **40%-i** isə orta gəlirlidir. **Qeyd:** Şəhər yoxsullarının sayının artması kənd yoxsullarının şəhərə axışmasından irəli gəlir.

Yoxsulluq kənd əhalisinin ən böyük **maddi-mənəvi problemlərindən** biri hesab olunur. Hətta dünya kənd əhalisinin bəzilərinin gündəlik qazancı **1 USD** (ABŞ dollarından) aşağı olur. Şəhər yoxsullarının çox olduğu ölkələr –Gürcüstan, İndoziya, Gürcüstan və s. aiddir.

BMT-nin **“əhalinin ərzaq və qida ehtiyatları fondu”** , **“Dünya əhalisinin yoxsulluqla mübarizə fondu”** – yoxsulların sayının azaldılması, ərzaq təminatının artması , səhiyyə və təhsilin yaxşılaşdırılması haqqında bir neçə protokol imzalamışdır. Kənd yaşayış məntəqələrini istehsal əlamətlərinə görə **3 xüsusi qrupda** qeyd olunmuşdur: Kənd təsərrüfatı məskənləri; qarışıq funksiyalı məskənlər; qeyri-kənd təsərrüfatı məskənləri.

Kənd təsərrüfatı məskənləri: Bu qrupa kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı malları istehsal edən istehsal mərkəzləri aid edilir. Qeyri-kənd təsərrüfatında yer alan kənd ehali **3** kateqoriyada birləşir.

- 1) Kənd əhalisinə xidmət edən və kənd yerlərində yaşayan şəxslər
- 2) Hər gün şəhərə iş xidmətini yerinə yetirmək üçün iş yerinə gedib gələn kənd sakinləri
- 3) Şəhər ətrafı zonada yerləşən xidmət sahəsində çalışanlar

Üçüncü funksional qrupa –qarışıq kənd məskənlərində yaşayan həm kənd təsərrüfatı sahəsində , həm də qeyr-kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan kənd sakinlərinin yaşadıkları məntəqələr aiddir. Kənd sakinləri kənd təsərrüfatı ilə yanaşı nəqliyyatda,sənayedə, xidmət sahələrində və s. bu kimi qeyri-kənd təsərrüfatı sahələrində çalışır.**Qeyd:** Qarışıq kənd məskənləri üçün **“kəfirsayağı”** miqrasiya forması xasdır.

Kənd yaşayış məntəqələrinin müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifatı

Bildiyimiz kimi kənd məskunlaşmasının **2 əsas** forması mövcuddur. **Qrup və dağınıq-dispers**(fermer) formaları. Qrup kənd məskunlaşması – Avropada,Yaponiyada,Çində,Türkiyədə,İEOÖ-lərin bəzilərində və eləcədə Respublikamızın ərazisində böyük kənd və qəsəbə statuslu yaşayış məskənlərinə xasdır.Dağınıq məskunlaşma son illərdə **“şəxsi təsərrüfatlar və şəxsi fermalar”** formasında yayılmaqdadır. Maddi cəhətdən yaxşı olan insanlar şəhərətrafi ərazidə evlər, bağlar,villalar alır və yaşayış məntəqələri inkişaf edir(suburbanizasiya prosesi nəticəsində). Yeni Zellandiya, ABŞ, Kanada,Avstraliya bu kimi ərazilərdə dağınıq məskunlaşma formalarının sayı nisbətən çoxdur. Bu ərazilərdə şəxsi fermalar üstünlük təşkil edir. **Qeyd:** Nəzərinizə çatdırım ki, şəhər və kənd yaşayış məntəqələri üçün orta demoqrafik kəmiyyət göstəricisi yoxdur. Azərbaycan Respublikasında işləyən əhalinin əsas hissəsi qeyri-kənd təsərrüfatı sahəsində çalışarsa və ümumi əhali sayı 5 mindən çox olarsa (məntəqə daxili) onda bu cür yaşayış məntəqələri **şəhər** sayılır. İ.E.O.Ö –lərdə kənd yaşayış məntəqələri üstünlük təşkil edir və təqribən əhali sayı 3-10 min nəfər arasında dəyişir. Qərbi Avropa və inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə kənd əhalisinin çox hissəsi kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olmur. Bu ölkələr üçün **“rəqqasvari hərəkətlər”** (yəni evdən şəhərlərə təhsilə və iş obyektlərinə getmək).

Kənd yaşayış məntəqəsinin şəhər yaşayış məntəqəsi ilə müqayisəsi

Regionlar	Şəhər əhalisinin %-lə payı	Kənd əhalisinin %-lə payı
Avropa	74	26
Afrika	35	65
Asiya	38	62
Şimali Amerika	78	22
Cənubi Amerika	77	23
Avstraliya və Okeaniya	74	26

Ədəbiyyat

1. V. Əfəndiyev, S.Nağıyev –Əhalinin coğrafiyası.
2. V.Əfəndiyev Urbanizasiya və Azərbaycanın şəhər yaşayış məskənləri.
3. V.Əfəndiyev, Ş.Dəmirqayayev Azərbaycan Respublikası şəhərlərinin inkişafının coğrafi məsələləri.
4. Мехралиев Э.Г. Географические проблемы формирования населения Азербайджана.
5. Əhalinin siyahıya alınması 1919 -2010 -cu illər.

Macərə turizmin təşkilinin metodologiyası və psixoloji amillər

Məhərrəmov Həbib Qoşqar oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: Səbuhi Talibov c.ü.f.d.

E-mail: hebibmeherrrem@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycanda macərə turizmi üçün kifayət qədər resurslar və infrastruktur mövcuddur. Macərə turizmin ölkə turizmində payının artırılması, daxili və xarici turistlərin bu sahəyə marağının olması bu sahə üzrə inkişafa meyilli addımların atılmasını vacib qılır. Macərə turizmi dedikdə Turist səyahətlərinin müəyyən məkanlara, dənizin dibinə, dağın zirvəsinə, soyuq keçilməz yerlərə və s. kimi uzaq ərazilərə təşkili nəzərdə tutulur. Hazırkı dövrdə bir çox dövlətlər (Avstraliya, Yeni Zelandiya, Rusiya, Amerika, Böyük Britaniya və s.) tərəfindən macərə turizmin həyata keçirilməsinə dair təlimlər, metodlar hazırlanmış, bu sahədə turizm bazaları yaradılmışdır. Macərə turizmi fiziki aktivliyi olan, yeni ərazilərin kəşfində maraqlı olan, cılız ruhlu insanlar tərəfindən ən çox sevilən turizm sahələrindəndir. Macərə turizmin təşkilinə dair beynəlxalq metodların Azərbaycanda bu sahəyə tətbiqi, bu sahədə kadrların yetişdirilməsi, macərə turizm məhsulunun satışında və hazırlanmasında psixoloji amillərin rolunun öyrənilməsi bu sahənin inkişafı üçün vacib olan şərtlərdəndir. Məqaləmdə Adventure Travel Trade Association (ATTA) – Macərə turizm ticarət assosiasiyasının bu sahənin öyrənilməsi və inkişafı üçün irəli sürdüyü təlim metodlarının araşdırılmasına və öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: macərə, ATTA, metodlar

GİRİŞ

1. Tədqiqat işində təşkilatlarda işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi məqsədilə həyata keçirilən təlimlər araşdırılmışdır. Eyni zamanda bəzi sosial və psixoloji amillər sayəsində müştərilərin turizm məhsuluna olan marağının öyrənilməsinin mümkünlüyü, fərdə uyğun macərə turizm məhsulunun hazırlanması üçün çalışanların psixoloji aspektlərdən istifadə etməsinin vacibliyi araşdırılmışdır. Müasir dövrümüzdə turizm təşkilatlarının fəaliyyət göstərə bilməsi baxımından işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün təlimlərin keçirilməsi önəmli rol oynayır və aktuallığını qoruyub saxlayır. Eyni zamanda bu kimi məsələnin araşdırılıb öyrənilməsi təşkilatların gələcəkdəki düzgün fəaliyyətləri baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

2. Təşkilatlar macərə turizmi haqqında işçilərinə mütəmadi olaraq öz ixtisasları üzrə bilik və bacarıqlarının inkişafı üçün təlimlər keçirməzsə, xarici mütəxəssislərdən istifadə edərək yeni metodları öyrənməzlərsə bu zaman təşkilat qarşısına qoyduğu hədəflərə çata bilməz. Buna görə də günümüzdə bu kimi mövzuların araşdırılması və təşkilatlarda tətbiq olunması ehtiyacı ortaya çıxır. Bu məqsədlə tədqiqat işində işçilərin təlimləndirilməsi zamanı hansı prinsiplərin nəzərə alınması, hansı işçilərə hansı təlimin və nə zaman verilməsi, ümumiyyətlə, metodların düzgün təşkili qaydaları araşdırılmış, təhlil olunmuşdur.

3. Tədqiqat işi araşdırılarkən qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün yerli və xarici ədəbiyyat mənbələrindən istifadə olunmuş, işin sonunda isə mövzu ilə bağlı nəticələr əldə olunmuşdur.

4. Tədqiqat işi xülasə, giriş, açar sözlər, işin təşkili metodologiyası, sosial psixoloji amillər, Azərbaycanda macərə turizm resursları və macərə turizmə yararlı ərazilər və Qarabağ turizm marşrutu, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin təşkili metodologiyası.

Macərə turizmi fiziki təhlükə anlayışını özündə birləşdirən, təbiətlə iç-içə həyata keçirilən və asudə vaxtın qiymətləndirilməsi məqsədi ilə rekreasiya fəaliyyətində olan turizm növüdür. Macərə turizmi digər turizm növləri ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- Orta və yuxarı gəlir qruplarına müraciət edən turizm növüdür.
- İstirahət kifayət qədər alıcılıq qabiliyyəti və səyahət etmək istəyi olan insanların iştirak edə biləcəyi turizm fəaliyyətidir. Bu, aztəminatlı turistləri cəlb etmir.
- Xüsusilə müəyyən qrup və ya fərd üçün həyata keçirilən xüsusi maraq turizminin bir növüdür.

- Hər ölkədə eyni şəkildə həyata keçirilməyən macərə turizmi fəaliyyətləri; iqtisadi, sosial və siyasi dəyərlər çərçivəsində fərqlənilir.

- O, adət-ənənə, tarix və təyinat yerinin coğrafi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən turizm növü kimi tanınır.

Hansı fəaliyyətlər macərə turizminin potensialına uyğundur?

- Kəşfiyyatçılar və macərəaçılar
- Muzdlular
- Həcc vəzifəsini yerinə yetirmək
- Mövsümi dəyişikliklər nəticəsində miqrasiya
- Təbiət tarixşünaslığı ilə məşğul olan insanlar
- Ovçuluq fəaliyyətləri
- Xeyriyyəçilik fəaliyyətini həyata keçirən könüllülər
- Səyahət Müəllifləri

ATTA -nın məlumatına görə Macərə turizminin inkişafı və bu cür fəaliyyətlərə əlavə sərmayə qoyuluşu 2014-cü ildən etibarən sürət qazanmışdır. ATTA macərə turizm metodologiyasını ümumiləşdirərək iki komponent əsasında öyrənir.

- ATTA müqayisə balları
- Sosial media dinləmə komponenti

ATTA-da ölkələr turistlərin qiymətləndirməsi və s komponentlərə görə müqayisə olunur və onlar 2 qrupa ayrılır

inkişaf etmiş ölkələr və inkişaf etməkdə olan ölkələr

Ölkələr ATDI 2018-ə 28 İşlənib hazırlanmışdır. Hal hazırda 163 İnkişaf etməkdə olan ölkə mövcuddur. Ümumilikdə isə ölkələrdə macərə turizmə üz tutanların 40%-ni qadınlar, 60%-ni isə kişilər təşkil edirdi. Buradan bəlli olur ki, kişilər macərə turizmə daha aktivdirlər. Buna görə də adətən təşkilatçılar daha çox kişilərə yönəlik psixoloji təsir amillərin araşdırırlar. Bir çox turizm məhsulu (xitməti) daha çox kişilərə yönəldilmiş olur. Dünya üzrə bu sahədə çalışanların bir mütəxəssislərin orta hesabla 15,5 illik təcrübəsi var. Sözü gedən sahə üzrə çalışan mütəxəssislər aşağıdakılardan ibarət idi:

- Turoperatorlar: 58,4%;
- Səyahət Yazarları: 5,4%;
- Tərtibatçılar: 9,2%; və
- Digər: 27% (Turizmin İnkişafı Məsləhətçi, Səyahət Məsləhətçisi, Səyahət Agenti, Səyahət marketoloqu, yazıçı)

Bəzi psixoloji aspektləri və amilləri öyrənmək üçün ziyarətçilərin macərə resursu və təcrübələri haqqında nə dedikləri önəmlidir. Burada əsas yerinə yetirilən iş individual sorğulardır ki, onlarda yalnız macərə turizminə xüsusi önəm verən və bu sahəyə marağı olan insanlara yönəldilir.

- Onlar cığırın bütövlüyü, təyinat məntəqəsindəki infrastruktur haqqında həqiqətən necə hiss edirlər?

- bələdçilərin və personalın xidmət səviyyəsi və bilik səviyyəsi, turun tur tərəfindən aparılması operator və onların ümumi təcrübəsi?
- Səyahətçilərin sosial mediada paylaşdığı onlayn rəylərin məzmunu necədir.

Macərə turizminin təşkilinin metodologiyasını araşdırarkən təlimlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Təlimlərin bəzi prinsipləri vardır. Təlimin prinsipləri dedikdə, təlimçinin təlim prosesində əsaslandığı qayda-qanunlar sistemi başa düşülür. Bu prinsiplər:

Təlimin həyat ilə əlaqələndirilməsi prinsipi. Təlimlər çox zaman praktiki təcrübəyə söykənərək aparılmalıdır. Prinsip də əsas etibarilə, bu məqsədə xidmət edir.

Fəallılıq və şüurluluq prinsipi təlimin alt mövzularının əlaqələndirilməsinə əsaslanmaqla iştirakçıların xırda detallara diqqət ayırmalarına, mövzu ilə həmahəng olmalarına zəmin yaradır.

Fərdi yanaşma prinsipi iştirakçıların toxunulan mövzuya müxtəlif prizmadan yanaşmalarını ələ alır.

Ardıcillıq prinsipi. Təlim proqramı öncədən planlanmış ardıcillığa əsaslanmalıdır. Belə olduqda təlimçi üçün mövzunun izahı və təlimin gedişatı, iştirakçılar üçün isə mövzunu mənimsəmək asanlaşır.

Müvafiqlik prinsipi. Bu prinsipin əsas məqsədi təlimin təlimalanların psixoloji, fizioloji və əqli səviyyələrinə uyğun qurulmasıdır. Təlimin keçirilməsi zamanı təlimalanların gətirdikə çətinləşən məsələləri qavramaları üçün hər üç səviyyədə təlimə köklənmələri vacib şərtidir.

Əyanilik prinsipi. Qavramanın mücərrədlikdən çıxıb konkret hadisə və əşyalar üzərindən insanlarda xüsusiyyəti təmin edir.

Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi.

Azərbaycanın turizm resursları olduqca mükəmməldi desək yanılmırıq. Bura Tufandaq, Şahdaq kimi qış kurortların, Qalaaltı, Göygöl, və s kimi həm qış həm də yay kurortları və s aid etmək olar. Qarabağ ərazisi Kəlbəcər rayonunda İstusu qəsəbəsi, Şuşa şəhərində İsa bulağı, Şuşa qalası, Laçında İluqsu müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulağı, Zəngilan rayonunda Alban kilsələri, Cəbrayıl rayonu Xudafərin körpüsü və s sərdabələr və digər bu kimi zəngin rekreasiya ehtiyatları ilə zəngindir. Ən əsası isə Qarabağ zonasında Macəra turizm üçün kifayət qədər resurslar mövcuddur. Zəngin flora və fauna, relyefin nahamar olması, təbiət ehtiyatlarının və meşə örtüyünün zəngin olması bu sahələrdə ekoturizm, dağ, qış, safari, ov turizmin inkişafına zəmin yaradır. Bu sahələrin zəngin qədim tarixi abidələrlə eyni zamanda burada həmin abidələrə yürüşlərin təşkilinə, keçilməz ərazilərdə turizm çıxışlarının salınmasına da böyük zəmin yaradır. İşğaldan azad olunduqdan sonra Şuşada açılan Xarıbülbul, Qarabağ hotelləri, Füzuli rayonunda açılan hava limanı, Zəfər yolu, və s infrastruktur amilləri bu ərazilərdə turizm potensialının artırılmasında və turist səfərlərinin təşkilində olduqca önəmlidir. Turoperatorların, turagentlərin, gıflərin bu əraziləri kəşf etməsi, araşdırması və sürətli şəkildə öyrənməsi macəra turizmin və digər turizm növlərinin burada formalaşması perspektivlərini artırır.

NƏTİCƏ

Sürətli şəkildə dəyişən daxili və xarici turizm mühit amilləri təşkilatların daim yenilikləri öyrənməsini vacibləşdirmişdir. Turoperatorların və turagentlərin öz ana strategiyaları, misiya və vizyonlarına uyğun olaraq, lazım olan işçilərin inkişaf etdirilməsində təlimlərin və inkişaf metodlarının rolu böyükdür.

Hazırda araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə turistlərin fəaliyyəti üçün işçiləri daim inkişafa yönəltməli, onların bilik və bacarıqlarının mütəmadi olaraq, inkişafına sərmayə qoymalıdır. Turizm xidmətinin düzgün təşkil olunması baxımından onların planlanması, proqramların hazırlanması və icrası ilə bağlı, təlim tədqiqat metodologiyası araşdırılmalı, təşkilatlarda effektiv metodlardan istifadə yolları göstərilməlidir.

Həmçinin psixoloji amilləri nəzərə alaraq turizm məhsulu hazırlanmalıdır. Turizm məhsulu hazırlanarkən cins, yaş, və bunlara görə xəritənin çətinliyi və keçilməzliyi nəzərə alınmalı və həmçinin turistlərin iqtisadi və sosial vəziyyətlərinə uyğun müəyyən siniflərə və segmentlərə görə turizm məhsulu hazırlanmalıdır. Təəssüf ki, macəra turizmdə xətalara yol verilmir, bu turistlərin həyatını itirməsi, və digər ağır faciələrlə nəticələnə bilər. Ən yaxşı halda bu xətalər təşkilat və ya təşkilatçı üçün qalıcı olur və fəaliyyətinin sonlanması ilə nəticələnə bilər.

Ədəbiyyat

1. ATTA information books.(statistic 2018)
 2. ATDI adventure tourims guide article. ATDI.COM
 3. Macera Turizmi ve Macera Rehberliği (dr. Savaş Yıldız) kitab
 4. Turizm fəalliyətinin tənzimlənməsi. (B.Bilalov) kitab.
 5. <https://www.azerbaycanegitim.org/azerbaycanda-turizm/>
-

Piyada turizmin təşkilinin fizioloji və sosial amilləri

Məhərrəmov Həbib Qoşqar oğlu

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: Səbuhi Talıbov c.ü.f.d.

E-mail: hebibmeherrrem@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycanda piyada turizmi üçün kifayət qədər resurslar və infrastruktur mövcuddur. Piyada turizmin ölkə turizmində payının artırılması, daxili və xarici turistlərin bu sahəyə marağının olması bu sahə üzrə inkişafa meyilli addımların atılmasını vacib qılır. Piyada turizmi dedikdə Turist səyahətlərinin müəyyən məkanlara, dağın zirvəsinə, soyuq keçilməz yerlərə və s. kimi uzaq ərazilərə təşkilə nəzərdə tutulur. Hazırkı dövrdə bir çox dövlətlər (Avstraliya, Yeni Zelandiya, Rusiya, Amerika, Böyük Britaniya və s.) tərəfindən turizmin bu sahəsinə dair təlimlər, metodlar hazırlanmış, bu sahədə turizm bazaları yaradılmışdır. Piyada turizmi fiziki aktivliyi olan, yeni ərazilərin kəşfində maraqlı olan, çılğın ruhlu insanlar tərəfindən ən çox sevilən turizm sahələrindəndir. Piyada turizmin təşkilinə dair beynəlxalq metodların Azərbaycanda bu sahəyə tətbiqi, bu sahədə kadrların yetişdirilməsi, macəra turizm məhsulunun satışında və hazırlanmasında fizioloji və sosial amillərin rolunun öyrənilməsi bu sahənin inkişafı üçün vacib olan şərtlərdəndir. Bu tip səyahət bir qrup insanın adətən istirahət, təhsil və ya fiziki məşq məqsədi ilə etdiyi səyahətdir. Təbiət hadisələrinin öyrənilməsi və ya müşahidəsi üçün qısamüddətli səyahətlər piyada səfərləri adlanır.

AÇAR SÖZLƏR: piyada, sosial, fizioloji

GİRİŞ:

1. Piyada turizm, turizmin aktiv növlərindən biridir. Tədqiqat işində turistlərin bu sahəyə olan marağının öyrənilməsi, piyada turizmin təşkilini şərtləndirən amillər, bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təlim tədqiqat metodları, sosial, fizioloji amillərin bu sahəyə olan təsiri araşdırılmışdır. Eyni zamanda bu təsir amilləri sayəsində turistlərin tələbinə uyğun marşrutun formalaşdırılması metodları çox önəmlidir. Turistlərin tələbinə uyğun piyada turizm məhsulunun hazırlanması üçün çalışanların yaş, cins, sosial sinif, fiziki aktivliyə olan marağ və s. bu kimi şeylər araşdırılmalıdır. Müasir dövrimizdə turizm təşkilatlarında işçilərin bilik və bacarıqları həmin sahədə birinciliyin əldə olunması üçün olduqca önəmlidir.

2. Sosial amillər dedikdə cəmiyyətin ümumi maraqları, problemləri, tələbləri və s. bu kimi şeylərdən əmələ gələn ümumi amillər nəzərdə tutulur. Cəmiyyət — insanların birliyi olub, özündə cəmiyyətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatını birləşdirən qeyri-dövlət strukturudur. Psixoloji amillər fərdə, sosial amillər isə cəmiyyətə dair olur. Fizioloji amillər canlı orqanizmlər və onların həyat fəaliyyəti haqqında olan amillərdir. Fizioloji amillər canlı orqanizmin yəni insanın fiziki fəaliyyətlərinin icra mexanizmini açmaqla, onlar arasındakı əlaqəni və fərdi inkişaf proseslərini öyrənir.

3. Tədqiqat işi xülasə, giriş, açar sözlər, işin təşkilini gərəkdirən sosial, fizioloji amillər, Azərbaycanda piyada turizm resursları və piyada turizmə yararlı ərazilər, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İnsan şəxsiyyəti bir çox amillərin təsiri və qarşılıqlı fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşır. Bu prosesdə bioloji və sosial amillərin özünə məxsus rolu vardır. Sosial amillərin formalaşmasında mühitin, tərbiyənin, ailənin rolu böyükdür. Piyada turizm məhsulunun formalaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı olan sosial amillər dedikdə əsasən bunlar nəzərdə tutulur.

- Mühit amili.
- Əmək amili.
- Cəmiyyət rəyi .
- İctimai amillər.
- Əxlaq amili.
- Şəxsiyyət amili və s.

Cəmiyyət bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- özfəaliyyət (fəaliyyətin kənardan gətirilməməsi),

- öz-özünü təşkil etmə (proseslərin fərdi təşkili);
- özinkişaf (inkişaf mənbəyinin daxildən olması).

Bu üç əlamət həm bütövlükdə cəmiyyətə, həm də ayrılıqda onun hər fərdinə və qruplarına aiddir. Bu xüsusiyyətlər fonunda şəxslər özlərində bəzi ehtiyacların və tələblərin formalaşmasının fərqi varırlar. Enerjinin düzgün yönləndirilməsi və maksimum fayda əldə olunması üçün bir çox insanlar piyada və macərə turizmə yönəlirlər.

Ümumilikdə fiziologiya orqanizmi ilə xarici mühit arasındakı əlaqəni öyrənir. Buna görə də fizioloji amillər dedikdə insan orqanizmi, bioloji amillər, insan və təbiət arasındakı münasibətin fərdlərə uyğun öyrənilməsi və s bu kimi şeylərə diqqət edilməlidir. Fizioloji amillərə əsasən aşağıdakılar aiddir.

- Yaş amili
- Cins amili
- Sağlamlıq amili və s.

Burada piyada turizm məhsulu hazırlanarkən turistin kişi və ya qadın olması, yeniyetmə, orta yaşlı və ya yaşlı olması nəzərə alınaraq marşrutun çətinliyi müəyyənləşdirilməlidir. Ölkəmizdə piyada turizmə olan maraq olduqca böyükdür. Bu sahəyə maraq il ildən artır. KİV-lərin və sosial şəbəkələrin bu marağın formalaşmasında rolu böyükdür. Azərbaycanda bir çox piyada turizm sahələri mövcuddur. Bunlar:

- Safari
- Hiking
- Dağ turizmi
- Etnik və ya nostalji turizm
- Ritual turizm
- Geoturizm
- Speleoturizm
- Kənd turizmi və s.

Azərbaycanın bir çox bölgələri fiziki coğrafi mövqe və relyef baxımından piyada turizm üçün olduqca yararlıdır. Böyük Qafqaz dağlarının şimal və cənub ətəyləri, Şahdaq qoruğu, Kiçik Qafqaz dağlarında tarixi abidələr (Azıq mağarası, bir sıra qalalar) cənub bölgəsində Talış və ətrafı bölgələr piyada turizmdə olduqca məşhurdur. Azərbaycanda məşhur piyada turizm marşrutlarına aşağıdakıları misal göstərmək olar.

- İsmayıllı rayonu Qaranohur gölü, Cavanşir qalası, Qız qalası, Baba dağı, Çayqovuşan şlaləsi və s.
- Quba rayonu Qriz kəndi, Şahdaq qoruğu.
- Şabran rayonu Əmrək kəndi.
- Asatarada Sim kəndi Sim şlaləsi.
- Lənkəran rayonu Xanbulan.
- Xocavənd rayonu Azıq mağarası və s.

NƏTİCƏ

Hazırda araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə turistlərin fəaliyyəti üçün işçiləri daim inkişafa yönəltməli, onların bilik və bacarıqlarının mütəmadi olaraq, inkişafına sərmayə qoymalıdır. Turizm xidmətinin düzgün təşkil olunması baxımından onların planlanması, proqramların hazırlanması və icrası ilə bağlı, təlim tədqiqat metodologiyası araşdırılmalı, təşkilatlarda effektiv metodlardan istifadə yolları göstərilməlidir. Həmçinin sosial, fizioloji amilləri nəzərə alaraq turizm məhsulu hazırlanmalıdır. Turizm məhsulu hazırlanarkən cins, yaş, və bunlara görə xəritənin çətinliyi və keçilməzliyi nəzərə alınmalı və həmçinin turistlərin fiziki və sosial vəziyyətlərinə uyğun müəyyən siniflərə və segmentlərə görə turizm məhsulu hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Turizm fəalliyətinin tənzimlənməsi. (B.Bilalov) kitab.
2. <https://www.azerbaycanegitim.org/azerbaycanda-turizm/>
3. Pedestrian crossing footnotes. (kitab).
4. Tourism principles and practices (kitab).

Qarabağın turizm sahəsində əhəmiyyətli rolu

Cabbarova Şahsənəm Vüqar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

1-ci kurs, magistr

Elmi rəhbər: Dos. Əhmədova İ.İ.

E-mail: shahsanamj@gmail.com

Qarabağın zəngin təbiəti və təbii sərvətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal nəticəsində bu ərazilərdə bütün sərvətlərimiz istismar olunub, talanıb. Burada olan mədəniyyət ocaqları, muzeylər, tarixi abidələr də məhv edilmiş, dağıdılmış və qədim tarixə malik olan qiymətli əşyalar ölkəmizdən çıxarılmışdır. İşğalçı rejim İkinci Qarabağ müharibəsinin son günlərində Qarabağın müxtəlif bölgələrində qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmış və tapılmış artefaktlar Ermənistanə daşınmışdır. Tarixi-mədəni abidələrimiz talan edilmiş, bütün infrastruktur məhv edilmiş, qədim memarlıq abidəsi sayılan məscid və onun minarələri vəhşicəsinə uçurulmuş, ziyarətgahlar darmadağın edilmişdir.

Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər iqtisadi prioritetləri müəyyənləşdirilib və buna uyğun olaraq turizm strategiyası hazırlanıb. Bütün bu dağıntılara, maddi və mənəvi ziyana rəğmən dövlətimiz bir tərəfdən də dağılmış dini, tarixi, mədəni abidələrimizin bərpası ilə məşğuldur. Qarabağın mədəniyyət beşiyi hesab edilən Şuşada başlayan mədəni quruculuq işləri digər bölgələrimizdə də davam etdirilir. Qısa bir müddət ərzində Vaqifin məqbərəsi, Vaqifin büstü yenidən açıldı, Üzeyir Hacıbəylinin abidəsi yenidən qoyuldu, Üzeyir Hacıbəylinin dağıdılmış evinin bərpasına başlandı, Bülbülün ev muzeyinin

açılışı baş tutdu, Natəvan bulağı bərpa edildi. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə ermənilər tərəfindən gülləbaran edilmiş dahi şəxsiyyətlərimizin — Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün büstləri gətirildi və mərkəzi meydanda qoyuldu. Üç məsciddə təmir-bərpa işləri başlandı, Vaqif Poeziya günləri və "Xarıbülbül" festivalı da bərpa olundu. Bütün bu mədəni fəaliyyətin bərpasında

Heydər Əliyev Fondunun rolu danılmazdır. Qısa bir müddət ərzində Şuşada "Qarabağ" və "Xarıbülbül" otelləri istifadəyə verildi. Qarabağda 3 hava limanının tikilməsi də təsadüfi deyildir. Füzuli Hava Limanı artıq fəaliyyətə başlamışdır, Zəngilan və Laçın Hava Limanlarının da yaxın vaxtlarda fəaliyyətə başlaması istisna olunmur. Bu isə Qarabağın incisi hesab olunan və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərinə gəlmək istəyən, Kəlbəcərin füsunkar təbiəti, ekoturizm imkanları, İstisu kurortuna üz tutan istər yerli, istərsə də xarici turistlərin bu hava limanlarından istifadə etməklə səyahətlərini daha rahat və asan gerçəkləşdirmələrinə imkan yaradacaqdır.

Hələ işğaldan əvvəl turizm-rekreasiya sahəsindəki geniş inkişaf potensialına görə fərqlənən Qarabağ və ətraf rayonlarımızda hazırkı dövrdə erməni işğalı nəticəsində təhlükəsizliyin təminatında yaranan problemlər, infrastrukturun dağıdılması səbəbindən turizmin təşkili hələlik mümkünsüzdür. Təbii ki, Qarabağ və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq. Bunlar

1. ərazilərdə təhlükəsizliyin təminatı,
2. əhalinin oraya qayıdışı
3. infrastrukturun yaradılmasıdır.

Yaxın gələcəkdə bütün bu məsələlər həll edildikdən sonra Qarabağın Azərbaycanın turizmində öz hegemonluğu ilə seçiləcəyi heç kimdə şübhə doğurmur. Hətta inamla söyləmək olar ki, Qarabağ regional əhəmiyyətli, daha sonra dünya əhəmiyyətli ekoturizm mərkəzinə çevriləcək. Azad edilmiş torpaqlarda həyat yenidən dirçələcək və bölgə qısa zamanda regionun cəlbedici turizm istiqamətlərindən birinə çevriləcək.

Artıq işğaldan azad edilən ərazilərimizdə infrastrukturun qurulması işlərinə start verilib. Bununla paralel şəkildə Qarabağın turizm potensialının dünyaya tanıtılması istiqamətində maarifləndirici işlərə, bölgənin turizm imkanlarından faydalanmaq üçün ilkin araşdırmalara da başlanılıb. Qarabağda turizm sektorunun inkişafı bu bölgənin iqtisadi baxımdan tez bir zamanda dirçəlməsinə müsbət təsir göstərəcək.

Ərazilərdə təhlükəsizliyin təminatı, əhalinin oraya qayıdışı və infrastrukturun yaradılması təmin olunduqdan sonra Qarabağ və ətraf rayonlarda yeni turizm məhsulları yaradılaraq turistlərə təqdim ediləcək. Həmin zonada ilk mərhələdə daxili turizmin təşkili əsas istiqamət olacaq. Bu bölgələrdə ilk mərhələdə daha çox ziyarət tipli turizmin təşkili, infrastruktur tam bərpa edildikdən sonra isə istirahət turizminin təşkili nəzərdə tutulur.

Qarabağın turizm potensialı olduqca zəngindir, burada turizmin çox növləri - ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün bütün imkanlar vardır. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm inkişaf strategiyası və konsepsiyası hazırlanmışdır. Kəlbəcərdə ənənəvi turizmdən əlavə, qış və sağlamlıq turizminin inkişafı mümkündür. Mədəniyyət beşiyi hesab olunan Şuşada əsasən festivalların keçirilməsi, Ağdamda "dark" — yəni işğalın nəticələrinin çılpaq şəkildə göstərilməsi və işgüzar turizm nəzərdə tutulub. Xocavənd rayonu da xüsusi turizm potensialına malikdir. Tuğ və Hadrutun şərab marşrutuna salınması daha uyğundur. Məşhur Azıx mağarası, Tağlar mağarası da bu ərazidə yerləşir. Suqovuşanla bağlı da müəyyən planlar mövcuddur.

Azərbaycanın bu qədim tarixə malik olan bölgəsi özünün flora və faunası, mətbəxi, tarixi mədəni-dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları və s. görməli məkanları ilə turistləri cəlb edəcək. Təbii ehtiyatlarla zəngin olan Qarabağda həm də müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm, yaşıl turizm təşkil etmək olar. Bütün bunlar turizmin inkişafı üçün geniş perspektivlər yaradır. Kəlbəcər rayonu qış turizmi üçün ideal məkandır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizm infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqə şəklində qurulması vacibdir. Şuşa Azərbaycan turizminin simvol şəhərlərindən biri olacaq. Azərbaycan mədəniyyətinin incisi olan Şuşanın tarixi abidələri, özünəməxsus arxitekturası yeni turizm marşrutlarının yaradılmasına imkan verəcək.

Qeyd etmək lazımdır ki, geniş rekreasiya imkanlarına malik olan Laçındakı İliqsu müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulağı, zəngin flora və faunaya sahib, sahəsi 21 min hektardan çox olan Laçın yasaqlığı bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcək. Hələ işğaldan əvvəl Kəlbəcərin İstisu qəsəbəsində Ümumittifaq əhəmiyyətli iki böyük sanatoriya fəaliyyət göstərirdi. Hər il orada 50 min nəfər müalicə olunur və istirahət edirdi. Buradakı "İstisu" mineral suları ilə insanın həm xarici, həm də daxili xəstəliklərini müalicə etmək mümkün idi. Hətta orada kurort və mineral sudoldurma zavodu da tikilmişdi. Mütəxəssislərin fikrincə, Kəlbəcərin relyefi dünyanın ən heyvətəməz kanatlarının inşasına, ən maraqlı turizm xidmətlərinin qurulmasına imkan verir. Burada gələcəkdə Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq mümkündür.

Eyni zamanda "Qafqaz Albaniyası turizm marşrutu" Qafqaz Albaniyasını araşdıran alimlərin məsləhət və tövsiyələri əsasında hazırlanır. Alban mədəniyyəti marşrutu Azərbaycanın 3 əsas dəhlizini — Bakı-Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax və Qarabağı əhatə edir. Alban mədəniyyətinin izləri Qarabağda və Şərqi Zəngəzurdada daha çoxdur. Burada Qafqaz Albaniyası ilə bağlı zəngin irs var. Bura məbədlər, kilsələr, həmçinin adət-ənənələr və s. daxildir. Qeyd edək ki, qədim Alban mədəniyyətinin izi ilə yaranacaq turizm marşrutu ölkəmizin, həmçinin Qarabağın zəngin və tarixi turizm potensialının tanıtılması istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək.

Qarabağın mövcud turizm potensialının tanıtılması üçün zəruri turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində gərgin işlər davam edir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, turizmin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı, tanıtım tərəfi də vardır. Turistlər həm Qarabağımızda dincələcək, təbiətin gözəlliyindən, mədəni-tarixi abidələrimizdən, yaradılmış əlverişli mühitdən zövq alacaq, həm də Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli kimi ərazilərimizdə işğalın nəticələrini göstərmək üçün eksponat kimi nümayiş olunacaq bəzi tikililərlə də tanış olacaqlar.

Ümumilikdə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdada turizmin inkişafı ilə bağlı planlar genişdir. Yaxın 4 ildə daxili və xarici turistləri nəzərə alaraq, Qarabağın 1 milyon insanı qəbul edəcəyi gözlənilir.

Bunlarla yanaşı diqqət etməli olduğumuz bir məqam da gələcəkdə Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın, Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan, Zəngilan-Qubadlı-Kəlbəcər-Laçın, Bərdə-Ağdam istiqamətlərində turizm marşrutlarının təşkilinin nəzərdə tutulmasıdır. Regionların ayrı-ayrılıqda turizm potensialında

Şuşa yüksək qiymətləndirilir. Burada mədəni tədbirlərin təşkili, festivallar, turizm məhsulları təqdim edilə bilər. Laçın-Kəlbəcər istiqamətində təbiət, qış turizmi və sağlamlıq turizmi, Qubadlı-Zəngilanda mədəniyyət və təbiət, Füzuli- Ağdam-Cəbrayılada isə mədəniyyət və işğalın nəticələrini göstərmək üçün bəzi tikililər saxlanılmaqla turistlər üçün nümayiş etdirmək lazımdır. Çünki turizmin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı, siyasi-təbliğati tərəfi də var. Bu bölgəyə turist axını üçün əlverişli coğrafi şərait yaratmaq mümkündür. Xudafərin vasitəsilə İran, Naxçıvan üzərindən isə Türkiyə turistlərinin gəlməsi mümkün olacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə bu iki istiqamətdən turist axını gözlənilir. Azərbaycan turizminin prioritet bazarı var ki, bu istiqamətdə də işlər aparılması zəruridir.

Mənə fikrimcə, dövlət, özəl sektor və alimlərin birgə səyi sayəsində Dağlıq Qarabağın sıfırdan turizm potensialı imkanları işlənib hazırlanmalıdır. Onlar Qarabağın həm təbii, həm də antropogen turizm resurslarını nəzərdən keçirməlidirlər. Qarabağda turizmin inkişafı üçün yeni marşrutlar yaradılmalıdır. Dağlıq ərazi olduğundan, dağ və alpinizm turizmi xüsusi qeyd edilməlidir. Bundan başqa, gəzintilər, aktiv və ekstremal turizmi inkişaf etdirmək mümkündür. Təkcə Zəngilanda çoxlu sayda termal su mənbələri mövcuddur. Burada tarixi və dini abidələr, çinar meşəsi var. Belə hesab edirəm ki, təbiətinin zənginliyinə görə Qarabağın gələcəyi daha çox ekoturizmlə bağlı olacaq. Bundan məharətlə istifadə etsək, Qarabağı dünyada mühüm ekoloji turizm məkanlarından birinə çevirəcəyik. Xudafərin körpüsü, Azıx mağarası gələcəkdə turist marşrutu ola bilər. Mədəni-tarixi abidələrimiz dağıldılsa da, onların bərpasından sonra həmin istiqamətlərə turların təşkili mümkün olacaq. Gələcəkdə İranla bu sahədə əməkdaşlıq inkişaf etdirilməlidir. Türk birliyinin müasir İpək yolu layihəsi mövcuddur. Azərbaycana daxil olmaq üçün Qars-İğdır-Naxçıvan marşrutu, İran ərazisindən dəmir yolu xəttinin çəkilməsi mümkün ola bilər. Burada marşrutlar təyyarə ilə nəzərdə tutulsa da, dəmir yolunun çəkilməsi tur paketinin maya dəyərini də aşağı salacaq. Hazırlanacaq baş fəaliyyət planının içərisində turizm də çox böyük yer alacaq. Bu da Azərbaycanda daha çeşidli turizm xidmətlərinin təklif olunmasına gətirib çıxaracaq.

Güman edirəm ki, bu il əsas diqqət daxili turizm və Qarabağın turizm potensialının inkişaf etdirilməsinə yönəldiləcək. Mərhələli şəkildə beynəlxalq səyahətlər yenidən başlayacaq. Ona görə də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə turizm potensialının təbliği istiqamətində işlər sürətləndiriləcək.

Bu da aydındır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur bərpa olunduqdan sonra, ilk növbədə, Azərbaycan vətəndaşlarının həmin ərazilərə səfərləri gözlənilir. Çünki illərlə həsrətinə qaldığımız yerləri gəzmək, görmək istəyəcəyik. İkinci böyük auditoriya potensialı xaricdə yaşayan Azərbaycan diasporu nümayəndələridir. On milyondan çox azərbaycanlı, elə bizim hamımız üçün mədəni mərkəzə çevrilmiş Şuşanı görməkdə maraqlı olacaq. Qarabağ ərazisi on illərdir qapalı qalıb. Təbiətinə, mədəniyyətinə, tarixinə görə bu yerləri gəzmək hər kəs üçün maraqlı olacaqdır.

Dövlət Turizm Agentliyinin mətbuat katibi Kənan Quluzadə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm sahəsi ilə əlaqədar görülməli işlər haqqında sözlərinə görə, işğaldan azad edilmiş ərazilər – Qarabağ və Şərqi Zəngəzurla bağlı planlar artıq müəyyənləşib və o qeyd edib ki, burada iki yanaşma var: birincisi klaster yanaşmasıdır. Yəni turizm məhsullarının və potensialının cəmləşdiyi yerlərdə görülməli işlərə başlanılmasıdır. Digər yanaşma dəhlizlər üzrə yanaşmadır. Həmin ərazilərdə əsas dəhlizlər olacaq və bunun üzərində yeni turizm layihələri, infrastruktur, marşrutlar və turizm məhsulları qurulacaq.

Bölgənin turizm potensialı çox genişdir. Qarabağda yeni otellər tikiləcək. Amma bundan öncəki mərhələlər təhlükəsizliyin təmin edilməsi, infrastrukturun qurulması və insanların buraya qayıdışıdır. Həmçinin turizmyönlü insan resurslarının, kadrların hazırlanmasına artıq başlanıb. Turizm marşrutlarına uyğun olaraq, ilk “Yolumuz Ağdamadır” devizi ilə marşrut təqdim olunacaq. Daha sonra “Yolumuz Qarabağdır” konsepsiyası ilə marşrutlar qurulur. Yaxın zamanlarda artıq bir neçə marşrut ictimaiyyətə təqdim ediləcək. Bu marşrutlarda xüsusi dəhlizlər üzərindən təhlükəsizlik məsələləri nəzərə alınacaq. İlk mərhələdə həmin dəhlizlər üzərində sanitariya qovşaqlarının qurulması, tullantılar və qidalanma ilə bağlı məsələlərin həlli nəzərdə tutulur. Bununla da həmin marşrutlar daxili turistlərin istifadəsinə veriləcək.

Eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinin tikilməsi və istifadəyə verilməsi indiki və yaxın gələcək üçün ümumi sosial-iqtisadi və geosiyasi vəziyyətə təsiri ilə yanaşı, Qarabağın turizm sahəsində inkişafına da təsirinin əvəzsiz rolunu qeyd etməliyik. Avropa və Asiyanın qovşaqlarından biri olan bu dəhliz Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarına turist axımına stimül verən əsas layihələrdən biridir.

Ədəbiyyat

1. <https://ikisahil.az/post/213185-qarabagda-hansi-turizm-novlerini-inkishaf-etdirmek-olar>
2. <https://azerbaijan.az/related-information/223>
3. <https://xalqqazeti.com/az/news/73571>
4. <https://www.gununesi.info/qarabagda-yeni-otell%C9%99r-tikil%C9%99c%C9%99k/>
5. <https://az.trend.az/business/3514113.html>

Gəncə şəhərində nəqliyyat infrastrukturunun iqtisadi-coğrafi inkişafının təhlili

Xasıyeva Həzər Anar qızı

BDU, Coğrafiya fakültəsi

II kurs, magistr

Elmi rəhbər: dos. Allahverdiyeva Səhilə Əbiş qızı

E-mail: hazer.xasiyeva@gmail.com

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu Azərbaycanın nəqliyyat əlaqələri baxımından ən inkişaf etmiş iqtisadi rayonlarından biridir. Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun tərkibinə Gəncə və Naftalan şəhərləri, Daşkəsən, Goranboy, Göygöl və Samux rayonları daxildir. Sahəsi 5270 km²–dir və ölkə ərazisinin 6,09%-ni əhatə edir. Əhalisi - 611,3 min nəfərdir. Ölkə əhalisinin 6,04%-i burada yaşayır. İqtisadi rayonda Ümumi Daxili Məhsul (bundan sonra ÜDM) həcmi 2,089 mlrd manatdır.[3] Buna görə iqtisadi rayon respublikada əhəmiyyətli yer tutur.

Müasir dövrdə Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunun inkişaf potensialı onun makromövqeyini Cənubi Qafqaz regionuna görə qiymətləndirməyə imkan verir. Bakı ilə Tbilisini birləşdirən və tam elektrikləşdirilmiş dəmir yolunun, magistral və respublika əhəmiyyətli avtomobil yollarının buradan keçməsi ətraf və uzaq ərazilərlə əlaqələr qurmaq imkanını artırır. Azərbaycanla Gürcüstan arasında iqtisadi-nəqliyyat əlaqələri buradan keçməklə aparılır.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda ümumi istifadədə olan avtomobil yollarının uzunluğu 1 145 km-dir.[3] İlk dəfə tərəfimizdən iqtisadi rayon üçün avtomobil yolları ilə təminat vəziyyətinin müəyyənəndirilməsi məqsədilə Engel əmsalı hesablanmışdır. Bunun üçün aşağıdakı riyazi asılılıqdan istifadə olunur:

$$I_{\text{engel}} = \frac{D}{\sqrt{S \cdot P}}$$

Bu əmsalda, D- ərazidəki avtomobil yollarının ümumi uzunluğu, S- ərazinin sahəsi, P- ərazidəki əhalinin ümumi sayıdır. Engel əmsalı üzrə kriteriya göstəriciləri aşağıdakılardır:

Burada: $I_{\text{engel}} < 5$ olduqda, zəif təminat

$5 < I_{\text{engel}} < 10$ olduqda, orta təminat

$10 < I_{\text{engel}}$ olduqda, yüksək təminat

Bu baxımdan Cədvəl 1-dən götürdüyümüz məlumatlar əsasında Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu üçün təhlil aparılaraq aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

$$I_{\text{engel}} = \frac{1145}{\sqrt{5270 \cdot 611,3}} = 6,4$$

Yuxarıdakı kriteriya göstəricilərinə əsasən müəyyən etmək olur ki, iqtisadi rayon avtomobil yolları ilə orta təminat dərəcəsinə malikdir

Cədvəl 1.

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna daxil olan Gəncə şəhərinin sahəsinə, əhalisinə, ÜDM həcminə və avtomobil yollarının uzunluğuna görə xüsusi çəkisi (2020-ci il vəziyyətinə görə)[3]

Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonuna daxil olan şəhər və	Sahəsi, km ² / xüsusi çəkisi %-lə	Əhalisi, min nəfərlə/ xüsusi çəkisi %-lə	ÜDM həcmi, mln manat/ xüsusi çəkisi %-lə	Avtomobil yollarının uzunluğu, km/ xüsusi çəkisi %-lə

inzibati rayonlar				
Gəncə	125,0	335,8	1015,0	18
	2,4	54,9	48,5	1,6
Naftalan	35,0	10,3	37,1	102
	0,67	1,7	1,7	8,9
Daşkəsən	1044,0	35,4	300,4	276
	19,8	5,8	14,3	24,1
Goranboy	1700,0	105,6	362,9	312
	32,2	17,3	17,6	27,3
Göygöl	916	65,0	189,3	219
	17,4	10,6	9,1	19,1
Samux	1450,0	59,2	184,1	218
	27,5	9,7	8,8	19,0
Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonu	5270	611,3	2089,8	1145
	100	100	100	100

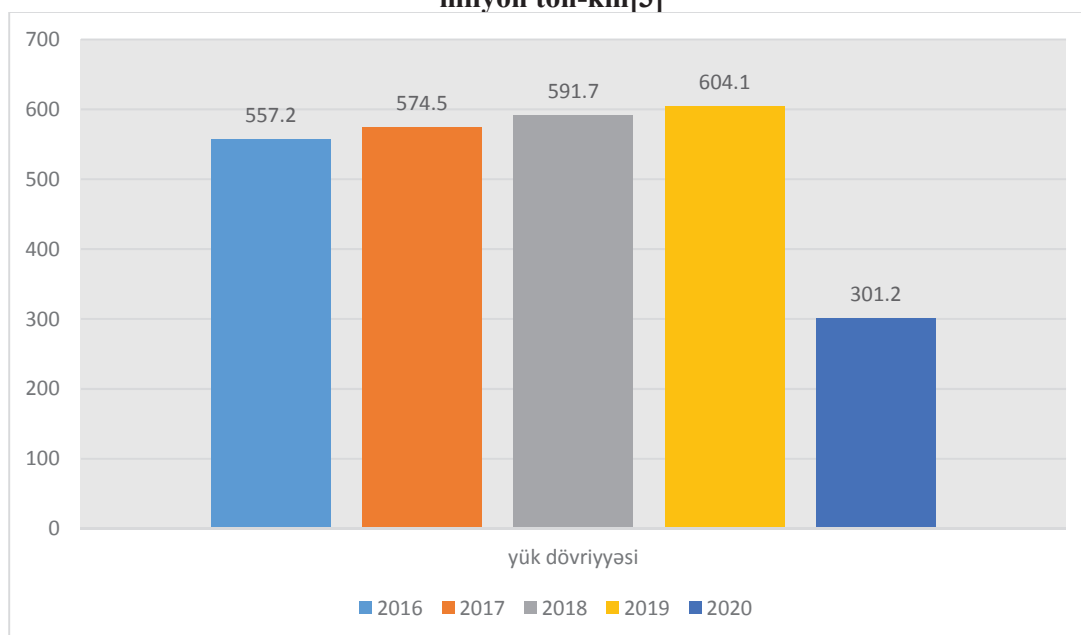
Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Cədvəl 1-dən aydın görmək olar ki, Gəncə şəhəri iqtisadi rayonda digər rayonlara nisbətən daha yaxşı inkişaf etmişdir. Həm əhalisinin sayına, sıxlığına, həm də ÜDM həcminə görə regionda 1-ci yerdə durur. Bunun əsas səbəbi inzibati mərkəz kimi onun tarixi inkişafıdır. İnzibati mərkəz kimi formalaşan Gəncə həm də Azərbaycanın müxtəlif iqtisadi rayonlarını – Mərkəzi Aranı Qazax-Tovuzla, Şəki-Zaqatalanı Azərbaycanın qərbi ilə, eyni zamanda Azərbaycanın bir çox bölgəsini Qarabağla əlaqələndirən əhəmiyyətli nəqliyyat qovşağıdır.

Avtomobil nəqliyyatı Gəncə şəhərinin iqtisadi həyatında mühüm yer tutur. Burada ümumi istifadə olan avtomobil yollarının uzunluğu 18 km-dir ki, bunun 12km-i I dərəcəli, 3 km-i II dərəcəli, 3 km-i isə III dərəcəli avtomobil yollarıdır.[1] Gəncə şəhəri iqtisadi rayonda özünün yüksək inkişaf etmiş avtomobil nəqliyyatı ilə fərqlənir. Yük və sərnişin dövriyyəsində avtomobil nəqliyyatı olduqca yüksək göstəricilərə malikdir. Beləki, Gəncə-Daşkəsən iqtisadi rayonunda avtomobil nəqliyyatı ilə yük dövriyyəsi 485,3 milyon ton-km-dirsə, bunun 301,2 milyon ton-km-i Gəncə şəhərinin payına düşür. (Şəkil 1.)

Şəkil 1

Gəncə şəhərində avtomobil nəqliyyatı ilə yük dövriyyəsi, milyon ton-km[3]

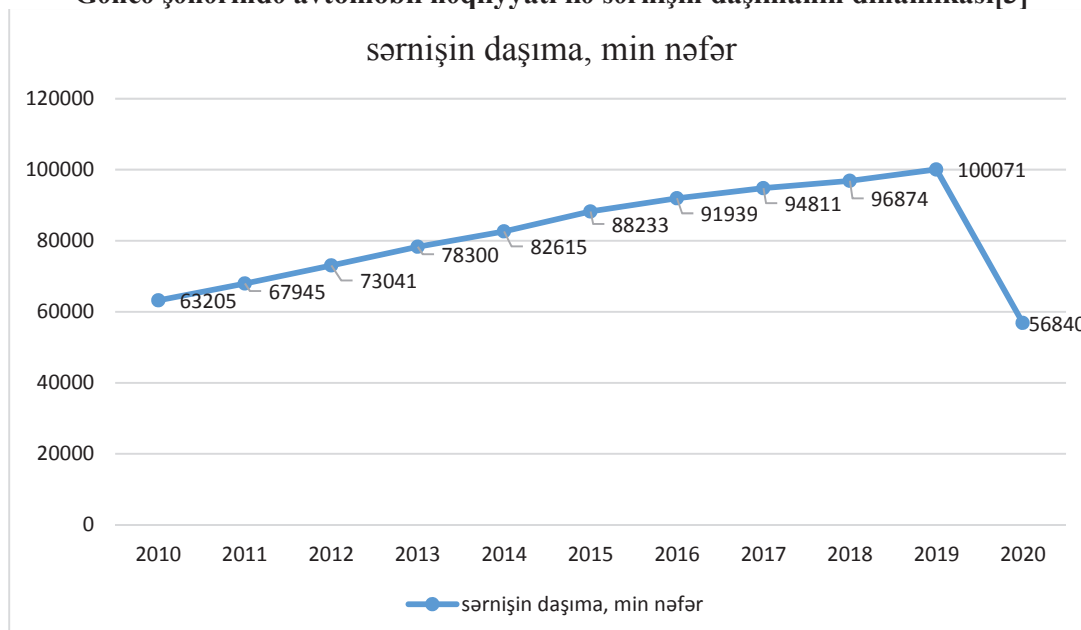
Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Diqramdan görüldüyü kimi 2020-ci ildə Covid-19 pandemiyasının təsiri ilə yük dövriyyəsində azalma baş vermişdir.

Təsərrüfat sahələrinin inkişafı, əhalinin artımı şəhər əhalisinin intensiv yerdəyişməsinə təsir göstərmişdir. Bununla əlaqədar, avtomobil nəqliyyatının sərnişin daşımalarındakı rolu ilbəl artır. Gəncə şəhərində 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytında verilən məlumata əsasən, avtomobil nəqliyyatı ilə 100077 min sərnişin daşınmışdır. 2020-ci ildə isə 56840 min sərnişin daşınıb ki, bu da illik müqayisədə 43,2 % azalma deməkdir.

Şəkil 2

Gəncə şəhərində avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişin daşımının dinamikası[3]

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

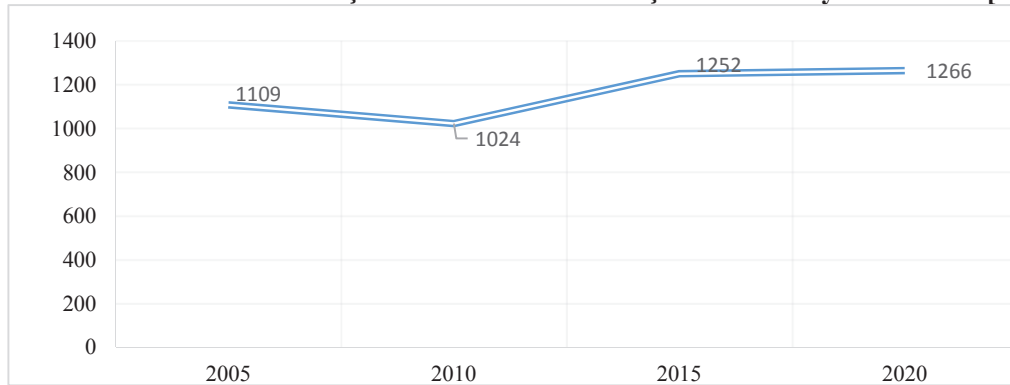
Sərnişin daşımalarında 1934-cü ildən fəaliyyət göstərən tramvay və 1961-ci ildən mövcud olan trolleybus nəqliyyatından istifadə edilmişdir. Lakin sonrakı illərdə Gəncə şəhərinin elektrik enerjisi ilə təminatında baş verən gərginlik tramvay və trolleybus nəqliyyat növlərinin işində xeyli geriləmələrə təsir göstərmişdir. Belə ki, 1996-2002-ci illər ərzində sərnişin daşımaları trolleybus nəqliyyatı ilə 78,5%, tramvay nəqliyyatı ilə 74,2%, sərnişin dövriyyəsi isə müvafiq olaraq 38,0 və 44,2 % aşağı düşmüşdür. [2]

Paytaxt şəhər olan Bakı ilə Gəncə arasında böyük iqtisadi fərqləri əks etdirən bəzi göstəricilərə nəqliyyat göstəricilərini də aid etmək olar. Belə ki, ictimai nəqliyyat infrastrukturunu baxımından, Gəncə kifayət qədər yoxsul şəhərdir. Metro, elektrikle işləyən digər nəqliyyat mövcud deyil. Bu da öz növbəsində, əhalisinin sayı 330 min nəfərdən çox olan Azərbaycanın 3-cü böyük şəhərində əhalinin şəhər daxili hərəkətində müəyyən çətinliklər yaradır.

Hal-hazırda, şəhərin bütün yaşayış məntəqələri bir-birilə avtobus əlaqələrinə malikdirlər. Avtobus nəqliyyatının son illər intensiv inkişafına bu sahədə sürətlə həyata keçirilən özəlləşdirmənin də ciddi təsiri olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildə, ümumilikdə 1024 avtobus sərnişinlərə xidmət göstərmişdirsə, 2020-ci ildə bu rəqəm 1266 olmuşdur. Sərnişin daşımaları ilə məşğul olan, xeyli miqdar xüsusi şirkətlərin yaradılması və onların hiss ediləcək miqdarda, yeni nəqliyyat vasitələrini xaricdən gətirməsi sayəsində nəqliyyatda mövcud gərginlik bir qədər aşağı düşmüşdür.

Şəkil 3

Gəncə şəhərində avtobus marşrutlarının say dinamikası[3]

Qeyd: Cədvəl Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Gəncə şəhərinin Bakı-Tibilisi dəmiryol magistralındakı əlverişli vəziyyəti və sənaye qovşağının mərkəzi kimi intensiv inkişafı, onun iri dəmiryol stansiyasına çevrilməsinə imkan vermişdir. Gəncə şəhərində, Azərbaycan Dəmiryolları İdarəsinin bir bölməsinin mərkəzi idarəetmə orqanı yerləşir.

Gəncə dəmiryol stansiyasından, böyük miqdarda müxtəlif növ tranzit yüklər də keçir. Hal-hazırda, Gəncə dəmiryol stansiyasının əsasını sənaye tipli yüklər təşkil edir. Gəncə sənaye qovşağından, respublikanın müxtəlif regionlarına yerli istehsalın müvafiq məhsulları göndərilir. 2014-cü ilin yanvar ayında, Gəncə şəhərində alüminium kompleksinin istifadəyə verilməsi, ixracatda ağır sənaye məhsullarının rolunun artmasına səbəb olmuşdur. [4]

Gəncə dəmiryol stansiyasında yük dövriyyəsi 2010-2020-ci illərdə 23,1%-ə qədər artmışdır ki, bu da, ilk növbədə, regionun Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində rolunun hiss ediləcək dərəcədə artması ilə izah olunur.

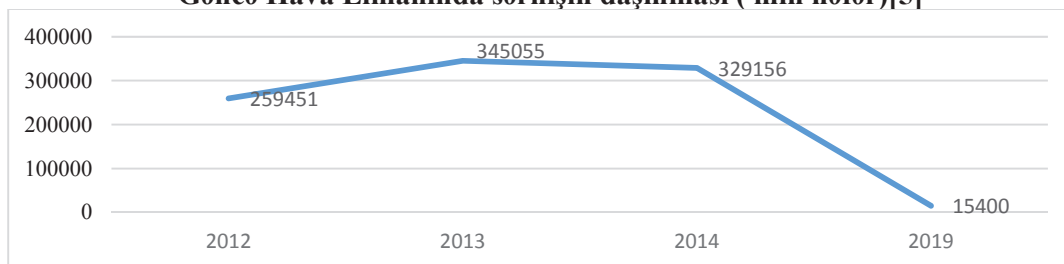
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu özünün hava nəqliyyatı ilə də seçilir. Belə ki, təyyarələrdən kənd təsərrüfatı ziyanvericiləri ilə mübarizədən əlavə, müxtəlif növ yük və sərnişin daşımalarında da istifadə edilir.

Gəncə şəhəri yaxınlığında respublikanın ən mühüm aeroportlarından biri yerləşir. A-319 aerobusları və AN-140 təyyarələri ilə Moskva, Sankt-Peterburq, Kiyev, Bakı, Naxçıvan, Təbriz, Qars, Rostov, Volqoqrad şəhərlərinə uçuşlar həyata keçirilir. Zəruri hallarda İl-76 və AN-12 təyyarələri ilə yükdaşımalar da həyata keçirilməkdədir.[5] Gəncə Beynəlxalq Hava Limanı sərnişin daşınmasına görə Azərbaycanın 2-ci böyük hava limanıdır. Lakin pandemiyanın başlaması ilə bir sıra ölkələr hava sərhədlərini bağladı. Bu

səbəbdən 2019-cu ildə Gəncə Hava Limanında sərnişin daşınması əvvəlki illərə nisbətən azalmışdır.

Şəkil 4

**Dünya Hava Limanlarının Trafik Hesabatına əsasən,
Gəncə Hava Limanında sərnişin daşınması (min nəfər)[5]**

II Qarabağ müharibəsi zamanı Gəncə hava limanı mühüm hərbi-siyasi əhəmiyyət daşımışdır. Buna görə də erməni qüvvələrinin əsas hədəflərindən biri Gəncə Beynəlxalq Hava Limanı idi. 2020-ci il oktyabrın 4-də hava limanına raket hücumu edilsə də, raket hava limanına deyil yaşayış məntəqələrinə tuş gəldi. Bütün bunlar, Gəncə üçün müəyyən problemlər yaradır. Hər hansı bir münaqişə zamanı, hava səyahətləri də müəyyən problemlərlə qarşılaşır. Çünki dünyanın müxtəlif ölkələrindən insanlar regional gərginliyin baş verdiyi bir əraziyə hava uçuşu etməkdə tərəddüd edir. Ancaq Azərbaycanda davam edən çoxsaylı hava limanı layihələri və infrastruktur proqramları ilə, Azərbaycan xalqının münaqişədən kənarında parlaq bir gələcək gözlədiyi aydındır.

Artıq Azərbaycan dövlətinin apardığı düzgün, məqsədyönlü siyasət nəticəsində bütün bölgələrdə olduğu kimi Gəncə şəhərində nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı baxımından dövlət proqramlarına uyğun olaraq mühüm işlər həyata keçirilir. Bu da yaxın gələcəkdə Gəncə şəhər nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına təsir etməklə regionun sosial-iqtisadi inkişafına təkan verəcək.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyeva S.Ə. “Nəqliyyatın coğrafiyası” Dərs vəsaiti – Bakı, Avropa nəşr, 2019. – 284 səh.
2. Ağayeva Mehriban Aydın qızı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Gəncə-Daşkəsən sənaye qovşağının inkişafı və ərazi təşkilinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi:
<https://www.stat.gov.az/source/transport/>
4. Gəncə Şəhər İcra Hakimiyyəti:
<http://ganja-ih.gov.az>
5. <https://www.azal.az>
6. https://tvrain.ru/news/aeroport_gjandzhi_ne_postradal_pri_obstrelah_karabah_zaj_avljal_o_ego_unichtozhenii-517111/
7. Dünya Hava Limanlarının Trafik Hesabatı:
<https://fracs.aero/products-and-services/#atd>

Внешняя экономическая политика Азербайджана

Фарзалиева Фидан Шахин кызы
(Академия государственного управления при
Президенте
Азербайджанской Республики,
I курс, бакалавр
E-mail: f.farzaliyeva@bk.ru

В результате распада Советского Союза азербайджанский народ восстановил свою независимость, в результате чего Азербайджанская республика вступила в процесс интеграции

в мировую систему международных отношений. Однако трудно было в это поверить, так как военная агрессия со стороны соседней страны-Армении способствовала тяжелому экономическому кризису и внутренней нестабильности. Многие не верили, что наша страна выйдет из этой сложной ситуации и добьется успеха.

После избрания общенационального лидера Гейдара Алиева президентом в 1993 году началось осуществление успешной стратегии, направленной на укрепление независимости и суверенитета Азербайджана, являющееся начальным условием благополучия народа и устойчивого развития страны. [3]

Его дипломатическая роль в представлении Республики на мировой арене неоспорима. В тот период на постсоветском пространстве царил хаос, в новых независимых странах требовались универсальные реформы. Их реальным воплощением в Азербайджане стал Гейдар Алиев. В 1996-1997 годы, страна была выведена из длительного повсеместного кризиса, были созданы основы интеграции в рыночную и мировую экономику. В третье тысячелетие Азербайджанская Республика вступила в условиях укрепления социально-политической стабильности, успешного развития экономики и с новыми культурными достижениями. Благодаря ему, со многими странами, международными кампаниями и организациями, были заключены договоры о сотрудничестве в экономической, политической, культурной и других общественных сферах. Международное внимание к нашей стране начала расти благодаря углеводородным ресурсам и общему повышению значения Каспийского региона в качестве альтернативного источника энергоносителей для европейского рынка. Одной из составных частей нефтяной стратегии общенационального лидера Азербайджана - Гейдара Алиева был поиск альтернативных нефтяных маршрутов. Потому что это снимало зависимость Азербайджана от какого-либо конкретного государства, что в полной мере соответствовало национальным интересам. [2]

Основа нефтяной стратегии Азербайджана была заложена подписанием 20 сентября 1994 года «Контракта века». Этот договор предусматривал совместную разработку трех богатых нефтяных месторождений, расположенных в Азербайджанском секторе Каспийского моря. В «Контракте века» участвовало 13 нефтяных компаний из 8 стран-Азербайджан, США, Великобритания, Россия, Турция, Норвегия, Япония, Саудовская Аравия. Для выполнения условий Контракта века:

- В 1995 году была учреждена Азербайджанская Международная Операционная Компания (АМОК), в 1996 году Международная Нефтяная компания «Хазар»-для реализации контракта по структуре «Хазар.»
- В 1997 году в соответствии с «Контрактом века» началась добыча нефти.
- В 1997 году был введен в строй нефтепровод «Север» (Баку-Новороссийск).

В 1994-2001 годах Государственная нефтяная компания Азербайджана подписала 21 контракт с 32 нефтяными фирмами, представляющими 14 стран. В соответствии с этими контрактами предусматривалось вложение инвестиций в Азербайджан в размере 60 млрд долларов. Подготовленная под руководством Гейдара Алиева новая нефтяная стратегия способствовала проведению коренных реформ в нефтяной промышленности Азербайджана, созданию мощной инфраструктуры, привлечению в нефтяную промышленность современных технологий, опыта управления.

Второй этап развития экономики Азербайджана охватывает 1998-2002 годы. Этот этап можно охарактеризовать как укрепление основ рыночной экономики, краткосрочными и среднесрочными программами, достижениями его долгосрочного развития во всех сферах и расширения ее интеграции в мировую экономику:

- В 1998 году завершилось строительство «Западного нефтепровода» Баку-Супса.
- В 1999 году был введен в строй «Западный нефтепровод» Баку-Супса.
- В 1999 году был учрежден Государственный Нефтяной фонд Азербайджана. Накопленные в фонде средства предполагалось перенаправить в другие сферы экономики. Была составлена специальная программа по эффективному использованию средств фонда на социальные нужды и экономические запросы страны.
- 18 ноября 1999-го года в Стамбуле был подписан контракт по перевозке сырой нефти посредством нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан.

• В 2001 году были подписаны соглашения с Турцией и Грузией об экспорте азербайджанского газа на мировой рынок посредством газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум.

В развитии экономики Азербайджана большую роль сыграл ввод в действие «Великого Шелкового пути»-транспортной коммуникации Европа-Кавказ-Азия в соответствии с программой Европейского Союза «ТРАСЕКА». В сентябре 1998 года в Баку была проведена Международная конференция «Великий Шелковый путь». На данной конференции :

1. Была принята «Бакинская декларация»
2. Создана штаб-квартира Великого Шелкового пути и принято решение о ее размещении в Баку.[1]

Продолжение в стране экономических реформ, переход от административных методов управления к методам рыночной экономики, либерализация внешней торговли - факторы, играющие важную роль в ускорении социально-экономического развития, составляют основу политики проводимой нынешним Президентом страны И.Алиевым.

В настоящее время Азербайджан имеет широкие возможности для активного включения в систему международных торгово-экономических отношений.

Формирование торгового законодательства Азербайджанской Республики создало возможности для расширения внешних торговых связей страны. В первую очередь, были созданы органы, определяющие торговую политику и осуществляющие ее. С целью регулирования межгосударственных торговых связей было принято более 30 законов и ряд нормативно-правовых документов.

Азербайджанская Республика подписала двусторонние соглашения о свободной торговле со странами СНГ (Российская Федерация, Грузия, Казахстан, Молдова, Туркменистан, Узбекистан и Украина), а также регулирующие документы по таможенным объединениям, экономической интеграции и зоне свободной торговли. Начиная с 1996 г. наблюдается рост внешней торговли. Стратегия президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева базируется на концепции внешней политики, учитывающей и реагирующей на глобальные изменения. В ходе подготовки политической стратегии Азербайджана были учтены факторы реального положения, исторического развития нашего общества, общественных отношений и общественного мнения. Главная цель внешней политики Азербайджанской Республики в XXI веке это - реализация, внедрение в жизнь новой концепции в контексте международных отношений [13]. Надо сказать, что при ее разработке были подвергнуты научному анализу причины распада СССР, внутренняя и внешняя политическая, экономическая и идеологическая ситуация, в которой оказался Азербайджан после того, как он вышел из состава СССР. Аналитическая работа в процессе формирования новой концепции Азербайджана, проводилась с учетом и на фоне начала новой эры международных отношений, внешней политики, экономических отношений и инвестиционной политики. Азербайджан. В политической линии президента Республики - Ильхама Алиева, особый акцент наблюдается на интеграции Азербайджана в глобальную политику и стратегии успешного развития внешних связей со странами Европы, Америки, Азии и Африки. Политика Ильхама Алиева характеризуется политической сбалансированностью, в которой развитие международных отношений выступает ключевой особенностью. Интересы Азербайджана в Европе реализуются как через широкие двусторонние отношения, так и через каналы многосторонней дипломатии. Один из них - Совет Европы (СЕ), старейшая европейская организация, членами которой являются 43 государств. Однако для политического - это вполне достаточный период, чтобы подвести первые итоги, наметить планы на перспективу. Азербайджанские депутаты регулярно работают, в том числе и в межсессионный период, во всех тринадцати комиссиях этого авторитетного парламентского форума. Так что позиции на парламентском направлении деятельности Совета Европы весьма продвинуты.

В европейское сотрудничество активно вовлечены высшие судебные инстанции Азербайджанской Республика.

Политика Ильхама Алиева, с одной стороны, находится в полном соответствии с глобальными потребностями, с другой, она способствует укреплению государственной независимости Азербайджана. Ильхам Алиев уверен, что повышая благосостояние народа, уровень

социальной и политической жизни, можно добиться решения важных для Азербайджанской Республики вопросов.

Благодаря правильно выбранному курсу и проводимой политике, современный независимый Азербайджан уже обладает экономической силой, которая позиционирует его как благополучное государство, с которым с готовностью контактируют не только развивающиеся страны, но и страны, находящиеся на пике высокого развития. [4] В целом внешняя политика Азербайджана остается адекватной международным условиям и, главное, строится в соответствии с национальными интересами и имеющимися возможностями страны. При этом приоритетным направлением внешнеполитической деятельности Азербайджана можно признать дальнейшую евроинтеграцию страны. В контексте этих усилий будут продолжены переговоры о вступлении Азербайджана в ВТО. Без решения этого вопроса ассоциированное членство в Евросоюзе, предполагающее свободу перемещения товаров, капиталов и рабочей силы, труднодостижимо.

Что касается вызовов, с которыми Азербайджан может столкнуться в ближайшее время, то здесь, в первую очередь, нужно отметить напряженность и неопределенность в связи с ядерной программой соседнего Ирана, а также возможное затягивание ситуации с урегулированием нагорнокарабахского конфликта. Риски и потенциально опасные сценарии развития по обеим этим проблемам туго переплетаются. В этих условиях наращивание собственного оборонного потенциала позволит Азербайджану чувствовать себя более уверенно при возникновении неожиданных обострений международной обстановки. Важно максимально задействовать механизмы стратегического партнерства с США, странами Евросоюза, Турцией. Необходимо продолжать поддерживать на высоком уровне диалог с Россией, Казахстаном и другими соседними странами с тем, чтобы минимизировать риски и продвинуть решение вопросов, приоритетных для нашей страны. В первую очередь это касается проблематики нагорно-карабахского конфликта и раздела Каспия.[6]

Список литературы:

1. Учебник 5-11 классы А.Исаев,Р.Меджнунов,М.Аббасов.
- 2.Алиев Н.Стамбульский саммит ОБСЕ/Материалы по итогам заседания.Газета «Азербайджан»,1999,28 ноября.
- 3.Газета Азербайджан,1998,29 октября.
- 4.Сайт Азертадж,02.07.2009 [19:59]
- 5.Я.М.Махмудов,К.Шукюров Азербайджан:Международные отношения и история дипломатии.Международные договоры и другие внешние политические акты.
6. Современные международные отношения и внешняя политика / Под общ. ред. А.М.Гасанова; Науч. ред. С.М.Гандилов, А.В.Мехтиев. — Баку: Азербайджан, 2005. — 752 с.

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ

FİZİKİ COĞRAFIYA, HİDROMETEOROLOGİYA, GEODEZİYA VƏ KARTOQRAFIYA, COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ EKOLOGİYA

Ön söz	3
Abdullayeva L.Q. Kür-Araz ovalığı relyefinin morfometrik təhlili	4
Abuşova A.F. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bioloji problemlər və həlli yolları	6
Ağayev V.A. Böyük Qafqaz regionu çaylarının axımına iqlimin təsiri	8
Ağayeva K.B. CİS texnologiyasından istifadə etməklə Türyançay – Göyçay hövzəsinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərinin təhlili	10
Bağirova Ə.B. Azərbaycanın hərbi sənayesinin inkişaf tarixi	13
Bağirova G.R. Xəzər dənizi səviyyəsinin relyefin mənimsənilməsinə etdiyi təsirlərin təhlili	16
Bağirova S.E. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin yeraltı və yerüstü su ehtiyatları	19
Əliyeva L.O. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşdırılması	22
Əmirquliyeva A.E. İşğaldan azad olunmuş sərsəng su anbarının ekoloji durumu və bərpa potensialı	25
Haşimov Ə.T. İşğaldan azad olunan Bəsitçay dövlət təbiət qoruğunun fiziki-coğrafi səciyyəsi	28
Hüseynli N.N. Qarabağda su ehtiyatlarının davamlı inkişafı	30
Hüseynova Y.Ə. Kiçik Qafqaz relyefinin formalaşmasında iqlimin rolu	34
İsgəndərov İ.H. İranda kəhrizlərin tarixi və əhəmiyyəti	36
Məmmədova S.T. Aqrolanşafta antrpogen təsirlər	38
Orucov G.E. Gəncə şəhərinin müasir ekoloji vəziyyətinə Gəncə çayının və antropogen amillərin təsiri	39
Pirəliyeva G.G. Azərbaycanda içməli su problemi və onun həlli yolları	42
Poladova A.B. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə ekoloji vəziyyət	46
Qarasulu Ə.A. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin tərtib edilmə xüsusiyyətləri	47
Quliyeva G.N. Kiçik qafqazın cənub-şərq yamacının təbii şəraiti	51
Quluzadə M.V. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizin ekoloji problemləri və həlli yolları	54
Şahmarova S.A. Aqroekosistemlərin mineral gübrələrlə çirklənməsi problemləri	55
Səfəraliyeva S.F. Böyük Qafqazın şimal-şərq yamacının əsas relyef formaları .	57
Səfərli T.B. Ermənilərin Qarabağda törətdikləri hidroterror hadisələri	59
Səfxanlı A.G. Dağlıq şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun iqtisadiyyatı və ekoloji problemləri	63
Zülfüqarlı K. R. Cənubi Xəzərin fiziki-coğrafi şəraitinin onun hidrometeoroloji xüsusiyyətlərinə təsiri	67
Mehdiyeva M.Q. İşğaldan azad olmuş ərazilərin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	70
Əlizadə Ə.G. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə həlli nəzərdə tutulan tədbirlər haqqında	72

Qarasulu Ə.A. Kənd təsərrüfatı xəritələrinin məzmun elementləri, onların təsvir edilmə üsulları, təhlili və qiymətləndirilməsi.....	73
Qəribova A.P. Dünyanın bitkiçilik (əkinçilik) sahələrinin coğrafiyası	79
Şərifov Ə.İ. Salyan düzü torpaqlarının bəzi fiziki və su-fiziki xassələrə görə qruplaşdırılması.....	83
Səfxanlı A.G. Dağlıq Şirvan iqtisadi-coğrafi rayonunun ekoloji şəraitinin xəritələşdirilməsi.....	86
Ramazanova S.N. Qobustanın relyefini formalaşdıran əsas amillər	88
Yunisli Y.N. Kəlbəcər inzibati rayonunun rekreasiya ehtiyatları və onun xəritəsinin tərtibi	90
Valehova G.M. Günəş enerjisindən istifadə etməklə günəş panellərinin qurulmasının prinsipləri, enerjinin alınması və ondan istifadənin zəruriliyi	94
Əbilov M.A. Böyük qafqazın cənub-şərq yamacı landşaftlarının differensiasiya xüsusiyyətləri.....	96
Səfərova T.Ə. Ümumitəhsil məktəblərində coğrafiya üzrə müstəqil işlərin təşkili metodikası	99
Abdullazadə A.Z. Geodeziya təminatının yaradılmasında müasir üsulların tətbiqi	102
Rəhimli İ.M. PUA texnologiyalarından istifadə etməklə relyefin rəqəmsal modelinin yaradılması.....	105
Əlizadə N.N. Azərbaycanın işğaldan azad olmuş regionlarının landşaftının ilkin formalaşması (Ağdamın timsalında)	108
Ибрагимли Г.А. Глобальное потепление климата и его эко-экономические последствия.....	112
Həsənlı N.R. B.Blüm taksonomiyasının mahiyyəti və əhəmiyyəti.....	115
Пириева М.В. Активные метода обучения в географии.....	116
II BÖLMƏ	
İQTİSADI-SOSIAL COĞRAFIYA VƏ TURİZM	
Məhərrəmov İ.İ. Turizmin nəzəri məsələləri.....	119
Qarayeva N.Z. Müharibədən sonrakı dövrdə Yaponiya iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri.....	122
Cəlilova S.S. Muzey işinin turizm işinin təşkilində rolu	125
Əhmədova Y.G. Səudiyyə Ərəbistanının neft və qaz sənayesinin təşkilinin ərazi xüsusiyyətləri.....	128
İsmayılova A.E. Müasir dövrdə miqrasiya prosesləri və əsas xüsusiyyətləri	132
Kərimzadə N.Ə. XXI əsrdə Qloballaşmanın inkişaf istiqaməti və nəzəriyyələri	134
Şamuradova A.Z. Qusar rayonunun təbii resurs potensialının coğrafi xarakteristikası	137
Namazova G.F. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafının qeyri-neft ixracına təsiri.....	142
Fərzəlizadə İ.S. Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial iqtisadi inkişaf proqramları və Zaqatala rayonun yaşayış məntəqələrinin perspektiv inkişaf istiqamətləri.....	145
İsgəndərli A.R. Azərbaycanın Türkiyə ilə turizm sahəsində əməkdaşlığı	149
Əmirli T.N. Hadisə turizmində beynəlxalq və yerli təcrübə	153

Musayeva G.Ə. Ermənistanın talançılıq siyasəti. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə görülən tədbirlər.....	156
Məhərrəmov K.A. Covid-19 pandemiyasının beynəlxalq turizm axınlarına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	157
Əliyeva A.R. Müalicə və sağlamlıq müəssisələrində asudə vaxtın təşkilinin tədqiqi.....	160
Əmirova S.E. Təbii fəlakətlərin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri.....	162
Salmanova R.C. Rusiya və Çin arasında azad iqtisadi zonasının fəaliyyətinin tədqiqi.....	165
Omarova G.M. Azərbaycanda logistik nəqliyyat sisteminin inkişafı və təkmilləşməsi.....	167
Hacızadə İ.T. Ekoloji turizm və onun növləri.....	171
Bayramov İ.A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə nəqliyyat-logistika imkanlarının mövcud vəziyyəti: planlaşdırılan layihələr və onların gələcək inkişaf istiqamətləri.....	175
Cavadova V.Z. Qarabağ memarlığı.....	178
Исмаилзаде Э.К. Инклюзивное образование: факты, проблемы, перспективы.....	180
Mansurova A.V. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat, telekommunikasiya imkanlarının inkişafı və bərpa prosesində xarici şirkətlərin iştirakı.....	182
Muradova R.B. Dünyada Ağıllı Şəhər və Ağıllı Kənd təcrübəsi və bunun Qarabağa qatacağı üstünlüklər.....	185
Bağırov C.B. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişafı.....	188
Fərzəliyeva E.E, Qarabağda iqtisadi siyasət və inkişaf.....	189
Rzayev N.H. Qarabağda alternativ enerji.....	192
Şıxıyeva L.R. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində bərpa işləri ilə bağlı coğrafi problemlər.....	193
Оруджева Х.Ш. Восстановление инфраструктур в освобождённых от оккупации территориях Азербайджанской Республики.....	195
İsmayılov M.S. Azərbaycan Respublikasında Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında nəqliyyat kummunikasiya sisteminin inkişafı.....	197
Şükürlü P.F. Avropa Birliyi Ölkələrində turizmin müasir vəziyyəti.....	199
Əliyeva T.O. Azərbaycan-Gürcüstan iqtisadi əlaqələri və İkinci Qarabağ müharibəsinin bu əlaqələrə təsiri.....	202
Quliyeva X.N. Naxçıvan iqtisadi rayonunda urbanizasiya prosesləri.....	205
Semedov R.E. Eco-agro tourism potential in the north-western region of Azerbaijan.....	208
Məmmədzadə Ə.V. İnsanların yer kürəsi üzərində qeyri bərabər paylanması və məskunlaşmaya təsir göstərən əsas amillər.....	212
Məhərrəmov H.Q. Macəra turizmin təşkilinin metodologiyası və psixoloji amillər.....	216
Məhərrəmov H.Q. Piyada turizmin təşkilinin fizioloji və sosial amilləri.....	219
Cabbarova Ş.V. Qarabağın turizm sahəsində əhəmiyyətli rolu.....	221
Xasıyeva H.A. Gəncə şəhərində nəqliyyat infrastrukturunun iqtisadi-coğrafi inkişafının təhlili.....	224
Фарзалиева Ф.Ш. Внешняя экономическая политика Азербайджана.....	228

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
Coğrafiya fakültəsi
Tələbə Elmi Cəmiyyəti

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında gənclərin roluna həsr olunmuş

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İQTİSADI RAYONLARINDA
DAVAMLİ İNKİŞAFIN COĞRAFİ PROBLEMLƏRİ”**

mövzusunda
RESPUBLİKA KONFRANSININ
MATERİALLARI

Naşir: Ceyhun Əliyev
Texniki redaktor: Natiq Paşayev
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Tərlan Quliyeva

Yığılmağa verilib: 05.03.2022
Çapa imzalanıb: 17.03.2022
Tiraj 200, şərti çap vərəqi 23
“Ecoprint” nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur
Tel: +994 55 216 09 91